ВІТЧИЗНА

5

1987

ВІТЧИЗНА 5

травень 1987

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

• КИЇВ • ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»

ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В НОМЕРІ

ПОЕЗІЯ

2
ЙОВЕНКО СВІТЛАНА.
Вибух. Поема

ПРОЗА

22
РОМАНЮК ЛЮДМИЛА.
Удвох. Повість

68
КОЛІСНИЧЕНКО АНАТОЛІЙ.
Сиваш. Новела

80
ДУРДИЄВ ХУДАЙБЕРДИ.
Скерцо. Повість

104
ПОТАПОВА АЛЛА.
Ніжність. Оповідання

108
ГОЛОВАНІВСЬКИЙ САВА.
Меморіал. Розділи з книжки

ПУБЛІЦИСТИКА

143
Сяйво Перемоги
ГОЛУБЄВ ГЕОРГІЙ.
Крилаті брати

153
Шляхами Жовтневої ери
ТУТУЧЕНКО СЕМЕН.
З Микільської гірки — в безсмертя

160
Надзвичайний випадок
ФУРМАНОВ ЮРІЙ.
Риск

КРИТИКА

167
Біля чистих джерел
КРИЖАНІВСЬКИЙ СТЕПАН.
Співець Червоного Ренесансу

169
Безсмертна скарбниця
КАЧКАН ВОЛОДИМИР.
Не фотограф, а творець

174
ТАРНАШИНСЬКА ЛЮДМИЛА.
«Боюся людей, які не читають...»

176
З книги життя
ДУЗЬ ІВАН.
Моя романтична і героїчна Одеса

180
Студії. Рецензії. Полеміка
ГЕРАСИМЧУК ЛЕСЬ.
Невіродайна доля Логоса, Морфея і Гімна

184
КОНОНЕНКО ПЕТРО.
Інтернаціоналізм в дії

186
СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ МИХАЙЛО.
Думи всевидющі

189
МЕЛЬНИК ЯРОСЛАВ.
Одна хвилина золота

191
Мистецька трибуна
БРЮХОВЕЦЬКА ЛАРИСА.
«Зайві люди» Романа Балаяна

195
У блокнот книголюба
САППА МИКОЛА.
Шолоховське слово — вперше українською

196
ХАРЧУК РОКСАНА.
Боротьбою гартоване

ГУМОР

200
Зенітка
ЄЛИШЕВИЧ Г., БОРТНЯК А., СТАРЧЕВСЬКИЙ Б., ЛЕБІДЬ С.

206
Наш виставочний стенд

СВІТЛАНА ЙОВЕНКО

ВИБУХ

ПОЕМА

Я щасливий, що народився в Росії і присвятив своє життя атомній науці великої Країни Рад... Я глибоко вірю і твердо знаю, що наш уряд, наш народ тільки благу людства віддадуть досягнення цієї науки.

І. В. Курчатов

Яке тяжке, одначе, життя, що ми його обрали.

П'єр Кюрі

Від імені моїх товаришів хочу заявити західній пресі, що встигла поховати нас у братській могилі: «Ми живі! Ми міцно стоїмо на своїй землі. Ми до останнього подиху будемо боротися за чисте над нашою планетою небо, за її без'ядерне майбутнє. Ми — це ті, хто працює на Чорнобильській АЕС»

С. Фомін, водій
(Правда, 1986, 15 червня)

ПРОЛОГ

1.

Жилось легковажно,
жилось безбережно,
та вибух дістав нас —
ПОЖЕЖА!
Сади очманіло квітують,
бентежно,
а в дзвонах вітрів —
ПОЖЕЖА!
Ще ніч піднімає на зоряну вежу
поетів, закоханих,
ніжаться лежні,
іще наше мрійво
в шляхах необмежене,
та око вогню
в и с т е ж у є —
У С Е:
легкодумність,
інертність,
лінивство,
невігластво наше
(читай: самовбивство),
суспільну ніщоту,
державне нікчемство —
ХТО ТАМ
НА КОГО
РЕМСТВУЄ?!
На себе поглянь! —
на округлість,
оспалість,
в собі громадянства
неструджену малість,
на поле духовне
цілинне, безмежне —
ХАЙ В СЕРЦЕ ВДАРИТЬ
ПОЖЕЖА!

2.

...Дітей рятувать!
Що ми в дітях рятуєм —
майбутнє?!
А що, як і в дітях, і в дітях
випещуєм нації трутнів?
Народу баласт,
фарисеїв фатальних?
Та поки —
не мудрствуй —
негайно, нагально
дітей рятувати —
життя рятувати!
З квітневої ночі
регоче, як злочин,
мов джин лиховісний,
над прірвою атом...

Що ж дітям, що ж дітям
за це безголов'я судилоєь?
Якого страхіття
новітня немилість?
Дай серцем самотнім
почути поетам:
над прірвою атом,
над прірвою атом!!! —
аби матерям лиш
кошмару не знати!

3.

Тікають! Втікають!
Тавровані часом.
Хто верхом, хто низом,
хто з почтом,
хто плазом —
тікають, втікають
щурі з корабля —
все зайві,
всі, хто без вітчизни,
тікають!..
НАРОД — ЗАХИЩАЄТЬСЯ.
Ці ж —
і не знають,
що їх
відцуралась би й в смерті
Земля!

4.

...Такої німоти не витримало б серце,
коли б не Прип'ять —
не о д н а біда
НА ВСІХ! —
мов брилу,
слово вигорта
із надр душі...
Ганьба і зиск комерцій
з словесних плетив,
пустооких вправ
так ятрить душу
вдаваність добра,
що під двосічний
судний меч Дніпра
навпіл розкраяне
лягає серце...

ЧАСТИНА ПЕРША

1.

Зойкнула Земля чаїним криком:
— Сину, вбережи і захисти! —
Вийшла Мати із іконним ликом:
— Йди, синочку. Хто ж, коли не ти?..

Спалахнуло небо, впало крижнем:
— Сину, вбережи і захисти! —

Вийшла Жінка з немовлятком ніжним:
— Йди, коханий. Хто ж, коли не ти?

...І уже ні сина, ані мужа.
Лиш розверсті зорані поля...
Та пліч-о-пліч стали БІЛЬ і МУЖНІСТЬ.
Дух і Воля. Небо і Земля.

2.

Люди в білих халатах,
доземно вклоняюся Вам!
В час біди Ви солдати?
Чи ангели милосердя?
Це крізь Ваші серця
йде жорстока передова,
де незмигно чатують
порожні очниці смерті.

Скільки крапельок крові
волає у мікроскоп
про третину життя,
що тільки й встиг хтось прожити,
і тривожно сьогодні,
мов у горлі саднить волосок,
слово непоетичне
пристрашує: лейкоцити...

Фельдшери й санітарки,
медсестри та лікарі,
незіпсуте цинізмом
студентське лобасте плем'я,
ви зуміли не впасти,
не спать від зорі до зорі,
ваші втомлені руки —
крилатий докір поемі.

...Ой, хто низом,
хто горою,
а поема без героя.
Він по краю смерті ходить,
він пожежників виводить.
Вже в швидкої допомоги
у самої ватні ноги,
серце смертне,
руки ватні...
А пісні наші — приватні.

...Люди в білих палатах,
ми покидьками були б,
коли б не пам'ятали
нещадної вашої долі!
Люди в саванах білих,
у чорних лабетах імли,
нам на ціле життя
стане сліз ваших сиріт
і болю.

3.

Чую, знаю, хоч несила знати:
мертвий сік пустила зла трава.
В мертве поле вийшла мертва Мати,
і чаїний голос ожива:

— Синоньку, синок, моя кровинко,
виглядаю тебе ночі й дні!
Не приходиш — хоч приснися, синку,
дай погладить личенько мені.
Я ж тебе, малого, колисала
не затим, щоб ти розвіявсь в дим,—
у Землі синів таки ж немало,
ти ж у мене, синоньку, один!

...Чую, знаю, хоч несила знати:
де трава — не йди — підвівся ліс!
Сиве поле йде вдовиця жати,
що не сніп, то перевесла сліз...

— Любчику, солодкий мій, жаданий,
виглядаю тебе ночі й дні!
Не приходиш — хоч приснись, коханий!
Дай же пригорнутись... хоч у сні!
А чи ж я тебе не так любила,
що віддався любощам біди?
Лишенько моє, вертайся, милий!
Ти ж у нас з дитяточком один!

...Чую, знаю, хоч несила знати:
грудкою на землю жайвір впав.
Йшла дитина чорні квіти рвати —
чорний вітер
ручку переймав...

4.

Хлопчики мужні,
синочки, воїни честі!
Ваша смерть відмінила
тисячі, може, смертей.
Ви ступили в огонь
і стояли, як ті, що в Бресті
в чорні дні Вітчизняної...
Нині ваш красний день!

Руки ваших батьків цілує вся Україна.
Серце ваших батьків цілує вся Білорусь.
Перед подвигом вашим схиляється вся країна.
Перед вашими дітьми вогнем сльози обпалюсь.

Через два океани пожежники США й Канади —
всі сто сімдесят тисяч — шанобливо вклоняться вам.
Хлопчики юні, хто вчив вас т а к помирати?
Тільки вистогнать можна,
що не дається словам!

Тільки виплакать можна!
Тільки свідомість протяти
наче голкою болю:
синочки ж чиїсь, си-ни!..

І голівки дітей наших
в лячні долоні спіймати:
це вони — ваша доля,
життя врятували — ВОНИ!

5.

Ця весна ще цвіте, наче марить:
безоглядно, безстидно, бездонно!..
А повз неї при ввімкнутих фарах
йдуть колони, колони, колони...

Розминаються. Повні — порожні.
Незбагненна процесія болю.
У автобусах тих подорожні
їдуть наче із долі... в недолю.

На вокзали, в лікарні, у безвість...
Із Чорнобиля. З Прип'яті. Звідки?..
Розтривожено вуликів безліч —
невидимого стишені свідки.

Ти силкуєшся це зрозуміти —
легкоруч, без пручань, без поклажі...
І дорослі тривожні, а діти,
як ведеться, цікаві й безстрашні.

А колеса намотують смуток —
пил дороги — дороги — дороги...
І гуляє по Києву чуток —
невідомості, страху, тривоги...

6.

Бабуня із Прип'яті —
мандри безбожні —
в Москву до онуки сполохано їде.
— Моє ластів'ятко,
приймай подорожню,
а ні — де я дінусь?
...Пристану деінде.

— Та господи! Звісно! Тут мови немає! —
Біда, ще й на старість — утричі біда...
— Бабуню, хай песик з тобою гуляє! —
Хоч де вже бабуні — не та вже хода...

Не рік і не місяць — минає година,
і позирки двох молодят...
холодять.
— Чого ти сумна, моя люба дитино?..
— Бабуню, для нас це безпечно, як знать?!

...Як знать?
Де взять серця?
Добуть милосердя...
«Пінк Флойд», «Моден токін»[1] —
хто скаже тобі?

---

[1] Популярні у молоді західні рок-ансамблі.

Вони іще ситі... життям ще не терті...
Ну, що їм —
чиїсь безпритульність та біль?!
Бабуня заїжджа —
як «ретро» в столиці.
Стиль — модний у меблях. А тут...
дві епохи!..

— Бабуню, ви з мамою тільки не зліться —
дитинки чекаєм — побудьте десь трохи!..

...Гуляй між зірок,
моя ластівко сива!
Вже скільки й лишилося
того життя?
А місця ж під небом!
...А як ти носила,
до серця тулила
це рідне дитя!..

...Ой, хто низом,
хто горою,
а поема — без героя.
Він якраз часу не має,—
він когось в свій дім приймає.
Хто чужий — не рідний, звісно.
Та б і д а — хіба чужа?
Ні сорочки, ані місця,
ні життя для них не жаль.
Тільки серцю в грудях тісно.
А в поета... що за пісня?!

7.

Хотів би не знати —
вже тиждень ти знаєш.
Болюче, нестерпно
зашморгує скрут.
Мов давню пластинку,
ні-ні, й спогадаєш:
«А город подумал...
ученья идут»...

Тягар невідомості
легший за брилу
гіркого знання —
не атлант же і ти! —
а зморшки думок
лабіринти порили
у мозку Людини,
щоб в и х і д знайти.

Хотів би не знати,
та на́дто ти знаєш!
Мугичеш трагічно
із прірви знання:
«А город подумал...» —
і вперто ламаєш
той ритм безнадії
вже не навмання.

8.

Домівко, прощавай! І, може, назавжди.
Прости, пробач, прощай, моя білява Прип'ять!
Безжурного життя минулись поїзди.
А кочове життя, гляди, чийсь дух укріпить.

В автобусах тепер в'їжджай у цей лісок.
Дитячий сміх звучав у таборі «Казковий».
Твій син любив за страх
страхіття всіх казок.
Новітній час не жде
на казочку цукрову.

І в ці травневі дні мов лихоліття зойк
так розметав усіх, що, наче в дні воєнні,
ти ходиш між дерев і серед записок
вістей для себе ждеш, вони ж — неізреченні.

Усе твоє «колись», усе життя твоє
у нереальних вже —
примарних мов орбітах.
«Оксано, я на блок. Озвися, де ти є?
Як розминемось, напиши, де діти».

Чиїх робочих рук почервоніла мідь?
Мов той школяр,
хтось на паркані креслить:
«Хто знає, де сім'я, негайно сповістіть.
Водій Прищепа. Напишіть адресу».

На вахту й з вахти знов.
І станція живе.
Усупереч всім наклепам безчесним.
І розумієш ти:
іде життя нове,
вимогливе,
суворе,
неулесне.

9.

Тринадцять тисяч криниць
герметизує епоха.
Скорбно в них задивилися
Україна та Білорусь.
Хойніки — місце гостини,
чим я зараджу хоч трохи?
В Брагін вертаю думками —
серцем там зупинюсь.
Десь по дорозі між вами
пісня замріялась вельми.
Падала знічка[2], зникаючи,
в мої закохані сни.
Я твою воду пила
й вроду твою джерельну

---

[2] Знічка — летюча зірка *(білор.)*.

в хвилях Дніпра, що єднає
Прип'яті спів і Десни.
Хочеш води тієї?
Пий сплюндровану вроду!
Не пречисту, безвинну —
пий із стронцієм, пий!
Дивляться в душі поетів
дитинні очі Природи,
дивляться в душі вчених,
кричать у вуха доби.

Знаю з дитинства на дотик
торфу поліські цеглини,
лісу озон вдихала
й труйний випар боліт...
Нині ж торф'яників опік —
радіактивна жарина.
В наші сліди з дозиметром
новітній ступа Айболить.

Росли однакові квіти
на луках наших, на луках.
Вінки дитинства спливали,
куди їх річка несла.
Нам доля одна судилася
у мужності, як і в муках:
росли, як ліс, обеліски,
що від села до села.

А Ясь косив конюшину,
Василько ще сіно косить.
Летять голоси безпровинно —
відлунюють ріки їх.
Та пада летюча зірка
і схлипує, як дитина,
над берегами вічності,
що поглинає всіх...

ЧАСТИНА ДРУГА

1.

Хай небо для тебе
навпіл розкололось —
там світло! —
півшепотів час
проминає.
Сміливців нашіптувань
хто вже не знає?!
А САМ ТИ
ЩО МОВИШ УГОЛОС?!
Не вивільнившись
від земного тяжіння,
заземленим зручно
при гро-мо-від-во-дах...
А що в повен зріст
промовляє сумління —
висотам ненавчений подих?

Хай серце поета
навпіл розкололось —
так схованок перлини
біль протинає.
У вічі народу —
УГОЛОС! УГОЛОС! —
я славлю...
і проклинаю!

2.

— Наука вимагає жертв,—
обмовились ви, академік?
Про неуцтво зайшлось. Невже
і це на рівні епідемій?

Хто не пізнав ціни життя,
Сумління сенс пита в алхімій.
З вини злочинної нетям
на дно йде «Адмірал Нахімов».
І поїзд під укіс летить,
і шахта враз надгробком стане...
Не зупиняйсь, жорстока мить,
береш ти кращих між синами!
...А вбивство? Не за хліба шмат —
за лідерство чи за ганчір'я,
мов наркоман, акселерат
здійснить — і лиш обтрусить пір'я...

Занадто сито ми живем?
Забувся справжній смак недолі?
І вже й не маємо проблем?!
Доволі сліпоти, доволі!

То що ж це «вимагає жертв»?
Якого ідола гримаси
встають над привидом пожеж
і ждуть, як поповземо плазом?

...Ні, жертви вимагають з нас
засвоєння страшних уроків.
Байдужість випалиш не враз,
а час не жде своїх пророків.

Своїх героїв знає він,
коли й не знаєм поіменно.
Храм совісті на їх крові
возносить час
не лиш для мене.

3.

Кажем, не має слушності
всяк поговір лихий.
Літо тривоги й мужності —
Київ без дітлахів.

Київ без сміху дитячого? —
Не приймає душа.
Літо, за котрим плачу я,
не мені залишать.

Що на каштанах? Піна вже?
Протипожежний лік?
Жмуть велогонки к фінішу,
з ними двадцятий вік.

Травню біди народної —
в зону і з зони путь.
Повз запустіння к подвигу
автоколони йдуть.

Серця велінням — масовим! —
з горем хоч як звладать.
Бабці... під ощадкасами...
пенсії йдуть віддать.

— Діткам нехай. Чорнобильським. —
Скорбно стиснутий рот...
Тої пожежі одблиском
плач мій: ЯКИЙ НАРОД!!!

Кожен у драмі випотів
власну — на зріст свій — роль.
Лакмус на совість — в Прип'яті.
Й дозиметричний контроль.

4.

Іще біда невидима, стоклята
шукає русла до нових криниць,
в о н а ж прийшла шипіти й вимагати,
і ненависть струміла із зіниць.

Жбурнула паспорт — і бісівська сила,
мов чорне дно, розверзла бруд і сель:
— Ні, ви м е н і
іще н е
за-пла-ти-ли!.. —
Була в о н а з забруднених осель.

— А що мені до вашої держави?
Вона м е н е спитала?! Все взяла!
Та й хочете, щоб з радості іржала?!
За милостиньку цю? Дурна б була.

Знайшли худобу — вибрали моментик!
Та я плювала на таких, як ти! —
Жила з фарцовки й щедрості клієнток
і знала заповідь одну: «ПЛАТИ!»

Плати за те, що дармоїдство терпиш,—
а я ще й всядусь на твоїм хребті!
Плати за те, що легкодухо терпнеш,
що не промовиш правди — й поготів!

Плати дебілам, спекулянтам, трутням!
Плати — здоров'ям — хижій омелі.
Вони покажуть у години скрутні,
хто справді є господар на землі.

...Ой, хто низом,
хто — горою,
а поема без героя.
Він не ждав державних позик.
Він віддав кістковий мозок.
Та поет — себе вивчає,
аж оглух в своїх печалях.
...Дощ по дамбах сліпма косить —
грунт пручається, голосить...

5.

Райком не спить. Часинки не дрімає.
Тут, мов на фронті, лаконічність дій.
І права помилятися — немає,
коли народ лишається в біді.

Ось жінка нахилилась над листами,
і плач судомою їй кривить рот:
з Уфи, з Владивостока, з Казахстану
спішить народ сюди. ЯКИЙ НАРОД!!!

Йдуть тисячі і тисячі посилок:
взуття, дитячий одяг, з Поті — чай...
Якого милосердя воля й сила
на плечі завдає чужу печаль?!

...Дітей узять.
Не зайві в себе,
вислать гроші...
(О, не для слави, не для нагород!)
— Корисним бути. Без оплати прошусь!.. —
Я впізнаю тебе: ти мій НАРОД!

Це ти ішов крізь нелюдські випроби
в облозі війн, у гавкоті заброд,
і Революція найвищу пробу
тобі позначила: такий НАРОД!

...Райком не спить. І ось на дверях поруч
(за жодними — тут жодного з принук!)
на папірці, прип'ятім нашвидкуруч,
читаєш: «Академія наук».

Тут вахта, що для вчених пожиттєва.
Цілодобовий, аж пекельний ритм.
І поклик у сумління не миттєвий,
покликанню ж не вкажеш ізгори.

Але є віра в тебе і довіра.
Не смієш ти не виправдати їх.
І втомлене обличчя, майже сіре,
та думать, думать... спочивати гріх!

Звіряти розрахунки. Уточнити.
Просить апаратуру у Москві.
Не жінкою, а саркофагом снити!
Насоси. Фільтри. Води грунтові...

І цифри, цифри... Бідний тут філолог
закомплексує з очамріння враз.
Він ладен вмерти, адже подвиг — школа,
та помирать іще не час, не час...

На фронті так над картою схилялись
щодня, щоночі в чіткості атак.
На фронті так: не сміли помилятись.
Життя — ціна помилки. Тільки так.

...Ой, хто низом, хто горою...
А поема? Без героя?!
Він по линві риску ходить,
він біду від нас відводить.
В нього череп ледь не трісне...
А в поета — давня пісня!

6.

Баба Христина, звісно, не має рації.
Рветься у зону, що ти їй не кажи!
Слово вчене — вік би не знать! —
«ра-ді-а-ція»
не дає їй дихати й жить.

Баба Христина старіша за Прип'ять вдвоє,
мудра була, а це здитиніла мов:
— Там же зосталась Лиска моя недоєна!..
Треба й город попорать, неправда, мо?!

Ніби лазутчик, баба на старість лісами
йтиме в село, коли ж — військовий патруль!
— Що ви, синочки,— голосить баба сльозами,—
Може, й без лиха вашого
завтра вмру!

Вдома ж і стіни гоять,
й вода помагає...
Де ваш начальник-нелюд, господи, бабу прости,
може, він старший, то вволить?!.. —
Баба зітхає:
— Всенький же ліс пройшла! Уже ж пропустив...

Бабо Христино, бодай вам не бачить ніколи
мертвих криниць в целофанових капшуках.
Ваше село веселе
нині, мов пустка, голе,
пил замітає, й відлуння
тишу ляка.
А коли з ночі принишклої вихоплять фари
вікна більмасті хати окрай села,
яблунька біла рвонеться цвітом намарним
бабі назустріч,
що вже іти — не здола...

7.

Задуха. Травень блискавку простер,
та зливі не дозволить розродитись.
Вчорашній тракторист
у бронетранспортер
пірнає — і запрошує дивитись.

Війська хімзахисту пішли вперед.
Диктує ритм ця особлива зона.
А з чим же ти прийшов сюди, поет?
Запам'ятать білизну на балконах?
Трагічність мертву Прип'яті? В штрихах?
Узяту під кутом мистецьким зору?
І згодом виспівать у віршах страх,
посіять безнадію?..
Де наш сором?!
«Заглиблені у формули мужі»
колись і мракобіссям проклинались.
Це інквізицій вогняні вужі
круг їхніх крил смертельно обвивались...

Так, ти ладен померти на виду
народу і держави! Тут. Негайно!
Так, цей наш «подвиг» з совістю в ладу.
А мужність жити — що? Відповідай-но!

Відкрий народу знайдений секрет,
наукам подаруй у нагороду:
твори́ цивілізації портрет,
що збереже незайману
природу!

8.

Музика віку. Екран голубий. Аеробіка!
Дівчатка — мов гумові:
швидкість! Пластика! Ритм!
...А на заводах монтуються роботи, роботи —
все для Чорнобиля! Не до спортивної гри!

В простір відкритий виходять два космонавти —
з космосу їм не розгледіть села Копачі.
Лиш вертольотчики бачать безсонний аврал тут:
темп і віддача! Вдень і вночі, вдень і вночі...

І бомбардує, пломбує кратер неситий
вдень і вночі — свинець, пісок, доломіт,
а у пілота серце, свинцем не покрите,
вибухне з болю, гляди, як той динаміт!..

Ритмом машин, ритмом м'язів, напругою нервів
траса будується, потом просолена всмак.
Скільки тут віри і мужності, скільки енергій!
Вузькоколійку Островський клав, певне, т а к!

Трайлери з Підмосков'я, з Прибалтики цементовози,
армійські машини суворі, важкі асфальтні котки,
автобуси львівські, з Тбілісі лицар-бульдозер
трасу випробують перші, намотують перші витки.

А куряви хмара загрожує — дихає монстром реактор...
і йдуть бетеери натужно — техніки скрежет і дзвяк...
Що, поете мудрований, скажеш про «людський фактор»
перед фактом безсмертя, про злютованість мужніх атак?

Голосу тут не розчуєш. Вилаєшся, мов беззвучно,
і затято, запекло: уперед! уперед!

Гніву не пам'ятаєш. Це з натуги розлючено,
мовби урукопашну, йдеш як честі повпред.

Тільки відскочиш з дороги,
самоскиду дорогу давши,
тільки приторк товариша —
вірний знак: бережись!
Дозиметрист чатує
пам'ятником, мов назавше.
— На лічильнику в нього,— ти спльовуєш,—
як в сберкасі твій внесок — «жисть».

Останні загрозливі метри.
Руїни — рукою подати.
А близько ж — яблуні квітнуть!
В Копачах, безлюдних, лунких...
І смерті незрима присутність —
із нею зв ладають солдати,
а рóботи тут відмовляли —
нерви, бач, заслабкі...

Ой, хто раз живе, хто двічі.
А герой? Не бачив в вічі.
Він прийшов життя спасати,
та забув ім'я сказати!
І поема без героя
тільки носить попіл Трої
та рядки фі-ло-ло-гіч-ні...
Що жалі, що стиль —
одвічні!

9.

Могла б повчитися манер
у жінки літньої цієї
англійська леді. Відтепер
я часто розмовляю з нею.

Її недоля привела
у дім чужих людей —
як рідних.
Сором'язливою була
її гостина — гордість бідних!

Учора ще вона жила
в своїм гнізді — уріднім домі.
І от — ні двору, ні кола,
й на скільки — строки невідомі.

На станції дочка і зять.
Лишились, звісно,— як же йнакше?!
А матері лишилось — ждать.
Вона і жде — не первина вже.

Вона й не їхала б звідтіль,
у Прип'яті уже й померла б.
Та мова ж про життя... А втім,
щось розходились її нерви.

...Тепер їй тут маленький штаб.
Хто де об'явиться — то дзвонять.

Господар раз у раз пита,
чи їй не докуча їх доня.

Та ні, та що ви! Їй рідні
вже соромно — тут набридати.
Десь на Троєщині в ці дні
і їм дадуть, можливо, хату.

Хіба ми біженці? Хіба
ми хоч на день з постів тікали?!
...Попробуй ізвладай, судьба,
з такими мужніми жінками!

10.

Ольго Антонівно, ваші діти
прийдуть із Прип'яті — буде свято.
...Хоч вам і боязко довго радіти,
адже ви мати.

Сина чужого оплакали ревно,
сиріт його, як своїх, жаліли.
...В матері серце — радар, напевне,—
тим-то й боліло.

Стане тривога вам в узголів'ї,
снами безсонна буде никати.
Втішила б — маю чимало слів я,
та ж ви — мати.

Доньку ростили ви на кордоні,
ви — командирська дружина й вдово,
чи ж вам тепер перечити доні
на тверде її слово?!

Там-бо, на атомній,— час гарячий,
діти ваші тепер як солдати.
То є обов'язок. Серце ж плаче...
Що вдієш — М а т и!

11.

Журналісточко,
з носиком, в холоді поголубілім,
іще вчора школярка,
а хочеш збагнути все,
ще студентка зелена,
а вже, ти бачиш, при ділі!
І тебе закрутила часу летка карусель!..

На приколі на Прип'яті
з вахти ждуть людей пароплави,
і на борт тебе прийме
як рівню із них котрийсь.
Буде перше відрядження
з поклику — не для слави,
тільки ти пошануйся:
випростуйсь! Не повторись!

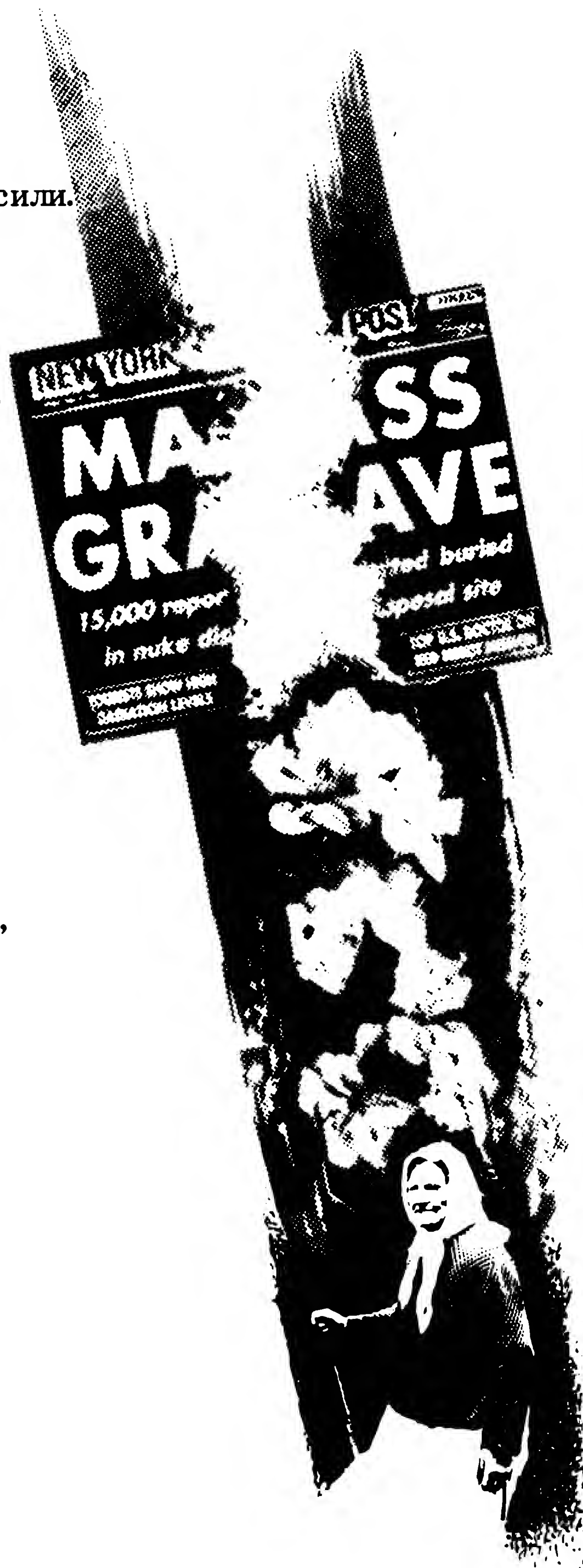
День осінній. Мрячить.
На причалі щулиться мама
(ти в ракеті, де все військові —
робочий рейс)
і на мигах показує доні
одне й те саме:
— То Зелений Мис!
Гляди ж не їдь на АЕС!

...Ти увійдеш на блок
в респіраторі й шапочці білій.
Оператори пирснуть:
— Це що за дитячий садок?! —
Ти ж — одного боялась:
а що, як слова невмілі
підведуть твою совість
і буде нікчемним рядок?

Стане твій діалог,
певно, школою мужності й сили.
Комендант пароплавів
немов на сповідь прийшов.
— Нахапав я багато —
на станцію не пустили.
Вдома ж геть розхворівся,
а тут — вернувсь — хорошо!

Тут при ділі усі. —
Ти бачиш це, розумієш.
Ти уроками гарту
завдячуєш людям цим.
В їхніх поглядах гострих
певність: ти не посмієш
злегковажити словом.
Це наче зрадить бійців.

...Ой, хто низом,
ти — горою!
Нарисочок — без героя.
Є в нім факт і є в нім «фактор»,
але є в нього редактор!
Він старих пісень співає,
по-новому він не знає.
Нас ковтне не Прип'ять — Лета.
Був поет — нема поета.

12.

Ох панове, панове!
Сенсації луснув пузир!
Як же руки ви гріли
на тризні чужої пожежі!
Як кричать заголовки газет
на фальшивий ваш взір!
Неохайно, панове!
Негречно. Необережно.

Як раділи завчасно,
мерзотники різних мастей,

...Певно, хлопці з машини й в машину!..
А Київ довкола в фонтанах хлюпоче.
А їм — на Чорнобиль дорога полинна,
А серце за них молитися хоче.

14.

— Невже це ти?
— Це тінь моя. Я трохи...
Я тихо гомонітиму. Мовчи.
Ми житимем з тобою довго-довго.
— Чому приходиш тільки уночі?..
— ...Ми переїдемо в маленьке місто:
там будуть діти, квіти й ластівки.

— Стривай! Я чую джерело!
— І чисто
дзвенітиме гірський кришталь ріки.
— Уже нема. Я вже його не чую!
— Коханий мій, змовк не ручай — то я.
Поки жила на світі — біль вартує,—
оберегла тебе любов моя.

— Здається, не любив її нітрохи,—
як зсунув камінь,
смисл останніх слів.
— Любив себе?
Але могли б... —
І — р о к і т
п р о б у д ж е н н я,
й від темряви
осліп.

15.

Сивим крилом пригорнуло мене
небо осіннє схололе.
Стежка у листі шепоче одне:
ніколи... ніколи...

Листя багряне красно згора,
та не зігріє, я знаю.
Хвиля замерзла в плині Дніпра.
Я замерзаю.

Вітер шукає когось між дерев,
віти сахаються з болем.
Марно вертатись, і страшно — вперед.
Ніколи...
ніколи...

Пахне земля, як сто тисяч століть,
крається серденька поле.
І вибухає, в грудях горить:
НІКОЛИ.

16.

Тонке це шитво —
все, що криє подія.
Не в макро, а в мікро
втручається лазер.
Трагічний, жорстокий,
нещадний,
прекрасний
Н А Ш
Ч А С
Д І Ї.
Ланцюг надірвався?
А серце поета?
Хіба воно ланкою стати
не може?!
Живого життя
віддзеркалення множить
ріка опромінених —
Лета.

Замість епілогу

Жилось легковажно,
жилось безбережно,
та вибух дістав нас —
ПОЖЕЖА!
Сади, як медсестри,
біліють збентежено,
а в дзвонах сердець —
ПОЖЕЖА!
...Невже будеш жити, як жив?!
Обережно
служить, як служив,
мовить правду
о б м е ж е н о,
чекати нових вказівок?
...А з о н а ж и т т я твого
вужча,
щільніша,
А ВИБУХ — ЦЕ ЧАС,
що випробує тишу,
ЦЕ ЧАС,
що глибоким промінням
просвічує
наше сумління.

Травень — грудень 1986

ЛЮДМИЛА РОМАНЮК

УДВОХ

ПОВІСТЬ

I

Отже, ми їдемо у відрядження...

Я беру сина з собою, бо якраз весняні канікули і мені не хочеться, щоб він залишався сам. Хоча Максимові не звикати до самотності: він ходив у ясла (точніше, я носила його), а згодом у садок. Садок часто обридав йому. «Мамо, там усі кричать. Залиш мене самого».

Я ховала сірники, ніж, порошки для прання, закручувала крани, стелила на підлогу стару ковдру, зносила на неї гумових звірят, дзиги, піраміди й кубики і навіщось запитувала малого:

— Ти будеш гратися, правда?

— Я буду слухняний і тихий,— обіцяв мені син, і я замикала двері... Якусь мить потому я стояла на сходах, прислухаючись більше до себе, ніж до тиші там, у квартирі, й нарешті йшла, оглядаючись на вікна.

Одного разу, коли я йшла отак — ні жива ні мертва,— мене зустріла Антоніна Василівна. Вона поверталася з прогулянки із Артамоном. Пес біг попереду — підстрижений, пухнастий і веселий. Антоніна Василівна підкликала його до себе: «Посидь біля мене, дорогий хлопчику»,— пес слухняно сів біля її ніг, а моя сусідка примружила сірі, з прозеленню очі.

— Хочете, я поговорю з ким треба... У мене збереглися старі зв'язки... Та, зрештою, мій давній авторитет, який іще й сьогодні...

— Ви про що, Антоніно Василівно?

— Про вашу нещасну дитину. Ви ж знову покинули її саму?

— Покинула.

— А як син підросте, оддасте його на поталу вулиці?

— Віддам.

— Добре, що зізнаєтесь і не лицемірите. Мені подобаються люди, які не лицемірять... Тому я хочу допомогти вам...

— Чим же?

— На вулиці Білогородській, Ніночко... Це в передмісті, коло Сорочого Броду... Так ось там відкрили садок-будинок... Зауважте, Ніно, не який-небудь, а санаторного типу. І якщо влаштувати туди

вашого Максима — це буде неабияка полегкість вам... А йому — розкіш. Там же поряд ліс, озеро... Молоко ранками в постіль подають. Це не вигадка, Ніночко. Я сама бачила... Тепле молоко з медом. Фантастика! Адже у вас на мед, очевидно, не вистачає?

Артамон легенько заскімлив, він, мабуть, замерз і нагадував про себе, а мені здавалося, що то по-собачому заскімлила я.

— Спасибі, Антоніно Василівно...

— Ви тільки не відмовляйтеся. Ви подумайте тверезо... Сьогодні ми всі повинні думати лише тверезо. Адже діти не варті...

— Звідки вам відомо, чого вони варті?

— Ах, Ніно... Мені відомо ще й інше...

— Що ж саме?

— Що їх народжується надто багато. От хоч би й у нашому дворі... Вранці лише й відпочинеш... А вдень, увечері такий галас несусвітний стоїть, що я зачиняю балкон. До того ж, Ніно... — Антоніна Василівна довірливо нахиляється до мого плеча,— ви лише уявіть собі... Вже тепер на землі майже не вистачає кисню. Отже, не в такому вже й далекому майбутньому нас усіх підстерігає жахлива катастрофа...

— Невже? — ледве стримую я сміх.

— Абсолютно точно. Останні дані науки.

— Ви дуже багато читаєте, Антоніно Василівно,— кажу я й біжу геть, і таки встигаю на автобус, у якому справді немає чим дихати — так у ньому тісно, зате тепло й затишно від людських спин, облич, чийогось незлостивого нарікання на цей абсолютно дикий приміський дев'ятий маршрут...

А вже як дісталися до керамічної фабрики — стало вільніше. Я навіть сіла, гудзики на пальті були всі, в кишені лежав ключ од квартири, там — син... Через стіну — Антоніна Василівна з Артамоном... Зараз вона, мабуть, миє псові лапки, витирає голубим рушником (у неї самої — рожевий) і вони збираються снідати. Антоніна Василівна — вівсяною кашею з домашнім кефіром, Артамон — телячою печінкою або супом із толокном. Потім він спатиме у своєму кріслі. Крім свого крісла, у Артамона ще є свої підодіяльники. Їх сім, вони всі з мереживом. Коли Артамон буває особливо слухняний, Антоніна Василівна вкриває його батистовим, з атласними блакитними стрічками по краях. Стрічки моя сусідка купує в галантерейному магазині, мереживо плете сама... А що вона робить у міському архіві — не знаю. Мені чомусь здається, що когось виховує. До цього виховувала у відділі кадрів трамвайного управління, а ще раніше — в торговому училищі... Навіть у нас, на станції, Антоніна Василівна якось виступала з лекцією про сім'ю і кохання, хоч у неї самої ніколи не було сім'ї, і часом, попивши в мене чаю і розчулившись, вона зізнавалася, що нікого не любила, бо це було їй непотрібне...

«Я боролася за інших,— проголошувала вона майже урочисто і, дивлячись на мене збудженими од спогадів очима, притишувала голос. — Проте в мене було досить цікаве життя, Ніночко... Отже, послухайтесь моєї ради — не віддавайте всю себе синові, бо залишитесь ні з чим». З її вилицюватого обличчя пропадав меланхолійний вираз, воно ставало сухе й незворушне... У такі хвилини я думала, що останнім часом Антоніна Василівна дуже постаріла. Я пам'ятаю її молодшою. А поважного мудрого Артамона зовсім маленьким цуценятком. Вона носила його на прогулянку в кошику. А перед тим, як іти, дзвонила Клаві.

— Я тут купила оселедчика... Прийди, Клавочко, почисть, поріж, полий олійкою. І цибулькою зверху... Ти знаєш, як я люблю. Щоб не грубо кришеною... Мене цього разу не жди. Залиш усе в холодильнику... Я буду зайнята...

Клава приходила, чистила оселедчика, прала, мила посуд і бігла додому... Вона була огрядна, але на диво швидка і розторопна. Колись вона жила з Антоніною Василівною в одній комунальній квартирі

й хтось із них залишився в когось у боргу. Клава, мабуть, залишилась...

Автобус гойднуло на острівці асфальту — я приїхала! Мені ніколи спинитись і оддихатися, ніколи помилуватися нашим черешневим садом, од якого вже котиться до міста гіркувато-хмільна весняна хвиля, я мерщій біжу до себе у відділ і кидаюсь до телефону:

— Як поживаєш, малий?

— А ти?

— Я добре...

— А я малюю, мамо. Знаєш, кого? Качку. Зелену качку. Вона вже сидить на стіні...

Качка справді зелена. Син намалював її яблуком. Спочатку надкусив його, з'їв шкірку, а тоді вже малював... Коли я прийшла, він спав під стіною, а качка сиділа в нього в узголів'ї.

— Чому ти не ліг у своє ліжко?

— Тоді вона була б далеко від мене...

І справді... Хіба так важко здогадатися? Качка була б далеко...

Самотність подарувала синові качку. Так як ляльці — душу. Я потім прочитала про це в Януша Корчака... Однак і після того залишила сина самого. Бо він любив дім і не любив садка. Але тоді я могла зачинити його, нехай зі страхом, але могла... Тепер — ні. Бо що таке наша двокімнатна квартира в порівнянні з містом? І ще ці неповних одинадцять літ... Коли так хочеться бачити все — і не вмієш, хочеться знати — і не знаєш... І до чого не придивись — усе незбагненне, і таке загадково-примарне й оманливе, як вода в акваріумі.

Отже, я беру сина з собою... Бо всі ці роки він був зі мною. Мало того, що зі мною, він залишався моїм рятівним кругом... Справді-бо, я нітрохи не перебільшую: коли жінки зостаються самі, їх рятують од самотності діти. Максим теж урятував мене. Спочатку тим, що захворів. Це трапилося зовсім несподівано...

Тоді він був трохи збуджений і, здається, щось будував із кубиків. Будував і руйнував. І знову брався за те саме... Вже надходив вечір, я принесла з кухні валянці, бо час було йти гуляти, але син раптом заплакав: «Не хочу. Краще спатиму...» Я постелила йому, роздягла, він торкнувся долонею моїх губів, і я поцілувала ту долоньку. Потім я згадала, що вона пахла варенням чи, може, клеєм, я вже не пам'ятаю, але я намочила краєчок рушника і прийшла витерти її. Долонька була червона й гаряча. Я витерла її ще раз, і ще... Вона не охолола. Тоді я притулилася до синового чола — воно було мокре од поту...

— Максимчику, що з тобою, маленький? Що тобі болить? Де? — Він мовчав і не розплющував очей. І це було найстрашніше, що не розплющував... Але мені вже не було кому сказати про це — чоловік пішов, бо два дні тому ми розлучились. Але страх і відчай мене пройняв лише сьогодні, зараз. Дивно... Перед тим мені здавалося, що я ні на що не здатна. Що я спустошена, виснажена, безсила. Що ніколи не забуду того, що мене залишили, і це зробить мене жалюгідною й покірною, як інших жінок. Але я помилилась...

Того вечора (це, здається, був вихідний) я підняла на ноги половину нашого містечка. Це було якесь прокляття: той подався на полювання, той одружував дочку, в того імениті гості... Я не могла нікуди додзвонитися, хіба що на «швидку»... Я дзвонила туди, й тричі байдужий, кволий голос випробовував моє терпіння: «Адреса? Під'їзд? Квартира? Скільки років? Температура?» — і тільки я збиралася попросити: «Ради бога, скоріше їдьте, я зустріну в дворі»,— як чула: «Ждіть»,— і голос наче пересихав.

Мабуть, ми всі трохи божевільні, матері... Коли з нашими дітьми скоїться якесь нещастя, нам здається, що воно скоїлося з цілим світом. Принаймні я й досі певна, що це так. А тоді... Тоді увесь мій світ (як, зрештою, й зараз) був у синові...

«Ти пропадеш! — кричав мені чоловік. — Ти пропадеш із своїми

дурними принципами і дурною чистотою». — «Ні принципи, ні чистота не бувають дурними».

— Я часто вмиватимусь, мамо... Я вже вмиваюся...

Чоловік діставав з антресолей лижі,— він хотів забрати відразу все, щоб ніколи більше не повертатися сюди, а син вийшов із ванної весь у милі — тільки оченята блищали, як два каштани під осіннім дощем. Я притулилася до них, до тих оченят, мило текло мені по щоках, і ми обоє сміялися. Син — по-дитячому безтурботно, я — по-жіночому сумно... Коли за чоловіком зачинилися двері, малий запитав мене:

— Ми будемо вдвох?

— Удвох.

— Я багато вмиватимусь,— пообіцяв мені син ще раз. — І буду чистий, як Артамон.

Тепер Максим стогнав. Я ніколи не чула, щоб так стогнали діти. З таким болем. І тому, коли десь опівночі нарешті приїхала «швидка» і молодий, високий чоловік, трохи роздратований, сонний, у куценькому халатику, з довгими худими руками, які ледве не діставали колін, ступив до передпокою, я зразу сказала йому з острахом:

— Він стогне, лікарю.

— І що? — звів на переніссі густі рівні брови. — Це своєрідний рефлекс на біль...

«Він злий,— подумала я. — Злий і втомлений».

— Ну, показуйте вашого Мефодія...

— Максима,— поправила я.

— Це нічого не міняє...

— Справді, нічого,— погодилась я, відчуваючи, як стаю запобігливою, здатною на будь-яке приниження, аби тільки все обійшлося... Тому я не осмілилася сказати лікарю, щоб він помив руки. Я тільки до чогось прислухалася в собі й не спускала очей з сина...

— Яка в нас температура?

— Тридцять вісім і три...

Довгі руки лікаря (потім я ні в кого не бачила таких рук) ковзали по обличчю мого хлопчика, по грудях, по животику... Вони немов чогось шукали і не знаходили. Це тривало, може, хвилину, не більше.

— Давайте йому переварену воду... Побільше,— нарешті обізвався лікар. — І не панікуйте. Завтра він буде здоровий.

— Але що з ним? І чому так раптово...

— З дітьми це трапляється...

— Що саме?

— Стрес. Нервовий стрес...

Я придивлялася до обличчя лікаря — трохи блідого, з важкуватим підборіддям і чутливими губами, воно тепер не здавалося мені злим... Навпаки, щось було в ньому співчутливе.

— Може, вип'єте чаю? — несміло запитала я.

— Ні. Будемо їхати,— відмовився лікар. — У нас іще є робота...

Я лише тепер помітила медсестру. Вона стояла осторонь, чекала, коли її покличуть, і недбало-вишукано тримала перед собою валізку з ліками. Була вона зовсім юна, накрохмалений халатик на диво личив їй. Так само, як і здивування.

— Оце і все, Анатолію Ларіоновичу? І ніяких симптомів чогось серйозного?

— Ах, Таню... Тобі завжди хочеться виснажливого двобою зі смертю... Хочеться неодмінно когось рятувати. А часом досить одної нашої присутності...

Від чого стрес? Йому лише три роки... Що він міг знати? Я сказала йому: «Тато їде від нас. Його посилають будувати завод». — «А ти?» — «Я буду з тобою».

Та ніч все-таки минула... І потяглися один за одним дні — одноманітні, сірі, як березень за вікном. Я бігала з поліклініки в поліклініку, не довіряла лікарям, боялася перевареної води, аспірину, настою

ромашки і тиші. Якось Антоніна Василівна зупинила мене на східцях і, давши Артамонові шматочок мандарина, сплеснула руками:

— Що з вами, Ніночко? Ви постаріли на дві п'ятирічки відразу. Це тому, що не буваєте на свіжому повітрі. Свіже повітря, щоб ви знали...

— Я економлю його для вас...

— Не треба, Ніночко, так прямолінійно сприймати очевидні істини. Я зовсім не ворог вам, повірте... І як щось потрібно...

Артамон вдячно лизав своїй хазяйці долоню, вона гладила його по голові, й мені хотілося, щоб мене теж хтось погладив. Отак безмовно, як Артамона.

— У вас дуже славний пес.

— Це не те слово, Ніно... Бо в нього зовсім не собача душа...

— А яка ж?

— Людська.

— Людська душа може бути лише в людини.

— Ви знову помиляєтесь, Ніно. Адже увесь мій досвід...

— Хто нікого не любив, у того не може бути ніякого досвіду. Бо він не страждав...

— Ви трохи ображаєте мене,— Антоніна Василівна взяла на руки Артамона. — Але я не хочу сваритися з вами. Тож, коли є така необхідність, щоб влаштувати вашого сина...

— Такої необхідності немає і не може бути.

— Чому, Ніно? Ви ж крутитесь, як білка в колесі.

— Дітей народжують для того, щоб завжди бути з ними.

— Ви дуже правильна, Ніно. І дуже пряма... Таких жінок любили фронтовики у сорок п'ятому. А зараз...

Я не могла навіть образитися на Антоніну Василівну. В мене для цього не вистачало сили. Бо минав уже тиждень, а синові не кращало. Він майже нічого не їв, не розмовляв — це мене лякало найдужче,— і марив. Інколи мені здавалося, що він щось просить у мене, але я не могла розібрати що. І не могла вгадати...

Я приносила йому яблуко — він не дивився на нього, давала лимонну дольку — він одвертався, терла моркву — син любив сік із неї — він заплющував очі... Іграшки теж не цікавили його. Ні старі, ні нові. Що мені було робити? Чекати? Чого? І скільки?

Наша дільнична лікарка завжди приходила пізно. Вона знімала в коридорі шубку, залишала торбинку з молоком і хлібом, сідала в крісло і скаржилася на те, що всі діти хворіють, що вона не встигає щодня відвідати кожного, що в неї самої нездорова дочка, що будинки тепер зводять багатоповерхові, а ліфти ламаються без кінця...

З її чобіт стікала на підлогу вода, Віра Данилівна вибачалася, слухала сина, дивилася йому горло і просила вкрутити у під'їзді лампочку. «А то у вас дуже темно на сходах. А я боюсь темряви». Я заспокоювала лікарку, подавала шубку, проводила на перший поверх, і вже там, притулившись плечем до дверей, Віра Данилівна втішила мене: «Процес одужання йде нормально. Нічого серйозного, ніяких ускладнень. Звичайна простуда. Дихання, правда, трохи жорстке... Отже, гірчичники, теплий чай і вітаміни, вітаміни, вітаміни...»

Мене від них нудило. І від гірчичників. Я ставила їх через газету, марлю, через рушник, клала просто так, намазавши вузеньку синову спинку підігрітим медом... Потім я закутувала малого в ковдру і просила: «Не плач... Ще трішки потерпи»,— і плакала сама, а він шепотів мені: «Я вже витерпів усе терпіння, мамо...» І тоді я вирішила піти до професора Куліша. Але до нього не можна було просто піти... Треба, щоб хтось попросив когось і той «когось» поклопотав за мене. Я попросила Віру Данилівну. Вона розгнівалась, ця маленька, схожа на кокон шовкопряда, жінка: «Ви не довіряєте мені?» — «Я довіряю вам, але боюся за сина». — «Бійтеся. Од звичайної простуди теж інколи вмирають».

Я стояла під дверима професорової квартири, мов жебрачка... Але коли переступила її поріг, то забула про те, хто я... Мене чомусь заспокоїла натерта воском підлога, заспокоїли ситцеві штори на вікнах і табуретка у вітальні. Нефарбована низенька табуретка... А сам професор сидів у кріслі — старий, висохлий, трохи зманіжений, так принаймні мені здалося.

— На жаль, я вже не консультую. Але в мене є учні...

— Я прошу вас... Згодьтеся, хай це буде останній раз...

— У вас одна дитина?

— Одна.

— Дітей треба народжувати бодай двоє. Шкода, жінки розуміють це надто пізно...

Я зачепила ліктем тонку фарфорову чашку, що стояла на краєчку професорового столу, серед книжок... «Тепер він відмовиться»,— вжахнулась я, збираючи друзки і майже ненавидячи себе.

— Там, у кухні, є кошик...

Однак я тримала скалки в пригорщі і ладна була заприсягтися, що знайду професору таку саму чашку — з позолотою, в дрібненьких квіточках, а тепер лише вибачалася... За те, що прийшла, і за те, що поклала лікоть на ріжок столу... Якби мама зараз побачила мене — вона вкрай здивувалася б. Я завжди була така спритна, поворотка, в мене ніколи нічого не падало, не билося, не текло. А тепер... Куди поділося моє вміння? Невже речі теж одсахнулись од мене?

Професор мовчав, і я не заважала йому...

— Ви дуже вперта молода особа.

— Даруйте мені цю впертість.

— Я взагалі не люблю невихованих людей.

— Це зовсім інше, Володимире Григоровичу, повірте...

Сльози душили мене. Тепер вони душитимуть мене часто, отже, треба розучитися плакати. Або принаймні дозволяти це собі лише в крайніх випадках. Може, це і є крайній?

— Сідайте ближче і розкажіть мені про вашого хлопчика...

Мені хотілося пропустити все, що було в синовому житті раніше, до цієї хвороби, бо все, крім неї, видавалося несуттєвим. Але, виявляється, я мало що могла пригадати... Тільки стук дверей, коли пішов чоловік... «Ми будемо вдвох, мамо?» — «Удвох»,— і мило на синовому чолі, на щоках. І оченята, які немов за щось докоряли мені. Але про це, мабуть, не треба... Тоді про що?

Скалочки чашки шаруділи у моїх долонях, як шматочки льоду. Першого несміливого льоду-ясинця, через який видно в калюжах воду. «Залиште це мені, на спомин про вашу впертість,— усміхнувся професор і запитав мене: — Ви хотіли народити сина?» — «Хіба це має якесь значення?» — «Все має значення, голубонько»,— професор спинив трохи сумний погляд на моїх руках, я відказую йому, що хотіла народити сина, що він бажаний і дорогий, і дістаю паку рецептів. Професор недбало перебирає їх, порівнює аналізи і раптом кричить:

— Маню, принесіть мені пальто!

— Я принесу вам сама...

— Ні, краще йдіть на вулицю і ловіть таксі. Як упіймаєте — зразу дзвоніть...

У той день я надовго залишилася сама. Максима поклали в лікарню. Куліш поставив діагноз: двостороннє запалення легенів із ускладненнями після грипу. Згодом цей діагноз ні разу не повторився. Але запалення було... Коли я трохи оклигала після другого нападу хвороби і понесла професорові чашку, він не залишав мені ілюзій: «Їдьте з вашим хлопчиком до моря. Йому вкрай треба хоч би на півроку до моря».

— Такі недоречні поради можуть давати лише старі професори,— обурювалась Антоніна Василівна й погрожувала, що кудись піде і комусь напише... Я попросила її наглядати за квартирою, залишила

ключ Клаві, щоб вона бодай раз на тиждень поливала наші з сином калачики, яким того року так і не судилося цвісти на балконі, й ми подалися до моря...

— Ви абсолютно легковажна жінка, Ніно,— докоряла мені Антоніна Василівна, коли ми прощалися, і раз по раз торкалася долонею підфарбованих очей. Артамон сидів на пероні біля її ніг, і я подумала, що, попри все, щасливіша від неї... Інколи це додає сили — коли знаєш, що бодай трохи щасливіший од когось. Бо нещастя щось принижують у людині, надто в жінці. Вони позбавляють її певності.

Отже, ми їхали до моря... Директор станції обіцяв зберегти моє місце. Він був молодий, неодружений і дуже любив свою матір. Принаймні, коли ми допізна обговорювали результати дослідів, він завжди дзвонив їй: «Вечеряй без мене. І не хвилюйся. Я трохи затримаюсь...»

Я хотіла, щоб колись мені так говорив син. Бо я теж збиралася жити лише з ним. І — ним... Тому через три дні по нашому приїзді я стала прибиральницею в санаторії. Це було дуже важко — влаштуватися прибиральницею. Але мене пожалів Хоменко. Він погортав мої документи, подивився на Максима, що тримався за мою руку, може, згадав наші дніпрові плавні, як мерз у них і голодував у сорок другому і як жінки тягли його, напівмертвого, через крихкий лід, і буркнув: «Раз приїхали — залишайтесь... Ще одна догана нічого не міняє». Я подякувала Хоменку. І подякувала долі, що він збирав партизанський загін у наших плавнях. Це чиста випадковість. Але мені здається, що Хоменко допоміг би мені й тоді, коли б я була чужачкою...

Чому я вирішила так? Бо головний лікар санаторію не забув, як жінки тягли його на своїх піджаках через замерзлі дніпрові заводі... Якось мені намарились ті піджаки, що позоставалися їм од чоловіків — ще живих і вже загиблих, закатованих і замучених по всій Європі. І снився Хоменко — високий, смаглявий, з очима-вуглинками, у ватянці, валянцях, увесь обмерзлий. І тільки голос немов був цього, сьогоднішнього Хоменка — вже посивілого, трохи втомленого, з пригаслими очима — так немов хтось у нього хворів і не було ніяких надій на одужання. І цей голос просив жінок:

— Лишіть мене. Киньте... Я важкий...

Та вони не лишили, не кинули партизанського командира серед рідких лозняків. Не кинули й тоді, коли видряпувалися з ним на урвистий глинистий берег, не кинули й серед степу — безсніжного та безмовного, коли все лякало їх: сухий лист буркуну, шарудіння торішньої кукурудзи при дорозі, гуркіт далекої канонади десь там, під Каховкою, і грудка ріллі, що здавалася бозна-чим... Вони робили своє діло і знали, що ніхто нікого не повинен залишати напризволяще...

Мама казала мені: «Ти ще дуже мала, Нінусю. Тобі не під силу доправити в'язку соняшничиння аж із степу до двору. Але ти бери й неси скільки можеш... Хай і не для нас те гірке паливо, і не для нас тепло... Нести все одно треба».

Як усе просто — треба нести... Своє горе і чуже...

Я потроху навчилася приборкувати гордість, примусила себе забути, що я агроном, що мої досліди з ячменем когось там цікавили ще в інституті, що були в мене якісь честолюбні заміри. Я тепер чистила і мила... Як навіжена чистила і як навіжена мила. Інколи мені здавалося, що я завжди була лише прибиральницею... У мене навіть з'явилися свої маленькі таємниці (бо всяка робота — це насамперед таємниця, яку треба збагнути до кінця), я знала, як мити вікна, щоб шибки були синьо-блакитні, чим і як чистити раковини в умивальниках, доріжки в коридорах, лавки й лежаки біля моря. І як залишатися непомітною з цією своєю роботою, нікому не заважати і не муляти очі. Одне слово, я стала попелюшкою, але це не мучило мене. Бо тішила рівна густа смага на синовому обличчі, на його тонких рученятах, на шиї... Ми кожен день ходили з ним на пляж і бовтались у воді до сутінок: я вчила Максима плавати. Мабуть, погано вчила, бо він чогось

не розумів, а я губилася: як пояснити? До того ж мої руки були слабкі. Я розуміла — треба інших рук, сильніших, і безпорадно озиралася навкруги. Як та курка, в якої вивелося каченя...

З дітьми при березі вовтузились чоловіки. Жінки сиділи оддалік, кутались у халатики чи купальні простирадла, і раз по раз котрась із них вигукувала: «Славо, тримай його міцніше!», «Колю, не веди малого на глибоке. І круг візьми...» — щось немислимо барвисте й гарне летіло повз нас і плюхалось об оксамитову воду — теплу, лагідну, трохи вже сонну, як і ми з сином.

— І я хочу круга, мамо...

— Нам треба обійтися без нього.

— Чого?

— Бо ми тільки вдвох...

— Удвох важко навчитися плавати?

— Важко.

— Тоді давай почнемо з самого початку...

У мене підкошувались ноги. Я сьогодні навантажила на машини шістнадцять бачків із сміттям, але я роблю над собою зусилля, простягую руки, мій хлопчик лягає на них, чомусь заплющує очі і пошепки говорить мені:

— Давай підемо трошки глибше. Давай?

Я з острахом роблю кілька кроків од прип'ятих неподалік човнів.

— Дихай рівно, синку... Ніжки, як у жабки... Долоньками греби воду під себе.

— Вона зовсім не гребеться, мамо...

— Це зразу так... А потім вода сама триматиме тебе.

За якийсь час ми виходимо на берег. У нас нічого не виходить... Я починаю сердитись. Але хіба мені можна сердитись? Хіба я не розумію, що плавати синів повинні вчити батьки? Я згадую чоловіка, але тієї ж миті жену од себе цей спогад. Однак він знову й знову вертається до мене...

В першу ж нашу відпустку ми поїхали в Крим. Двоє щасливих дикунів! Окрема кімната була нам не по кишені... Тому я жила з жінками — спала у виноградній альтанці на розкладачці, Андрій — у будинку навпроти, теж в альтанці, і теж на розкладачці. Вечорами ми довго стояли посеред вулиці або сиділи на теплому камінні: у нас не було дому. Він існував хіба що в моїй уяві..

Це погано, коли власний дім існує лише в уяві. Але тоді не думалось про це. Бо в нас було все інше... До того ж сонце світило, здається, й уночі — такі стояли спекотні дні, вода була як чай, пісок — м'який і чистий, пиріжки з повидлом, що цілий день продавалися на запиленій набережній — гарячі, а світ — безмежно добрий...

А якось, уже досвітком, почався дощ. Мої сусідки мерщій побігли до хати, а я все лежала, листя тремтіло наді мною, а поміж ним тремтіло вранішнє, ще примарне, світло... Раптом я почула чиїсь скрадливі кроки і відразу здогадалася, чиї вони, а за якусь мить хтось накрив мене товстою ковдрою... «Я украв її у своєї хазяйки. Чесне слово, украв, бо я взяв ковдру без дозволу. Для тебе... До чорта це море, Ніночко... Я більше не можу так... Знаєш, коли ми постаріємо й станемо багаті...»

Ми так і не стали багаті. Навпаки, втратили те, що мали. І скільки таких, що втратили... Може, це трапляється з нами тому, що в молодості ми беззастережно віримо у вічність любові? Так наївно віримо...

На пляжі вже нікого немає. Галька охолола, Максим тулиться до мого плеча. Мені тепло... Я зараз би заснула — отут, на вичахлій гальці, на цьому дощатому лежаку, бо завтра досить рано вставати. Та ще завгосп попросив мене помогти жінкам у пральні. Взагалі Бородай не просить. Він розпоряджається. Витирає хустинкою розчервоніле обличчя, його геть вигорілі жовтуваті брови підстрибують над маленькими припухлими очиськами, теж, здається, жовтуватими, і він види-

хує з себе: «Там я розпорядився, щоб вас определілить у пральню на першу зміну. Так що все законно, з мого відома. Отже, погоджуйтесь...»

Я не відмовляюсь. Я піду й допоможу. І зовсім не тому, що боюсь Бородая, що він причепливий і схожий чимось на джмеля, що в нього дурна звичка — ходити за мною слідом і перевіряти, де я кладу віники та ставлю відра.

— Мамо, давай повчимося ще. Я тепер знаю, як гребти воду...

— Може, досить? Хай завтра...

— Хочу зараз...

— Ти малий впертюх,— щулячись од прохолоди, я забрідаю у воду. Син справді трошки пливе.

— Я риба! Дивись, я риба! — лементує він, а моя рука на сторожі, під ним... Я часом опускаю її, і тоді моя дорога риба вмить захлинається водою, провалюючись у ній, однак я бачу на її поверхні засмаглі худенькі ключиці.

— Ти в мене молодець, синку...

— А в тата?

Я мовчу. А потім з якоюсь мстивою радістю думаю: «У мене. Тільки в мене. Бо ти — мій».

Увечері, чи то вже майже опівночі, коли мій хлопчик міцно засинає, розметавшись на вузькому гуртожитському ліжку, а я лежу і прислухаюсь, як шумить море, у двері нашої кімнати хтось шкребеться. Я чую, як пальці шарудять по дошках, спочатку низько, біля ручки, потім повзуть угору, до скла, завішеного тоненькою фіраночкою. Я пізнаю ті пальці — короткі, із задиринками, з тугими пообламуваними нігтями і тонкою смужкою бруду довкруж них, із жовтими пучками од цигарок.

— Ніночко Павлівно... Ніно... Вийдіть усього на минутку...

«Я сплю. Давно сплю,— кажу собі. — Я так наморилася за день...»

Пальці перестають шкребтись об дошку. Вони геть знахабніли — стислись у кулак і владно стукають у шибку.

— Хто там?

— Я...

— Хто — ви?

— Бородай.

— Чого вам треба?

— Я по ділу...

— Зараз... — я підходжу до дверей і все в мені тремтить од огиди й гніву. Але я не дозволяю собі сердитись. Бо я всього-на-всього прибиральниця. У мене особливий статус...

— Чого вам, Іване Івановичу? — запитую майже лагідно.

— Завтра це... Завтра не треба в пральню. Завтра чуть світ... Із сапою на город... На цілий день.

— У мене ж дитина...

— Його Анна в садок одведе. Я розпоряджусь.

— Добре...

— Нічого доброго немає. І не буде...

Я стою, прихилившись до стіни.

— Дай водички, мамо. Холодненької...

Мене знову рятує син. Я даю йому води, виходжу на балкон і в сутінках бачу кремезну Бородаєву постать. Бачу білі черевики і капронового бриля... «Я люблю інтелігентненьких женщин, Ніно Павлівно. У них є щось таке притягующе і страхаюче в одне і те ж врем'я...»

Я ллю через балкон недопиту Максимом воду. «Мамо рідна... Що тільки треба пережити жінці, в якої немає чоловіка? Але як? Як це пережити, щоб не згрубіти, не ззлоститись? Адже мені ніяк не можна стати такою. Бо в мене — син...» Я прислухаюсь, як він дихає. Дома він ніколи не дихав так рівно, тихо й спокійно... Отже, йому тут добре. Йому на користь море, сонце, тепло, черешні, які я купую на базарі по

п'ять карбованців за кілограм. Я беру завжди триста грамів. Але щодня. Бо в черешнях є залізо. Мені б теж не завадило заліза... Проте інколи... Інколи мене лякає думка, що його в мені надто багато. Що я стала зовсім незалежною... А кому подобаються незалежні жінки? Кому? «А ти хочеш подобатись? Ти, може, сподіваєшся ще й любити?» Я лукавлю з собою... «Хочу подобатись і хочу любити. Тільки — кого? Щоб душа озивалася до душі й ніяка неправда не стояла поміж нас. Так, мабуть, уже не буде...»

Скоро я провалююсь у сон, як у яму — глибоку яму, порослу лопухами, трохи вогку, однак — затишну. Я сиджу в ній, принишкнувши... А там, угорі, граються у війну. Я хочу, щоб мене знайшов Андрій. Ми вчимося з ним у п'ятому класі. Нам обом по дванадцять літ. І ми дуже схожі...

«Нін, виходь... Нін... Ми вже перемогли. Чесне слово...»

Я причаїлась на дні ями, мов ящірка. І серце в мене тріпоче, як у ящірки. Наді мною — полог сонця, м'яке листя лопухів і цей зляканий шепіт:

«Виходь, Нін...»

«Я не можу. Мене вбито...» — нарешті озиваюсь я, завмираючи од чогось тремкого й бентежного, що поглинає мене всю.

«Тоді я стрибну до тебе... Можна?»

Я притуляюсь до стіни, Андрій стрибає, земля сиплеться за ним, і я нічого не чую і не бачу, крім того, що вона сиплеться...

«Чого ти злякалася?» — він торкається моєї руки — і в тому доторку — страх. Але не самий лише страх...

Ми стоїмо одне напроти одного — ще не друзі, але вже й не вороги... Тоді хто ми? Двоє маленьких змовників, у яких одна таємниця і одна неясна тривога...

— Не дивися на мене так,— ніяковію від Андрієвого погляду.

— Як?

— Хіба я знаю...

— Бач... Знову не знаєш. А я здогадуюсь... Ти злякалася того, того...

— Ну кажи, кажи скоріше! Чого я злякалась?

— Бо ти — дівчинка...

— Я більше ніколи не буду гратись у війну!

— Не хочеш?

— Не хочу!

— А що робитимеш?

— На городі щось садитиму з мамою.

— А як посадиш?

— Тоді полоти буду.

— А як виросте все?

— Збиратиму...

— А коли сніг? І зима прийде?

— Читати книжки буду і літа нового ждатиму.

— Ти як стара, Нінко...

— А ти який?

— Я ніякий. Бо в мене вітер в голові й у ногах... І в грудях вітер, і в очах, і в пальцях...

— І того ти скрізь бігаєш за мною?

— Мабуть, того...

У яму залетів метелик. Коричневий метелик із оранжевими цятками на крильцях. Я простягую долоню і хочу, щоб він сів на неї, та метелик раптом стрімголов здіймається вгору — його немов смикнув за крильця сонячний промінь і поманив за собою...

— Я тобі впіймаю такого самого, хочеш? — підступає ближче до мене Андрій.

— Не хочу! Не хочу! — майже кричу я, в якійсь лютій нестямі хапаюся за траву, за гілку бузини чи кущ верболозу і вибираюся з ями,

а потім біжу, біжу від неї геть, не оглядаючись. Я ще не збагну, чого боюся, але боюсь...

Після того я справді більше ніколи не гралась у війну. І коли наше веселе вуличне товариство допитувалось чому, я відповідала:

— Бо я вже виросла...

І тільки Андрій знав усю правду.

«Бо я — дівчинка...»

Отже, я сама таїна. В мені все ще не розгадане, все не зрозуміле навіть мені самій, бо все злилося в одне — і світло, й тіні... Часом я не люблю себе за вугластість, гострі плечі, цибаті ноги. Та інколи мені здається, що я ношу в собі щось навдивовижу крихке й добре, тільки воно глибоко сховане в мені... А ранками я бігаю за хату подивитись, чи вже розцвів бузок і чи є там квітка з п'ятьма пелюстками. «Що ти там шукаєш? — допитується мама. — Може, вчорашнього дня?» — «Ні. Себе».

Мама стенає плечима... Але найбільше її дивує моя самотність. Дитина тримається двору! Бо тепер я не спішу ні світ ні зоря в степ і не вертаюся звідти смерком. Мені добре в хаті, з книжкою. Або в городі. Або на куфайці, серед листатих, зелених до чорноти, калачиків. «Тебе хтось обидив? — мамині руки аж болять мені на плечах... — Ні? Тоді що з тобою?» — «Нічого...» — «А навіщо ти мастиш веснянки кисляком?» — «Бо так треба». Мама зітхає: «Ростеш ти і скоро підеш од мене своєю дорогою». — «Я вашою буду йти». — «У мене важка, Нінусю...»

Скоро ми обидві забуваємо цю розмову, мама купує мені в сільмазі рожеві банти: «Більше не буду тебе стригти, ти вже велика...» Вона справді вже не стриже мене сама, і за літо в мене відростає густе русяве волосся, трохи хвилясте. Коли мами немає вдома, я мочу його водою, притискую долонями, туго зав'язую хусткою, бо воно не подобається мені... Я хочу, щоб волосся в мене було чорне й гладеньке, як у нашої вчительки Інни Семенівни... Вона приїхала з міста і до глибокої осені ходить у черевиках. Тротуарів у нас немає, вулиці швидко розкисають од дощу, та Інна Семенівна все одно ходить у черевиках на тонких високих підборах, і вони чомусь не брудняться. Так само, як і білі блузки з мереживом. Поряд з Інною Семенівною я почуваюся жалюгідною, як розтельбушена на вітрі кураїна.

Коли я вертаюся зі степу (ми всім класом полемо кукурудзу), Андрій відбирає в мене сапу.

«Давай понесу...»

«Чого раптом?»

«Тобі, може, важко...»

«Мені? Нітрішки. Бо я, знаєш, хто? Ку-ра-ї-на...»

Андрій мовчить. Ми йдемо з ним по різні сторони вулиці. Між нами неміряна відстань. Між нами — моя ніяковість, його розгубленість і наша спільна таємниця...

«Чого ти обмовляєш себе? — біля самого двору Андрій перепиняє мене. — Ти ніяка не кураїна».

«А хто? Хто?»

«Ластівка, мабуть...»

Я не розумію цієї ніжності. Я тільки відчуваю свою владу...

«А ти, знаєш, хто?»

«Скажи, як хочеш...»

«Довгоногий дурник...»

«І хай! Зате ти все одно ластівка...»

Мені солодко й гірко від цього сну. Я мерщій проганяю його від себе. Я хочу позбутися спогадів. Адже спогади роблять жінок безсилими. Це нічого, коли ми самі... Тоді можна жити з ілюзією минулого щастя. Але коли в нас є діти...

Я встаю, умиваюсь. Одягнутися в мене немає в що. Бо я ще не працювала прибиральницею. До того ж мені подобаються світлі блузки з мереживом, у мене просто неприйняття всього темненького. Це від Інни Семенівни, нашої математички і класного керівника. Вона знає напам'ять чи не всю Беллу Ахмадуліну. Часом, забувши про труби, з яких виливається і в які вливається вода, Інна Семенівна починала читати нам її вірші. Ми мало що розуміємо в них. Однак щось тисне й тисне душу. Якась світла печаль. Уже немов і не чужа, а твоя власна. За чим вона? За ким? «Ви зрозумієте це згодом»,— обіцяє Інна Семенівна, теж з печаллю в очах, і ми вчимо вірші Ахмадуліної, як вона, і теж плетемо мереживо до блузок. За це історичка Варвара Карпівна називала нас «жабками-царівнами»...

Отже, я збираюся йти полоти город і зодягаюся, як жабка-царівна. Це недоречно, кажу я собі. Треба скоріше призвичаюватися до моря, Бородая, до сміттярської машини... І ще переконую себе, що й море, й Бородай, і сміттярська машина — все скороминуще. Отже, нема чого киснути, все треба сприймати таким, як є. І я сприймаю. І ні за чим не шкодую. Бо ми вдвох із сином. Він уже звик, прокидаючись, бачити моє обличчя. Вчора я сказала йому, що полотиму картоплю, що повернуся пізно, що в садок його відведе Анна. Вона знає, як одягати Максима і як вести... В неї був син. Од нього залишилося два листи. Першого він написав дванадцятого липня сорок першого року, другого — у серпні. На ньому немає дати. А рік той самий. І оця ось фраза: «Я не вернуся до тебе, мамочко. Але ти — живи! І знайди Катю Дем'яненко з мого класу. Знайди й скажи, що я любив її». Анна знайшла і сказала...

«Я любив... Я любила...» — це те, що робить нас людьми.

Я трохи п'янію від цього ранку — такого ще немов прохолодного і вже м'якого, як доторк лопуха. Від неба, якому немає дна. Од тоненьких кипарисів, висаджених уздовж огорожі, які Анна ніколи не забуває полити. Від латочки троянд, на яких уже просихають краплі води...

Боже праведний... Я щодня купую черешні й бозна-коли купувала квіти... Я стаю скупа й рахую копійки. Але сьогодні...

Я чую, як по алеї хтось іде, швидкий і обережний. Хто йде і по кого? Я повертаю ліворуч, ближче до воріт. Анна, мабуть, уже сидить на своєму стільчику. Я гукаю їй: «Тимофіївно...»

— Чого зіпаєте? — назустріч мені із свіжих, зелених хвиль барбарису виринає наш завгосп. — З дому чи лише додому, Ніночко Павлівно? Як зволите понімать?

— Додому.

— Не наговорюйте на себе. Полоть же зібралися, бачу. Тільки не в формі.

— Полоть,— вимучую з себе.

— Слухняна ви кріпко...

— Так мама вчила.

— Розумна женщина, ваша мама. А ось ви, Ніночко... Мені можна вас так, по-домашньому...

— Ні, не можна.

Бородай підкочується до мене — увесь тугий, як мішок з висівками.

— Чого ви такі строгі зо мною? Тут, знаєте, курорт, а не шахта. Тут сам клімат способствує... Море, знову ж таки... Сонечко... Простота нравів...

— Де машина, Іване Івановичу? Куди йти? До третього корпусу?

— Назад отправляться. В свою келію. Бо я пошуткував. Щоб кирпу не гнула, інтелігенточка...

— А ви діжка в капроновому капелюсі.

Страх проймає мене. «Що я мелю? До чого ця сміливість? Він же з'їсть мене». Однак я не вибачаюсь, а біжу мерщій до сина... Слідом за

мною женеться: «Це нічого... Я люблю таких, щоб з перчиком. Не прісненьких». — «Вдавишся, стара жабо».

Подумати тільки... Я стаю груба. Як і мої руки... Може, це тому, що я ніяк не звикну до рукавиць? Я все роблю без них. Мию підлоги в палатах, натираю їх, чищу умивальники, туалети й ванни, зсипаю в бачки сміття. І ніколи не думаю, що в цей час робиться з моєю душею. Душа — потім. Зараз — син...

Сьогодні я їду з ним у відрядження. Його справді немає з ким залишити. Але це ще не вся правда, чому я беру його з собою... До речі, вже не вперше. Але тоді було якось простіше. Він хотів їхати. А тепер — ні...

— Ти ж колись просив мене... — дорікаю Максимові. — Ти казав, що хочеш заночувати в готелі, в селі...

— А тепер не хочу.

— Чому?

— Не хочу, і все.

— Але ж я їду не на прогулянку. Ти повинен розуміти, бо вже дорослий...

— Я не хочу бути дорослим.

Мені не треба питати чому. Я відчуваю це і трохи відступаю: мене лякає цей тон, цей голос, який ось-ось може зірватися на крик, лякають гостренькі підняті плечі — якісь немов ображені й безсилі від тої образи, лякає синів погляд, у якому справді є щось уже недитяче.

— У тебе якісь неприємності в школі?

— Ні. Неприємностей немає. Я просто не маю бажання їхати. Я буду вдома...

— Ляж і поспи. В нас іще є час,— і знову цей погляд... У ньому щось недовірливе й чуже мені... Хто кинув у мою дитину каменем? За що? А може, ніхто не кидав? Може, синова душа набирається життєвого досвіду, і тільки? Я сновигаю по квартирі, складаю речі. Усякий дріб'язок — мильницю, зубні щітки, вечерю в поїзд, трохи цукерок, яблук... Я навіть встигла купити собі домашні капці, а Максимові дорожні шахи. Мені хотілося влаштувати нам обом хоч маленьке свято. Та коли хочеш влаштувати бодай маленьке свято, з того мало що виходить...

Син лежить, підібгавши під себе ноги: байкова червоненька сорочка з уже закороткими рукавами, спортивні штани, попротирані на колінах, шкарпетки, які він давно пере сам, одна синя, друга сіра. Усе чомусь зворушує і викликає жаль. «У нього якесь горе,— вирішую я. — Своє горе, котре він мусить пережити». Мені треба змиритися з цим, бо дуже скоро у нього все буде своє... Звички, слова, наміри, свої книжки, свої друзі. А я десь біля всього цього. Лише — біля...

— Мам, може, ми не поїдемо?

— У мене ж відрядження, а не канікули, як у тебе.

— Залиш мене самого...

— Ти ще малий.

— Тільки що ти казала, що дорослий. Де ж правда?

— Ти вже не малий, але ще не дорослий...

Я одягаю сина, як хвору дитину, і ми йдемо на вокзал.

— Поганий настрій минає. Не думай, що він назавжди.

— Мій не мине.

— Це тобі здається...

— Зовсім ні. Бо ти нічого не знаєш...

— Може, й не знаю. Однак не треба так мучитись.

Ми йдемо на вокзал так, неначе тільки-но вилізли з-під холодного душу. Принаймні так почуваю себе я... Мені холодно, і я не люблю березня. Не люблю цієї зрадливої просині, що ранками проступає на небі, не люблю сонця — несміливого і немов оманливого, як слова, за якими нічого немає; не люблю раптової хуртовини — отого надто

лапатого снігу, щоб вірити у його справжність. У березні все ненадійне, нетривке і непевне...

— Ма... Який я був маленьким? Бридкий?

— З чого ти взяв?

— Тоді, може, гарний?

— Не так, щоб дуже, але...

— Якби ти загубила мене шість років тому... А тепер я знайшовся... І хтось привів мене додому...

— Максимчику...

— Ти мовчи... — він захлинається словами, як колись водою, я спиняюсь і прихиляю його голову до свого плеча.

— Заспокойся. Я все скажу тобі, як є... Що ти хочеш знати?

— Ну, якби я згубився... Давно. Зараз ти упізнала б мене?

— Ти зелений лопух, синку. Знайшов над чим сушити голову... Ясно, що впізнала б. Але найперше — я б не загубила тебе. Цього ніяк не могло статися... Розумієш? Ні-як. І ніколи.

Під нашими ногами кришиться тонкий березневий лід. Морози ще, мабуть, триматимуться довго. Весна тепер не спішить... Бо чого їй спішити?

З кожним роком я все менше й менше бачу, яка вона... Колись мене тішили перші бруньки на тополях, перше листя, тішив запах землі... Це все немов існувало лише для мене. Тепер — більше для когось... А я десь одразу після березня немов устрибую в якесь коло — і біжу, біжу по ньому як проклята: розбиваю ділянки під свій ячмінь, сію, відбираю те, що мені треба відібрати, жду врожаю, збираю його, обмолочую, знов обміряю і важу — тепер уже сухе колосся і сухі стебла... Все це я роблю не сама, а з Ольгою Кирилівною, моєю лаборанткою. Вона трохи старша од мене, в неї є дочка Яринка, дівчинці скоро буде чотирнадцять, вона теж росте без батька. Бо чоловік Ольги Кирилівни тиняється десь по світах... Він трохи малює, пише музику, трохи грає на скрипці й трохи будує: закінчив технікум. Додому він приїздить рідко і все несподівано. Ольга Кирилівна тоді відпрошується з роботи, пече, варить, бігає по магазинах, бо її Борис Петрович до краю обносився. «Ах, ці чоловіки... Вони такі безпорадні, коли нас немає при них».

Отже, Ольга Кирилівна позичає в знайомих грошей, і через день-другий її Борис Петрович знову збирається в дорогу: легкий, безтурботний, з безсоромними очима, які нічого не хочуть бачити і розуміти...

Минулої осені Ольга Кирилівна познайомила нас. Її чоловік видався мені схожим на колишнього сільського гармоніста, який швидко підбирає мелодію на слух і за це всі його люблять, навіть обожнюють, а він — нікого... «Залишіть його,— сказала я своїй лаборантці. — Вам буде легше самій». Вона вжахнулася: «Він же любить мене, Ніночко...» — «А докази? Сімнадцять карбованців щомісяця на Яринку?» — «Я ніколи не пов'язувала це з нашими почуттями...»

Які почуття? До кого?

Недавно Ольга Кирилівна хворіла, в неї, мабуть, було доволі вільного часу, і вона підрахувала, що за останні три роки її Борис Петрович усього місяць і шість днів гостював удома... «Це я винна, Ніночко. Йому потрібна інша жінка. Не така заземлена, як я». — «Йому ніхто не потрібен». — «Що ви! В мого чоловіка інтелігентна душа... Зрозумійте, Борис Петрович не може жити, як ви, як я... Це надто примітивно. Йому необхідні нові враження, нові люди, нові міста. От він і їздить, і шукає, а я жду. Це дуже приємно — ждати...»

Я жаліла Ольгу Кирилівну. Вона, зрештою, дуже мила і в усьому надійна людина. Без неї я, може, й кинула б свій ячмінь, але Ольга Кирилівна часом вірила в нього більше, ніж я сама... Згодом я зрозуміла, що є жінки, яким неодмінно треба в щось вірити. В обдарованість власних дітей, вірність і відданість чоловіків, суху й сонячну погоду, яка неодмінно випаде їм на майбутню відпустку, чи, приміром, у те,

що любити можна лише раз, і що вони любили, що їм уділено цієї радості по самі вінця, і тепер можна жити спокійно, без особливих бажань і хвилювань... Так жила й Ольга Кирилівна. Їй і на думку не спадало, що її ошукано, що в неї давно немає Бориса Петровича. А може, ніколи й не було... Бо навіть Яринка мала його за чужого. І Ольга Кирилівна, ковтаючи сльози, вмовляла її: «Що ти, доцю. Це твій батько. Це наш батько...» — вкотре заходжуючись розказувати, що поки що він будує маленькі селища й маленькі електростанції, але настане його час... «Ось настане, Яриночко, батьків час, і ти почуєш і зрозумієш...»

Яриночка не хотіла слухати і розуміти... А Ольга Кирилівна писала чоловікові ніжні листи, просила берегти себе, в'язала йому вовняні светри й шкарпетки, чомусь завжди чекала осені й років, мабуть, уже зо три ходила на роботу в синій кашеміровій сукні. Зимою, коли ми трохи вправлялись із своїми дослідами і нам випадала вільна часинка, вона розказувала про своє заміжжя. Мені здавалося, що Ольга Кирилівна згадує когось іншого, а не Бориса Петровича Коляду, техніка-будівельника за професією, який жив так, як хотів, і ніколи не відчував сорому за це своє життя...

— Якби ви знали, Ніночко, яка це порядна людина... Його просто ніхто не здатний оцінити. Він такий багатосторонній, неоднозначний і, по суті, добрий, як дитина.

— Тоді чого він кинув вас?

— Ах, Ніночко... Не треба так тверезо й категорично — кинув. Він пише нам. Хай зрідка, але пише. Яринці — окремо, мені — окремо. Мені тільки трохи дивно: в останньому листі він називає її Полінкою. Я не проти... Але... Ви самі розумієте...

— Я відмовляюся щось розуміти,— кажу Ользі Кирилівні, й ми знову нахиляємося над ячменем, знову лічимо зернята в колосках до болю в очах.

— Хто розбере чоловіків, Ніночко...

Я мовчу. Я завжди мовчу, коли хтось говорить про чоловіків. А інколи думаю: «Мене ніхто не кине. Я вже пережила це». Виявляється, бідою теж можна втішатися...

— Мам, ти образилася на мене?

— Я? Ні...

— Знаєш, про що я зараз думаю?

— Що весняні канікули дуже короткі?

— Ні. Я хочу скоріше повернутися додому. Мені подобається у нас дома...

— Що подобається? Що можна залишити кеди на трюмо і я не сварюся за це?

На шосту колію подають наш поїзд. У купе тепло й чисто. Я одразу стелюся. Син лягає, а я сиджу, мені незатишно й самотньо. Я безсила... Хто порадить мені, як виховати сина самій? Щоб він не був схожий на дівчинку... Щоб умів захищатись і захистити когось... Не корився тому, чому не можна коритись... І не заперечував... Я боюсь, коли все заперечують... Дружбу, чистоту, порядність, щирість. Коли примружують очі й цідять: «Приснилося... Було — й нема. Міф... Казка для немовлят».

Може, я чогось не вмію? Чи не розумію? І то накидаюся на сина з усією ніжністю, то відсторонююсь і роблю вигляд, що зовсім байдужа. Що мені робити зі своїми емоціями? Кажуть, найтепліше полум'я — рівне. Воно довго горить. Але це полум'я... А жіноча душа? Та ще скривджена? О, якою вона може бути самовідданою і сліпою! Якою жорстокою у своїй неоглядній любові до дитини...

— Ти спиш, ма?

— Не сплю...

— Ти думаєш?

— Думаю.

— Про кого?
— Про тебе.
— Я тобі не сказав, у мене всі п'ятірки в цій чверті. Тільки по поведінці задовільно.
— Чому не добре?
— Я раз пішов з англійської мови...
— Куди?
— Я скажу тобі колись.
— Хай буде колись...

II

Поїзд гойдає на рейках. Мій син уже спить. Я чую, як він дихає. В нього пересихає в горлі, і тому він час від часу ковтає слину. Я теж лежу, ковтаю і міркую: що могло статися? Треба піти до школи. Я дуже рідко буваю в школі. Проте мене ніхто туди не кличе, я підписую щоденник і бачу, що там усе гаразд... Тоді навіщо йти? Щоб довідатися щось, чого я не знаю? Але мені здається, що я знаю про свою дитину все...

Син трохи неурівноважений — принаймні більше, ніж мені того хотілося б, надто вразливий (це — моє, і куди від цього подінешся?), багато фантазує і часом не відчуває різниці між вигадкою і правдою...

«Нам у школі давали бутерброди з червоною ікрою». (Це в першому класі). «Невже давали?» Опускає голову і вже не так впевнено: «Давали. На великій перерві...» — «У вас хороша школа». — «Це вчителька у нас хороша». Я здогадалась і так. Ця вигадка знадобилася для того, щоб возвеличити у моїх очах Віру Олександрівну. Я нічого не маю проти... Мене охоплює якийсь панічний страх лише тоді, коли син починає знаходити гроші — три копійки, п'ять, десять... Він ні на що не витрачає їх, а складає на підвіконні в кухні. За тиждень зібралося п'ятдесят чотири копійки. Якось ми вечеряли, я розказувала, що вранці доганяла автобус і загубила рукавички. Вони випали з торбинки у під'їзді, і їх знайшла наша двірничка.

— Он вони, сохнуть на батареї... А в тебе що нового?
— А я знайшов три копійки.
— Де?
— Під партою.
— Гроші не можна знаходити, Максиме. Та ще в класі... Тобі пояснити чому?
— Я здогадуюсь і так...
— Тоді забери всі. — Він згрібає монети з підвіконня, я додаю до них ще півтора карбованця, і ми йдемо купувати іграшки на шкільну ялинку.

З мене ніякий психолог. Але я стараюся з усієї сили. Бо, окрім усього, мені нікому віддавати себе. І потім... У мені живе майже неусвідомлене бажання «виліпити» з сина щось дуже схоже на мене саму...

Коли він був маленький, я хотіла виліпити з нього дівчинку... Не спішіть засуджувати мене. В мене була причина. Не право, а причина: мені нікуди було подіти свою ніжність. А що я мала робити з нею? Вона переповнювала мене... Тим більше що до неї домішувався біль. І давив оцей ось прес: «Мій син повинен мати все». І він мав... Білі сорочечки з рюшами, з бантиками, оксамитові коротенькі штанці, м'які шкіряні черевички, білі гольфи на щодень... Згодом — цигейкову шубку, до неї вовняні костюмчики, чобітки, санки, пістолети водяні й пневматичні, машини й машинки — все дороге й гарне. Міщанство? Ні. Компенсація за втрачене. Я платила цим за те, що в нього не було батька. Адже кажуть, що коли в людини чогось немає, іншого в неї повинно бути надмір...

Яка нерівноцінна заміна: білі сорочечки на щодень — й батькова рука на плечі...

Першою привела мене до тями Ганна Макарівна, Максимова вихователька. Я трохи недолюблювала її. Ганна Макарівна була огрядна, стара і, як мені здавалося, не дуже делікатна та уважна до дітей. Якось, коли я прийшла по сина, вона відкликала мене, і ми вийшли в коридор. Я стояла, ждала, що вона скаже. А Ганна Макарівна немов і не збиралася говорити, тільки важко дихала.

— Він щось накоїв?

— Він? Ні. Це коїте ви.

— Що ж саме?

— Ви перетворили власну дитину на забавку.

— Чим?

Вона тицьнула мені до рук Максимові бантики, сорочечки з рюшами й білі шкарпетки.

— Не перетворюйте дитину на цуценя, Ніно Павлівно. Душа вашого сина — це не арена для самоствердження. Це щось значно дорогоцінніше.

Мені котяться з очей сльози. Але я трохи забуваю про них, коли ми йдемо з сином додому. «Яке славне дитя... Яке зграбне, швидке, жваве...» — це або щось схоже читаю я в чужих поглядах. Мені трохи жаль... Мені жаль, що зараз досить холодно, що на голові мого хлопчика гарна хутряна шапочка. Вона ховає його світле, майже до плечей, кучеряве волоссячко.

— Куди ми підемо, мамо? Годувати синиць?

— Ні, в перукарню.

— Чого?

— Стригтися.

— Я не хочу стригтись.

— Але ж ти хлопчик, правда?

— Правда.

— Тоді треба відважитись...

Молоденька перукарка охає і ахає. Однак не забуває витерти ножиці одеколоном. Вона витирає їх довго і оглядається на мене.

— Ріжте,— кажу я. — Він же хлопчик...

«Боже мій... Він — хлопчик. В нього інша, як у мене, душа... Інше тіло. Інший розум. А кого я ліплю з нього? Кого? І чи під силу мені самій виховати сина? Синів мають виховувати чоловіки. Бо де мені взяти мужності? І тверезості, тверезості не завадило б...»

Інколи мені здавалося, що ми з Максимом гілки одного й того самого дерева. Тепер я бачу, що ми — різні дерева... Я не відразу збагнула це. І ще довго не знала, куди подіти білі сорочечки з рюшами. Але я вже не купувала нових... І стала потроху приборкувати ніжність. І не бігла у двір, коли син плакав, не шукала винуватих, не обціловувала йому збиті коліна.

— Мені болить, мамочко. Дуже-дуже...

— Мені теж боліло колись.

— Як ти була маленька?

— Як була... — Намазую коліна зеленкою і кажу, що вона трохи попече й перестане.

— І тоді ми підемо в парк?

— Підемо...

В парку що? Пісочниці, гірка, зелена трава. Лавки лише вчора пофарбували, але на них сидять люди. Мені теж хочеться сісти, бо чомусь болять ноги. «Ви носите туфлі на дуже високих підборах,— ставить діагноз Антоніна Василівна. — Переходьте на калошики». — «У мене немає бажання переходити на калошики...» — «Тоді терпіть».

Я терплю, стоячи біля кволого газону з маргаритками. Максим крутиться осторонь. Раптом прибігає і тикається обличчям у мої долоні.

— І я хочу так...

— Як?

— Як он та дівчинка...

Відразу помічаю це тоненьке веснянкувате створіннячко, що лементує мало не на весь парк од захвату й, мабуть, страху. І її батька,— я не встигаю запам'ятати, який він із себе, бо не дивлюся на його обличчя, лише бачу світлий плащ, сірі штани, сірі шкарпетки, що виглядають з-під них. І ноги, трохи недбало закинуті одна на одну... Дівчинка вилазить на них, хапаючись за батькові коліна. «Тихіше, мала»,— усміхається чоловік, простягує їй руки і гойдає дочку легко й обережно.

— Я теж хочу...

— Ходім до фонтана, Максимчику.

— Він поганий.

— Я погойдаю тебе вдома. Добре?

— Ти не вмієш так...

— Я спробую...

Ми йдемо парком, я роблю синові паперовий кораблик і навіть дозволяю трохи побабратись у воді. Але чого варті всі мої зусилля?

— Давай не будемо більше гуляти, мамо...

День справді якийсь незатишний. Ми поспішаємо додому. Я роздягаюсь, взуваю кімнатні капці й пробую погойдати сина. В мене нічого не виходить: він важкий.

— Мамочко, давай найдемо якогось татка. Завтра... Як я прийду з садка.

— У тебе є тато.

— А де він подівся?

— Поїхав... Хіба ти забув?

— Подзвони йому, хай скоріше вертається.

— Він уже не повернеться...

— Тоді ми візьмемо до себе чужого...

— А може, краще зіграємо партію в шахи?

Я погано граю в шахи. В мене жіночий розум і жіноча логіка.

— Знаєш що, синку... Я погойдаю тебе в ковдрі. Хочеш?

— Як?

— Зараз побачиш... — Беру стареньку ковдру, прив'язую два кінці до вішалки, а ще два тремтять у моїх руках. Син лежить у цій незвичайній колисці тихий і сумний. І сумною здається мені наша квартира. Коли чоловіки йдуть, квартири стають сумними. Як і жінки... І частина того смутку дістається дітям.

Гадаєте, я перебільшую? Аніскільки...

У першому класі, коли мій син уже вмів писати, він повісив об'яву на нашому будинку: «Де знайти татка?» — і залишив поряд номер телефону... Двірничка принесла мені цей аркушик. Моя душа була порожня й безмовна. Їй не хотілося нікого любити. Я не відчувала такої потреби, проте, не вагаючись, купила квиток на вечір «Для тих, кому за тридцять». Мені було двадцять вісім... Я вмовляла піти зі мною Ольгу Кирилівну, але вона соромилась: «Що ви, Ніночко. Я лише заважатиму вам з моєю зовнішністю й зморшками під очима. До того ж, у вас лише син, а в мене двоє дівчаток...» — «Звідки двоє?» — «Я не казала вам... Восени я забрала до себе з Коломиї племінничку. Сестрі важко з трьома. А мені — легко... Адже дівчинка гарно малює, а в нас є художня школа, і я вже влаштувала її туди. Так що йдіть самі... У світі всяке трапляється. Ви ще така молода...»

Отже, я йду на вечір «Для тих, кому за тридцять» і повторюю, як заклинання: «Я молода!», «Я молода!», «Я моо-ло-да...»

У трамваї я ще сяк-так вірю в це. «Люди добрі, я — молода... Хіба це неправда?» Але коли дістаюся парку, де нестерпно зеленіє листя і нестерпно біліють стіни будинку культури, я думаю: молоді не приходять сюди. Вони просто закохуються, бо їм є в кого закохуватись. А мені — немає. І, крім того, моя душа знаходиться в стані найглиб-

шого спокою. Але син... Це заради нього. Адже я винна... Я хотіла від чоловіка вірності. Він дивився на мене, як на божевільну.

«Вірність — це міф, який створила Єва, бо в її Адама не було вибору».

«Але ж не можна вибирати все життя й бозна-кого...»

«Що ти розумієш у цьому? В тобі все старомодне! Все... Погляди, смаки, філософія. Ти навіть сина любиш старомодно».

«Люблю, як умію».

«Це все колись повернеться проти тебе самої».

Може, вже повернулося?

У парку затишно, все тут молоде, свіже, весняне. Гілки зворушливо-зелені. Від них іще немає тіней. Тільки — світло... Сонце дивовижно переткало їх, переплело. Хочеться втопити обличчя в ту зелень, як у мамині долоні, й розплакатись. Але ні... Сльози — це теж, мабуть, старомодно. До того ж, зараз їм ніхто не вірить, бо вони стали звичними, і, мабуть, тому вже нікого й ні від чого не захищають, а лише дратують...

Отже, я йду. Я вдаю, що дуже поспішаю, що десь чекають мене. Мені приємно, що чекають... Та я почуваюся так, ніби йду на ешафот... Це чомусь раптом мені здалося, що так ідуть на ешафот. Бо тоді, мабуть, щось умирає в людині раніше, ніж умирає вона сама...

В мені теж щось помирає... Плащ, здається, летить за мною, я зовсім не відчуваю його. Якась дивовижна легкість... На плечі лише сумочка. Чорна югославська сумочка на тоненькому ремінці — я стояла за нею в черзі. Подумати тільки — тридцять шість карбованців, і — черга... Але я витримала. Я люблю гарні дрібнички. Люблю все, що робить жінку жінкою. Але останнім часом... Останнім часом я немов тону — все глибше й глибше входжу в якусь густу й важку воду і забуваю потроху про те, що робить жінку жінкою. Та дарма! Плащ — на мені. Навіть застебнутий на всі гудзики. Квиток — ось він, зверху. Зараз недбало відкрию сумочку — і прошу...

«Чого я прийшла?» Це мене питають, чого я прийшла сюди. Як же мені пояснити?

— Ради бога, не ображайтесь. Я кажу до того, що ви молода... А за статусом нашого клубу...

— Мені тридцять два,— нахабно кидаю я. — У мене ось паспорт...

Паспорта в мене, зрозуміло, немає. Це я верзу зі страху. Але він зараз мине. І тоді я признаюся: «Мені немає з ким погойдати сина». Хіба цього не досить, щоб прийти сюди? Щоб прийняти це приниження, ці погляди — зухвалі й грубі? Старенька це розуміє...

— Проходьте, ваш столик — третій зліва.

Я вступаю у коло світла. І лише тепер згадую, що цілу вічність ніде не була. І що це вперше без Андрія, сама... Для цього, виходить, треба сміливості...

Хочеться за щось ухопитись. За чиюсь руку. Однак руки немає. Я хапаюсь за стілець і сиджу, немов проковтнула терпку зелену сливу. Потроху приходжу до тями. Тістечка, апельсинова вода, самовар, свічки... І — жінки, жінки, жінки... З високими зачісками, на яких іще не висох лак, коротко підстрижені, з розпущеним по плечах волоссям, миловидні, трохи озлоблені, лагідні й роздратовані, в крепдешинах, японських шовках, в мережаних накидках і сміливо декольтованих сукнях; молоді — з тугою чекання в очах, і старші — з печаттю самотності й приреченістю на цю самотність... Але без смутку. Я хочу посміхнутись. Тієї миті я всіх їх люблю... Всіх розумію. Всім співчуваю. І згадую Антоніну Василівну. «Чоловікам треба все на світі прощати, Ніночко». — «Але є речі...» — «Немає таких речей. Нема-є. Ви все перебільшуєте. А треба так заплющити очі, щоб нічого не бачити...» — «Я не вмію заплющувати очей». — «Значить, пропадете. Бо ми живемо в час компромісів...»

— Давайте про щось поговоримо,— раптом каже моя сусідка, і я нахиляюся до неї.

— Давайте. Тільки про що?

— Про пироги,— усміхається вона. — Я дуже люблю пекти пироги. Не вірите? Ось запишіть адресу. Може, колись заглянете...

— Загляну. Обов'язково загляну,— запевняю Зою Дмитрівну.

— А то, знаєте, напечу, складу на столі й усе стоїть... Немає кому їсти. А у вас?

— У мене? Є... Син...

— Скільки ж йому?

— Шість років.

— Я вам заздрю.

— Я й сама заздрю собі.

— А я сама... Та не будемо про це... Краще — про пироги. Ви згодні?

Я згодна. Дістаю ручку і на серветці записую, скільки взяти цукру, маргарину, жовтків; цукор треба неодмінно розтерти з жовтками...

— Не забудьте, Ніно Павлівно, це дуже важливо — як слід розтерти цукор із жовтками...

Оркестр починає грати щось немислимо мінорне, тягуче й солодке, як жовтки з цукром. На стілець поруч мене плюхається хтось важкий і круглий. Я навіть не дивлюся хто...

— Танцюємо, дами! — миршавенький чоловічок з лисиною на всю голову відбирає у мене ручку.

— Я не танцюю.

— Тоді чого ви шукаєте тут?

— Збираю рецепти пирогів.

Чоловічок ображений. Зоя Дмитрівна сміється. Мені теж стає майже весело. Я сміливішаю і наливаю собі чаю. Чай гарячий і запашний. Миршавенький чоловік відвертається від нас. У нього брудна шия. Цього можна було б не помітити, але він одягнув білу сорочку і розстебнув комір. Мені трохи шкода його. В чоловічка майже дитяче пухкеньке обличчя і зворушливі дрібні кучерики на потилиці. Хлопчиком він, мабуть, був гарненький. Його, либонь, називали ангелом...

Оркестр жалібно веде мелодію. Мелодія стара — про осіннє листя і осінній парк. Жінки танцюють із жінками і вдають, що саме за цим прийшли сюди. Ангел червоніє і простягає мені руку. На ній позбивані пальці...

— Я хотів би познайомитися з вами ближче.

Згадую раптом Бородая, нашого завгоспа з санаторію, і майже серйозно запитую в Ангела:

— Вам подобаються інтелігентні жінки?

— Дуже.

— Але в мене четверо дітей...

— Так жартують лише божевільні.

Ангел ображається і йде геть. Я переписую в Зої Дмитрівни три рецепти печива: з сиром, ізюмом і горіхами. Вона просить мене заходити: в неї півбудиночка на околиці й сад. Я почуваюся немов на якомусь велелюдному ярмарку, де можна зустріти того, кого хочеш, і побачити те, що хочеш. А втім... Який це до біса ярмарок? Це скоріше випадкова, зовсім не влаштована гавань, в якій немає кораблів, а є лише їхні уламки...

— Так ви навідайтесь до мене, Ніночко,— просить Зоя Дмитрівна. — І беріть свого хлопчика. В мене в саду є гойдалка.

«Гойдалка? Знову гойдалка...»

Виявляється, і за будиночком, і за садом важко доглядати самій. Але це нічого. Вона всього навчилася: обрізувати дерева, ремонтувати дах і огорожу, навчилася фарбувати підлоги й рами, склити вікна... В Зої Дмитрівни скрізь порядок. Їй не потрібно нічиєї допомоги. Тільки вечорами... «Вечори такі довгі, Ніно Павлівно... Я боюся їх, і тому

часто залишаюсь у лікарні чергувати. Наш головний вважає, що я просто знахідка для хірургії. А я нещастя — не знахідка, правда?» — «По-моєму, ви просто жінка, що борониться від самотності. Як, зрештою, всі ми тут...»

Хтось високий, як жердина, схиляється наді мною:

— Ходімте до бару. Там виставка акварелей.

У Зої Дмитрівни повні очі сліз...

— Пробачте, але я не люблю акварелей. Це в мене ще з дитинства...

Пахне одеколоном, нафталіном, новими черевиками.

— Тоді я сяду біля вас. Ви не будете заперечувати?

— Навпаки... — в голосі Зої Дмитрівни запобігання й покірність. Я ненавиджу покірність у жінках. Що завгодно, тільки не це... Здається, ще мить — і я завию по-собачому. Щоки мої аж пашать. Остуджую їх долонями. Розглядаю обличчя жердини. Здається, ми розглядаємо одне одного... Ну і як? Абсолютно ніяких емоцій... Вродливе нервове обличчя, трохи бліде (може, то од свічки?), втомлене й зле. Чоловік цей, мабуть, знає, що він втомлений і злий, тому весь час силкується усміхнутись. Так усміхаються, коли ненароком вжаляться кропивою, а навколо — люди... Жердина скоріш за все не здогадується про це. Він невимушено підпирає долонею гостре підборіддя й з відвертістю чотирнадцятирічного хлопчика зізнається:

— Мені подобаються безтурботні жінки. Я шукаю безтурботну жінку. Вам не здається це дивним?

— Тут нічого не може здивувати...

— Так... У цьому залі кожен придивляється до кожного і складає ціну йому й собі...

— Отже, ви кредитний інспектор?

— У даному разі я потенціальний жених. Зауважте: я один, а вас тут чотири з половиною на кожного.

Я хочу всохнути... Або стрибнути в яму, на дні якої ростуть лопухи — м'які, вологі, нагріті сонцем.

«Давай поклянемося, Нін...»

«Я не вмію клястись...»

«Це просто. Дай мені твою руку...»

Я злякано простягую Андрієві руку.

«І ту, ліву, дай...»

Простягую ліву.

«Заплющ очі...»

Слухняно заплющую очі.

«Тепер кажи...»

«Що казать?»

«Кажи так...»

Відчуваю, як сонце нагріває мені руки, бачу, що вони тремтять, бо мені важко тримати їх отак перед собою...

«Кажи, що...»

Андрій раптом замовкає. Тиша стає настороженою, ось-ось розламається надвоє.

«Я краще сама... Можна?»

«Можна...»

Опускаю руки на стрижену Андрієву голову. Зверху на мої долоні він кладе свої...

«Я завжди сидітиму з тобою за одною партою».

«І якщо Ілько Чалий буде сміятися з тебе?»

«І тоді».

«І як відбиратиме портфель і по-всякому дражнитиме?»

«І тоді».

«Повтори ще раз».

«І тоді... І тоді... І тоді...»

Потенціальний жених іде танцювати із Зоєю Дмитрівною. Я чомусь думаю, що він був одружений принаймні тричі. Що в нього двоє

дітей. Він, мабуть, не знає, де вони. Бо це йому не потрібно. Діти дратують його. Він хоче жити для себе. В нього купа сорочок. Він пере їх сам. І сам варить собі картоплю. Це трохи незручно. Краще, щоб це робив хтось, а все інше залишилося, як було... Отже, і після одруження цей добродій зостанеться сам. Тому він шукає безтурботну жінку. Я не знаю безтурботних жінок. Але вони є...

У гардеробі я зустрічаю Ангела. Він хоче провести мене додому. Я вже відвикла від того, щоб мене хтось проводжав. Але тут парк...

Усю дорогу Ангел розпускає нюні: його не цінувала Нюся-картинка. Він так і говорить:

— Нюся не цінувала мене. Нюся-картинка дуже копилила губки... Я хочу, щоб ви знали про це.

— Це не новина,— втішаю Ангела. — Нас усіх хтось не цінував. Або ми когось. Колись чи тепер...

— Але Нюся... Хто б міг подумати... Маляр третього розряду... Манюсіньке... Руде...

Ангел ледве не плаче.

У мене свій вантаж. Однак я мовчу про нього. Навіть забуваю. І біжу від трамвайної зупинки додому, як перелякана. Син спить. Але коли я вмикаю світло у коридорі, він підводить з подушки голівку.

— Тебе дуже довго не було, мамо. Я ждав-ждав.

У кухні на столику лежить половинка яблука. Я залишила синові ціле...

Господи! Як усе просто в житті... Треба лише не забувати залишати для когось пів-яблука.

III

Поїзд стишує біг. Мабуть, якась маленька станція. Я люблю маленькі станції, тихі й запустілі. Поїзди на них спиняються рідко і стоять хвилину-другу, не більше. Бо на них мало хто сходить. І мало хто їде з цих забутих степових причалів. Часом на таких станціях пахне не вугіллям, не карболкою і водяною парою, а хлібом... Бо за ними, на весь неокраїй простір, пролягли степи та пшениці на них. І справжнє життя там, де пшениці, де земля розімліла від частих дощів чи затверділа й змучена од спеки, а тут — лише його жалюгідна тінь. Тут чисто у невеликому залі для пасажирів, тут немає черг біля каси, тут нагріта в бачку вода, яку ніхто не п'є, тут буфет і буфетниця в домашньому халаті, поверх якого біліє фартух; тут пиріжки з капустою, які привозять бозна й звідки, і вони лежать і черствіють за скляною вітриною... А буфетниця зітхає, перекладаючи ті пиріжки і круто зварені яйця на тарілочки зі свіжими паперовими серветками і тримає напоготові ключ, аби вмить відкрити пляшку з уже прогірклим пивом, з якого вона повідривала наклейки. Бо пиво давно застоялося в ящиках і постаріло так само швидко й непомітно, як постаріла й вона, так нічого і не звідавши незвичайного, щасливого, заради чого влаштувалася сюди, залишивши радгосп і свою городницьку бригаду.

Але буфетниця жде... Вона не втрачає надії на те, що не сьогодні-завтра щось неймовірно гарне станеться з нею, і тому вперто підфарбовує губи, тому так волого й очікуюче блищать її карі відчайдушні очі, тому вона часто й вимушено усміхається, коли входить хтось із чоловіків, кого вона ще ні разу не бачила тут... І поки він п'є пиво чи доживує пиріжок, вона, нахилившись грудьми на стойку, гарячково міркує, як зачепити його, але їй нічого не спадає на думку, окрім уже знаного і завченого: «Ви, я бачу, не тутешній...» — і, не діждавшись відповіді, починає злитися на себе і затято мовчить, бо в неї теж є гордість і є достоїнство. А до всього цього — хата в селі, шість яблунь біля неї, город, літня кухня, але жінці хочеться ще й любові...

Та поїзди рідко спиняються тут. Однак маленькі станції живуть надіями, як і люди. Як і жінки... І дарма що зимою їх заносить снігом,

навесні — тополиним пухом, а восени — жовтим листям... Вони живі й тому живуть, отже, хтось завжди сіє біля них квіти — то сальвію, то айстри, хтось садить бузок, миє і підмітає вузенький перон, продає піріжки і стрічає поїзди, які бодай на мить роблять станційне життя не таким одноманітним.

Тепер мені здається, що колись я була тут, на цій станції. І не сама, а з Андрієм. Ми їздили з ним у відрядження. Здається, це було в кінці червня. Андрій повернувся з відпустки — був у своєї матері,— в нього залишилося ще кілька вільних днів... Максим із садком жив на дачі, в лісі... Ми возили йому суниці, він плакав, просив скоріше його забрати, я попрала йому біля озера трусики і панамку, Андрій квапив мене, і ми ледве не бігли до вокзалу...

Мені тоді здалося, що Андрій не хотів їхати зі мною. Хтозна-чого мені так здалося, але він таки, мабуть, не хотів... Ми сиділи з ним у купе, не розмовляли, не згадували сина, чоловік не розказував, що і як дома, а я не питала... Я й так знала, що мати його постаріла, що давно живе біля своєї старшої дочки, що село наше усе меншає й меншає, бо молоді йдуть і їдуть з нього, а старі помирають... У мене теж уже нікого не зосталося там, окрім брата. Він жив у маминій хаті і обома руками тримався за степ. Брат не міг поїхати звідти, хоч я й просила його перебратися ближче до мене, у якийсь приміський колгосп. Але даремно: там, біля сільського глинища, були рідні могили... Через них проросли вишневі пагінці — густо проросли, немов хтось кинув у ту гарячу землю пригорщ вишень і тепер вони сходили, пробиваючись крізь земляну товщу. Брат щовесни зрізував їх ножем, а вони проростали знову й знову... Він писав мені про це, і я бачила сама — ті зелені тонкі прутики, що пнулися крізь смерть і морок до сонця...

«Я бачив Сашка»,— сказав мені тоді Андрій, і це, здається, була перша й остання фраза, мовлена ним у той вечір... Опівночі ми встали й пішли. Машина з радгоспу «Червонофлотець» чекала нас.

Невже це була та сама станція? Жовтий цегляний будиночок із широким піддашшям, білі віконниці, дротяна огорожа вздовж палісадника, купа дощок і якихось мішків біля неї.

На пероні — нікого. Тільки жінка в кожушку, в хустці, в чоботях. Стоїть, прихилилася до стіни... Кого вона жде? Чи, може, зійшла з поїзда і розгубилася: куди їй подітися цієї нічної пори? Чи хотіла когось зустріти і не зустріла... Я жену від себе цю думку. Інколи, щоб почувати себе певніше, треба принаймні знати, що інші хоч трохи щасливіші від тебе...

— Вже приїхали, мам?

— Чому ти не спиш? Ми приїдемо ще не скоро. Зараз тільки перша...

— Ця ніч дуже довга.

— Бо у вагоні душно...

І знову — тиша. І бліде світло у вікні. І — жінка...

— Можна до тебе, ма?

Я здивована: не чула такого прохання вже кілька років. Я стала суворою відразу після того, як Ганна Макарівна вкотре відчитала мене: «Ви повинні виховати мужчину, Ніно Павлівно, а не цяцю-хлопчика. Зрозуміло, це важко. Але спробуйте...» Я пробувала, пробувала й пробувала... Ніяково зізнаватися... Всі ці гантелі, які я ненавиджу, канат під стелею, який перетворив нашу одну кімнату на комору, м'ячі, ракетка... Хіба все це не задля цього?

— Так можна, ма?

— Давай...

Ми лежимо внизу, як два оселедці. Нам тісно й жарко. Коли поїзд зупиняється чи рушає, я ледве не падаю, та тієї ж миті мене обнімає синова рука. Тоненька, рідна рука...

— Ти тримайся за мене, ма.

— Я тримаюся.

«Хіба ти не бачиш, мій хлопчику? Я тільки те й роблю, що тримаюся за тебе. Інколи мені здається, що ти більше потрібен мені, ніж я тобі...»

— Я тобі казав, що в школі у мене все нормально?

— Казав.

— Тоді я спатиму.

— Спи...

— А ти не підеш од мене на верхню полицю?

— Не піду.

«З ним щось таки сталося,— вирішую я. — Щось дуже прикре сталося... Мого сина хтось образив...» Я згадую наших знайомих, Максимових друзів. Їх лише двоє: Денис Харченко і Віталик Сташенко... Денис кожної середи ходить у спортклуб трикотажної фабрики, стрибає з парашутної вишки. Тоді він залишає у нас портфель. Він просить мене не казати про це його мамі. Я мовчу, хоч дуже боюся за нього. Коли він вертається до нас забрати портфеля, я мало не цілую його за те, що він повернувся... «Ви так дуже не переживайте за мене, Ніно Павлівно,— сказав якось Денис мені. — Я ще не стрибатиму цілих два місяці». — «А що робитимеш?» — «Та всяке... Вправи на перекладині, плаватиму, парашут вивчатиму...» На радощах я печу для Дениса грінки. Він дуже любить грінки. І коли забирає портфеля і йде, просить мене: «Можна, я ще трохи візьму з собою...» Я торопію. Для грінок потрібні черствий хліб і масло. Тільки й усього... «Моя мама не здогадується про це. Вона дає нам з батьком по п'ятдесят копійок на день. Я обідаю і снідаю в школі».

— А де вечеряє? — запитую сина.

— Ніде. Денис же хоче стрибати з парашутом. Йому треба бути легким, як пір'їнка.

Мамо рідна... Цей хлопчик не міг завдати болю моєму синові. Не міг... Тоді хто? Віталик? Я майже все знаю про нього. Що розбишакуватий, не хоче вчитися, що на день народження тато-професор подарував йому сто карбованців і купив таксу. А перед тим — японський магнітофон. У нас є фото: Віталик, такса і магнітофон.

Обличчя у Віталика більш ніж щасливе. Такі обличчя бувають у дітей, котрі нічим не переймаються, які просто живуть — і все. А живуть задля того, щоб було кому поглинати маленькі життєві радощі. Це вже так дивно влаштований світ: одним дістаються клопоти, іншим — безтурботність. Віталику дісталася безтурботність, бо він, окрім усього, ще й пізня дитина. Може, саме тому в нього є магнітофон, такса і ще безліч усяких речей — од чеських фломастерів до спортивних сумок фірми «Адідас». Отже, Віталик такий собі маленький власник. Попри це, очі в нього, на тому фото з магнітофоном і таксою, розумні, з тінню легкої зажури. Десь там, мабуть, за кадром стоїть його пишнотіла, фарбована під блондинку мама і з її губ скапує: «Ну чого тобі ще, ягідко?» Цей шепіт, здається, чує лише такса. Вона злякана й насторожена. Мабуть, було жарко, коли її фотографували. Чи, може, трапилася ще якась прикрість. Адже в собак теж доволі своїх нещасть. Тим більше у тих, котрих безтямно люблять, не спускають із рук, кого миють, пестять і кладуть спати на подушках. А потім випадково залишають у трамваях, на дачах, десь у лісі — далі, далі від вразливої душі, щоб не чути, не бачити, не страждати від того, що така коротенька відстань од любові до байдужості. І такий маленький час любові. І безконечний — забуття...

Що чекає на цю руденьку таксу? Якось цілий тиждень вона жила в нас. Ми називали її Грудочкою — вона була вайлувата й кумедна. Ночами Грудочка жалібно скавулила, шукала теплого місця. Максим вставав і клав її під батарею. Такса не хотіла лежати. Вона терлася об Максимову долоню й тикалася в неї мордочкою. «Мам, вона й у теплі плаче»,— якось розбудив мене син. Я вийшла в кухню. Він сидів

навпочіпки коло батареї, а Грудочка сумно й віддано дивилася на нього. Мені хотілося спати. Я тепер стала лягати пізно — навчилася плести. Це рятує мене від тиші й невеселих думок...

Максим гладив таксу, він казав їй якісь лагідні слова й був дуже зворушливий у дівчачій піжамці в якихось каченятах і листочках.

— Вона не хоче бути сама, мамо...

— Тоді візьми її до себе в ліжко.

Скоро ми всі втрьох заснули. Такса поволі звикала до нас, а ми — до неї. Але їй треба було повертатися додому. Це було невеселе повернення...

За те, що Грудочка пожила в нас, Максим віддав Віталику свої чеські кеди. Кеди були новенькі, з червоною підошвою і білими смужками по боках. Але такса була жива. І це переважило... Зрозуміло, кеди так і залишилися у Віталика. Я зробила вигляд, ніби їх не було. Врешті, я могла просто загубити ті двадцять п'ять карбованців... Мені не хотілося, щоб син принижувався. Та ще перед Віталиком, цим маленьким сучасним ковбоєм. До речі, він справді хоче бути ковбоєм, і ніким більше. Тому вчить лише англійську мову. І тільки...

Максим теж вивчає мову, ще з садка. Це те, що робить їх товаришами... Мені подобається, коли хлопчики розмовляють англійською. Віталик — голосно, впевнено, навіть трохи розв'язно, але з якимось відчуттям своєї сили й правоти. Максим — тихо, трохи боязко, по-дитячому. Без жестів і веселощів. Чому? «Я на другому місці в класі, мамо. Це сказала Ада Олександрівна».

Мені не хочеться, щоб син звикав до другого місця. Йому не можна звикати: в нього немає батька. А раз немає, він усе мусить сам... Інколи я нагадую йому про це. Але зрідка, коли для того є особливі причини. Однак частіше мовчу, бо не хочу, щоб син думав, що життя важче, ніж є насправді. Що люди гірші, як вони є, що, зрештою, йому тільки й доведеться, що оборонятись і оборонятись од різних нещасть і він не зазнає ні співчуття, ні підтримки, ні розуміння... Всього цього я маю сповна. Отже, матиме й він...

Але хто з матерів, бачачи, як падає власна дитина, не підставить руки? Я все життя підставлятиму руки... В цьому сенс мого існування. Адже не можна жити тільки тому, що народився на світ. Треба жити для когось. Антоніна Василівна стверджує, що це філософія бродячих собак. Але я люблю бродячих собак. Інколи я теж буваю схожа на собаку, бо в мені, здається, не залишилося ніяких почуттів, окрім відданості, крім бажання зробити для своєї дитини все... Але навіть у такі хвилини я не буваю зовсім безкорислива. Бо я не лише віддаю, а й беру... «Мамо, я хочу скоріше заснути, щоб скоріше побачити тебе завтра...» А потім минає час, і маленька рука раптом вислизає з моєї. Їй уже не треба триматись, аби не спіткнутись, аби почувати себе певно...

Я й зараз немов бачу залитий сонцем наш двір і пелюстки яблунь, що густо всіяли його. Так густо, що на асфальті біліють острівці, немов хто розсипав пригорщі снігу, і він не тане, а біліє й вабить до себе. Діти бігають по тих острівцях, згрібають пелюстки і сиплять одне одному на голови.

— Я не піду з тобою гуляти,— проміняться радістю синові оченята.

— Однак ти завжди ходив...

— А тепер буду з ними,— і він показує рукою в бік галасливої юрби й мерщій біжить од мене, а я ще якусь мить стою посеред двору, потім таки йду в магазин (так, для годиться), скоро вертаюся, розшукую свою дитину в галасливому юрмищі дітлахів і прошу:

— Ти ж нікуди не йди з двору. Ти жди мене.

Він не обіцяє мені, що ждатиме. Це вперше. Згодом я звикну до цього...

Це неймовірно важко — звикнути. І я вчуся, вчуся... Інколи мені буває образливо, але я переконую себе, що все так і має бути: в мого

сина є свій власний світ. Є й мусить бути... Мені трохи боязко. Проте я не хочу бути нав'язливою й нетактовною, і тому не завжди питаю його, де він був і з ким... Я все частіше мовчу, коли мовчить він. Це мене гнітить. Але я терплю. І страждаю від того, що син уже не належить мені так, як належав колись...

Вчора він прийшов додому о дев'ятій вечора і я не знайшла на столі записки, де він. Раніше я завжди заставала сина за столом. Я звикла бачити його за столом... А вчора його не було. І в дворі — теж... Моє дурне серце забилось у шаленій тривозі. Куди йти, кого запитувати? Я подзвонила Ользі Кирилівні. Її дівчатка були з нею... Ольга Кирилівна спробувала мене заспокоїти, я, здається, за щось їй дякувала і просила вибачення за цей пізній дзвінок. Душа поволі терпла... Мені привиджувалося казна-що: слизькі від ожеледі вулиці, скопище машин на них, вимкнуті світлофори, тонка крига на озері... Я взялася плести. Хто мені міг допомогти? Чим? «Треба ждати,— казала я собі. — Ще не пізно...» Замість червоної я пров'язала дві чорні смужки на шарфі й почала третю... І тут раптом почула дзвінок. Син завжди дзвонить тихо й коротко. І цей дзвінок був тихий і короткий. Я відчинила. Максим увійшов, роздягся і прикипів до якоїсь книжки. І так ми сиділи вдвох — кожний із своїм болем. Нарешті я запитала його: «У тебе щось трапилося?» І почула: «Не заважай мені читати, мамо». Його очі були повні сліз... Що з ним могло статися? Чи, може, син просто дорослішає?

Якби ми жили не вдвох, я, мабуть, не відчувала б цього так гостро. Але що вдієш... Коли чоловіки залишають жінок, світ для них починається і кінчається дітьми. Бо в них порятунок од самотності... Може, це й не завжди так. Але в мене — саме цей варіант. Я думала-думала... Я звинувачувала себе, що надто зайнята роботою, що тепер нічого не читаю синові вголос, що він ходить у кіно сам, а я все частіше зостаюсь удома. «Я просто залишила його самого...» Тому я вхопилася за це відрядження. Адже ми так мало буваємо вдвох, до того ж у нас досить одноманітне життя... А дітям треба радості. Їм треба надмір радості й вражень. Бо до чого вони повертатимуться потім, як виростуть? Адже всі ми повинні до чогось повертатись... До якихось джерел чистоти й благополуччя...

Я трохи не щира, коли пишу про це. Я турбувалася насамперед не про радість і не про враження... Мені хотілося зруйнувати ту стіну відчуження, яка почала виростати поміж нас. Це, звичайно, нерозумно. Але хіба материнська любов, як, зрештою, і всяка інша, завжди буває розумною?

...Поїзд поспішав назустріч світанкові. Я відчуваю, що скоро світатиме. Я завжди це відчуваю... Бо перед досвітком до мене приходить спокій. А ніч трохи лякає мене, як лякала в дитинстві. Соромно признатись, але я й досі боюся темряви. Боюся тиші. Інколи, як прокидаюсь, мені хочеться до когось заговорити. Тоді я питаю сина: «Хочеш води?» Він мовчить, бо спить. Але вчора він обізвався: «Хочу. Тільки холодної».

Що з ним?

Це все одно, якби я запитала себе: «Що зі мною?»

Інколи мені здається, що в нас одне на двох серце. Самотність загострює материнські почуття...

— Уже приїхали, ма?

Я чую, та мовчу. І чую, як син укриває мене, а сам влаштовується на верхній полиці. І тієї хвилини моя душа переймається вірою, що він ніколи нікого не зрадить, як зрадили його...

Може, мені треба було простити Андрія? Може, треба було заплющити очі й сказати собі: «Я нічого не бачу. А раз нічого не бачу, то нічого не знаю...» Такий собі маленький компромісик, якому було б виправдання: «Заради сина. Хай буде в нього батько...» Але я не

змогла. Я не змогла заплющити очей. Це вкрай розгнівило Антоніну Василівну, і вона спробувала наставляти мене на путь істинний.

— Ви пробачте мені, Ніночко... Але ви — палиця. Так-так, суха рівна палиця. А жінка мусить бути лозою. Тонкою лозою на вітрі... Щоб десь прихилити голову, чогось не помітити, щось перечекати, перетерпіти і вдати, що все так, як і має бути...

Мені до плачу не хотілося бути лозою. Отже, мій чоловік, мабуть, справді мав рацію — я дуже старомодна: мені хотілося чистоти й вірності. Але хіба цього не прагнуть усі жінки?

Син будить мене.

— Уже скоро наша станція, мамо...

Я встаю, ми швиденько п'ємо чай і збираємось. У купе так нікого й не було, ми цілу дорогу їхали самі. І тепер сидимо самі. Максим уже надів шапку і перекинув через плече свою школярську сумку. В ній спортивний костюм і «Молода гвардія». Я казала йому: візьми щось простіше, легше, бо цю книжку треба читати не в поїзді і не прихватцем... Але він уперся: «Мені треба читати зараз». І звідки в нього ця категоричність? Звідки цей тон? У десять чи хай і в одинадцять діти, мабуть, повинні бути лагіднішими, а не такими собі їжачками, готовими будь-якої миті настовбурчити свої колючки. Як це приходить до них? Од чого? Хіба можеш знати, коли сама виховуєш сина? Коли все навпомацки... Зараз я — мати, зараз ніжність та співчуття виповнюють мене. Зараз я лише жінка, і в мене все жіноче: застереження, погляд, усмішка. А через хвилину-другу мені необхідні суворість і мужність... Бо я — за батька... Отже, в моїх вчинках і словах мусить бути більше розсудливості й здорового глузду. Більше тверезості й спокою. А хіба я можу так? Тому в мене частіше звучить один мотив: «ня-ня-ня...» Отак я перестала називати сина різними пестливими іменами, я не кладу йому на плече руку, коли ми стоїмо на балконі: внизу можуть бути хлопчики, і якщо вони побачать нас... О, тоді станеться біда, тоді мого сина називатимуть «карамелькою», а він зовсім не хоче, щоб його називали так. І я теж не хочу...

— Що ти збираєшся робити під час нашого відрядження?

— Я? — дві темні рівні брови злітають угору і так само падають. — Читатиму. Я ж казав тобі, що читатиму. Невже ти забула?

— Забула,— відказую стримано й весело. А сама думаю: «Ти моє рогатеньке чортеня... Мені з тобою дуже важко. А без тебе взагалі було б неможливо. Тому я все прощаю тобі. Наставляй свої ріжки скільки завгодно, все одно це колись мине. І образа теж мине. Це зараз тобі здається, що вона — назавжди...»

Поїзд нарешті підпливає до мокрого перону. Сіється дрібний дощик, такий сірий, як і ранок. Морозу, видно, не було і вночі, бо скрізь усе мокре, сире, відразу за пероном і пристанційним будиночком — суцільне місиво, через яке хоч лети, хоч бреди... Я бреду, а Максим зупиняється, оглядається, куди ступити, на його обличчі незадоволення й роздратованість.

— Я завжди житиму в місті.

— Тільки тому, що там асфальт?

Син мовчить. Я теж... Трохи шкода своїх новеньких фінських чобіт, але чорнозем тут як масло... Це теж радує... Чорнозем якраз для нашого ячменю, і спасибі, що Савченко взяв у нас насіння й цієї весни засіє ним усі двісті гектарів. Молодець він! Тільки щось новеньке з'явиться — вже підставляє жменю: дайте!

«Це я тому такий бистрий, Ніно Павлівно, що ще не приріс до стільця. От коли приросту, тоді вже сидітиму, як гриб під пеньком». Савченко, по-моєму, ніколи не прирoсте... Бо його замучить совість.

Я зараз пригадую, як він, молодесенький (чи то мені так здалося?), в усьому солдатському, прийшов до нас на дослідну станцію і попросив ячменю.

— Мені хоч би кілограм для початку...

Ольга Кирилівна прийняла його за вчорашнього школяра і зверхньо запитала:

— А що ви збираєтеся з ним робити? Може, кашу зварите?

Савченко не образився:

— Чому кашу... Посію... Я чотири роки бригадиром після технікуму був. А зразу після школи — комбайнером, правда, під батьковим крилом...

Ольга Кирилівна вибачилася перед Савченком, і ми вдвох пішли до директора і вмовили його дати колишньому бригадирові кілограм нашого «колективного». Це немало, кілограм. Він тоді й для нас самих був на вагу золота. І коли ми принесли ячмінь Савченку — здається, в газетному кульку принесли,— він зняв пілотку, висипав його туди і так стояв перед нами — худий, лобастий, до краю схвильований. Розчулена Ольга Кирилівна потім забрала з рук Савченка пілотку з ячменем, посадила його біля себе, напоїла компотом з черешень, Савченко пив компот, червонів і розказував, що служив на Орловщині, що оце вертається додому і тепер уже сіятиме. «Я найбільше скучив за цією роботою...»

— Ми вам іще свого ячменю дамо,— трохи урочисто пообіцяла Ольга Кирилівна, і Савченко пішов, постукуючи чобітьми по нашому вузькому темному коридорові... Потім він іще не раз приїжджав до нас, все так само в чоботях... Бо так виходило, що навідувався на станцію то ранньою весною, то пізно восени, коли вже дощило, коли були викопані буряки й картопля теж відлежувалася в кагатах... А то якось Савченко був затих, і ми перестали одержувати від нього потерті зошити в цупких обкладинках, де все було записано: коли і як сіявся наш ячмінь, чи вилягав, як сходив, переніс засуху і вітри... «Пропав наш Савченко»,— бідкалась Ольга Кирилівна і трохи журилася за ним.

Я мовчала: Савченко писав мені. Це були трохи дивні листи. В них ішлося про неремонтовані ферми, про секретаря райкому, який над усе вимагав звітів і рапортів, про те, що серед божого літа (Савченко так і писав — «божого») перевели кукурудзу — ту, що сіяли на силос — густесеньку, вже підсаджену гарбузами,— в зернову і жінки з плачем проріджували її... «А що ж зимою буде, Федоровичу?» — питали Савченка люди. А він сам питав про це мене. Що я мала відповісти? Я трохи лякалася його листів. Вони завжди закінчувались якось несподівано. «Моїми болями, Ніно Павлівно, ви не дуже переймайтеся. Я б найменше хотів того, аби ви чимось журилися, повірте. Отже, живіть! Живіть гарно й щасливо! Бо це потрібно й мені. І хоч сваріться, хоч зневажайте мене, я повторюю: потрібно! І на цьому кінчаю. А як видасться вільна година — напишу ще. Однак приїхати — не приїду. Бо й дивитися мені на вас важко, і бачити важко, і думати про вас важко... Проте я дивився б і дивився. І думав би... На це дозволу нічийого не треба. І я його не прошу у вас. Отаке-от діло... Мені до тридцяти п'яти вже достукує. Вже сімнадцять літ, як я одружений, і от треба ж такого... Проте, зізнаюся, ця біда сталася зі мною дуже давно. І слава всевишньому (хоч я і перехреститися гаразд не вмію), що наслав її на мене».

А часом листи були зовсім коротенькі: «Чого ви, Ніно Павлівно, не обізветесь? Я що, каторжний?» Або: «Ніяково й признаватися: снилися ви мені сеї ночі. Після таких снів я стаю добрим безмірно й підписую всілякі папери, не читаючи. Отже, як мене в чомусь звинуватять, то я скажу (на суді ж треба говорити тільки правду), що й ви винні. І взагалі ви винні й винні... В усьому, куди не повернись... І де ви жили тоді й що робили, коли я був молодий? Чого я не стрів вас тоді? Чого дав себе обдурити і не став ждати того, чого треба ждати, а змирився з усім, думав, що в усіх воно так — спокійно й байдуже, а якісь там муки, сумніви, блаженство страху й радості — вигадка. Комбайнером я був, Ніно Павлівно. Довго був комбайнером. Оце й усе».

Я тільки раз одписала Савченку: «Вигадали ви все. І мене вигада-

ли. Це тому, що я далеко. Так буває. Бо нам усім завжди треба любити когось». — «При чому тут усі, Ніно Павлівно? Я — не всі, зрозумійте. Я один такий. І ви одна... Погано якось виходить у мене, відчуваєте? Комбайнерство моє аж кричить! А слів не знаю де й узяти. Та й не в них суть...

Інколи мені здається, що я переріс усі слова і вони для мене вже не існують, бо неспроможні вмістити все те, що я відчуваю. Але я не буду про це... В мене в кабінеті ремонт. Килим з підлоги не зняли, і він затоптаний. Я навіть вгадую, де чиї чоботи ступали... Якби ваші сліди були на ньому, я б розпорядився не змітати їх ані віником, ні пилососом... Це я до того веду, що розбагатіли ми жахливо і тепер наша прибиральниця має пилосос... Ще вдосвіта вона прибігає в контору, відчиняє до мене двері й запитує: «Погудіти вам трохи, Федоровичу?» А чому ви ні про що не питаєте в мене? Чому навіть не заговорите? І коли я на станцію приїжджав — мовчите й мовчите. Не приймаєте? Мужик Савченко, мужик... Я не буду оправдуватись. Хоч інколи... Але нащо вам знати, Ніно Павлівно, що буває інколи зі мною? Який я стаю злий і рішучий. Можна сказати, безстрашний. І тоді відключаю телефони, і не передаю в район зведень про те, скільки заборонували, скільки зорали й засіяли. І живу собі, як на острові. В степу живу, з трактористами, біля Косої балки, де мальви розрослися так, що сховатися в них можна. А ви де будете ховатись, коли я раптом упаду, як сніг, на вашу голову? Злякалися? Лякайтесь! І хай вам буде соромно».

Це останній лист. Мені справді було соромно. Інколи здавалося, що Савченко мені не байдужий, як і я йому... Інколи... Що було гадати? Він же сам якось розказував, що одружився зі своєю однокласницею. Вона не відпускала його ні на крок від себе, ходила назирці скрізь і всюди, спочатку Савченка це дуже злило, він зібрався й поїхав на якісь курси, та Поля знайшла його й там... Він привіз її додому, переконував, що вона бозна й що навигадувала собі, що він такий, як усі, й навіть гірший, та це не допомогло.

Поля приходила в тракторну бригаду — приносила йому їсти. А коли Савченко орав у степу вночі, сиділа біля лісосмуги: «Я стерегтиму тебе». Інколи йому ставало шкода її, він брав Полю за руку і вів до села. Вона йшла тиха й покірна... «Сиди в хаті. Бо в сільраду заявлю». Однак минав день-другий, і все повторювалось... Якось він ледве не побив її: «Що ти хочеш од мене?» — «Щоб ти одружився зі мною. Інакше я втоплюся».

Вона справді топилася. Її врятував Трохим — саме віз од річки сіно...

Коли Полю відходи́ли, голова сільради прийшов до Савченка: «Я розпишу вас. Бо не дай господь біди...» — «А він же при чому тут?» — спробувала, було, заступитись за свою дитину мати, та голова знайшовся й тут: «А при тому, що любить його Поля більше жизні. А раз так — нікуди від цього не подінешся...»

І Савченко не подівся... А Поля скоро повеселішала, почала працювати в магазині — продавати хліб. Потім кинула роботу, купила мотоцикла і їздила за Савченком слідом... А за якийсь рік вивчилася на шофера, проте голова колгоспу не взяв свою Полю в шофери, а мотався по полю сам у запиленому, старому газику, а Поля завела хазяйство і зачинилась у дворі... Завела індиків, качок, гусей — восени їх різала, солила, складала в слоїки, закручувала, відносила в погріб і знову бігла в літню кухню до каструль, у яких парилися банки для компотів, огірків, баклажанів, для різних наливок і джемів. «Нащо це ти все робиш?» — питав її Савченко, і вона відповідала: «Для тебе».

Як ми всі по-різному любимо... Але суть залишається одна — усім хочеться щастя. Мені теж хотілося. Та я перестала вірити в нього. До того ж минуле жило в мені надто довго — і заважало... Я не могла навіть уявити когось поряд із собою. Хіба що у хвилини відчаю... Але згодом я навчилася боронитись од нього. І тут Савченко перестав

писати. Я вряди-годи згадувала його, а потім надовго забувала, віддаючись на поталу будням і роботі. Інколи я навіть милувалася собою, і насамперед тим, що стала незворушна, спокійна, певна в собі — така собі ділова сучасна жінка, яка все вміє і все може...

А оце позаминулого літа Савченко раптом приїхав. Каже, вчився в сільгоспакадемії. З горем пополам витримав три курси стаціонару, ще три кінчав заочно. Він, здається, вчиться й досі... Вчитися Савченку важко, бо нічого не приймає на віру, він розуміється на зерні й землі, до того ж має душу до зерна, землі й до людей, має совість і не вміє лукавити, не вміє всім підігравати і з усіма згоджуватися, аби велося йому спокійніше.

Років зо три тому в Савченковому колгоспі скликали збори, обирали люди голову. Старий на пенсію попросився, бо рани йому боліли — і воєнні, й уже в мирний час нажиті, а нового привезли з району... Молодого, як і його диплом про вищу освіту, й інтелігентного з виду. Просидів він на сцені у президії рівно два дні. Люди змучилися, стомились, однак не одступили: «Савченка давайте! Він наш...» Що було робити? Дали Савченка... І тепер він головує. Трохи постарів за ці кілька літ, однак очі такі ж, як і були. Ну, і ячмінь наш сіє, бо чорноземи в нього скупенькі, нарікає, що бог йому поля́ перетоптав, як ішов на тайную вечерю. Сердитий, мабуть, ішов, бо на всі боки кидався піском. А на кого, Савченко недоказує...

— Ма, а ти машину в голови колгоспу попросила?

Я оглядаюсь. Син бреде за мною. На його обличчі відраза до грязюки, до цієї погоди, до цих почорнілих огорож, до безмовності й запустіння.

— Не попросила. А що?

— Нічого...

— Не кисни. Бачиш, он стоїть автобус... Це наш. За півгодини будемо в Даньках.

— Раніше ми їздили машиною...

— Раніше ти був маленький.

Дощ не вщухає... Автобус стоїть по колеса в грязюці. Квитків уже немає, шофер бере нас із доброго дива. Я рада. Аби їхати... Я звикла їздити. Мені байдуже — трясе, підкидає, пилюка, вода... Мої думки вже про інше: аби встигнути, аби застати Савченка на місці, подивитися поля, перевірити свої спостереження, переглянути документи, зрештою, порадитись...

Автобус тісний і старий. Син каже: «Це пазик, мамо...» Хай буде «пазик», головне, що він є, що якось та сунеться серед цього моря води, через яке в'ється вузенька асфальтована дорога. Часом вона переривається, і тоді автобусик з усієї сили натужується і таки поволі виборсується на новий острівець грейдера чи асфальту... Люди немов не помічають цього, я теж намагаюся не помічати, стою, дивлюсь у вікно, і душа моя немов потроху відтає і веснів, як і ті поля вздовж шляху.

Дивна моя душа... Колись вона так рвалася із села! Колись їй хотілося побачити світу та й світу! Щоб усе було незнайоме, все нове... А мама посміхалася:

«Ти вернешся, дочечко... До всього свого вернешся».

«А що ж воно моє, мамо?»

«Та знаю, тільки сказати не можу...»

«А звідки знаєте?»

«З того, як ти нагинаєшся, коли буряки сапаєш».

І як я нагиналася? Тепер уже не згадаю. Тільки пам'ятаю, що вморювалася дуже, проте ніколи не жалілася... А як перший раз поставила мене мама на рядок, думала, не здужаю, не дійду до ріденької акацієвої посадки, яка немов оддалялась і віддалялась од мене. «Я поможу тобі»,— підійшла мама вже пополудні. «Не треба. Я сама...»

Отак я завжди — сама та сама... І тоді таки догребла до кінця

гонів, упала у прив'ялий полин на узбіччі й розплакалась. Долоні мої були зелені, коліна — теж зелені, й у душі, здавалося, було зелено, а в очах — темно.

«Це минеться, це ненадовго»,— мама гладила мені плечі, і в очах моїх потроху розвиднювалося, немов я виходила з ночі в досвіток, а з досвітку — в ранок. Я підвела голову, було вже надвечір'я, але на диво сонячне, тихе, все пронизане світлом і синню високого степового неба... «Бачиш, уже й одпустило»,— мама повела мене додому, тримаючи, як маленьку, за руку.

Скільки разів потім я шукала цієї руки... Я й тепер придивляюся до рук жінок, що сидять в автобусі. Одні тримають сумку з хлібом, інші — сітку з цибулею, своя, мабуть, не вродила; а он ті, сухі й вироблені,— бідончик... Порожній білий бідончик з червоною квіткою збоку. І лише на одних руках,— мені не видно, які вони,— лежить сповите у все рожеве немовля. Дівчинка... Коли автобус підкидає, жінка розгублено оглядається, і я бачу її злякані очі, й бачу, як вона пригортає до себе той рожевий згорточок. Вона вже в літах, і це, мабуть, її остання дитина... «Та помалу ж їдьте»,— просить несміло жінка, і водій чує, бо таки озивається: «Дорога ж ні к чорту...» — «А де ж її луччої взять? — доточує і своє до цієї розмови опасистий чоловік у шкіряному пальті, яке ледь не рветься йому на грудях і животі. — Тепер же всі луччого вимагають... А звідки воно припливе, коли чи не кожен за ручку-самописку чіпляється та ховається по усяких конторах...» — «Скажете... А ми ж, по-вашому, де?» — повертається до товстуна запнута квітчастою хусточкою бабуся з носовичком у сухенькому кулачку, і він примирливо кидає: «Та де ж... Ми в себе вдома. На полюсі готовності».

Автобус вибухає сміхом: «На лінійці, дядьку! Полюс далеко...» І після цього все надовго стихає, ніхто не виходить, не заходить, усіх розморює дорога, дощ і туман за вікном. Тепер уже й куценького клаптика поля не видно, тепер усе темно-сіре від води, і мені спадає на думку, що зараз у цих людей короткий перепочинок, що ще, може, з місяць чи й менше вони передихнуть і візьмуться за своє звичне діло... Й будуть усі на полюсі готовності, оратимуть і сіятимуть, втомлюватимуться, недосипатимуть і недоїдатимуть,— не буде їм коли ні спати, ні їсти,— бо земля теж трохи спочила за зиму і кликатиме до себе, вимагатиме їхніх рук, їхньої уваги й чесності, а взамін обіцятиме все, що ці люди забажають...

На душі мені стає погідно й світло. Немов мама взяла мене за руку й повела весняним степом додому...

— Ти не шкодуєш, що поїхав зі мною? — питаю сина.

З-під приношеної шапки на мене дивляться двоє карих, аж чорних, очей. О, я знаю, які вони бувають лукаві, без міри веселі, трохи хитруваті, інколи — винні. А тепер вони просто байдужі.

— Я не шкодую... Коли ми приїдемо, ти залишиш мене у готелі і я читатиму.

— А до Савченка не хочеш?

— Це ще шість кілометрів...

— І що? Їх же можна навіть пройти...

— Жартуєш, мам... Це ти колись любила ходити пішки. По шипшину, по глід... А я не люблю.

— Який ти ще малий у мене, сину...

— Не нагадуй мені так часто про це. Не будеш?

Що ж сталося? Що з ним сталося? Мені таки треба піти до школи... Треба ще кудись іти... До кого? Чого? Бо, власне, що я хочу? Щоб він завжди був уважний до мене? Добрий? Щоб довіряв мені, як у п'ять літ? Так, мабуть, не буває... Одинадцять років — це як горобенятко, в якого відростає цупкеньке пір'ячко на крильцях. В одинадцять просто хочеться літати, не відаючи куди... В одинадцять уже

доводиться і захищатися. А чим? Хіба що іронією, інколи — грубістю... Чи мовчанням...

Недбалим рухом насовую синові шапку на очі. «Кріпись, уже приїхали»,— і раптом бачу в його очах сльози. Що мені робити з ними? Витерти? Але є такі сльози, що треба виплакати... «Це такі,— вирішую. — Це, мабуть, дуже давні сльози...»

«Максимочку... Рідний...» Про що ж питати сина?.. Він іде попереду мене зсутулений, високий, курточка розстебнута, вона була розстебнута і в автобусі, шарф висить із кишені,— іде, немов чужий, і я ледве встигаю за ним.

Готель нам замовлено, кімната велика, з двома ліжками, над ними килими, біля стіни стіл з лампою, на вікнах рожеві штори.

— Ми колись уже жили тут.

— Жили...

Я розпаковую речі, кладу на стіл яблука, печиво, кажу, що на третьому поверсі є буфет. І коли захочеться чаю...

— Я не захочу. Я буду чекати тебе.

Пазик іще стоїть на площі перед райкомом...

— Ну, я пішла. А ти не сумуй тут, добре? — і не йду, і стою в дверях, стою і чогось жду. І нарешті таки випрошую милостиню.

— Ти тільки недовго, ма... Ти не будеш дуже довго?

IV

Я повертаюсь од Савченка пізно. Хоч і казала йому, що в управлінні ще не була, а відразу сюди спішила, що відрядження в мене коротеньке, усього три дні, а роботи багато — нічого не допомагає.

— Встигнете... Все встигнете, Ніно Павлівно. Я зараз попрошу прибиральницю, щоб натопила в конторі як слід, знайду вам кімнату, приклячу агронома, дам усі документи і свої записи. Будете мати бажання — прочитаєте.

— Я зараз, Миколо Федоровичу, почитаю.

— Навіщо? Я й без них скажу вам, що ячмінь ви з Ольгою Кирилівною майже вгадали. В селекції, самі знаєте, інтуїція багато важить. Хіба ні?

— Важить. І не лише в селекції.

— А де ще? В житті? Це теж правильно. Тільки, на жаль, нас ніхто не вчить передчувати. Ми якось самі, навпомацки йдемо, а коли нарешті доходимо до розуміння чогось — буває пізно.

— Давайте повернемося до ячменю, Миколо Федоровичу,— прошу я Савченка, бо мені чомусь не подобається наша розмова. Не подобається, що Савченко чимось схвильований, що він ходить по кабінету, як по сцені, й, либонь, милується своєю красномовністю. А я боюся красномовності...

— Що ще, Ніно Павлівно, можна додати? Сорт хороший. Торік нас виручив. П'ятдесят дев'ять центнерів...

— Це всього на чотирнадцяти гектарах, Миколо Федоровичу.

— На решті теж непогано... Сорок сім — для нас майже рекорд. До всього, амінокислот майже чотири проценти.

— Три і сім десятих.

— Ну, не все зразу... Поки що можна й на цьому зупинитись. А ось стебло... — Савченка ніби хто підігріває — такий він збуджений і нестримний. — Не стебло, Ніно Павлівно, а лоза — сто сімнадцять сантиметрів. У степ підеш — пірнуть у такі хащі хочеться. І краса така, що очі заплющуються. А для кого? Для тих, хто лише по суботах додому навідується? Бо знаєте, що я помітив, Ніно Павлівно?

— Що ж?

— Отаку-от закономірність... Коли хліб вродиться густий і високий, одне слово, гарний з виду — людям спокійніше. Вони тоді певні, що все буде гаразд і в їхньому житті... Ви хіба не помічали цього?

— Я мало буваю на людях у передженивну пору.
— А що робите?
— Ділянки свої стережу.
— Торік скільки мали?
— Майже одинадцять тисяч.
— Ви чорнороб. Селекціонери, правда, всі чорнороби.
— Ви ніби співчуваєте мені, Миколо Федоровичу?
— Ви не даєтесь, щоб вам співчували...
— Скажіть іще щось про стебло... Що з ним, Миколо Федоровичу? Слабеньке? Ламке?
— Із стеблом — нічого...
— Як же нічого?
— Облишмо, Ніно Павлівно, про це. Я й так наговорив вам бозначого. І все не те і не так...
— Ви закладали якісь досліди?
— З добривами трохи мудрували,— нарешті байдуже додає Савченко. — Але про це завтра...
— Сьогодні.
Савченко сміється. Трохи немов зверхньо сміється. Як людина, що може все... Яка має владу... І куди лише подівся той довгов'язий сором'язливий солдатик із пілоточкою ячменю? Куди?
— Ніно Павлівно, дорога... Мене всі тут слухаються. Майже всі... Уявляєте?
— А що ви робите з тими, хто потроху огризається?
— Я? Садовлю їх у президію, щоб мовчали,— Савченко втомлено проводить долонею по обличчю. — Це жарти... А я тепер так рідко став жартувати, повірте...
— Вірю.
— І я вам теж чогось відразу повірив... І дуже радий, коли ви приїжджаєте. До речі, де ваш син? Ви колись були з ним...
— І тепер з ним.
— У готелі залишили? Даремно... Треба було брати дитину сюди. Я познайомив би його з Трохимом...
— А хто це, Миколо Федоровичу? Може, той самий чоловік...
— Той самий, Ніно Павлівно. Той, що пішов на війну хлопчиком, що тричі горів у танку, тонув у Ладозі...
— А тепер що він робить?
— Тепер? Колгосп на собі тримає.
— Я думала, він тримається на вас...
— Де там, Ніно Павлівно... Він тримається на таких, як Трохим Степанович Калюжний. Слово честі, на таких. Так що завтра я пришлю машину і ви приїжджайте з сином. Йому я теж знайду роботу... Знаєте яку? Пошлю з Трохимом у ліс. Кіньми хай поїдуть і привезуть сіна. У нас на болоті ще трохи лишилося доброго сіна. А чого ви не запитуєте, навіщо воно?
— Я вже запитую...
— Тоді я поясню... Ми ж, Ніно Павлівно, двох косуль тримаємо в хазяйстві. У січні в нас морози були, завірюхи, так вони й прибилися до села. Хочете, покажу?
Косулі майже ручні. Савченко годує їх капустяним листям. І коли годує, я впізнаю в ньому колишнього солдатика...
— Хочемо весною, Ніно Павлівно, свій маленький зоопарк влаштувати... Без вольєрів, зрозуміло... У молодому гайку, біля Косої балки. Тільки обсадимо його тополями густесенько, водопій вимуруємо... Там є криничка... Як ви гадаєте, вийде щось у нас?
— Вийде...
— А я маю сумнів. Бо не дуже люблю зоопарки. Воля — це воля... Однак для дітвори втіха велика... А Трохима на правлінні за старшого призначимо. Це він навчив мене косуль годувати. Бо я не вмів. Вони чомусь лякалися мене. Я страшний, Ніно Павлівно?

Замашний березневий вітер мете й піднімає аж до верховіть старих яблунь молодий сніжок. Косулі жують капусту, однак насторожені, в їхніх очах смуток. Може, за лісом? Може, за тим, що було з ними в тому лісі, чого вже не буде тут — у цих розцяцькованих дощатих повітках, куди нанесено соломи, ялинових гілок і сухого листя...

— Так страшний, Ніно Павлівно? Чого мовчите?

— У Трохима запитайте про це. Він не злукавить...

— А ви?

— Мені на роду написано гадати надвоє...

— Та неправда...

— А що правда, Миколо Федоровичу? У ваші, у мої роки...

— Та хтозна... До Трохима, мабуть, знову доведеться йти за відповіддю... Він такий, що прикидатися не буде. Вичитає, як є...

— Добре, коли є до кого йти...

— У мене є. Три ж села у колгоспі... Два хутірці, правда, і столиця... Тротуари вже наслали, бачили?

— Бачила.

— А садок, школу, медпункт, бібліотеку?

— І це бачила.

— Тоді скажіть, Ніно Павлівно... Чого вони йдуть? Куди? І за чим... Місяців зо три тому он доярку відпустив... Прийшла, сіла, ледве не схлипує: «Заміж хочу». Завфермою в крик: «Який заміж!» А я кажу, йди, Люсю, збирайся, вранці й до траси підвезу, бо мені якраз у райвиконком треба...

— І підвезли?

— Підвіз.

— Думаєте, вернеться?

— Думаю, Ніно Павлівно. Бо я ж од міста трохи захищаюсь... Оце зараз і покажу вам як.

Савченко неначе знову притискає до грудей пілоточку з ячменем — такий щасливий. Коли газик спиняється біля старого саду, я розумію чому...

Тут іще нічого не прибрано, тут купи цегли й піску на дворищах, діжки із загуслим вапном на незасклених верандах, тут ще не фарбовані вікна й двері, але вулиця вже вгадується — така молода вулиця, на якій житимуть ті, хто повернеться сюди, під опіку і захист рідного дому. Нехай уже не батьківського, але все одно рідного...

— Оце ми за два роки, Ніно Павлівно, здужали. В наших мулярів руки печуть...

— А у вас?

— У мене душа болить. Бо все треба було дістати... Не купити, а дістати. Кожну цеглину, шиферину, шурупчик кожний, радіатор, кран... Ви не знаєте, чому це так? Чому селу немов усе — і так мало?

— Не прибіднюйтеся, Миколо Федоровичу. Прибалтійська кераміка он у клубі і світильники чеські...

— А ручок на дверях немає, бачили?

— Чому немає?

— Бо де путніх візьмеш? Все якийсь непотріб, щось грубе й неоковирне, на вчорашній день роблене.

— А вам бронзових хочеться?

— Не відмовилися б...

— Гріх, Миколо Федоровичу, хотіти бронзових ручок. Треба чогось простішого, скромнішого, врешті, дешевшого...

— Цементу, наприклад. Усього тонн п'ятнадцять цементу. Щоб десь під осінь колективні входини справити і поспівати на них разом із людьми.

— Ви ще, виявляється, і співаєте?

— Залиште вашу іронію, Ніно Павлівно. Вам не личить іронія...

Хто знає, що мені личить? Я слухаю Савченка, як школярка. Крім бронзових ручок, він іще хоче, щоб комбайни не ламалися так часто

і швидко, як ламаються тепер, щоб у дорозі з них не знімали мотори й шнеки, щоб на заводах не забували прорізати маслопроводи... Бо все це виводить його з себе, він стає розгніваний, ходить по кабінетах, топче килимові доріжки і доводить, що йому набридло все тимчасове, сяке-таке. Через те й оці будинки він не здасть до Першого травня, хоч у районі вже давно замовлена музика...

— Ви не любите музики, Миколо Федоровичу? Чому?

— Постарів, Ніно Павлівно... Вчора он на швейну фабрику їздив, так ледве додому доплуганився...

— До кого ж їздили?

— До Наді.

— Це до тої доярочки? До вашої четвертої втрати?

— До неї. Розгубилася, бідненька... Кажу, веди, показуй, як живеш.

— І як же?

— П'ять ліжок у кімнаті, при кожному — тумбочка... Медведик плюшевий... Це на тій, що Надя облюбувала. Духи «Может быть»... По суботах танці в гуртожитку, двічі на місяць зарплата — в лютому було сто сімнадцять карбованців сімдесят шість копійок. Не густо, правда? Зате гумові чоботи не носить... Скучаєш, Надю? — питаю...

— І що вона?

— Скучає.

— А заміж вийшла?

— Де там... За кого — заміж? Самі дівчата в мікрорайоні, а в мене три гарних козаки оце недавно з армії вернулися. Так я й думаю...

Ах, Савченко! Про що він лише не думає? Про що може не думати голова колгоспу? Універсальна якась посада...

Розказували, що Савченкова жінка з тим ніяк не змириться. Каже: «В мене одної права на Колю є». А то якось привіз її Савченко до нас на станцію (я саме на морі ніжилась), то вона Ользі Кирилівні сповідалась: «Люди заздрять мені... Бо забули вже, як і звать. А все головиха та головиха... А мені тепер однаково — чи є мій чоловік при мені, чи немає... Бо йому не те що жінка, а й хата своя не потрібна: він у яку не зайде, там йому й прихисток дадуть, і ложку, й подушку під голову. А я так не можу і не хочу. Мені щоб усе своє було... І чоловік — не позичений, і кропчик у городі свій, і цибулинка до нього, і зубочок часничку... То хай собі як хоче, так і живе. А я по-своєму буду... Мені ніхто не указ».

— Ніно Павлівно,— чую немов здалеку,— про що чи про кого ви задумались?

— Про вас.

— Невже? Мені здається...

— Що саме, Миколо Федоровичу?

— Що про мене ніхто й ніколи не думає. І я вже звик до цього.

— Так я вам і повірю...

«Господи! Як виплутатись із цього плетива слів, з цього недоречного спогаду? І навіщо, навіщо все це мені? Поля, часничок, свіжий кропчик... Зрештою, кожному своє».

— Може, на сьогодні досить, Миколо Федоровичу? Поїду до сина, перечитаю ваші записи...

— Я вам ще теплицю нашу покажу, Ніно Павлівно. Потерпите?

— Потерплю.

— Я знаю, ви терпляча...

Щось мене ображає в цих словах. Але Савченко такий, що на нього не можна ображатись...

До теплиці ми їдемо довго, бо дорога тільки й того, що не провалюється під машиною. Але нарешті таки добираємося. Савченко сам шукає під шиферним піддашшям ключ, бо вже нікого немає, всі пішли додому, сам відмикає дощатий прибудований сарайчик, сам притри-

мує, коли я входжу, дві байкові ковдри, якими зсередини завішені двері, щоб не так швидко видувало тепло.

Я легко здогадуюсь: усе це він проектував сам. Все в цій теплиці, так би мовити, самодіяльне, в чомусь примітивне, тут немає голландського обладнання, яке я бачила в інших колгоспах, немає електронних табло, на яких видно, скільки огірків дозріло і хто їх зірвав; тут з даху капає, але тут все одно цвітуть огірки — на диво гарно цвітуть, густо, плетуться вгору, такі листатенькі, такі зелені, що чомусь забуваєш про все... Може, тому забуваєш, що земля під огірками м'яка, як байкові ковдри на дверях, чорна й волога... І знову мені стає погідно на душі й трохи спокійніше — це, мабуть, від жовтого цвіту, від того, що біля вулика, схованого поміж огудиною, клопочуться бджоли — ще, правда, якісь важкі, вайлуваті, трохи сонні. Але кілька вже літають...

Скільки ж разів усе це бачене — бджола, жовта цяточка огіркового квіту, зелений листочок, крапля води на ньому, а яке воно все завжди нове, яке дороге, дивне-предивне у своїй простоті... Савченко, либонь, розуміє це. Він, мабуть, і тепличку цю збудував задля того, щоб хоч трохи наближати літо, щоб скоріше можна було вернутися до нього і людям, і бджолам.

— Прибуток невеликий у нас, Ніно Павлівно. Але не в ньому суть...

— Я це зрозуміла відразу.

— Спасибі, що зрозуміли. Але ви ще не знаєте... У нас у школі є свято зеленого огірка. Першого лютого колгосп дарує дітям, молодшим, зрозуміло, по огірку... А до цього — музика, співи, ну й, ясно ж, сміх і різні там вигадки та пустощі.

— Я б теж хотіла побувати на цьому святі,— кажу Савченку і думаю, що більше не приїду до нього в колгосп, бо відчуваю, як душа потроху повертається і повертається до нього, як мені все важче дивитися йому в очі, все трудніше про щось розпитувати... І Савченко немов теж чомусь ніяковіє біля мене і бентежиться, а то раптом задумається про щось, і я бачу, що його немає біля мене, що він — десь...

І зараз я стою серед теплиці сама, в цій розкішній зеленій повені літа... Того, що лише буде, що десь попереду. Тільки ж хто знає, яким видасться моє літо?

— Ніно Павлівно, йдіть сюди,— кличе Савченко з бозна-якого закутка, і я йду на його голос, і трохи мені боязко йти, бо якась тепла хвиля накочується на мене, і я відчуваю, яка вона тепла, зваблива й запаморочлива. Така буває вода в нашій степовій річечці. Але то вода...

— Ніно Павлівно... Дорога... — Савченко вибирається з-за густих шпалер огудини, в руках у нього три огірки з прив'ялим цвітом (чому — три?),— я хотів і вам влаштувати свято. Але, мабуть, у мене нічого не вийде. Я, на жаль, не вмію... А дуже хотілося б... Бо я давно вас чекав...

— Уже вечоріє, Миколо Федоровичу, а мене в готелі жде син.

— Я не забув. Однак збирався показати вам ще й комплекс... Сам не розумію, чого мені хочеться все показати вам. Ви це помітили?

— Ні.

— І моєї білої сорочки теж не помітили? Я ж їздив додому переодягатись. Але, бачте, це мені не допомогло. Проте огірки ви таки візьміть...

— Візьму.

— І Максима привезіть завтра.

— Привезу.

— Не бійтесь, я не буду вам заважати. Хочете, навіть на очі не покажусь? Я ж не показувався ці два роки, правда?

— Правда.

— Тоді мені залишається підвезти вас до готелю...

У машині ми мовчимо, як двоє глухонімих. Мовчати мені важко, Савченку, мабуть, теж, і по якійсь хвилі він озивається:

— Розкажіть, як ви живете, Ніно Павлівно.
— Добре живу.
— А я не дуже... Але робота, спасибі їй, рятує. Однак інколи і вона не може... — Савченко так і недоговорює, і я не допитуюсь, чого не може навіть робота, тільки прислухаюся до шуму дощу, до хлюпотіння води під колесами і до болю в душі. Якогось терпкого болю, що хочеться видихнути з себе — і несила...
— Ніно Павлівно, ви чуєте мене?
— Чую.
— Це сталося зі мною не сьогодні...
— Що саме?
— Навіщо ви так...
«Господи! Скоріше б кінчалася ця дорога. Хоч виходь із машини та біжи».
— Послухайте мене, Ніно Павлівно...
— Все, що ви скажете, буде неправда. Тому нічого не кажіть, а я не буду слухати...
— Простіть мені... Я, бачте, нічого не навчився й досі — ні свята влаштовувати не вмію, ні по-людськи сказати про те, що відчуваю. Знаєте, що я відчуваю, коли бачу вас? Відчуваю, що живий. Я хотів написати вам про це... Але я дуже погано пишу...
Зараз щось станеться... Зараз мої руки впадуть Савченкові на плечі й я нічого не зможу зробити з ними. І з собою. Бо сто років чи, може, й більше мені ніхто не зізнавався, що погано пише, що коли бачить мене — тоді живе.
— Ніно Павлівно... Чому ви мовчите? Ви чуєте мене?
— Ні.
Савченко повертається до мене. Я ховаю руки в кишені пальта і нагадую йому:
— Пильнуйте дорогу, Миколо Федоровичу. Бо слизько, темно, а в мене малий син...
— Я весь час пам'ятаю про це, Ніно Павлівно.
— Спасибі, що пам'ятаєте.
Нарешті закінчуєтья степ, і газик пірнає у якусь вузьку приміську вуличку.
— Я зізнаюся вам, Ніно Павлівно... Я віз вас дуже далекою дорогою. Щоб мені було що згадувати...
— Не приїжджайте по мене завтра, Миколо Федоровичу. Краще пришліть когось із шоферів...
— І це все? Й більше нічого ви не скажете мені?
— А що казати?
Хвилину, може, дві ми стоїмо з Савченком під дощем. Дощ теплий, майже весняний, земля, мабуть, уже зовсім відтала...
— Знаєте що, Ніно Павлівно... Давайте я помию вам чоботи...
Лише тепер я бачу на порозі готелю відро з водою й віник. Савченко вмочує віник у воду, йде до мене, і я чомусь заплющую очі... Ніби знову провалююсь у яму, на дні якої ростуть м'які вологі лопухи і над якою висить сонце...
— У мене зовсім чисті чоботи, Миколо Федоровичу,— сміюсь я й біжу по крутих східцях. Мені треба бігти, треба спішити, бо в готелі світиться одне-єдине вікно.
Як добре, що ті, хто жде нас, не гасять світла...
— Ти довго була в колгоспі, мамо,— син зустрічає мене на порозі, я забуваю, що йому вже одинадцять літ, і обнімаю його, як маленького. А він покірно притуляється до мене, не пручається, не вислизає з моїх рук, а затихає, як пташеня, що змерзло на осінньому вітрі.
— Скучив трошки?
— Скучив.
— А їв щось?
— Їв. І молоко пив. Мені хтось приносив, тільки я не знаю хто...

— Це Микола Федорович, мабуть, передав... Він питав про тебе. І завтра хоче послати вас із Трохимом Степановичем у ліс, по сіно для косуль. Поїдеш?

— Поїду. А чим?

— Кіньми.

— Аж двома?

— Двома.

— І Трохим Степанович дозволить мені правити віжками?

— Мабуть.

— Я буду слухатись його, ма... Не віриш?

— Вірю...

— Тоді давай скоріше лягати. Я, правда, вдень трохи спав...

— А ще що робив?

— Читав.

— А потім?

— У вікно дивився і думав...

— Про що ж?

— Я не можу тобі сказати...

— Як не можеш — не говори...

— Ти не образишся на мене?

— Ні.

— Тоді я буду спати. А ти?

— І я...

Однак сон зовсім не хоче йти до мене. Я і так повернусь, і сяк, і очі заплющую — нічого не виходить: одцурався від мене сон. А душа болить, як і боліла. І я згадую Савченка, згадую, що в сумці у мене лежать три огірки, я забула віддати їх синові.

— Мам...

— Чого тобі?

— А коні в Трохима Степановича які?

— Хороші, мабуть.

— Ти бачила?

— Ні, але думаю, що хороші.

— А красиві?

— Як Горбоконик усі.

— Ти не жартуй. Я коли був на іподромі — бачив усяких. Карих, гнідих, дуже швидких і дуже лякливих. І всі були красиві. Так буває?

— Буває.

«І коли Савченко ходив додому перевдягатися? Мені здається, що тоді, як зайшла я до нього в кабінет, він був у білій сорочці... І сказав, що тільки-но збирав механізаторів і доярок. Бо й килим був геть затоптаний... Килим у Савченка синій із сірим, я це пам'ятаю... І розквітлу гілку яблуні на вікні пам'ятаю. Вона стояла в полив'яному глечику. А яка була на Савченкові сорочка... Мамо рідна... Я стаю сліпа. Коли жінка довго живе сама, вона, мабуть, стає сліпа. А коли її люблять — зряча...»

— Мам, ти ще не спиш?

— Не сплю. А що?

— Коні всі родяться гарними. Я так думаю. На них тільки не можна кричати. Бо вони бояться крику.

— Коні — як люди, синку.

Цієї ночі Максим щось говорив уві сні, я вставала до нього. Кажуть, вставати не треба і озиватися не треба, коли діти говорять уві сні, але я завжди встаю і завжди озиваюсь...

Вранці син обмовився: «Мені снилося, що я загубився. А коли потім знайшовся — ти не впізнала мене».

Савченко справді натопив у конторі, як обіцяв. І документи приготував. І агронома прикликав...

Агроном у Савченка — маленький на зріст, щупленький, засмаглий до чорноти. Років чотири тому він був трактористом, працював день при дні, ночував у степу, як треба було і не треба, в жнива пересідав на комбайн, збирав пшеницю, ячмінь, кукурудзу, зсихався за той місяць на тріску, а спортивний костюм (він чомусь любив ходити у спортивному костюмі) вигорав на ньому, і під осінь Савченко купував йому новий... Звали агронома Титом Титовичем, як і його батька. Якось Савченко, вручаючи йому новий костюм, сказав:

— Оце вже все, дорогий мій Титовичу. Це останні твої жнива. Бо восени пошлемо тебе у сільськогосподарський технікум, вивчишся на агронома і повернешся додому...

Тит Титович подякував за костюм, за технікум, а ввечері прийшов до Савченка:

— Я б поїхав... Так батько сам. Він без мене пропаде.

— Перевези сестру з хутора, Титовичу.

— Вона в мене така, Миколо Федоровичу, що все забуває. Перестелити батькові забуває, сорочку переодіти, води зогріти, щоб умить... Так що не можу я...

— Тоді подавай документи на заочне відділення.

— Може, хай хтось, Миколо Федоровичу...

— Ні, ти.

— Я в школі не дуже успішно вчився. Годилося б когось грамотнішого вибрати...

— Ні. Тебе.

— Я сваритися не вмію...

— Навчишся.

— А може, все-таки передумаєте, Миколо Федоровичу? Бо який із мене агроном? Мені краще за плугом ходити...

— Тому правління й посилає тебе, що ти вмієш ходити за плугом.

Так вони довго вмовляли один одного, Савченко — Погрібного, Погрібний — Савченка, і голова таки домігся свого: восени відвіз Тита Титовича в технікум, склав разом з ним іспити, і за тиждень повернулись обидва додому... Після того Погрібний знову сів на трактор, і все закрутилося перед ним, як у старому кіно — оранка, сівба, жнива і — навпаки — жнива, тоді знову оранка і знову сівба... А між цим — екзамени, які Тит Титович складав, на диво, легко, тільки все одно боявся їх, хоч книжки носив під рукою цілу зиму... Ну, й батька виходив, і диплом Савченку привіз. Каже, це ваш... Так той диплом у голови колгоспу й лежить, а Погрібний і досі часто оре й збирає сам. Савченко інколи сварить його за це... А він ось і цієї весни лаштується в степ. Бо й поле мені показував, де наш ячмінь сіятиме... Я на узбіччі стояла, а він бродив у своїх кирзяках по талій воді, й мені здавалося, що якби я не гукнула його, він так і зостався б там, серед того, вже розгаслого поля, у вибалку, так і стояв би, прислухаючись до нього і до себе... А тепер ось сидить переді мною, ніби в чомусь завинив.

— Так що про ячмінь наш скажете, Тите Титовичу?

— Та хтозна, з чого й починати...

Мені в грудях холоне, бо вже сьоме літо ми з Ольгою Кирилівною сушимо свої голови. Цього року вже мали б його районувати, була в нас така надія, бо минулої весни сіяли його в області чимало — гектарів шістсот, і врожаї непогані, трапляється і сімдесят центнерів, правда, на діляночках, а ось Тит Титович мовчить... Та нарешті як у чисту воду кидає грудочку:

— Літа б йому довшого, Ніно Павлівно. Хоч на два тижні довшого і теплішого. Бо в нас не південь, не Херсонщина, у нас наполовину степ, наполовину Полісся, води багато, сонця мало... Того він зерно іноді має кволеньке і безсиле. У колоску зернин десять і є таких. Так що це вже грамів дванадцять утрачено зі стебла... Зараз я вам покажу. Я перед самою косовицею зрізав снопик, щоб ви подивилися.

Знову це мерхле зерно... Так Ольга Кирилівна каже. Мерхле

зерно... Мерхле життя... Це, значить, не виповнене до краю, не налите по вінця. Бо людині теж інколи не вистачає тепла...

Де його взяти — тепла? Йти жебрати? Чи красти, отак-от непомітно грітися біля чужого коминка, простягати руки до самого вогню і посміхатися...

Хтось стукає у шибку. Підводжу голову й бачу усміхнене обличчя. «Я вже їду, ма... Ти мене жди»,— і він біжить до воза, в якого запряжені двоє сизих коней. Я бачу, як Трохим Степанович гладить їм шиї, як потім перетрушує мішок із соломою, одягає поверх Максимової курточки куфайку, садовить сина поряд із собою, прикриває ноги якоюсь ряднинкою, смикає за віжки, коні рушають і швидко щезають з виду, бо надворі все засноване туманом. Таким густим, як буває дим од осінніх багать у степу.

Якийсь час я стою біля вікна, прислухаюся до стуку коліс, але скоро все стихає, тільки чути, як із ринви чи то десь із даху скапує вода. Напроти контори, біля сільради, на східцях сидить Савченко, якийсь чоловік мне перед ним шапку, Савченко щось говорить йому, потім бере з його рук шапку і одягає на чубату голову. І коли заходить Тит Титович, я питаю його:

— Хто то?

— Наш кіномеханік Горбунов,— каже він. — Голова з ним потроху воює, бо Іван усе якісь пусті фільми привозить, а про дітей зовсім забуває. Так оце, мабуть, Микола Федорович йому й нагадав. Бо він кожної неділі в кіно з дітьми ходить.

— Зі своїми?

— Та ні. Своїх у нього немає. Колись, як молодший був, чужих усиновити хотів, так жінка все літо проплакала і таки відмовила. Не любитиму, каже, чужих. Така я вродилася. Микола Федорович і послухався... Тепер племінників на ноги ставить...

Тит Титович спроквола розв'язує перевесло на снопику, зламує колосок, виминає з нього зерно, здмухує з долоні потеруху і заходжується ділити врожай на дві купки — тугі, повні зернини відсовує в один бік, зіщулені й висохлі — в інший.

— Бачте, яка прояснюється картина, Ніно Павлівно. Майже половина на половину...

«Сумна картина»,— думаю я, а Тит Титович виминає ще один колосок і заходжується мене втішати.

— Ви духом не падайте. Ячмінь ваш хороший, ми від нього не відмовляємось.

— Так він же ще й вилягає потроху. А ви чомусь не признаєтесь... Більше, як «сто перший», вилягає, Тите Титовичу?

— Та ні. «Сто перший» ми вивели, а ваш узяли. Однак трохи в ньому цієї слабості є. Годилося б дати йому стебельце міцнішеньке, Ніно Павлівно. Це вам і комбайнери наші скажуть...

— Уже сказали.

— Хто? Лапченко чи Іщук?

— Обоє...

— А ви й не ображайтесь. То такі люди, що їм довіритися можна.

— Я тому й приїхала, щоб комусь довіритись. Бо самим нам з Ольгою Кирилівною не впоратись, треба помічників...

— Я готовий, Ніно Павлівно, йти до вас у помічники. Це якраз по мені мірка. Бо я з породи тих, що вміють бути при комусь...

— І при кому ж ви тепер, Тите Титовичу?

— При Савченку, ясно ж.

— Це вас не ображає?

— При ньому, Ніно Павлівно, приємно бути.

— А я ось не можу лише при комусь... Мені ще треба бути й при собі...

Погрібний шурхотить ячмінним снопиком, у кімнаті пахне свіжою

соломою, зерном, і до повної ілюзії, що жнива вже почалися або ось-ось почнуться не сьогодні-завтра, не вистачає лише сонця.

Я так люблю сонце! Я виросла під ним, у степу, біля мами. Бо вона скрізь водила мене за собою, а коли я малесенькою була, то й носила.

Мама була в мене вперта, як і я. Вона не хотіла довірити свою дитину нікому і в поганенький садок теж віддавати не хотіла, бо не любила Марію Гнатівну. А Марія Гнатівна заправляла там усім... Вона була не наша, не сільська, її звідкілясь прислали, одні казали, з дипломом, інші, що ні. Однак маму це не обходило. Вона мало розумілася на дипломах, але якось прийшла раніше з буряків, побачила, що я стою на колінах у кутку і кинулася до мене, та Марія Гнатівна спинила її:

— Не підходьте! Ваша дитина покарана.

— За що ж так немилосердно?

— Вона зовсім не розуміє, що таке порядок.

— Ти не слухалася, Нінусю? Чи, може, смітила? Чи, може, хліб кришила за обідом? — безсило заплакала мама. Я мовчала. А Марія Гнатівна встала з-за свого столика і підійшла до неї. Од мами пахло мерзлим бурячинням і землею. З її чобіт стікала вода. Марія Гнатівна розгнівано подивилася на мамині чоботи, потім — на мене...

— Ви, мабуть, не зрозумієте,— звела байдужі очі на маму. — Але я спробую вам пояснити... Завдання стоїть як? Сформувати з вашої дитини людину. Це неймовірно важко. Це набагато трудніше, ніж копати буряки. Бо там все-таки бачиш результат, а тут він оддалений роками...

Мама присіла біля мене, обсмикнула куценьке платтячко і взяла мене на руки.

— Ти не тулися до мене, Нінусю... Я лише зараз із степу... Од роботи... Я вся холодна... — і заходилася швидко одягати мене. А коли вдягнула — понесла додому. Не пам'ятаю, що говорила, чи жаліла, тільки знаю: несла, бо в мене над головою паслися хмари...

Після того мама інколи залишала мене саму в хаті, але частіше брала з собою в степ. Я довго звикала до нього. Інколи він вражав мене безгомінням і тишею, я думала, що степ одноманітний і безбарвний, що в ньому все вмерло, бо все спалене сонцем. І тоді я нудилася, мене хилило на сон, а мама полола баштан чи садила помідори і раз по раз залишала ту свою роботу й бігла до мене: «Не спи, бо тут немає де спати»,— і вела за руку по грудкуватій ріллі, такій твердій, що, здавалося, вона закам'яніла навіки і вже ніколи не розкисне...

Але нарешті падав дощ, рілля розгасала, підсихала й розкришувалась, на ній зеленів баштан — і степ одразу мінявся, ставав веселіший, як і мама, і наповнювався світлом, бо над ним немов піднімалось і вищало небо... Мені було добре під тим небом, на клаптику колгоспного городу або десь у виярку, де грілися поміж чебрецю меткі ящірки чи посмітюха мостила гніздо.

А вже як надходили жнива, голова колгоспу просив маму куховарити. Тоді для мене починався рай, бо до старої лісосмуги притягували вагончик на колесах і ми з мамою заходжувалися мити в ньому вікна,— це чомусь запам'яталося найбільше, як мили. І ще запам'яталося, що ночі були короткі, задушливі, що в тих ночах все пахло: земля, стерні, малинові кущі, дикий горошок, мальви, які мама посадила ще навесні біля дощатого навісу, коло самої плити. Пахли куфайки механізаторські, які ніхто так і не вдягав за ціле літо, пахли відра з молоком, пахнув брезент, яким укривали пшеницю, і сама пшениця... Ми з мамою виходили зі свого вагончика, сідали на порозі, зірки підморгували нам лагідно і зухвало, і мама просила мене:

«Ану піди, дочечко, і подивися, чи роса висіялась, чи ні...»

«А як дивитися?»

«Та просто... Поклади на полин долоню і побачиш».

«Висіялась, мамо, роса...»

«От і добре... Мені, значить, вставати скоро та плиту розпалювать, щоб із сніданком хлопцям не опізнитися, а ти йди і досипай».

«Я не хочу без вас досипать».

«Тоді я трохи посиджу біля тебе...»

Коли все це було? І чи було? Чи все намарилось мені: й той липень сухий, аж гарячий, і вагончик наш дощатий, і пшениці. Подумати лише... Скільки ж усього важкого в нашому хлібі! Скільки трудного й доброго... Скільки в ньому світлого й болючого... І скільки нерозгаданого...

— Так, кажете, Тите Титовичу, треба дати ячменеві коротше стебло?

— Треба, Ніно Павлівно. Тоді ціни «колективному» не буде.

— А дехто не скаржиться на стебло...

— Це Таврія, мабуть, задоволена. Там сонце. А в нас вітри з дощами. Якраз перед жнивами і починаються.

— Сійте у затишку,— сміюсь я, а Погрібний без тіні жарту:

— Та я такий, що сіяв би. Тільки де той затишок знайдеш?

Я вірю Погрібному. Йому не можна не вірити. Тому й приїхала сюди. З легкою душею приїхала... Ще й мала надію, що син зробить мені назустріч бодай крок. Мені вистачило б і цього кроку. Бо хіба я не розумію, що він дорослішає і йде від мене. Але ж можна якось полюдськи йти, не відразу... Якби не одразу, бо дуже сумно, коли несподівано зостаєшся сама. Ніби ні з чим.

Жінка не повинна залишатися ні з чим...

Я переглядаю технологічні карти. Вже пізно й хочеться їсти. Але куди я піду? Ще зустріну десь Савченка, а я б не хотіла зустрічатися з ним... Однак він приходить сам. Стукає, а потім довго стоїть на порозі, ніби то не його поріг...

— Я попрощатися, Ніно Павлівно...

— Чому так?

— Завтра в агропром їду. Викликають.

— Чого, коли не секрет?

— Ви справді цікавитесь? Тоді я признаюся: сварити будуть.

— За що?

— За непослух. Хоча це скоріше здоровий глузд... Я відмовляюся садити двісті гектарів ранньої картоплі. Прошу половину. Людей же мало. Пропаде в бур'янах.

— А план?

— План гарантую. Хоч ви мені вірите, Ніно Павлівно?

— Ви вже запитували мене про це.

— То було вчора...

— Я вірю й сьогодні.

— Ну, й за це спасибі. Як зможу — проведу вас.

— Не проводжайте, Миколо Федоровичу.

— Це моя справа. І тут я з правлінням радитися не буду. А за сина не хвилюйтесь. Я зустрів їх, як ішов сюди з сільради. Сіна привезли і поїхали з Трохимом до нього додому, підвечерять. А ви ж як? Чаю попили вранці — і все? — Савченко шпортається в кишенях старого плаща й дістає дві груші. — Куштуйте. Це не колгоспні, свої. А як Максим вернеться, беріть його і йдіть у їдальню. Я обід вам замовив. На двох...

До біса ці обіди на двох і на трьох! І взагалі всякі обіди! І ці розмови, од яких щось починає озиватись у мені болем і смутком. І цей жаль... Я чогось ніяк не можу позбутися його. Мабуть, це в мені говорить самотність. Проклята самотність, од якої перестаю бути сама собою, яка робить мене жалюгідною. Або навпаки. Надто незалежною.

— Ніно Павлівно, дорога...

— Ви, може, хочете почастувати мене ще й яблуками?

— Ні. Я хочу запитати вас: од чого ви обороняєтесь? І — чому?

У Савченка сірі очі. Я лише тепер бачу, що сірі...

У готелі жарко. Так жарко було колись у нашій маленькій кімнатці, коли народився Максим і вечорами я купала його...

Я робила все сама, мені подобалося все робити самій: гріти воду, запарювати ромашку — до мене тоді завжди поверталися запахи нашого степу,— подобалось стелити на крихітному столику пелюшки — більшу, меншу й зовсім маленьку... Подобалося низько нахилятись над білою ванночкою і класти сина в літепло, відчуваючи легке тремтіння його тільця і моєї руки...

Моя душа заходилася жалем, коли Максимове личко морщилось і в очах його виступали сльози — раптові й тихі... Потім вони хтозна й куди дівалися, син потроху звикав до води, до ватяного віхтика, до моїх слів, мого обличчя, моїх рук. І я здавалася сама собі дуже мудрою. Бо я немов усе на світі вміла й могла...

Зліва на столику лежала батистова сорочечка. На ніч треба одягати тільки її, бо вона легка, м'якенька, в ній немає рубчиків, отже, моя дитина спатиме. Я сама шила ту сорочечку. Однак вона не завжди допомагала мені... Син часто прокидався: хотів їсти. Він завжди хотів їсти, через кожні три години, без ніяких перерв. Йому було зовсім байдуже — день чи ніч за вікном... А я хотіла спати. Боже праведний, як же хотілося спати! Щоб ніхто не будив, ніхто не плакав, щоб не жило в свідомості оте невідступне «треба вставати», щоб можна було провалитись у сон, як у яму, і бути там, серед залитих сонцем лопухів, і день, і другий... І знати... Головне — знати: тебе ніхто не покличе, не знайде, поки не захочеться цього самій. Інколи, засинаючи, я думала: «Не встану. Бо не зможу встати...» Але досить було синові заворушитись — і я була коло нього.

«Ти навіжена»,— докоряв мені чоловік, і я не ображалась. Мені подобалося бути навіженою. Бо я не могла бути іншою. Треба, мабуть, було, щоб мене з самого початку полюбив хтось такий самий, як і я, кому ця моя навіженість була потрібна... Але хіба так буває? Хіба нас часто знаходять ті, кому ми найбільше потрібні? Чи ми знаходимо... Хто в цьому винен? Ми самі? Час? Наша поспішливість? Недосконалість людської душі?

У готелі жарко. Син роздягся, в спортивному костюмі він схожий на стебельце квасолі, що тягнеться вгору по вербовій тичці.

— Мам, що ти робиш?

— Хіба не бачиш? Пишу...

— Про ячмінь?

— Про нього...

— А чого ти сумна?

— А ти який?

— Я? Веселий. Бо ще приїду до Трохима Степановича. Я йому пообіцяв. І знаєш, що він сказав мені на прощання? Що я... Як ти вважаєш, який я?

— Різний. Часом хороший, а часом... Але завжди — мій.

— От і ні! Я розумна й добра дитина...

— Невже?

— Ти думаєш про мене інакше?

— Ні. Приблизно так, як і Трохим Степанович.

— Давай пошлемо йому з дому посилку...

— Яку? З чим?

— З чим-небудь. Щоб він не забув мене. Бо раптом я приїду, а він уже й не пригадає...

— Я не знаю людей з такою короткою пам'яттю...

— Ти все прикрашаєш, ма. І всіх.

— Он як! Тоді давай аргументи...

На гостреньких колінцях лежать тонкі довгі пальці. І колінця, й пальці трохи немов тремтять, як на перекладині в спортзалі.

— Я бачив недавно батька...

— Батька? Він приходив до школи? Коли?

— Не приходив. Я знайшов його сам.
— Як?
— Через довідкове бюро.
— І що ти йому сказав?
— Нічого не говорив. Тільки подзвонив. А він вийшов і запитав: «Що тобі треба, хлопчику?» Я не міг так швидко відповісти, що мені треба... Тоді він зачинив двері. Я постояв трохи на сходах і вернувся... І знову подзвонив. Батько крикнув: «Я зараз викличу міліцію». Після цього я сказав: «Моє прізвище Тимошенко». — «І що з того? Це не дає тобі ніякого права заважати мені слухати музику». Мам, батько що, музикант?
— Ні. Агроном, як і я...
— А що він робить у філармонії?
— Здається, грає в оркестрі.
— Ти поведеш мене у філармонію?
— Як захочеш, підеш сам.
— Я не захочу. Він же не впізнав мене...
— Ну що ти, синку... Не плач. Це не найбільше горе... Найбільше вже трапилося з тобою. Давно. І ти не повинен був ходити...
— Повинен! Дуже навіть повинен! Тільки знаєш, чого все так? Чого він не впізнав мене? Я був у старій куртці. У тій, синій... У неї одірвано кишені. І я побіг додому і переодягся в нову...
— Синку, рідний...
— Не дивися на мене так, мамо. Зі мною нічого не сталося. Тільки жарко було. Моя нова куртка дуже тепла. Я її розстебнув і подзвонив. Батько вибіг і схопив мене за руку. «Це шантаж». Мам, що таке шантаж? Я не знайшов цього слова в словнику. Ти купиш мені новий словник?
— Куплю.
— Я так і думав, що купиш. Тоді думав... І знову подзвонив у чотирнадцяту квартиру. Цього разу вийшла жінка. Вона не сердилася, тільки роздивлялась мене, неначе я впав з неба. А тоді сказала: «Андрію, цей хлопчик дуже схожий на тебе». Мам... Я справді схожий на батька?
— Ні. Ти схожий на мене. І я прошу тебе...
У мого сина м'яке волосся, воно пахне сіном. Коли він їздив із Трохимом Степановичем у ліс, мабуть, лежав на сіні. А може, йому ще спала шапка... Вона й раніше була трошки завелика для нього, а тепер ще розносилася...
— Про що ти просиш мене, мам?
— Якщо можеш — не ходи більше до батька.
— Я ходив. Я відніс йому табель. Навіщо? Бо, може, він подумав, що я погано вчуся? Я поклав табель у поштову скриньку. В конверті поклав. І написав: «Тимошенку — від Тимошенка». Я погано зробив?
— Чому ж...
— Тоді, може, ми підемо до нього вдвох? Приїдемо і підемо. І ти нагадаєш йому... Він же міг забути... Денис мені казав, що міг... І я сам десь читав, що в музикантів — пам'ять на музику, у математиків — на математику, у художників — на колір...
— Це неправда, синку. У людей мусить бути пам'ять на все людське. Ти скоро зрозумієш це сам. Підростеш — і зрозумієш. А зараз лягай спати. Завтра вранці нам їхати. Давай я постелю тобі, вмию тебе... Напою чаєм...
— А ти?
— А я посиджу й постережу тебе. Бо коли я була маленька, твоя бабуся теж стерегла мене...
— Ти це вигадуєш, мам?
— Чому? Все було так...
— А чого тепер інакше? Чого мені хочеться, щоб хтось украв мене в тебе...

— Хто? Білий слон?
— Ні... З ним не поїдеш вудити рибу. І в тир не підеш... І в палатці з ним не поживеш... Мам, чого ти не хотіла любити батька? Ти ж не хотіла, правда?
— Я не могла...
— Він був поганий?
— Чому — був? Він є...
— Я піду до нього. І заберу табель...
— Підеш і забереш.
— Тепер Тимошенко упізнає мене, як ти думаєш? Чого ти нічого не відповідаєш, ма?

Під ранок наша кімната трохи вистудилась, і я заснула. Мене розбудив син. Він був схожий на равлика, який увесь сховався у своїй мушлі. Я погладила рукою мушлю і ввімкнула радіо. Було вісім годин. Ми похапцем зібрались. У дворі готелю нас чекала «Волга». Вона була дуже біла. Водій сказав: «Мене прислав Микола Федорович». Равлик засміявся. Він трохи вагався, де йому сідати — попереду чи зі мною, й сів нарешті сам... Мені здалося, що син відчував себе в чомусь винним...
— Мам, я забув тобі сказати... Трохим Степанович дав мені вчора трохи селітри.
— Нащо вона тобі?
— Я понесу в школу. Ми в гуртку робимо ракету...
— І що?
— Без селітри вона не полетить. Ти хіба не знаєш?
— Я багато чого не знаю, синку...
Решту дороги ми мовчали. Важко якось мовчали... Я відчувала, як десь у мені збираються сльози, відчувала, що зараз вони хлюпнуть з душі, і я все одно не виплачу їх усі, а щось залишиться й на потім... Може, це відчував і син? Бо він раз по раз повертався до мене, пробував щось говорити і раптом поклав на сидіння руку... Я відразу помітила її. «Чого ти роздумуєш, ма? Тримайся за неї». Я посміхнулась своєму спогадові й легенько стисла ту простягнуту до мене руку.
— Мам, я не піду по табель до Тимошенка. Я напишу йому, щоб прислав його у школу або приніс.
Водій віз нас якоюсь іншою дорогою. Та, якою ми їхали сюди, була вибоїста, вузька, сяк-так засипана щебенем, лиш де-не-де заасфальтована, а ця — рівна, широка, немов учора збудована, і до того ж суха. Така суха, що по ній хотілося покотитися...
— Це голова наш сказав мені повезти вас цим обхідним шляхом. Він кілометрів на п'ятнадцять довший, зате гарний. Савченко любить його...
— А що любить ваш Савченко ще? — я так запитала, знічев'я, але шофер відповів серйозно:
— Людей.
— Хіба можна любити всіх людей?
І шофер знову відповів без сумніву:
— Можна. Тільки це дано не всім. Миколі Федоровичу — дано...
— А звідки ви про це знаєте?
— Що тут знати? Його двічі в область забирали, а люди не пустили. Зібралися на збори — і не пустили...
— І ви — теж?
— І я. А що?
— Нічого...
Навіть у шкіряній куртці, досить просторій, з безліччю пряжок і ремінців, хутряним, ледь піднятим коміром, шофер видавався хлопчакуватим, вугластим, як і мій син... І підстрижений був по-школярськи — під бокс. Від того мав якийсь впертий вираз обличчя. Воно

було миле і дуже просте. З тих, що часто закінчуються і швидко забуваються, бо життя ще не лишило на них своїх тіней і карбів. На цьому юному обличчі відбивалося лише світло, лише захват перед цим життям. Хіба що очі... Їх уже торкнулась зажура. Ще не встояна, легка, але вона вже нагадувала про себе... Хотілося знати: від чого? І пожаліти. Хоч, може, й не треба було жаліти. Скоріше всього, що не треба...

— Микола Федорович просив передати, що прийде до поїзда.

— У вас дуже вихований голова колгоспу...

— Я теж такої думки...

Тепер посміхнулася я, шофер, мабуть, зрозумів це по-своєму.

— Микола Федорович завжди переконує нас усіх, що треба мати свою власну думку абсолютно про все. А ви як вважаєте?

— Я? Зі своїми власними думками трохи клопітно. Але їх все ж таки краще мати. Савченко правий...

— Мам,— нахиляється до мене син,— я теж правий, правда? Я не піду до Тимошенка...

— Ти малий равлик,— одказую я синові. — У тебе навіть не двоє, а всі сто ріжок...

На душі мені помалу розвиднюється. І ранок теж немов ясніє і випогоджується. Поля обіруч дороги лежать чорні, вологі, тополі вздовж неї теж іще чорні й теж вологі... Води цієї весни багато. Хтозна, як там у нашому степу, а тут зібралося її доволі. Так що сіятимуть іще не скоро. Треба чекати, щоб сохло. Але коли підсохне — не буде ні цієї тиші, ні безгоміння, ні цього величавого спокою, коли все жде тепла: кожна грудочка, кожна бадилинка, кожна людська надія...

— Мамо! Мамо! Дивись...

Водій гальмує і повертає до мене щасливе обличчя.

— Я так і знав! Це в нас якась дивовижна місцинка. Вона немов найближча до сонця. Або її гріє щось із глибини...

Що ж її гріє, цю землю? Оце ось поле, якому, здається, немає краю, таке воно неоглядне, таке все закутане в легкий серпанок, як мала дитина в білі мережані пелюшки. І той серпанок піднімається над ним і тане, і знову скручується в світлі сувої, які котяться по ріллі й над нею, снується і снується, як чийсь лагідний теплий подих...

Біле марево тремтить і міниться над степом, тече й тече над ним. А коли то тут, то там потроху тане і розсіюється, в тих проталинах свіжо й молодо чорніє земля і немов чути, як вона зітхає, як розпростується і дихає могутньо й чисто...

— Що це, мамо?

— Це парує земля.

— Я ще ніколи не бачив, як вона парує.

Ми всі троє стоїмо на узбіччі, заворожені цим видивом, яке повернулося до мене з далеких літ... І здається мені, що мама біля мене, що вона тримає мене за руку, а мені хочеться бігти по мокрій грудкуватій ріллі, бігти туди, в глиб степу, до якоїсь його таїни, бігти від незрозумілої радості, від здивування, од чогось такого, чому немає і, мабуть, не може бути назви...

Син знімає шапку: «Жарко, мам...» Вітер справді теплий, справді березневий.

— Ти завжди бери мене у свої відрядження, ма. Будеш?

А кого ж мені брати? Кого?

АНАТОЛІЙ КОЛІСНИЧЕНКО

СИВАШ

НОВЕЛА

До схід сонця ловив Тихін Сиваш павуком у криниці втоплене звечора відро. Глибінь — ніби на той світ, і відро ніяк не йде до рук, й, неначе в соборі, що раптом перекинувся сторч головою і запав у землю, видзвонює далека вода, сміється з Тихона карим конячим оком. Такі чи не усі криниці в наших Самосудах — віками, кривавими мозолями поколінь вибеххувані в праматірних, підземних скелях острова. Зате вода — як слава молода!

Он край острова Сивашеве господарство віддзеркалилося із високого берега на притуманеній течії Бугу двома новими півтораповерховими хатами-кам'яницями, і хто не йде на сінокіс чи до череди, втолить спрагу, ще й із собою прихопить баклагу Тихонової води.

«Як на курорті в Мінводах»,— жартують Сивашеві сусіди, бо й самі тільки для худоби брали воду з власних джерельниць. А для кухні — Сивашеву.

— Ти зі своєї курортної води, мать, і до двохсот рочків дотягнеш,— замість «добридень» мовив, ні, спочатку привидом явився біля криниці з перехиленим у неї, немов журавель, Сивашем сусід, Ілько Ройло, і суха продовга спина Тихона здригнулась від несподіванки.

— Якої води? Яких двохсот? Мелеш що попало! Жінка моя он і до п'ятдесяти не дотягла... — зле дивлячись на Ройла, спалахнув Сиваш.

— Та я так, Тихоне Мироновичу, до слова,— змирливо мовив сусід і присів навпопічки на буйно-зелену прикриничну траву, що густо сріблілa росою.

— За «так» циган з кобилою повінчався,— й собі примирливо вже проказав Сиваш. — Відро ось нове-новісіньке втопив учора, і хоч магнітом його викликай звідти... — безцільно слухав луну власного голосу з цементового прохолодного нутра криниці.

— Чудний чоловік. Чудний — ніби сьогодні народився,— як до хлоп'яка, майже презирливо мовив Ройло.

— Що — чудний?.. Хто чудний народився? — аж зсудомило Сиваша від образи, бо з ним зроду-звіку ніхто не дозволяв собі так зневажливо говорити. Навіть начальство кар'єру, де до пенсії відмолотив Тихін з відбійним молотком у руках, як у війну з великокаліберним кулеметом. Бив шпури для вибухів під амонал або ж динаміт. І не без гордості, щоправда, зрідка, під настрій, міг сказати про себе Сиваш: ми із селянського робочого класу... Одного соромився Сиваш, особливо на чужих людях: отого навісного, важкого тремтіння рук, набутого професією, а при самосудчанах своїх, бувало, й підсміювався з себе, мовляв, «тремоло» рук, як в останнього алкаша... Ні, тверезий був у найбільші свята.

Зміряв з ніг до голови кам'яним поглядом косоплечу постать

Ройла, і хирлявий з виду чоловічок одхилився від Сиваша, мовби від пориву сильного вітру. Тихін і так зневажав цього ледачого як світ Ройла, такого ледачого, що саме прізвище сусіда давно перелицювалося у свідомості острів'ян на вуличне презирливе прізвисько-приповідку: «Орав Ройло — зросло гімро». І виходило якось так, що і не воював ніколи ніхто з цих миршавеньких, у вічних стогонах Ройликів, і «допрів» за правду-матку не нюхав, і непоказні хазяйства мали, проте завше (і яким то побитом?) при грошві були під своїми старосвітськими, очеретяними хатками... А що вже хитроликі — то крий мати божа! — зойкав іноді хтось із старих людей на нашому острові, та нюхачі всебачачі, та плескачі потайні... Таке ось поріддя Ройликів присусідилося до Сивашів із надцятого, незапам'ятного коліна.

Гнів на межі рани (а палюче боліло Сивашеві інше й глибше, тільки не знало, як, у віщо вирватися з душі), що його ледве не зігнав на Ройлові, так ошелешив Ілька, що той мало не кинувся навтьоки од Тихонової знаменитої криниці, забелькотав крізь страх винувато:

— Та я ж, Мироновичу, тільки було... наважився, хотів радити про одне...

— Радити?.. Мені?.. Цікаво... Ні, інтересія ціла! — вже увіходив спалашливим характером Сиваш у береги рівноваги. — Теж мені чорнорадник відкопався,— додав битий, кручений, ораний по-чорному життям-буттям Тихін. Ні, нетривка, хистка, мов брижі на воді, рівновага спалахнула в чоловікові, згасла, перевтілилась у жорстоку відвертість.

— Інтересія... Ти, Ройло,— ніколи не звав сусіда по імені, тим паче по батькові,— так собі не приходиш. Без інтересу. За піввіку, куди там — більше! — так зарубав я на носі собі. Чого припхався? — Безцеремонно, забувши про втоплене відро, запитав спантеличеного Ілька.

— Та я ж тільки про криницю, Тихоне Мироновичу,— озирнувся Ройло на річку, що тримала на собі велике важке сонце. Тримала й не вгиналася.

— Далася тобі моя криниця,— вже жалкував Тихін стиха, що завівся з цим навісним Ройлом.

«Стерво ж. Та таке, що самому господу богу стало б на заваді, коли починав той творити цей многогрішний світ...» — печально подумав Сиваш і знову, нахилившись під коловоротом над криницею, подзвонював павуком у пудла.

— Не павуком, Тихоне Мироновичу, а граблями. В момент виловите. Я так завжди... Граблі на мотуз, впущу — і готово!

— Які ще граблі? — скривився Сиваш і дивився на Ройла, як на дурника.

— Звичайні... На мотузці...

— А тебе оце щойно з мотузки не зняли, що...

— Плече, розумієте, велике. Р-р-аз — і готово! А в павука — що? Лапки, як в мухи...

— Пхати грязь на граблях у воду, яку п'єш? — відмахнувся рукою від навісного Ройла Тихін і задумався геть про інше.

— Ось зараз. Давайте! — Дарма що Сивашів одногодок, а чомусь перейшов на «ви» Ройло, й те ще більше насторожило завше недовірливого Тихона Мироновича.

— Айн момент,— гайнув як підпалений Ілько до повітки, оброслої густим мальвовим самосієм, знайшов граблі й капроновий брудний шнур.

«Ніби вік вікував на мому хазяйстві, усе зна, бісова душа, де що погано лежить...» — відчужено, майже байдуже, але тільки на якусь хвилю, подумав гнівливий Сиваш. Впустивши граблі в криницю, Ройло уже витягав відро та всміхався. Поставив відро на оновлені навесні дубовою дошкою-тридцяткою цямрини й жадібно-смачно пив воду, великоголовий і давно стрижений, з рожевою мисочкою лисини на

тім'ї. Сів на траву й переможно, мовляв, знайте наших, зирнув на Сиваша.

Тихін, мовби не помічаючи сусіда, вихлюпнув дещицю води з відра, відв'язав шнур від граблів і відніс усе те назад, під повітку. Повернувся до криниці з молотком і лещатами й кількома точними сильними ударами прикував знову відро до де-не-де поіржавілого ланцюга.

— Могорича ждеш? — нарешті запитав єхидно Сиваш у Ройла.

— А чом би й ні? — засміявся той.

— Не жди. Не буде. — Закурив цигарку Тихін і випустив з великого доброго рота клубочок диму, що злився з його срібно-голубуватими вусами. — Сам мені маєш сплатити за потраву розсади твоїми наглими, як і ти сам, гусьми... І воду мою ось викачуєш,— немов на живого свідка, кивнув Сиваш на джерельницю,— щодня до самого мулу...

— Так, Мироновичу, утекла вода з мої криниці — і край.

— Куди?

— Чортзна. Певне, в Буг. І дно її висхло, а глибока ж...

— Знать, великий грішник ти, що від тебе і вода втекла,— спохмурнів Сиваш, бо знову згадав (власне, він постійно стояв останнім часом перед очима) свого єдиного сина Савку, що, немов вода Ройла, втік-повіявся з дому світ за очі і вже більше року як від нього не те що листа, а привіту кимсь чужим не являлося самотньому Сивашеві.

«Усі ми одним миром мазані»,— також нишком думав про Тихонового невдалого синка Ройло.

«Який Сава, така й слава,— вже крадькома, але з якоюсь затаєною вищістю поглядав Ілько на згорьований Тихонів лик. — Ні, чого ж? Спочатку син був як син. Жартун. Співун. Розреготистий, як грім, парубок. І ордена якого з Афганістану привіз. Завоював. Заслужив. Але ж і задавака! То такою покійна жона була цього Сиваша... Бундючне таке, мов панок. А як загуляв — не доведи господи! Мать, з радощів, що живий вернувся... Кожен по-своєму вкорочує або продовжує собі віку. А Савка — Тихону. Аж десь під Тюменню розчавив своїм бульдозером чужу новеньку машину... Знімай, тату, з ощадкнижки вісім з половиною тисяч! Шли... Сам свідком був,— зітхнув співчутливо Ройло. — Слава богу, усі мої синаші вдома, при гнізді. Переженилися. Але ж і розселяти потихеньку треба їх. Та куди? — Ласо, мов на чужу славну молодицю, поглядав Ройло на новеньку, торік вимурувану Сивашеву хату та все прицінювався до неї давно, потай і на людях. Бо доки служив Савка в Афганістані, вибудував Сиваш оті хороми з хлівами та новим кам'яним льохом (вважай, друге господарство), хоча поруч стояла не стара ще, під цинком і також кам'яна півтораповерхова хата. — Щоправда, городу обмаль,— мацав Ілько холодним оком межі Тихонового хазяйства. — І надто вже високо знеслося над Бугом, але ж не займати мому Йосипу ту хатину-пустку, халупину, що вже й валитися стала... — поглядав Ройло в бік кособокої хатки, найкрайнішої на вулиці, яку позаторік покинув старий Іван Буркун і виїхав у Кустанай до сина. — І дерево зогнило, мабуть, в ній... І город обірвався у річку... Одна латка — курці ступити ніде. Там не розкрутишся, не розхазяйнуєшся...»

— Ви будете сміятися, Мироновичу,— Ройло нагло, майже з викликом зазирнув у темні, наче залишок сьогоднішньої безмісячної ночі, печальні Сивашеві очі.

— Що? — Дивився Тихін здаля на золоту вервечку своїх, учора вилуплених, майже іграшкових каченят, що їх вела на мілководдя стара заклопотана качка.

— Кажу, будете сміятися,— витер Ілько рукавом хламидної сорочини густу росу поту на рудому, аж червоному ряботинні лоба.

— Я вже забув, коли сміявся,— байдуже, але не без легкої підозри відповів Сиваш.

— З мене сміятися.

— Так я з тебе завжди сміявся,— справді всміхнувся Тихін.

— І зараз теж.

— Не мороч мені голову — косу клепати треба. Чого розварнякався тут, як баба ярмаркова?..

— Ну нащо вам, Тихоне Мироновичу, аж цілих два хазяйства таких гемонських?.. Продайте одне мені,— хотів було сказати «для мого сина», але, згадавши про єдиного забродного Савку Сиваша, промовчав про сина.

— Хазяйство? — Зупинився Тихін важким поглядом на високих, іще не поштукатурених затилках нової хати й, забувши про присутність Ройла, залюбувався: як славно «дивиться» блакитно-сивим лицем у світ камінь-«бужак», припасований один до одного так, ніби сам граніт вріс самотужки у стіну. Ніби мармур. А робити кам'яну кладку, напевне, не було на острові більшого майстра за Сиваша. Сам-один як палець, змучений каторжним ревматизмом, день у день мурував оті хороми. І більше смерті боявся Сиваш, ще до повернення сина, у яке так болісно вірив, пустити нанівець своє справді гемонське господарство: дві корови й нетел, кабан, якого прозвав Тихін «душманом» за його капосний характер, качки, гуси, кролі та ще шість кліток із перепелами. Перепелів завів більше для самотнього серця і смажену якось побоювався робити з тих милоголосих «жнивчиків», як по-острівному звали та й зовуть нині перепелів. Лиш яєчка їхні пив натщесерце, як нараяв Тихону самосудівський фельдшер.

— Так кажеш, що купити сильно хочеш? — глухо повторив зривник. — Продай хату дяді... Так, виходить?..

— Таж я так, запитати тільки. Не більше... — знітився Ройло. — Правду кажу.

— І котру б ти хотів купити?.. Нову хату чи стару?.. — Пересмикнув плечем Сиваш.

— Ту, яку продасте, Мироновичу,— ласкаво майже та бігцем мовив Ілько.

— Ну, ось за нову, приміром, скільки дасиш?.. Скільки не жаль? — Стояв, як живий, перед очима в Тихона його навісний Савка, й він подумав гірко.

«В Афганістані не забило, а зараз, коли б попав до рук, так не знаю, щоб зробив з ним...» — Як від страшного гріха, потемніло Сивашеві в очах з тої пекельної, нежданої й уже самому ворожої думки.

— Тисяч... так, десять. Добра хата. Як дзвін. Підпанки колись таких не мали...

— Мало, Ройло. Малувато. І невже отакенна грошва сильна завелася у тебе?.. Мать, на лотерею виграв,— насмішкувато вів Тихін.

— Так у мене, Мироновичу, щитай, три сім'ї і один парубок нежонатий. Невістки в доярках, а хлопці — на техніці. Добре заробляють, то й склалися помаленьку. А відселятися треба. Кров з носа. Вжитися ніяк не можуть. То в старі часи, та й ще за пам'яті нашої, при одному гнізді — які сім'ї були,— казав уже довірливо Ілько. — А послух який був! Отча рука, отче слово — вище закону! — Й сам не помітив Ройло, як почав підкидати до жару вогню, бо говорив так, наче мав на мислі Сивашевого Савку, і Тихін знову спалахнув.

— Ха! Покупець великий знайшовся! Ану гони звідси, Ройло, щоб і духом тут твоїм козлиним не смерділо!

І сусід, обпікаючи товсті, баб'ячі губи недопалком дешевої сигаретки, мовчки й покірно покинув Сивашеве обійстя.

Серце прихопило Сиваша, як почав клепати косу. Лежав на спориші біля коси, бабки й молотка та зіпав ротом, немов рибина, кинута на берег. І думки його смикались в рваний такт серця, що іще не боліло йому так скажено.

«...Не серце. Савка. Він, приблуда, болить мені так. І нема кантара,

аби зміряти силу того болю. Жаль, коли зірветься, як атомна бомба. Атомна війна у грудях, господи. Нічого не жаль, коли кінець тобі... Жаль. Усього жаль. І навіть Ройла зараз жаль. Та я завжди хотів, щоб краще було... Селянське серце! Да б коли не сходило воно над людом грішним — чий то би хлібець жер світ?.. Дак воно раніш сонця... натурального... сходить! А у вічності труда волячого — якою надією злагоди, тихого сімейного щастя живе! Ах, і прокляте! І валер'янка в хаті скінчилася... А хто кантарив його, хоч би на кінські сили, скільки має воно, те, що давно в грудях ізгоріло. Дак під Берліном іще попелом просипалося на землю германську. Гад буду,— а себе то так з війни тої не ждав, як тебе, клятого!.. Була б Вустина, так удвох легше б ждати».

Намався справді Сиваш з сином по його поверненні з війська. Ніби сказом заразився, як ордена заслужив. Сам перший секретар райкому наїздив привітати Сивашевого Савку, а він наче з цепу зірвався — усе гульки, п'янки, бійки, нічні шастання до дівчат по сусідських селах. Мотоцикла розбив новісінького, двоциліндрового «Урала» з люлькою, яку загубив якоїсь із своїх шалених ночей у лісі під Кропивною... Звіку-зроду не бив нікого Сиваш, а син рвав його життя на шмаття — ударив. Тільки раз, але привселюдно, на майдані, під самосудівською безхрестою церквою. У ній, коли не брешуть старі остров'яни (що малоймовірно), молилися після битви під Батогом Хмельницький з Богуном і Кривоносом... Ударив — і досі жалкував та все катував-допитував себе безконечними самотніми ночами: у кого б то було вдатися тою глупою буйністю Савці?.. Ніби й не знаходив ні в своєму роду, ні в роду дружини, Вусті, нікого такого безголового й шаленого.

«І роботяще, дай бог, і воювало як треба, не стидно людям в очі глядіть, і вчилося добре — звідки б ото такому блуду впасти на нього? — все допитувався у себе Сиваш і, відчувши, що серце попустило, підвівся з прохолодного, вологого споришу та взявся доклепувати з'їдену роками в пелюстку сталь старої коси. — Хіба ота фойдиста Манька, що він писав їй з війська, а вона вискочила заміж за сержанта-міліціонера з райцентру?.. З тою наживеш раю! І місяця не прожила з мілітоном. Лигається з ким попало».

Зробив Тихін щербину на лезі коси й вибатькувався мовчечки, озирнувшись богобоязливо, мов на живого свідка, на старого горіха, що зеленою крислатою хмарою стояв серед Сивашевого подвір'я. Горіх цвів якраз продовгуватими сережками, такими подібними до великої зеленої гусені, що Сиваш, поважаючи се мудроплодне дерево, не любив його бридкого цвітіння.

Доклепав косу, але йти на левадку при Бузі набити трави кролям передумав, кинув їм у клітки буряків, що гостро пахли пліснявою льоху, та задрімав на кухонному тапчані, під рипливими ходиками із зозулькою, що бозна-звідколи вмовкла-зніміла й більше весело не вискакувала кувати години й півгодини. Й уві сні чатувала на Сиваша анахтемська Манька. Ні, спочатку явився у Тихонову дрімоту син у військовій формі з маленькими визолоченими танками в петлицях. Далі, вже у сні, верзлось чортзна-що: ніби то він, Сиваш, горблячись від страшного, пекучого сорому, стоїть... на колінах перед Манькою, тримає перед своїми очима, як свічник, її гарячу руку, цілує у білу, невироблену п'ятірню і сердечно благає молодичку повернутися до його Савки.

— А що? — розплющив Тихін давно виглибілі, гострі очі й розважливо, навіть розчулено розкумекував над своїм сном. — І піду. Піду до блудниці! Коли то єдиний рятунок для мого дурноголова,— треба і блудниці вклонитися. Недарма ж, коли не йде, то так щедро роздобренькується, що мало воріт твоїх не цілує. Ох і стерво гуляще! А через кого?.. Через твого дурноголова! А Савка — через неї! Який їхав, таку здибав. Розторгувалися, не зійшлися в ціні, холера ясна!

Накинув на плечі плюшевий короткорукавний піджачок, уловив навпомацки рукою в темені сіней слизькоголовий бамбуковий ціпок фабричної роботи (дарунок брата, генерала, але бачився з братом тільки тоді, коли той іще ходив у підполковниках), накульгуючи на ліву ногу, подався своєю нервовою ходою на Татарський куток, де жили Гайдуки, Маньчині батьки.

Й аж на греблі (справа — став, зліва — опуст) перевів дух, зупинився, бо якраз тут вузькою погромною смугою минулого тижня пройшовся смерч, такий рідкісний у наших місцях, що й луняві дідугани з острова не силкуються щось таке пригадати. Спочатку смерч з-під заходу сонця підняв у небо воду Бугу, разом з очеретами, водоростями та рибою, великою і дрібною (на город Івана Скомороха упав той «улов»), потім, як покійників, положив на берег річки цілий ряд столітніх тополь і осокорів, вивернувши дерева разом з корінням; і людям накоїв лиха: зірвав новісінький дах на хаті Панька Римського, і чоловік два дні збирав бляху в полях. Все одно недолічився двох десятків листків, і острів'яни жартували з тої оказії: мовляв, отакий процент чеснот у наших острів'ян, іще божеський... Прихопив смерч тут ось, на греблі, при заставках, і молоду головиху, Марфу Трахтемириху, старшу сестру достеменної Маньки, підняв жінку в небо, покрутив нею, як у танці, та й опустив на кінець сіна на березі опусту.

«Благополучно приземлилася,— думав Сиваш. — Це якби ту цітру, Маньку, піднесло на небеса та покрутило там як треба, заземлило в саму твердь земну, аби мізки стали на місце,— ото б було діло! Война, а не молодиця! І вродиться така блудність на світ! Ще й іншим круг себе затуманить голови. Задурманить».

Наближався Тихін до двору Гайдуків, що жили зразу за новими, довгими, як казарми, колгоспними свинарниками, пронизливий, скотомогильний сморід яких іноді, при попутному вітрі, доносило аж до райцентру.

— Здоров, Тихоне! — Наздогнав Сиваша мотоциклом в кінці греблі його далекий родич Михайло Скоморох. Позад Михайла сидів син у військовій формі, але без погонів, а в люльці мотоцикла, притримуване сином за шворку, вовтузилося рябеньке порося.

— Добридень,— сумирно привітався Сиваш.

— Куди гониш? Не підвезу, бо поросям ось розжився.

— Та до лавки,— збрехав знехотя Тихін.

— Якої лавки?! — здивувався Скоморох. — Минув же магазин...

— А-а, так,— знітився своєю несподіваною брехнею праведний Сиваш. — Тут іще маю зайти, потім уже до лавки. — Ніби з багна, вибрався зі своєї маленької брехні, бо й справді мав після Гайдуків зайти в «промтовари» купити новеньку сталеву линву до криниці.

— Як там Савка? — несподівано запитав Скоморохів син Іван. Ще до війська бачилися...

Не встиг відповісти молодому Скоморохові Сиваш, хоч і не знав, що йому сказати про Савку, правду чи знову брехню: рятівно прогуркотів між мотоциклом і Тихоном червоний бульдозер, а Михайло тим часом од'їхав далеко, і Сиваш тільки кивнув головою Івану, що двічі оглянувся на нього.

Здаля, від Гайдукового дворища, неначе з пожежі, котило густим димом, його блакитно-сива, хвиляста пелена рухалася навстріч Сивашеві, і чоловік зупинився у болісному ваганні: йти чи не йти впрохувати ту навісну Маньку їхати в таку далеку далеч і забрати додому Савку.

«Ну да, і в полоні не ставав ні перед ким на коліна, а перед цією розпроклятою блудницею, що звела з розуму сина, стану?! Довіку ніхто того не побачить!» — затято думав зривник і притьмом повернув назад, задихаючись Гайдуковим димом, у вуличку, де над ставом стояла новенька, з білої цегли пошта. Над телеграфним апаратом світив лисиною самотній чоловік завідуючої поштою Олько Вівтар, що

зі своєї темної, жорстокої пиятики й імені власного позбувся на язиках острів'ян і став, як і його агресивна жінка, Олька, також Ольком.

Важкий гострий дух — суміш запахів сургучу, клею і свіжої фарби — дихнув на Сиваша, коли він зайшов у просторе приміщення пошти. Олько встав і привітався, тривожно дивлячись на Тихона страждєнними, спитими до вицвілості, заячими очима; подумав, напевне, грішним ділом, що зривник зайшов по давній, призабутий (і для Олька) боржок у тридцять карбованців, а Сиваш тихо зрадів, що Олько сам, без своєї вредної Ольки.

— Де ж хазяйка? — запитав Тихін і присів на куценький металоногий стільчик.

— Теличку повела паруватися. Хай їй біс — утретє зірвалася бігати. Ми думали, з телям уже ходить...

— Так сам тут?

— Сам. А що?

— Телеграму мені треба б кинуть... Та у далекий світ. Дорого, мать, і коштувать буде,— хитро натякнув Сиваш Олькові на його чималий боржок, принаймні так зрозумів його слова поштарчин чоловік.

— Так у чім же справа? Це ми зараз. Бісцьом. Тільки текстик... Текстик готовий у вас? — заметушився Олько. — Ось бланочок, Тихоне Мироновичу. Прошу, прошу.

— А може, без бланка обійдемося?

— Як-то?.. Не заведено на пошті без бланка. Державна установа,— знічено й здивовано дивився на Сиваша Олько.

— Телеграма важка.

— Усякі ми даємо,— байдуже глянув Олько на телеграфний апарат в кутку пошти.

— Ну, приміром, Олько, тре дать таку, ніби я сьогодні... вмер... Тільки по секрету. Щоб знав ти і я, а більше — жодна душа. Розумієш, Олько?

— Так живий же ви, Мироновичу?! — визойкнув злякано Олько. — Ось переді мною стоїте! Яка ж така може буть телеграма?..

— А коли чує моя душа, що сеї ночі маю я протягти ноги?.. Що тоді?.. Син один. Нема його біля мене. Хто поховає? Ні, поховати, то й колгосп зможе, а добро?.. Усе життя пташив, а помру — розтягнуть, як у покійного Панаса Млинка...

— Що правда, то правда,— погодився Олько. — Навіть мáри після похорону п'яний Щусь мало на дрова не вкрав...

— То ж то.

— Але суворо заборонено, Тихоне Мироновичу. Під статтю попаду. Не я. Коли б я — півлиха. А жінка ж тут командує. Як я її під статтю підставлю, Мироновичу? Без печаті голови сільради ніяких телеграм про смерті не маю права давати. Ось наказ Міністерства зв'язку,— відсунув шухляду коротенького стола Олько й рився у купці паперів.

— Я не з міністерством — з тобою маю справу,— мовив погордливо Тихін. — А печать сільради що — по проводах її передасиш чи покажеш? Вдар сину: я вмер, інакше, сучий син, і носа не покаже до мене. А увечері заглянеш,— знав Сиваш, чим купить завжди спраглого на дурничку Олька. — Там у мене такий наливон вишневий — губи злипаються! Та й ще дещо знайдеться. Сам не вживаю. Стоїть, пліснявіє. Жаль добра.

— Будь що буде,— радів нищечком Олько, що старий зривник не згадує за його боржок. — Диктуйте адресу,— ввімкнув телеграф і застукав на диво проворно на його клавішах.

•

«Ось і мертвий я,— печально, але не без пробнисків веселуватої іронії, думав Сиваш, обходячи стороною повержені смерчем дерева. —

Добив, сучий син! Ото діти пішли — заживо хоронитись доводиться,— видалося Тихону, що в мить цю дивиться він на себе, неначе стороння людина. — Інтересія! Нема сім'я без роду, а роду — без плоду. Ну да. — Аж застогнав од несподіваного спомину Сиваш. — Так рідний батьків брат, дядько мій, а Савці дідик рідний, Мусій той приворотний!.. У самому Петербурзі всім родом на адвоката вивчали! Добру земельку, п'ять десятинок,— на двадцять один рот — щороку дід Ієремія по десятині продавали. На адвоката! Хлібця не стачало до хлібця — від адвоката! Одні чобітки на п'ятірко душ дітей — від адвоката! «Он вивчиться Мойсей і нас, як народ ізраїльський, виведе рід наш козацький, Сивашів, знову у багатство!» — Неначе живий, з галакуватим хвалькуватим голосом, постав перед Тихоном дід Ієремія, високочолий і строголикий, вироблений катівною роботою біля землі і в наймах — по самі денця страждених очей. — Ах, адвокатом! — Знову зупинився посеред греблі Сиваш і мимохідь, неначе зі спомину, слухав сумирно-впокійливий шум води в заставках. — А Мойсей узяв і кинувся з ножем на генерал-губернатора! Ні земельки, ні адвоката. Голод. Рушай, Ієреміє, усім виводком у Сибір на нові землі! Четверо дітей згубила та крізьсвітня дорога в Сибір і назад, додому, на Буг. А Мусій уже водить за собою чорне вороння анархістів... «Яка земелька, батьку Ієреміє?.. Мір-ровая р-револющія! Анархія — мать порядка!» Згинув, бідака, десь на Перекопі. Мать, од великого ума і кінець йому... І так бува. Ні, все-таки високу смерть прийняв, бо не так собі, як усі, вмер,— і хреста не зосталося. Загинув на коні. Он де корінець Савки! Кореневище затяте. Такий же буйний і кидкий до людей, у всі сторони світу. Чорта лисого повірить Савка у твою телеграму. Торік, і Олько не пам'ятає, бо як чопик п'яний спав на пошті,— ти не бив йому таку ж телеграму?.. Приїхав?.. Дзуськи!..» — Повернув знову Тихін у бік Татарського кутка, до господи Гайдуків.

Старий Гайдук Гордій босий сидів на щойно ошкуреній колоді клена, читав газету. З його городу ще тягло-волочило за вітром димом, і Тихін замість «добридень» мовив у розчинену, визеленену знизу молодим, оксамитовим мошком хвіртку:

— Я ж то думав... ще зо свого кутка — в кого б то така сильна пожежа!..

— А-а, Тихін Миронович! Заходь, гостем будеш! — Сів на газету Гайдук і зняв з очей потріскані в кількох місцях окулярики без одного вуха, на чорному шнурку від черевика. — Та позгортав торішнє зіллябадилля, а внук узяв та й кинув у вогонь піврулона толі. То засмерділо на весь світ, хоч з обійстя втікай...

— На пенсії уже, Гордію Степановичу? — Всівся поруч з Гайдуком Сиваш.

— На... але роботи вдома більше, аніж до пенсії.

— То правда, роботи вдома на три зміни, щитай,— майже розгублено вмовк Тихін і не знав, куди і як йому далі вести мову. — Тактак,— постукав ціпком по жовто-білій голій деревині. — В газетах... щось... не про нас, як правило, пописують?.. Бо відколи на телевізор кольоровий розжився, газет не виписую, а до такого телевізора, хай йому лихо, і майстрів у нас нема.

— Принц англійський женився.

— А про смерч наш блудосвітний не написано? — Помітив Сиваш у півосвітленій повітці, з кінською упряжжю на стіні, Гайдукову Маньку й враз забув про смерч і про своє запитання про стихійне лихо.

— Позавчора подавала районна газета, але перебрехала так, що на другий раз і не підпишусь на неї,— казав розчаровано Гордій Гайдук.

— Ой, і б'ється, проклятий! — зойкнула Манька з повітки.

— Хто там у тебе б'ється? — запитав спокійно Гайдук і заховав окуляри в нагрудну кишеню.

— Та гусак, хай йому біс! Він і на людей кидається! Учора мало

ока не вибив дитині. Я прив'яжу його, бо й курчат з каченятами заклъовує, проклятий.

— Коли б свято яке близьке, то б і на печеню можна пустити... І холодець добрий би був,— спроквола проказував старий Гайдук і до Сиваша: — Другий рік з цим гусаком мороку маємо... Думали, вода близько, хай гуля-росте на дармових кормах... А він, гайдамака, як заведе гусей у луг — ніч можна шукати...

— Винесіть, тату, шворку яку. Там капроновий моток я з бригади принесла. На кухні чи в сінях,— попросила дочка, і Гордій подався поволеньки в хату, услід йому вітер і газету з колоди погнав.

— Давай, Манько, потримаю.

— Здрастуйте, дядьку Тихоне. Я не бачила вас, то й розкричалася тут.

— У нього,— мав на оці гусака,— такої лютої сили крило, що сам був свідком, як чоловікові кисть перебив... Правду кажу,— майже обіймав змієголосого дужотілого білого гусака Тихін. — Весна, голубок, у мандри замандюрилося?.. — Відхилив голову від плаского малинового дзьоба птаха та з якоюсь дивною насолодою відчував усім тілом пружку дику силу птаха. Зринуло давнє враження — мовби Савку свого причатував, ізловив і тримає коло грудей, біля спаленого болями в порожню рану серця. — Та й тілистий, тяжкий! Ним одним, Манько, можна весілля не весілля, а сватання відбути. Їй-богу.

— Вже сватали одні — ще й горобцями в пирогах закушували, не те що гусьми... Ще й при «государственних» погонах були сватачі! — Різонула відверто молодиця, тілиста й стрілоброва, чимсь дуже схожа на Сивашеву покійну Вустину («Одного острова, в усіх кров близька»,— гірко подумав зривник), так схожа, що в Тихона звучно — аж своїми вухами зачув — орлиним клекотом зайшлося старе серце. Відлуння того дорогого, уже й забутого повело раптом Сиваша на щиру, напівдитячу відвертість.

— Сама мусила б добре знати, чого припхався я за цей, ваш край світу... Хто Савку згубив?..

— ?

— Ото бери й шукай його, а то переказав,— прибрехав, рожевіючи вузькими вилицями, Сиваш,— що через тебе і руки на себе накладе.

— О-о! — вмить утопила Манька у зривникові збільшені зіниці насмішкувато-блакитних очей. — Зараз ось. Полечу. Наймайте вертольота! Бісцьом! Мало нам тут, у Бугу, своїх утоплеників,— мабуть, для годиться, мовила жінка й замислилася. — Так і написав, що...

— Переказав.

— Переказам вірити — хліба не пекти.

— Ти, Маріє, на жарти не перекидайся. В Афганістані з ним так не поступали, як ти з ним. А він, як люди, був і воював добре...

— Чим то я його так сильно поранила? — аж заяскріли вдоволеною гординею очі Маньки.

— У тому, вашому, сам чорт ногу злама! — заплутався у власних словах Сиваш і вмовк, спутаний важким відчуттям: насміється із нього, старого, як ніхто, і вижене, як пса шолудивого з двору, ця повійна цітра.

— Ногу не ногу, а серце можна зламати,— на диво сумирно погодилася з Тихоном Гайдуківна, і на душі в Сиваша ніби розвиднілося з тих її співчутливих слів.

Явився Гордій з мотком капронового шнура в руках. Манька, помітивши тата, також вмовкла, й по тому радісно відчув Тихін, що жінка таки зважиться їхати по його сина, інакше його ніякими динамітами не вирвеш із тих далеких, грошовитих світів.

Гайдук визволив гусака з рук Сивашевих, прив'язав йому за ногу шворку морським вузлом (служив молодим на флоті) та поволік невдоволеного й сердитого невільного птаха назад у повітку, а Сиваш, навіть забувшись попрощатися з Гордієм, тільки мовив тихцем Маньці:

— Ось гроші... Ти вибач, ну, як командировочні... Бо мені, сама знаєш, не вирватися од хазяйства. Вистачить тут і на поїзд, і на літаки. Й адреса найсвіжіша тут. А я побіг, Маріє. Я побіг. — Справді майже вибіг із Гордієвого незаметеного обійстя і, не озираючись на здивованого Гайдука, що вже стояв посеред подвір'я, щез із його погляду за тином.

Втомлений цим розсудним днем, «дипломатичними» переговорами з Ольком і Манькою, поплівся-похитався Сиваш, як мотуз, що одірвався од неба, додому.

Серед подвір'я, на купі свіжого піску, що його привіз позавчора Сиваш, аби залити цементом нове дворище, гралося незнайоме, не сільського вигляду хлопча.

Тихін зупинився отетерілий від несподіванки: чим господь бог не жартує? Може, той Савка вже встиг забагатіти й синком... Таж недавно тільки подався у біги, а хлопчику літ із п'ять,— гадав розгублений зривник.

Хлопча під клітками з перепелами бавилося головатим соняхом, вирваним із коренем, власне, його сонячною корзиною у золотому крузі пласких, немов дзьобики гусей, пелюсток.

— Ти чий? — злодійкувато-ніжно запитав Сиваш хлопчика та втомлено присів біля дитини на гарячу вологість піску.

— Як то чий? — здивувалося хлопча. — Татів і мамин.

— То ясно,— всміхнувся Сиваш. — А звідки ти тут? Раніше таких я у нас не бачив...

— А ми переїхали з міста до вас і будемо он в тій хаті жити,— показав хлопчик на хату-пустку, покинуту старим Буркуном.

— А ким же твій тато буде тут? — втопив Тихін тужний погляд у буйні зарослі лаціону на стежці, що ділила його город із городом Буркуна, але там нікого не було видно.

— Тато доярем, а мама теж дояркою...

— А сонях навіщо понівечив? Він би насіння вродив, а так... Нерозумний ти хлопчик.

— Сам нерозумний,— мовила дитина й преспокійно подалася геть від зривника в бік Буркунової пустки, прикритої від сонця ріденькою, прозорою тінню старого, давно всохлого й вже зовсім обезшкурілого, білого, мов коняча кість, береста.

— Ото ще поторочá мала,— мовив уголос Тихін і помітив на Буркуновому обійсті голого до пояса молодого чоловіка з чорною короткою борідкою і хрестиком на грудях.

«Сектанти які, чи що,— думав Сиваш. — З міста та в село! І чути такого не чував. Що їм тут треба?» — Так і вело Тихона підійти ближче до хати-пустки та бодай словом перекинутися з незнайомим міським перекинчиком.

— Так сусідами будемо, чи як? — надійшов до незнайомого Сиваш із пожмаканим бриликом соняха під пахвою, прихопив, аби кинути кролям у клітку, та так і забувся.

— А чого? Будемо. — Простяг чоловік зривнику смагляву, рубчасто-важку, як у молотобійця, руку.

— А як же той, місто?.. — дивився Сиваш на золотого хрестика на волосистих грудях незнайомого, бо сам уже й не пам'ятав, коли загубив свого. Здається, у полоні.

— Місто? Йому що — не все одно: є ми в ньому чи ні? Ось на яблуню-дичку натрапив,— тримав пальцями кривуватий, сіруватого кольору стовбурець дерева,— нащепити б... Через кілька років і плодоносила б культурно. Та де взять живця?

— Пізнувато вже щепити, ризиковано, але попробувать можна. У мене кілька живців завалялося у погребі... Так ти сам умієш щепити?

— Бачив колись,— відповів чоловік.

— Я теж бачив, як лошат роблять, але сам не пробував жеребити-

ся,— засміявся Сиваш і повернув до свого льоху під широким бетонованим козирком.

У глибині льоху, в його гострій могильній холоднечі так стало тоскно за сином, що Сиваш ледве не змолив своє серце, аби воно рвонуло останній раз тут, у цементовій, такій просторій «могилі»-склепі, лиш би не являтися більше нагору, під сонце й до людей.

— Коли не бреше мені пам'ять,— ледве вибрався з льоху Тихін і тихо говорив до новоспеченого сусіда,— тут у мене лише зимові сорти... Це наче кальвіль сніговий,— тримав у тремтячих пальцях такі ж холодні живці у гострих воложинках піску. — Ні, а це один наче «старк», літній сорт, із таким смугастим рум'янцем. А це знову пізній — «зоря Поділля», яблуко соковите, кисло-солодке, з ароматом. Ну, й усе. Роздав людям, а сам нічого не щепив, бо скільки мені самому тих яблук треба. Ось дай,— запалився Сиваш і майже вихопив з рук чоловіка шевський коротколезий ніж, зачистив живця, зробив надріз на стовбурці дички, розтявши кору. — Принеси глини, та крутої, і шматок матерії. Не синтетики якоїсь, а простої матерії. Є? Добре. Да,— став на коліна біля дички Тихін і примащував живця глиною,— ти що — віруючий чи як думать?..

— Ні, то для моди.

— Якої ще моди?

— Так заведено.

— Погано заведено,— говорив сердито Сиваш. — Так ти що — віруючий чи так, нібито?

— Як вам сказати...

— То й не натягай на шию,— батьківським строгим голосом вів Тихін,— коли нема що сказати. Є він там,— показав зривник у небо живцем «зорі Поділля»,— чи нема, але не тре його дратувати... Із отця син-дух виходить,— знітився старий, бо, здається, тільки з пекельної туги за єдиним сином, що його так передчасно й жорстоко вистарила, взяв і на сором свій заговорився перед чужим чоловіком («бозна-що й подумать про мене може»). — Пішов я. Усе ще на хазяйстві не кормлене на ніч... А за живцем треба надивлятися. Може, й прийметься. У мене рука легка — завжди усе росло. Тут, на Сербському кутку, усі сади від мене пішли... — стало знову не по собі Сивашеві за свою хапливу похвальбу. — А то що в тебе, в люльці мотоцикла?.. Не руджо часом?

— Воно. З міста на полювання бувало вискакував...

— Дай мені на вечір.

— ?

— Та не бійся! Тхір у мене завівся. Курей, стерво, душить і душить. Може, підстережу.

— Беріть. Тільки зачекайте, шротом заряджу... Яким вам номером?

— Що — номером? — не зрозумів Тихін.

— Номер дробу який, питаю.

— Та дрібним. Скільки тому тхорику треба. Мале звіря. Мале, а шкоди багато... А я тобі подарую... для твого синка парочку перепелів у клітці. І несуться вони. Щодня влітку. Яєчко одне хлопчині свому ранком натщесерце — краще любого женьшеню чи прополісу... Здоровий буде рости. Цілющі, каже лікар, яйця... Так по руках?..

— Добре, — не без подиву погодився чоловік. — Я також чув про перепелині яйця...

— От-от...

Заховавшись від пронизливого, ніби сонячного, світла місяця у тінь хліва, сидів Сиваш у засідці на тхора. Заряджена рушниця холодила руки й груди, коли ненароком притулявся до неї. Зрідка то киркали, то стріпували крильми уві сні невидимі кури на сідалі. Тихін,

утомлений цим химородним днем, також придрімував, аж поки не потривожили його голоси з вулиці в округлих тінях дерев. Упізнав старого Ройла та трійко його вайлуватих синашів при ньому.

«Невже щось уже десь паршивенько лежить, що вирушили серед ночі всією тічкою на полювання? Цим дай право — і місяця з неба вкрадуть»,— утомлено думав Сиваш.

Притишені голоси Ройлів сколочувалися в нерозбірливо-рваний гамір, і важко було вирізнити Сивашеві, хто саме говорить:

— ...кажу, на лапу тре дать цьому Сивашку...

— Я б йому краще в зуби дав! Старий курдун!

— Не лайся. Все-таки брата генерала має. Миром-ладом треба.

— Так у якій хаті ночує цей Тихін, у старій чи новій?..

— Чортзна.

— Нова ще сира, сьогорічної кладки... Стукай у стару,— підказав котромусь із синків Ілько Ройло.

— А що це за душмани тут вештаються? — виринув з тіні хліва зривник. — Стій і ні з місця!.. — Націлив рушничку в бік Ройлів. — Мать, розкуркулити забулися мене в тридцять якому там? Чи як? — суворо запитав нежданих гостей Сиваш. — Так я сам, голий як бубон, ходив тоді вашого дідця розкуркулювать,— засміявся вдоволено Тихін Миронович.

— Та це я... ми... — сполохався Ройло не так несподіваної з'яви Сиваша, як зброї, націленої у нього. — Ми у справі до вас, Тихоне Мироновичу. Тільки якось не з руки тут, отак, серед ночі, говорити про діло... В хаті б...

— Не храм і не празник — можна й тут сказати.

— Так ось і могорич... Перший раз за життя коньяк купив.

— Мені? З якої б то оказії? — всміхнувся здивовано зривник.

— Та хтось іще підслуха — в села сто два вуха! — Злодійкувато оглянувся на синів Ілько, що мовчазними бовдурами затінювали свого отця.

— Говори або рулюй звідси! — прикрикнув Сиваш і відчув, як зомліла правиця під вагою двостволки.

— Ну, ось, мізинного мого, Ванька, забирають до війська. І повістку вже вручили. Сьогодні. Ранком. — Велике й округле, ніби двійник місяця, обличчя Ілька було висвічене небесним старцем до кожної, найдрібнішої рисочки: вугрики, надрізи, жировики, прищ над бровою, і Тихонові стало бридко дивитися на Ройла.

— А як до Афганістану?! — мало не з плачем зайкнув Ілько. — Мені син тре — не гроб цинковий! А в тебе, знаю добре, брат рідний у нашому окрузі... превеликим начальником!.. Попроси його від мене, як від земляка. Та й ми, здається, родичі. Тільки далекі, по баби Харитонихи, що була замужем за кривим Скоморохом, лінії...

— То-то, що криво-далекі родичі.

— У мого Ванька почерк! Як у... Писарем міг би буть і при генералові чи штабі якомусь. Не брешу. — Злякано вмовк Ройло та, як на господа бога, дивився на Сиваша. Зроду-звіку ніхто іще не глядів так на Тихона, й те аж розвеселило зривника.

— Шкура ти, Ройло! Да іще гадюча до всього. А долг священний перед Родіной хто буде спольнять? — Згадав Тихін брата-генерала та його давні, застольні слова. — Та усе ваше кодло вічно у дезертирах і самострілах паскудилося! І сина туди ж? І, кажеш, почерк гарний? Дак у мене, курвий ти сину, теж почерк, як у кулемета! Пропишу ось брату, аби розбився, а дав твому вишкребкові повоювати вволю! Ану, рохляки, горніть звідси! Щоб духу вашого не чув я! — Так і запекло Сивашеві пальнути з рушнички, хоч би поверх голів цих приблудних дурилюдців, і Ройли швидко, псиними зсутуленими тінями покинули подвір'я зривника.

«Так-так, скоріш дурень одурить розумного, як розумний дурня на розум наведе»,— думав, дивлячись услід Ройлам, Сиваш.

ХУДАЙБЕРДИ ДУРДИЄВ

СКЕРЦО

ПОВІСТЬ

Урочистий церемоніал закінчувався. Військовий оркестр карбованим кроком відійшов. Поволі розходяться люди. Монумент з червонуватого мармуру у вигляді ледь розквітлого тюльпана барвистим килимом біля підніжжя встеляли квіти. Перехожі мимоволі зупинялися біля пам'ятника.

Я не одразу впізнав свого знайомого. Він підступив до квітів, виструнчився, як у почесній варті, постояв. Дбайливо поправляючи червоні стрічки на кошиках і вінках, обійшов пам'ятник і попрямував зеленою алеєю широкої еспланади. Років п'ятдесяти п'яти, кремезний, смаглявий, виблискуючи під сліпучим сонцем бойовими нагородами, він ішов неквапливо, розміреним кроком.

Мені захотілося привітати ветерана війни із святом Перемоги.

Ми порівнялися.

— Добридень, Новрузе Ніязовичу!

— А-а, Аллакулі, доброго дня!

— Зі святом...

— Дякую...

Видно було, що йому не до розмови. І я не став набиватися. Ступаємо під звуки фортепіанної музики, що лунає із сріблястого репродуктора.

Мій супутник слухав музику. Слухав так, мовби, схопивши нитку музичної теми, боявся урвати її. Різкі, як удари на сполох, акорди захоплювали.

Музичний образ, кудись пориваючись, б'ється, метається, хоче вивищитись. Та не судилося йому перемогти. Зусилля його помалу згасають в ледь чутних, стишених до піаніссімо звуках. Лине ніжна зажура, що переходить в патетичну тугу. Нараз вриваються інтонації, сповнені спокою. Здавалося б, упокорилася відчайна душа. Та ні. Первісний образ знову бунтує в сполошних, могутніх акордах, знову звучить невтишимий неспокій. Музика збуджувала, кликала, вабила...

Жоден з нас не зронив ані слова, поки гримів на весь майдан сріблястий репродуктор. Врешті він замовк. А ми й далі йшли мовчки. Порушив мовчанку Новруз Ніязович:

— Ти знаєш цей твір?

Я завагався, хоча про композитора здогадувався.

— Мабуть, Шопен? — спитав я в свою чергу.

Відповів не одразу. Лише через деякий час проказав:

— Так, це він... Скерцо сі-бемоль мінор.

Новруз Ніязович був відомий письменник, я читав його твори на воєнні теми. Пригадую оповідання в журналі про те, як радянські воїни врятували дрезденські шедеври.

Ми сіли на довгу лавицю у затінку високої плакучої верби. Ветеран замислився, поринув, мабуть, у спогади.

— Скерцо я слухаю нечасто... Ятрить душу...

Я не став розпитувати чому.

— Пам'ятаю, було джерельце в глибині міжгір'я,— почав оповідати він, втупившись в одну точку. — Любили ми туди ходити хлопчачою ватагою. Чисту, прозору воду порівнювали з журавлиним оком. Біля витоку нас завше очікувала дивна кам'яна чаша з водою по вінця, і кожний вважав, що пити треба тільки з неї, лежачи долілиць. Мочали у воду чурек і їли: смачнішого не було нічого в світі. Там любили відпочивати, пити чай і дорослі. Джерельце вважали священним. Йдучи від нього, ми робили, як вони: ворушачи губами, підносили до обличчя руки на знак вдячності природі. І, диво дивне, джерельце таке маленьке й непомітне, а стільки радощів давало людям.

Я уважно слухав, не розуміючи поки що, до чого ця мова.

— Бувало, ушкварить злива. Стрімкі сельові потоки линуть на міжгір'я. Надовго зникало наше джерельце під затверділим мулом. Ми вже й не сподівалися побачити його. А воно щоразу оживало. Дивишся, на місці джерельця чорніє мул — це воно пробивається на волю. І — проб'ється. Отака була в нього життєздатність. Але... — замовк він, думаючи, як далі висловити думку,— у людського життя своя злива. Прошумить над тобою — і ти замурований, як оте джерело. Порвано усі твої життєдайні жилки, закоркована душа. Думаєш, все — капут, як казали мої фронтові друзі. Отоді й треба спромогтися знайти в собі одну-єдину жилку-підпору. Де вона в тобі і як її пробудити? Ніхто цього тобі не скаже. Але ти повинен, мусиш її знайти. Знайдеш — розкриється твоя душа, відродиш себе.

Звівши голову, він уперше глянув мені просто в очі і трохи ніяково усміхнувся.

— Вельми загадково, чи не так? — І, не чекаючи моєї відповіді, додав: — За цим ціле життя. Історія надто довга... Навряд чи вистачить тобі терпцю усе вислухати.

Я зацікавлено глянув на нього і підсів ближче.

— Наприкінці серпня чи на початку вересня сорок першого року,— розпочав він свою довгу історію,— ми йшли колоною по одній ашхабадській вулиці. Йдемо щільними шерегами чоловік по шість-сім. У кожного на спині скатка шинелі та речовий мішок, гвинтівка на плечі, при поясі казанок, лопата. Йшли, отже, споряджені у все військове. Супроводжував нас різношерстий натовп — вигуки, жести, умовні знаки, а то й просто позирки. Я був незворушний — ніхто мене з юрби не покличе. Батька я поховав напередодні призову до армії. Був він кяризник — будував колодязі з підземними ариками. Та якось сталася біда — обвал засипав батька, його відкопали, але був перебитий хребет. Хворів недовго, з місяць, либонь, терпів пекельний біль. Я сидів у нього в головах і не знав, чим і як зарадити. Перед самою смертю йому стало начебто легше... «Прости батькові, сину мій,— шепотів він, силкуючись усміхнутися, але усмішка скидалася на судому,— бери тепер сім'ю на себе...» Мати лишилася з двома маленькими братиками: один ходив у другий клас, другий був дошкільник. У сусідньому колгоспі жила моя заміжня сестра. Не до мене їй було зі своїми дітьми. Тому й маршивував я, не роззираючись на всі боки.

Раптом бачу — попереду молода дівчина скочила з хідника на бруківку і, голосно звертаючись до колони, щось запитує. Запнута шовковою іранською, як називають у побуті, хусткою, в сукні з національної тканини кетені, у зеленій кофтині. Я наближався і вже мав змогу роздивитися її ледь смагляве, вродливе обличчя, на грудях дві товсті коси. А понад усе — великі чорні очі.

— Агамурад його звати, прізвище Дідаров, тутешній, ашхабадець, чи не знаєте його? — низьким голосом сором'язливо питалася вона.

За хвилю повторювала те саме, благала:

— Чорнявий такий, гарний джигіт.

— Та хіба ми не гарні? — пожартував позад мене добрий голос.

Вона не розгубилася:

— Усі ви прегарні, та старший брат мені найдорожчий...

Докинути б і мені слівце, але я сторопів. Поки зважився, вона вже зосталася позаду...

До залізничного вокзалу було ще далеко. Несподівано пригадалися мені дестани «Тахір і Зохре», «Саят і Хемра», що ними зачитувалися в аулі. Там закохувалися з першого погляду, все чарівно, романтично. В мене ж було все зовсім просто: поруч ступала дівчина, і мене вабило до неї. Намагався відуважитись. Згадувалися слова матері: «Дарма, синку, не послухав мене. Донька Аллака он якою нареченою виросла... Не схотів сім'ї, вчитися сподівався. А в мене був би внучок від тебе. Ох, сину мій, хай береже тебе аллах...» Жаль було мами, а сам я думав про дівчину, яка шукала свого старшого брата.

І сталося диво — чую її голос. Лише з другого боку вулиці. Шукаю її поглядом понад пілотками. Мигнула знайома хустина з чорно-коричневим орнаментом на помаранчевому тлі. Коли чую голос зовсім поруч, і в мене вихопилося:

— Я знаю вашого брата! Допоможу знайти.

Не впізнав і сам свого голосу — тремтячий, захриплий. Коли стрілися наші погляди, я подав знак, що це я, мовляв. Очі її випромінювали вдячність. Я зашарівся — сором обпік моє обличчя. «Дурість, блюзнірство,— сварив я себе. — Сестра шукає брата, місця собі не знаходить, а ти надумав жартувати... У аулі мав славу поштивого, сором'язного хлопця. А тут... жах, та й годі». Дівчина не здогадувалася про мою прикрість, намагалася не спустити мене з ока.

Минувши вокзал, ми вийшли до військового майданчика. Біля відвідної вітки метушилися, кричали й військові, й цивільні. Один ешелон вже мав рушати. Нам треба було дочекатися наступного.

Я шукав у стовпиську дівчину, та вона знайшла мене сама.

— Весь час стежила за вами... боялася загубити.

Я не став кривити душею і одразу признався:

— Вибачте, я сказав вам неправду,— насилу вимовив я,— не знаю я вашого брата...

Вона вп'ялася в мене своїм пекучим поглядом і ладна була відсахнутися від мене, як від чудовиська.

— Як ви могли? — з докором вичавила вона з себе. — Ви ж не дитина...

Вкрай розгублений, я намагався заспокоїти її.

— Вибачте, бога ради, прошу вас. Не хвилюйтеся, я справді готовий вам допомогти, поки рушить поїзд. Піду з вами будь-куди.

Не відповіла, проте нікуди і не йшла. І враз, не знаю, як це в мене вийшло:

— Давайте помиримося! — Я несподівано простягнув їй мізинець правої руки, як робили ми в дитинстві. Стою з простягнутою рукою і думаю: а що, коли знову сприйме як чергову легковажну витівку мою пропозицію? Таж ні, зрозуміла мою пустотливу щирість. І коли вона по-дитячому торкнулася мого мізинця, мир поміж нас було установлено і закріплено взаємною усмішкою.

— Має бути на цій дорозі ще один пункт відправлення. Дізнаємося там,— підбадьорював я її.

Наш комвзводу, молодий російський хлопець років двадцяти п'яти, на моє прохання зреагував співчутливо, та дозволити мені відлучитися вагався. Врешті, не міг відмовити моїй чарівній супутниці.

— Гаразд,— мовив він. — Задля твоєї сестри. — І додав: — Підведеш — відповідатимем перед трибуналом разом.

Я не переконував його щодо «сестри». Ми вийшли надвір. Сонце сідало за великі будинки, палаючи багряною загравою. Ступивши кілька метрів, ми побачили поперед себе перехнябленy півторатонку.

Шофер накачував камеру. Запримітивши нас, змахнув піт з обличчя і звернувся до мене:

— Підсоби, брате... Хай вона неладна буде, дірява калоша...

Удвох ми хутко поставили колесо на місце, і шофер згодився нас підвезти. У кузові вантажівки, де ми їхали, нас кидало навсібіч, і коли наші плечі торкалися, моє тіло бралося сиротами. Я намагався сказати дівчині щось приємне, та нічого путнього не спадало на думку.

— Ми не знаємо імені одне одного,— нарешті проказав я і одразу почув у відповідь:

— Мене звати Дессегуль.

— А мене Новруз.

Майданчик, до якого ми дісталися, був порожній і безлюдний, якщо не вважати на вартового, що охороняв габаритний вантаж під брезентовим покриттям. Виявилося, що ешелон з людьми вирушив звідси минулої ночі.

Засмучена Дессегуль тихо відійшла вбік, скрушно зіщулившись, сіла на край розбитого ящика й затулила лице руками.

— Наречена? — спитав мене літній солдат з рушницею.

Закурюючи, я захитав головою, той зрозумів мене по-своєму.

— Розрадь свою наречену, ніжна душа.

Хочу підійти до Дессегуль, втішити її, та якась умовність стає на заваді, боюся й підступити до неї. Дівчина стиха плакала, ледь стеналися її плечі. Таки одважився.

— Ходімо, Дессегуль, вже пізно,— мовив я, голосом висловлюючи своє співчуття.

Вона підхопилася, ріжком хустки утерла сльози. Задивилася у далину, куди відійшов поїзд.

— Хай щастить тобі, мій брате,— шепотіла вона, прощаючись з братом і вірячи в те, що минулої ночі він звідси вирушив на фронт. — Хай суджено буде тобі не згоріти у вогні, не потонути у воді...

Ми простували темними, неосвітленими вулицями і провулками. Розмова не клеїлася. Виручила Дессегуль.

— Я на три роки молодша за нього,— почала вона розповідь про брата. — Ми завжди були разом. Напровесні ми часто ходили по гриби, і коли не щастило, брат шукав для мене квіти. Я любила жовті тюльпани. Він ходив, довго шукав і неодмінно знаходив хоч один-єдиний. А як він любив усе живе на землі! Якось приніс додому зеленого богомола з поламаною ніжкою і заходився лікувати. Вже парубок, а наче мала дитина. Тато й мама сміялися з нього по-доброму. А він одказував на те: «Природа не творить непотрібного, не зайвий у ній і богомол...» Тато працював у горах на фермі. Якось приніс додому джейранчика, що відбився од матері. Це справжнє диво природи. Відкриє рота й очікує, поки дадуть соску. Я дуже любила його, милувалася його круглими, довірливими очима, шовковою вовною, граційними рухами. — І сумно закінчила: — Зайва прихильність убиває: одного ранку ми побачили його мертвим.

Потім ми довго мовчали. Дессегуль не може забути про брата. Шкодує, що йому не пощастило здійснити свою мрію — стати ветлікарем. Жалів навіть комах, а тепер змушений вбивати людей.

— Чи зможе? — вголос подумала вона. Я сказав дівчині, що на війні правила інші: треба вміти вбивати, інакше уб'ють тебе.

Непомітно для самих себе ми знову опинилися на привокзальному майдані. Я одразу кинувся до свого командира, який спохмурнів, забачивши мене, та надбігла й Дессегуль. Командир, глянувши на неї, усміхнено зауважив, що ми змусили його неабияк перехвилюватися. Тим часом поїзд лише формувався. Солдати на майданчиках з шумом і галасом вантажили великі ящики на платформи. Невеличкий паровоз, випускаючи густу пару, підтягував вагони до військового майданчика. Люди заметушилися, повмощувалися хто де — хто на землі,

хто на колодках, а хто на давно забутих у тупику, обшарпаних вагонах. Тьмаво блимали лампочки на поодиноких стовпах.

Настав час прощатися. Я не знав, що сказати дівчині. Зате сказала вона:

— Я залишуся вас провести. Вдома знають, не турбуватимуться. Вважатимуть, що випроводжаю брата, Агамурада...

Я мало не кинувся обіймати дівчину — такий був їй вдячний. Але стримався і сказав просто: «Саг бол» — «дякую». Ми посідали під старим тутовим деревом. З речового мішка я дістав кульче — спеченого на молоці й маслі млинця, ковурму — смажене м'ясо. Дессегуль їсти не хотіла, відламала лише шматочок кульче.

— Ми вчимося в медтехнікумі,— сказала вона. — Можливо, поїдемо слідом за вами.

— Ви що, лікар? — спитав я подивовано.

— Та ні, поки що на першому курсі.

— Я вірю, що ви будете добрим лікарем.

Вона усміхнулася.

— Яка ж буде ваша спеціальність?

— Акушер.

Ніколи в житті не чув такого слова, намагався удати, що розумію. Одначе запитав:

— А простіше?

— Простіше? — просяяла вона. — Допомагати з'являтися на світ немовлятам, хоча це не зовсім так.

— Повитуха, значить,— засміявся я. І серйозно мовив: — Яка це благородна справа!

Дессегуль нараз посмутніла, важко зітхнула:

— Але ж затягнеться війна, і наша робота буде непотрібна.

Отак ми гомоніли та й гомоніли. Вже було по півночі. Напроти нас на стовпі висів великий круглий годинник, такий я бачив уперше — хвилинна стрілка рухалася, здригаючись. Хотілося зупинити час — так добре було мені з Дессегуль.

Удосвіта на весь майдан розляглася команда: «По вагонах!» В одну мить довжелезний состав червоних вагонів поглинув незліченне юрмище людей, що тільки-но лементувало, товпилося, вирувало. Пролунав гонг, і поїзд рушив назустріч першому промінню сонця. Розпачливо заметушився натовп тих, хто прийшов провести рідних. Сотні рук тяглися до нас, зойки, заплакані очі проймали серце. Я довго не спускав з очей Дессегуль. Місто лишилося позаду.

Люди у вагоні пожурилися. Звісно, їхали не на той — свято. Досі знали про війну з чуток, а тепер побачимо все невдовзі на власні очі. Я стояв біля дверей вагона за брущатою загорожкою. Он біля підніжжя схилу притулився мій аул, моя маленька батьківщина, що вперше відкрила мені очі на дивовижний світ довкола. Змалку знайома білоока вершина так само кликала до хмар. Над тонкою шпариною міжгір'я в'ється білим віхтем серпанок, що його зараз умить розвіє вітерець, який шастає по схилах. Прощався я і з цілющим джерельцем, що не раз напувало мене. Усе рідне й близьке моєму серцю мовчки проводжало мене, можливо, й назавжди. «Прощайте, мамо,— шепотів я,— сестро й братусі мої! Прощай, батькова могила...»

Лежачи на нарах, я думав про Дессегуль. «Ну й що? — міркував я. — Добра, спочутлива душа. Провела мене по-людськи, може, з почуття обов'язку перед улюбленим братом. Не сказала, щоб написав, не дала адреси. Щоправда, на прощання сказала: «Мужньо воюйте, а дівчата вас почекають». Думка про Дессегуль не давала мені спокою.

Новруз Ніязович запинався, утираючи піт з чола. Він напружував пам'ять, старався згадати все, як було, як він усе вистраждав. Шукав

точні, потрібні слова. Я закурив, і він мимоволі потягнувся по цигарку. Видно було, що курить невміло.

— Їхали ми довго, поки не висадили нас у Пензі. Одразу ж переформували. Осіб з двадцять відібрали окремо, мене також. Направили нас у військове піхотне училище — мали витримати іспит, як то кажуть, на міцність духу й тіла. Невдовзі настала зима з довгими темними ночами. Вибігаєш уранці надвір, а там ще пітьма. Мороз градусів тридцять п'ять, та ще з вітерцем, що проймає до кісток. Та що вдієш: війна є війна. Треба терпіти. Був у нас майор, бувалий у бувальцях, викладав військову техніку, багато знав.

— Артилерія — бог війни,— казав він. — А там, де бог, є й пророк — пророк земний, який воює і перемагає. Це піхота, люди вогневодо-кригостійкі, які зневажають страх і смерть. Якщо люди, значить, вони розумніші й сильніші за будь-яку зброю. Але треба таких виховати. Отже, першочергове ваше завдання,— карбував він слова, ніби визначав нам бойове завдання,— гартувати себе, майбутнього командира, розумово і фізично до знемоги, гартувати й тих, кого ви покликані вести за собою. Отоді ви справжній ватажок, справжній командир...

Незважаючи на холоднечу, заметіль, ганяли вас щоранку. Біг, зарядка, обтирання снігом, довгі й важкі переходи. Та й сам процес навчання потребував цілковитої віддачі, надто для мене. Російську мову я знав слабенько. До того ж трирічну програму треба подужати за дев'ять місяців. Допомагали мені російські друзі. Наледве дотягував од «підйому» до «відбою».

Улучивши якось хвилину, написав листа сестрі. Десь через місяць надійшла відповідь. «Ти за нас не переживай,— писала вона,— мама, братики — всі живі-здорові. Ділимося, одне одному помагаємо». В кінці листа просила аллаха повернути кулю, що летить на її брата. Звичайні, прості слова, а зворушували. Щось рідне і дороге було в них. Слова теж що люди: чим простіші, щиріші, тим більше западають у душу і голублять.

І мені нестерпно захотілося написати Дессегуль. Але куди? Я не знав ні адреси її, ні прізвища. Згадав, як вона бігла вздовж колони і голосно повторювала: «Агамурад його звати, Дідаров!» Значить, це і її прізвище, подумав. Сів та й написав, як доїхали, як влаштувалися. Писав про навчання, про те, як важко вивчитися на молодшого лейтенанта, що після училища нас відправлять на передову. Лист подав за адресою: «Ашхабад, медтехнікум, Дідаровій Дессегуль». Довго не було відповіді, я вже й перестав чекати.

«Сеїдов, тобі лист!» — вигукнув хтось із хлопців одного дня. Підбігаю — лист від неї. Не зважився й відкрити зразу. Так хвилювався, ніби мав прочитати палке освідчення дівчини. Але де там! Дессегуль просто повідомляла, що її приємно здивував мій лист, а далі про те, як вони усією родиною раділи, коли одержали листа від брата, як зібралися сусіди, знайомі. Я пильно шукав між рядками хоч якогось натяку на її небайдужість до мене. Але такого не було. Ну що ж, нема, то й нема.

Знову з головою поринув у будні навчання. Нас квапили, вчили з великим навантаженням. На сердечні муки часу не лишалося. Не писав ні додому, ні Дессегуль. Щосили старався вивчити напам'ять хоча б кілька віршів Пушкіна і Некрасова — це допомагало опановувати мову. Так минали дні. І зовсім несподівано отримую листа від Дессегуль, довгого, помереженого дрібним почерком. «Щось збентежило дівоче серце»,— подумав я. Дівчина розмірковувала про війну. «У пологовому будинку я бачила, як важко з'являються на світ малята. Ростуть вони довго, і це матерям коштує неоплатних зусиль. І ось у найкращу пору, коли їм треба жити й радіти життям, їх пожирає війна... Інколи діти, бавлячись, ліплять з глини чоловічків, а тоді, бува, легко їх ламають — висмикують ніжки, руки, ліплять знову. У дітей це гра, а у війни жорстока дійсність...» Далі писала з болем, як

нещодавно сусіди одержали похоронну на сина і як вона разом з його матір'ю і сестрою тужила, згадувала брата і мене. «Якось побачила на вулиці фронтовика без однієї ноги, на милицях. Щось зупинило мене. Мабуть, він і донині відчуває біль у нозі, якої немає...» Писала Дессегуль схвильовано, розважливо. Я дізнався, що вона влаштувалася медсестрою в госпіталь, працює вночі, що поранені багато розповідають їй про страхіття війни і в неї болить душа за всіх наших бійців. Наприкінці читаю: «Новрузе,— зверталася вона до мене особливо тепло,— пишу вам від щирого серця. Завжди, думаючи про Агамурада, згадую Вас...»

Серце моє затьохкало. Вирішив написати так само тепло. Починав писати не раз, та не виходило. Вважав, що лист має бути написаний зразковим стилем, з епітетами нашого класика, співця кохання Молланепеса. Мало не додав і своїх кілька любовних віршів. На жаль, не вдався мені мій лист — навчання доходило до кінця. Кремезний, невисокий на зріст підполковник, начальник училища, напучував нас востаннє: «Не на всі випадки війни підготувало вас училище. Та це й неможливо,— говорив він по-батьківському. — Багато що залежить од вашої мужності, вашого гарту, кмітливості й винахідливості. А головне — любов до Батьківщини, вірність нашому народові, нашій партії. Будьте гідні присвоєного вам звання молодшого лейтенанта. Хай надихають вас подвиги наших пращурів, героїзм Червоної Армії. Громіть без пощади гітлерівські полчища!»

Ми, молоді офіцери, слухали його, затамувавши дух. І слова ці сприймали не як гучний заклик, а як мовлені вголос наші власні поривання, наші клятви, що кипіли в кожному з нас.

Потрапили ми в самісіньке пекло — на Південно-Східний фронт, що згодом став Сталінградським. Я був командиром піхотної роти. Пам'ятаю перші бої. Страшно було. Та потім страх поступово відступав, війна ставала жахливими буднями, смерть — щоденністю. В кінці серпня сорок другого ворог прорвався через зруйновані вулиці і квартали Сталінграда до Волги. Горіло каміння, топилося залізо. Німці билися затято, нібито безнадійність додавала їм сили. Найстрашніше — вуличні бої. Це жахливе видовище, коли бачиш оголену суть війни. У нас бажання перемогти палало вогнем, бо ж горіла під нами наша земля, радянська, свята. Як я лишився живий у цій кривавій січі, не збагну. Кажуть, що на війні боягузтво накликає на себе неминучу загибель. Але я знаю, що полеглі воїни боягузами не були. Загибель на війні, мабуть, фатальна. Ті самі кулі, вибухи снарядів, той самий постріл з танкової гармати, кулеметні черги можуть влучити і в тебе. Той, хто тільки-но лежав обік тебе, припавши до землі, або біг разом з тобою в атаку, гине, а ти живий. Ніякої містики, лише закономірність війни, що виявляє себе у випадковостях...

Невдозві я опинився у польовому госпіталі. Рана на правій нозі була нетяжка. І привидівся мені сон. Ніби Дессегуль на білому коні приїхала по мене. «Куди хочеш мене повезти?» — питаюся. Вона таємниче усміхається... Уранці написав два листи — мамі і Дессегуль, послав польовою поштою. Лише через місяць, коли виписався із госпіталю, я дізнався, що листи мої потрапили під бомбування і згоріли.

— Не втомив я тебе? — звернувся до мене Новруз Ніязович. Побачивши на моєму обличчі подив від його запитання, додав: — Немає нічого гіршого, як втомлювати людину словом.

Я кивнув головою на знак згоди, намагаючись не урвати його думки.

— Подальші мої фронтові будні легшими не були. Вже настала осінь сорок третього. Наш полк воював у районі Полтави. Про Дессегуль я майже не думав, міг навіть забути, коли б...

Зустрівсь я з хлопцем років двадцяти чотирьох, вищий середнього

зросту, з тонкими рисами обличчя, невеликими голубими очима. Усміхнене, добре і разом з тим мужнє лице. Та найперше мою увагу привернули його очі. Вони нагадували мені яскраво-блакитне туркменське небо осінньої пори. А він зауважив, що це порівняння більше пасує жінці. «Одвічно барвиста східна мова»,— додав він при першій зустрічі. А було так.

Фашисти вчепилися в місто зубами. Маючи вже звання старшого лейтенанта, я став заступником командира розвідгрупи полкового штабу. Штаб доручив групі встановити дислокацію перекинутої сюди танкової дивізії, добути точні відомості про її оперативні завдання. Уночі ми непомітно перейшли лінію фронту. До самого світанку сторожко просувалися лісом, поки не вийшли на невелику галявину, по якій пролягала дорога. На цілий день залягли в лісі. Поруч проїздили вантажівки з солдатами, мотоциклісти, легкові машини. Нарешті прогуркотіла колона танків, ми налічили їх десь тридцять. Командир наш, капітан, тамбовець, замашний, як борець, вольовий, небалакучий, але добрий, оголосив нам оперативне завдання: з початком сутінків організувати напад на дорогу двома групами з обох боків. Об'єкт нападу — легковий автомобіль або ж мотоцикл. Вечоріло. У командира був свій ритуал: перед кожною складною операцією цілувався з кожним із нас. Виконавши ритуал, поділилися на дві групи, зайняли свої позиції. Сигналом мав бути пістолетний постріл командира. Машин проїхало багато і з невеликими інтервалами. Врешті з'явився мотоцикл з коляскою. Справилися ми з ним умить, хоча не зовсім удало. Обидва фашисти, що їхали в мотоциклі, офіцер і солдат, були вбиті під час перестрілки. Добре, що в офіцера знайшли оперативну карту і якийсь пакет, запечатаний сургучем. Закопали у лісі трупи, замаскували розбитий мотоцикл. І відійшли врозтіч у глибину лісу. Йшли цілу ніч, побоюючись погоні. Уранці ліс оповив густий-густющий туман, не видно було й того, хто ступав поруч. Командир попереду час од часу озивався, щоб ми не збилися з дороги. Настрій у нас був непоганий: несли з собою важливий документ, хоч і не пощастило добути «язика».

Нараз, як грім серед ясного неба, нас оглушив сильний вибух, і запанувала тиша. Командир мовчав. Я наказав групі лягти, а сам поповзом подався вперед. За сім-вісім метрів побачив місце вибуху. Підповзли й хлопці. Наш командир підірвався на міні, лихо та й годі. Ми зібрали його останки і поховали командира у вирві. Тихо попрощалися з товаришем, який не раз рятував наше життя, ризикуючи собою.

Обов'язки командира я взяв на себе. Розгорнув карту, уточнив місцеперебування групи, скоригував напрям, у якому простували. Туман поволі розсіявся, ми йшли рідколіссям. Правобіч завидніло невелике село — наш орієнтир, хоча воно мало бути зліва од нас і не на такій близькій відстані. Притьмом відступили в ліс, щоб німці нас не засікли. Та ба! Ми, видно, прогавили мить, бо поруч з нами пролітали снайперські кулі. У лісі тихо, ні поруху, ні згуку. Вирішили просуватися далі. І тільки підвелися, як один з розвідників, хапаючись за стовбур дерева, упав. Снайпер стріляв улучно. Я підповз до бойового товариша, та він був мертвий...

Повернувшись на свою базу, я доповів у штабі про виконання групою бойового завдання. Документ, що його ми добули, виявився надзвичайно цінним. Мені і групі оголосили подяку. Мене ж гризло почуття власної провини: погано зорієнтувався по карті, повів бійців не тією лісовою зоною,— підвів групу, що не кажи, під ворожі кулі. Я ждав розгляду обставин, за яких загинув командир і член групи, знав, що запитають з мене суворо. І коли через два дні потому чийсь голос покликав мене в штаб полку, я був певен, що мене покарають. З'явився в штаб. Почекав біля бліндажа виклику командира полку. Коли зайшов до нього, він кивнув головою на моє привітання і повідомив:

— Вас призначено командиром розвідгрупи штабу, старший лейтенанте Сеїдов! — І, дивлячись просто мені в очі, додав: — Запитання до мене є?

— Готовий виконати ваші накази, товаришу командир полку! — відкарбував я.

Він простягнув мені руку і привітав.

— А ось твій заступник,— несподівано представив лейтенанта, який вийшов з-поза мене. — Олесь Бондаренко. Решту ви самі дізнаєтесь один про одного. Бажаю успіху!

Ми вийшли з бліндажа. Олесь виявився відвертим і добродушним хлопцем. Жартував, сипав дотепи, поки ми йшли до своїх, і не було при цьому й натяку на панібратство. Група зустріла його спершу стримано. Та Олесь, не розгубившись, говорив з бійцями просто й щиро:

— Переформували наш полк, хлопці, от і потрапив я до вас. Не майте, боронь боже, за чужака.

— Це залежатиме від вас, товаришу заступник командира.

Безпосередність Олеся припала усім до душі:

— Розвідник, він завжди як на долоні. Йому не приховати ні мужності своєї, ні свого боягузтва. Я тепер у вас на долоні...

Справді, він не кидав слів на вітер, і ми незабаром пересвідчились у цьому. Якось вертали на базу після виконання чергового бойового завдання. Тільки-но ввійшли в ліс, у спину нам зацокотіли автомати. Ясна річ, погоня. Олесь з кимось із хлопців різко повернув убік, заманюючи за собою погоню. Ми чули, як стрілянина даленіла й даленіла, аж поки й зовсім ущухла. Група благополучно повернулася на базу, а Олесь з розвідником як у воду канули. Не дочекавшись, ми на третій день вирушили на розшуки їх, та намарне. За шість днів вони об'явилися самі. Виявляється, заблукавши в лісі, вийшли в іншому, геть не знайомому напрямку. Никали по лісу як заворожені. Пораненого в ногу товариша Олесь ніс на собі. Хлопці по-дружньому сміялися з нього:

— То де мужність у розвідника?

— На долоні...

Війна перервала навчання Олеся в Київській консерваторії по класу фортепіано. Такий він був ерудований, що аж подив брав. Назви будь-кого із світових письменників, художників, а надто композиторів — розповість біографію, та ще й цікаві випадки з його життя, творчості. Вражав нас своїм розумом і пам'яттю. Міг день і ніч безперестану розповідати нам про свою рідну і милу Україну, сонячний і хлібний край, про золотоверхий Київ, широкий і могутній Дніпро. А розповідав так, наче співав. Це й справді була його незвичайна пісня — красива, зворушлива, сповнена найпотаємнішими чуттями про рідне, велике, святе. Вірші читав — замилуєшся. Скаже: «Пушкін і Шевченко — вершини поезії!» — і починає декламувати то українською, то російською мовами. Читав так виразно, що вірші були зрозумілі всім — і туркмену, і латишу, і казаху. Дуже просив нас читати вірші наших національних поетів рідною мовою. Я, правда, знав дещо з Махтумкулі, Зелілі, та не зважився. А коли Олесь наполягав і я намагався декламувати вірші Махтумкулі, виходило якось по-учнівському, завчено. Сам я відчував — душу вірша ковтаю. У нього ж найпростіше слово прибирало душу. Слухав він нас і починав роздумувати вголос. «Кожен народ — диво! — вигукував він. — У кожного своя особлива поетична мова. Скажімо, українська, туркменська, латиська... Які вигадливі лади поетичної музики. Тим часом тональність у них спільна. А які закономірності в цьому? Звідки коріння нашого братерства?! Народи поривалися один до одного з давніх-давен. Ох, скоріше б дати думкам простір! Фашизм дичавіє, а ми мудрішаємо. Скоріше б відіграти музику сліз і крові і радісно сказати світові: ти, світе, очищений від чорної чуми фашизму! Треба поспішати жити, друзі мої, треба поспішати творити й радіти...»

Бувало, залишимося на самоті. Зажуриться, згадує свою Марину-Мариночку. Тоді враз пожвавиться і ну розповідати, як закоханий юнак, про своє перше побачення, прогулянки по Дніпру... «І добре, і погано, що ти не бачив Мариночки,— лукаво жартував він. — Добре тому, бо ти закохаєшся і ми з тобою будемо стрілятися на дуелі, погано тому, що не знаєш одне з найчарівніших створінь прекрасної статі». Кохав Марину до нестями. Завжди згадував прощання з нею на пероні міського вокзалу, її обійми, поцілунок і шепіт на вухо: «Люблю я тебе, мій Олесику, люблю...» «Невже у тебе немає дівчини, Новрузе? — допитувався він. — Такий джигіт...» І я натякнув про Дессегуль, застерігши, що вона не моя дівчина, а просто дівчина, з якою я випадково зустрівся, але не байдужа мені. Олесю цього було досить, аби почати поетизувати й фантазувати. «Чого варте саме ім'я Дессегуль — букет квітів. Лише за це можна закохатися в неї. Клянуся, Новрузе, вона тебе кохає. Ти ж у нас он який...» Наче сам її бачив. І далі правив своєї. Повчав, що справжнє кохання зовсім не залежить від кількості зустрічей, головне, щоб серце спалахнуло: «Тобі вона сниться, ти думаєш про неї — це і є любов». Отак щоразу розпалював у мені вогник, який уже майже згасав, чим і спонукав мене написати врешті Дессегуль.

Писав я схвильовано, з почуттям: «Я Вас не забув, Дессегуль, хіба можна забути Ваші, як у джейрана, очі...» Наприкінці листа похвалився, що маю друга-українця, та такого, що поруч з ним і смерті не боїшся, справжній джигіт, хочеться бити і перемагати ворога, щоб швидше повернутися додому, радіти і насолоджуватися життям. Олесь від себе дописав по-російському: «Даруйте мені, Дессегуль. Я дізнався про Вас від мого командира і друга Новруза і відчуваю, що Ви чудова дівчина, гідна вірного кохання і щастя. Всього Вам доброго. Олесь». Взагалі лист вийшов гарний. Головне — подобався мені самому. Відіслав на адресу технікуму, бо іншої не мав, та не був упевнений, що лист знайде її: Дессегуль технікум вже могла скінчити. Відповіді, певна річ, не було. А вигадник Олесь усе складав листа-відповідь Дессегуль і подружньому кпинив з мене. Одне слово, не давав мені та й нікому з нашої розвідгрупи сумувати, усіх смішив і веселив. Як брати — кажуть у народі про близьких друзів. А Олесь був мені рідніший за брата...

Напевне ти чув або читав про форсування Дніпра. Річка широка — не менше п'ятисот метрів. Величезна кількість наших нахлинула на берег. Тили не встигали за піхотою. Понтонів катма, як переправитись на другий берег, вирішували на ходу. Німці були ошелешені — через річку плила армія: хто на плащ-наметі, напханому очеретом, хто на плоті з бочок для пального, хто просто на рибацькому човні... Наш пліт, нашвидкуруч збитий з коротких дощок і колодок, кидало, як у розбурханому морі. Вибухи снарядів здиблювали і звалювали на нас холодні хвилі, ми наледве доплили до середини річки. Нараз мене охопив несказанний страх — я згадав, що не вмію плавати. Щосили вчепився за дріт, що з'єднував колодки. Саме в цю мить і шваркнув поруч снаряд та й перекинув наш пліт. Пам'ятаю, як я опинився у воді, а ноги мої тягнули мене глибше й глибше. Я, захлинаючись, гарячково борсався, силкувався за щось зачепитись, щоб по велетенській водяній стіні вибратись на поверхню. Не знаю, як довго це тривало, та в останню мить відчув гострий біль у голові... Далі втратив свідомість. Коли опритомнів, лежав біля багаття на березі річки. Грім, гуркіт, крики. Зірвався на рівні, не тямлячи, що відбувається довкола. Звідкись біжить до мене Олесь. Рвучко обіймає мене, тицяє мені мій автомат і зникає.

Переправа йшла повним ходом. Командири, солдати, ледь допливши до берега, стрибали з плотів просто у воду і кидалися в атаку. Збагнув — наші штурмували фашистський плацдарм. Загальний порив захопив і мене. Біг що було сили за своїми хлопцями. Важка пола

невисохлої шинелі шпарко била по ногах. Не сильний, але холодний листопадовий вітер проймав мене до кісток. Та й не дивно, бо намоклий одяг задубів на мені від морозу. Чомусь палали п'яти. Перемагаючи біль і важкість, таки доповз до своїх у траншею. Згарячу й не помітив, що біг роззутим...

Наступного дня, шостого листопада сорок третього року, Київ був визволений. Радість без кінця і краю. І залпи з гармат, і незчисленні постріли з рушниць, і розкотисті автоматні черги, і різнокольорові ракети в небі — все зливалося в чарівну музику, що збуджувала нас, кликала до нових подвигів. Увечері, коли групою зібрались у землянці, з десяти недораховувалися трьох. Ніхто в той вечір не поступився своєю пайкою спиртного. Найперш випили за полеглих, за їхню вічну пам'ять. Усі спохмурніли, понурилися, кожний болісно переживав втрату друзів. Розігріті хмелем хлопці поволі розпогоджувалися. Я обійняв Олеся за плечі — хотілося в цю мить сказати йому найщиріші слова вдячності, бо знав, що коли б не було його, я б зараз спокійнісінько лежав на дні великого Дніпра.

— Я завдячую тобі життям, мій Олесю! — сказав я, і ми міцно обнялися.

— Трохи не так,— усміхнувся він. — Ми з тобою квити. Штурмуючи босими ногами, ти визволив моє рідне місто.

І став усім розповідати з властивим йому приємним гумором:

— Коли я витягнув з річки командира, він був без чобіт. Викачав з нього воду, поклав біля вогнища, а сам подався роздобути спирт. Повертаюся, а командирів і слід пропав. Виявляється, ледь-ледь зігрівшись, він, бачачи, як повз нього з вигуками «ура!» біжать солдати, не витримав, підхопився і — в атаку!

Хлопці задоволено усміхалися, водночас хитрувато перезиралися. Я нічого не знав. Виявляється, хтось із них добув трофейний акордеон — німецький, чотириоктавний. Доручили мені урочисто вручити Олесеві, що я й зробив. Обійнявши акордеон, він захоплено вигукнув:

— Ой ви, хлопці... Зведете з розуму Олеся...

Швидко пробіг по клавішах.

— Та це ж чудово, хлопці! Адже я не граю другий рік. Зіпсую геть свої пальці піаніста. А починав я з цього інструмента.

Став грати — справжній віртуоз! Принаймні нам так здавалося. Залунали мелодії усіх нам знайомих і зрозумілих тієї окопної пори пісень. Стиха підтягували «В землянке», «Любимый город», «Темную ночь»... Пісня приваблювала й інших. Нікому не хотілося розходитись, та довелося підкоритися суворому наказові: «Припинити музику!»

Пам'ятаю ще вечір під Києвом, у лісі. Ми сиділи біля невеликого багаття, влаштувавши собі ненадовго привал. Довкола панувала незвичайна тиша, така, мовби війна дійшла кінця. Ні шелесту, ні згуку. Лише відчувалося, що десь поблизу ніс свої вічні води Дніпро. Міндубаєв-казах, що повсякчас сумував за своїми степовими просторами, розмріявся:

— Ось закінчиться війна, повернемося додому. Спершу виспимося як слід. А потім я одружуся. Заждалася, мабуть, сердешна... Удвох будемо працювати — доглядатимем овечу отару або кобилу, яка різниця. Ото буде рай, правда ж? — запитував він когось. — Вишлю кожному з вас цілий бурдюк кумису. Ох і напій, не те що ваш спирт розведений.

— Не забудь, Міндубаєв, і кінської ковбаси... — хтось докинув жартома.

А він серйозно, наче присягається:

— Не забуду, друзі, нізащо не забуду...

Мовчимо. Тоді Олесь якось по-філософському узагальнює:

— Так, війна скінчиться — настане мир. Люди, народи перестануть посягати на життя один одного. Будуть слухати Бетховена,

Шопена... Читатимуть Пушкіна, Шевченка... Люди помудрішають, неодмінно помудрішають.

Якось ми з Олесем відпросилися в місто. Дуже йому хотілося що-небудь дізнатися про Марину. Довго блукали по зруйнованому Києву, бо нелегко було знайти будинок Поліщуків. Нарешті зупинилися перед старим двоповерховим будинком. На східцях стрілася нам скоцюрблена бабуся.

— Бабусю, з Поліщуків живе тут хто-небудь? — спитав Олесь.

Вона довго приглядалася до Олеся, намагаючись упізнати його.

— А ким ти їм доводишся, рідненький?

— Родич я.

Старенька напружувала пам'ять, намагаючись пригадати.

— Казали, наче їдуть у Середню Азію... в евакуацію...

Ми допомогли їй зійти вниз, вийшли у двір. Олесеві нетерпеливилося почути що-небудь конкретніше.

— Не знаєте, бабусю, Марина теж туди поїхала?

— Куди?

— В Середню Азію.

Думала-думала й запитала:

— А хто вона, Марина, сину мій?

— Дочка Поліщука.

— А-а-а... Згадала. Мариночка, сонечко моє... красуня...

У неї задрижали губи, щоки, на очі виступили сльози. Довго не могла говорити.

— Минулої осені,— почала розповідь уривчастим голосом,— минулої осені повезли оті, кляті, негідники... молодиць наших, дівчат... цілий поїзд... у Німеччину... Страшне... Не люди — людоїди. Ногами... прикладами... А наші... беззахисні... туляться одна до одної. А оті, бугаї чортові, стусають і стусають... щоб ноги вам повсихали... Та що ми, старі... Дивилися, дивилися й вернулися із сльозами...

Вкрай збентежений Олесь благав:

— Бога ради, бабусю, розкажіть до пуття.

Бабуся неквапом утирала ріжком косинки сльози.

— Один з них, видно, головний, подав знак, разом зачинилися двері. Покотився помалу довжелезний поїзд. Чийсь голос у вагоні гукнув мене: «Бабусю Горпино, бабусю Горпино...» Такий знайомий, лагідний, достоту Маринчин голос.

— Може, то не Поліщукова Марина, а інша?

Бабця не поспішала відповідати, тяжко зітхнула:

— Та хіба не однаково, дорогенькі мої. Не ваша, дак наша Марина. Донині чую їхній плач... Ох, голубки біленькі у собачій будці... ох, голубки біленькі у собачій будці,— завела вона тужливо чи то сумну пісню, чи своє, що запеклося в серці.

Розпитувати бабусю більше не було сенсу. Ми попрощалися й пішли. Кволий голос нам услід наказував:

— Не лишайте в чужих ваших наречених, сестер. Бог ласкавий, хай допоможе вам.

Олесь журився.

— Плутає старенька,— заспокоював я його. — Марина твоя з партизанами, сама ж про це повідомляла.

— Не сама, але надійна людина.

— То не вішай носа. — «Не лий сліз за мною, сліз гірких, соколе милий...» — згадував я рядки з туркменської народної пісні. Та моєму побратимові було не до жартів. Прийшли до міського вокзалу. Олесь тут же десь зник серед руїн. Коли чую, кличе мене. А добратися до нього непросто: навколо гори цегли, наполовину зруйновані стіни, бетонні колони та уламки колод сторчма... Насилу видряпався.

— Оце вокзал, а отут був перон,— показував він, і мені стало зрозуміло, про що йдеться. — Отут, де я стою, стояла Марина... — Далі він не оповідав, згадавши, що мені все це добре відомо. — Ох, чорти

його бери,— люто змахнув він рукою, і ми стали вибиратися на вулицю. І лише трохи згодом скрушно закінчив: — Отаке твоє знайомство з визначними пам'ятками мого Києва.

По дорозі ще раз зайшли в будинок Марини. Олесь залишив бабці Горпині листа для Поліщуків, подякувавши їй наперед, та кілька грудочок цукру...

Він не подавав знаку, але слова старої завдали йому неймовірного болю. Намагався таїти свої особисті переживання глибоко в душі, як на дні глибокого колодязя в пісках. Та інколи прохоплювався, ніби втішаючи себе: «Ну що там бабця, несповна розуму, та й годі, сама не знає, що каже. Скільки у Києві Марин! Моя Маринка не піде до фашистів на каторгу. Умре, а не піде. Характеру й волі у неї доста...» І розповів, як вона, студентка другого курсу гірничорудного інституту, під час канікул виїздила з експедицією, легко вибиралася на найвищі гірські верхи, могла лишитися на базі сама і переночувати в міжгір'ї. І нараз спитав: «А як Дессегуль? Теж, мабуть, любить гори, адже вона горянка... Так, Новрузе, любов робить неможливе можливим. Отож і твоя обраниця прекрасна, якщо ти любиш її по-справжньому».

Мова Новруза Ніязовича плинула рівно й спокійно, хоча інколи він підхоплювався, жестикулював, поринувши у минуле, здавалося б, таке давнє, але в цей час таке явне, реальне, пережите ним наново.

— Я вже казав тобі, як це жахливо, коли смерть на війні стає повсякденною, звичною справою. Щоправда, воно не зовсім так, та вряди-годи таке відчуття з'являється. Безліч смертей довкола роблять навіть твоє власне життя не вельми цінним. Водночас тебе сповнює щось глибинне, сутнісне. Це почуття безмежної відданості рідній землі, Батьківщині, яке проймає усі твої клітини, все твоє єство. Воно завжди протвережує, додає снаги, зміцнює розум і серце. Без цього — головного — ти підданець і зневіри, і байдужості, і апатії...

Йшов уже сорок четвертий. На Україні ми воювали цілий рік. Фронтові перипетії не розлучали нас з Олесем. Трофейний акордеон добре нам прислужився: в руках музиканта він співав по-нашому, звучав так, що зачіпав найпотаємніші струни душі, пробуджуючи в нас і вогонь, і тепло, і лагідність, і любов. А як Олесь співав українські народні пісні! Вони здавалися нам рідними, близькими, як свої. Слухаєш і переймаєшся ще більшою зненавистю до ворога, і хочеться тобі якомога скоріше визволити землю прекрасної, пісенної України від фашистської наволочі.

Та хіба лише народні пісні! У хвилини отаких музичних пауз Олесь був для нас і музичним народним університетом. «З молоком матері всмоктуєш рідні тобі пісні, а через них пізнаєш пісні людства,— навчав він нас. — Класична музика — це і є пісня всього людства. Вона єднала і єднає людей, духовно споріднює народи... Ех! — вигукнув він, супроводжуючи цей вигук гучним акордом. — Навчити б народи усього світу говорити мовою класики, не стали б битися, домовилися б одразу...»

Слово «класика» я колись давно вже чув. На стіні нашого однокімнатного колгоспного клубу завжди висіла «чорна чашка», як односельці називали репродуктор. Час від часу передавали якусь не зрозумілу нам музику. Шкільний учитель з літератури слухав таку музику і вигукував: «Класика!» Інколи Олесь грав для себе, як сам казав. Грав, на мій погляд, якусь довгу і складну музику. Я не сприймав її, а просто спостерігав зовнішні рухи музиканта. Часом він скидався на беркута, який ось-ось мав злетіти, та складав крила. Закінчивши гру, пильно дивився на мене. Я признався, що нічого не тямлю, а він у відповідь:

— Не розуміти треба музику, товаришу командир, а відчувати.

Але, пам'ятаю, якось він заграв мені річ, що полонила мене зразу.

Звучала ніжна музика, не звучала, а тихо лунала світла, сповнена суму мелодія, наче з глибини твоєї душі, то пристрасно захоплювала, то відпускала. Я слухав як зачарований, з не зрозумілим для мене хвилюванням. Враз постали перед моїм зором мої рідні, рідний аул, степи й гори. То нудьга, то радість охоплювали мене.

— Що це за диво? — спитав я, коли Олесь закінчив грати.

А він, не відповівши, підморгнув:

— Ну, як класика?

— Ого-го!

— Отож-бо. Полонез Огінського, польського композитора. — Запам'ятай, не пошкодуєш.

Далі говорив серйозніше:

— Є інший польський композитор — Шопен. Люблю я його. Та так, що й не уявляю себе без його музики. З дитинства він приваблював мене мелодіями, дуже близькими моїм рідним, українським. Та лише в консерваторії я зрозумів, що він геній. Шопен — це навдивовижу тонкий і багатий світ, де можна знайти музику на всі стани людської душі. У нього тихий сум може межувати з демонічною, вибуховою силою. Так, він демон, він бунтар і водночас тихий мрійник... Ех, треба його грати не на акордеоні, а на концертному роялі!

Мій друг довго міг говорити про музику, але тоді я не все розумів з його речей. Не одразу, а поступово я переконався, що важив для Олеся Шопен. Це було повітря, яким він дихав, світло, яке зсередини освітлювало його. Він був для нього і думкою, і почуттями, якими жив. Одне слово, Шопен був для нього найвищою духовною потребою. Це я усвідомлюю тепер, тоді ж неспроможний був чітко визначити його любов до Шопена.

— Ти пообіцяй мені,— просив він щоразу, коли мова заходила про Шопена. — Якщо опинимося вдвох у Варшаві, підеш зі мною у Святий Хрест, костьол, де поховано серце композитора. Я хочу вклонитися його серцю, а сам він похований у Парижі...

Наприкінці сорок четвертого року Україну було цілком визволено від фашистських загарбників. Ми перейшли кордон Польщі. І, коли сказали, що ми ввійшли у Варшаву, нам не вірилося. Навколо самі руїни. Фашисти до пня зруйнували, розтрощили місто. Не видно було й людей. Кого забрали в Німеччину, кого на окопні роботи, багато загинуло в концтаборах та від рук гестапо. Холодного дня ми прошкували майже безлюдними вулицями. Чорні, обгорілі стіни мовби втілювали чорну смерть, що її посіяли в місті руки гітлерівців. Олесь потерпав, що наша частина не зупиниться в місті і ми не зможемо здійснити його давню мрію. Просив, благав мене піти до начальника і відпроситися за двох. Звернулися до заступника начальника штабу. Він був розумний чоловік. Вислухавши нас, усе зрозумів і дозволив.

— Але затямте, голуб'ята,— попередив він нас суворо,— не запізнюйтеся.

Пройшли десь чотири квартали. Незнайомі місця, орієнтувалися погано, тим більш куди не глянь — однаковісінькі руїни. Спинилися, аби запитати когось, чи правильно спрямувалися. Неподалік від нас дибало двоє. В довгому, по кісточки, чорному пальті, пожмаканому чорному капелюсі літній чоловік, з худим, довгим обличчям, в окулярах, підтримував під руку жінку. Ми запитали про костьол Святого Хреста. Олесь знав трохи по-польському. Чоловік, який виявився ксьондзом, перш ніж показати нам дорогу, оглянув нас, радянських офіцерів, схвально закивав головою:

— Добре діло, пани офіцери, добре діло — відвідати серце Шопена.

Запнута великим чорним платком жінка з нерозчесаним сивим волоссям, зачувши ім'я композитора, нараз пожвавіла. По її очах було видно, що з її розумом не все гаразд. Вона повторювала: «Шоп-пен, Шоп-пен...» — і показувала рукою на руйновища.

— Бачите, пани офіцери, Варшава розшматована, як і тіло Шопена. Бачите...

Чоловік намагався щось пояснити, та жінка правила своє:

— Послухайте, пани офіцери, ось так... — нахилилася до землі, потім стала навколішки,— серце Варшави послухайте... б'ється, як серце Шопена, послухайте, пани офіцери...

У неї затремтіли губи, і вона закрила обличчя платком. Ксьондз зніяковів, озвався не одразу.

— Моя... дочка,— винувато мовив він,— не зовсім здорова...

Ми з Олесем спантеличено перезирнулися. Геть сива дочка здавалася набагато старшою за батька.

— Так, не дивуйтеся, пани офіцери. Барбара — моя дочка. До повстання була в одній з підпільних груп патріотів. Попала в руки гестапівців. По-звірячому катували її: вганяли голки під нігті, виривали їх щипцями, пропускаючи через неї струм, забавлялися її «танцями». Врятували її товариші з підпілля, привезли до мене. Пощастило переховати в жіночому монастирі. Розумниця, але, на жаль, час від часу... — стенув він плечима. — Вправно грала на фортепіано. Її кумири — Шопен і Бетховен.

Ксьондз замовк. Ми уважно придивлялися до Барбари — справді, сліди молодості таки збереглися в ній: гладеньке чоло, чорні рухливі брови, очі з іскринкою, округлі щоки.

— Чи далеко ще до Святого Хреста? — спитався Олесь.

— Так, чимало. Нам іти в тому ж напрямку. Ходімо разом, якщо вас влаштовує наш темп...

Ми йшли поволі. Ксьондз філософствував:

— Дивна істота — людина. Нікчемна сама, а вдає із себе творця. Вигадає догму-доктрину і вважається істинним відкривачем... — Ми виявляли толерантність, хоч не зовсім цікаво було слухати його богозахисні речі. — Гітлер — найогидніший з людства. Влаштував людям пекло, а собі — геєну, так-так, не минути йому кари — от ви, героїчна армія, не дасте услизнути цьому азартному єфрейтору. Усе це так. Але потім? Чи не з'явиться новий претендент на місце вседержителя?!

Його слова зачепили Олеся:

— А хто цей вседержитель?

— Бог, пане офіцер, бог, втілення істинних істин і правди, на відміну від наших земних, суєтних і марних.

— Отже, віра в бога — це і є істина, по-вашому?

— Так, віра в бога, злиття людського розуму з розумом божим — то і є правдивий шлях до всесвітньої гармонії духу...

— А Гітлер? — не приховував свого обурення Олесь. — Адже він віруючий?

— Ні, пане офіцер. У таких віри немає. Треба вірити не задля піднесення себе над людьми, над богом. У Гітлера віра — антивіра, сам він — антилюдина.

— Скажіть, пане ксьондз,— втрутився я,— а як ми, радянські офіцери, зовсім невіруючі?

— Треба вірити, пане офіцер, треба вірити. Бог знає більше і бачить далі за людину. Те, що дано йому, нам зась. Це не ущемлення людини, а природна суть її як раба божого.

— В основі будь-якої віри — почуття, правда ж? — змагався з ним Олесь. — Значить, треба відчувати те, сприймати дотиком те, у що віриш. Бога неможливо ні побачити, ні почути. Тому що його зовсім нема. А вірити у те, чого нема, несерйозно. Ну, як, ви згодні зі мною?

— Бог понад земними відчуттями,— не здавався ксьондз. — Він поза межами людського розуму. Він єдина, всетворяща, всевтілююча істина. З богом людина сильна, без нього безсила.

Сперечатися далі було безглуздо. Все ж таки хотілося, щоб ксьондз відповів мені без містики:

— От ми, радянські, щоб визволити вашу Варшаву, втратили багато наших людей. До якої істини це віднести, по-вашому,— земної чи божественної?

Ксьондз замислився. Раптом заговорила Барбара.

— О! Червона Армія — рятівниця людства,— сказала вона, склавши докупи долоні рук, ніби перед вівтарем. — Праведна мати-природа щедро віддячить вам, і червоні троянди вкриють могили ваших славних воїнів. Перед ними у пошані схиляться люди доброї волі, перед ними схилиться цілий світ...

На якусь мить Барбара просвітліла розумом і говорила переконливо й слушно,— ми щиро подякували патріотці. Божественне питання більше не мало місця. Дійшли до великого перехрестя. Наші супутники звертали вбік, а нам треба було йти прямо. Ксьондз ще раз старанно пояснив, як нам дістатися костьолу, і ми попрощалися. Раптом Барбара схопила за руку Олеся:

— Пане офіцер, ви любите нашого Шопена? — запитувала вона. — Радійте, пане, радійте, що він умер. Якби він жив сьогодні, у нього разірвалося б серце. Повірте, пане офіцер, повірте...

Ми поспішали. Минувши кілька вулиць, повернули вбік, обійшли громаддя руїн. Зимові сутінки вже оповили місто, і ризикувати далі не випадало, бо могли заблукати. Повернули назад, хоча Олеся й брала гірка досада.

— Скінчиться війна, будемо живі, приїдемо у Варшаву. Тоді й відвідаємо, неодмінно, серце Шопена,— обіцяв я своєму побратимові.

Наші армії вели успішний наступ і швидко просувалися вперед. Ми воювали вже на території Німеччини. Форсували Одер. Усім нам уже бачився кінець війни. Наш полк на деякий час зупинився побіля невеликого містечка. Вулиці, будинки чисті, доглянуті. Йдемо з Олесем через місто — мали з'явитися в штаб, що містився на околиці. День видався похмурий. У нашому розпорядженні було дві-три години. При нас автомати. Минаємо будинок з мансардою, такий чепурний, гарний. Нараз Олесь зупиняє мене. В ті дні настрій у нього був чудовий — врешті отримав листа від Марини. Як він знайшов адресата, невідомо, та Олесь ходив окрилений. Вивчив листа напам'ять, а він такий теплий, поетичний, одне слово, любовний. «Олесю мій любий, сонце моє! Прочитала залишений тобою лист. О боже! Ти живий, ти кохаєш, ти пам'ятаєш про мене. Від радості вибігла на вулицю. Будинки, дерева, птахи — усе раділо разом зі мною. Подалася до Дніпра. Бачу — пливе біле-біле вітрило, це плив ти, мій князю. Ти мені махав рукою, ти поспішав до мене. Зійшов на берег, і я кинулася в твої обійми...» Я час від часу просив повторити листа, знаючи, що це йому самому приємно. І він повторював, читав, як вірші, та жартував з мене.

— Не сумуй, командире, скоро, ой як скоро ми не знатимемо, де й подітися від радощів, від дівочих цілунків,— обіймав він мене за плечі. — А що? Давай поб'ємося об заклад, завтра ти матимеш листа від Дессегуль. Навіть наперед можу сказати, що вона напише... — Він трохи помовчав, а тоді почав імпровізувати: — «Стою на раменах синіх гір і дивлюся на північ, на далекі дороги дивлюся, звідки прискаче до мене на білому коні мій хоробрий джигіт. Обійму я його і скажу: «Повези мене далеко-далеко, полетимо разом високо-високо за білі, як лебединий пух, хмари. Ждуть тебе гори наші, ждуть піски наші, жде тебе Дессегуль...»

— Та облиш ти свою казку,— урвав я його, а самому таки приємно було слухати освідчення дівчини, хоч і уявні.

Отож зупиняє мене Олесь і каже:

— Зайдемо, Новрузе, на хвильку в цей дім. Там рояль.

— Звідки це тобі відомо?

— Не чув акордів?

— Ні...

— Прошу тебе, на кілька хвилин. Я зіграю тобі Шопена.

Я не згоджувався і правильно чинив. Яка ж музика, адже ворожий стан, хоч ми його й зайняли,— думав я і ступав далі. Та Олесь просто хапав мене за плечі, зупиняючи і впрохуючи.

— Командире,— шепотів він, мало не обіймаючи мене,— прошу іменем мого кохання до Марини.

Мені захотілося грубо обірвати його, назвавши його чіпляння невчасним і нерозумним. Але треба було бачити тієї миті очі Олеся — стільки промінилося в них світла і чистоти, натхненної жаги музики і любові, сподівання на щось таке, з чим пов'язувалося здійснення його мрії — найпотаємнішої і праведної. Ох, Олесю, ти мій Олесю... Погляд його очей вмить остудив мій гнів, що вже був закипів. Я мимоволі усміхнувся.

Постукали в двері. Відчинила стара, суха, сива жінка з горбоватим носом, з суворим, непроникним поглядом. Попри всю підкреслену її ввічливість, відчувалося, що впускала нас у дім не з доброї волі. Олесь мав слушність — посеред вітальні стояв великий чорний рояль. Другі двері вітальні виходили в суміжну кімнату. Я зазирнув туди — не було нікого. Стояло лише ліжко з пожмаканою постіллю, звідки, здавалося, тільки-но хтось устав. Я вирішив, що на ньому лежала господиня.

Олесь, поклавши автомат на рояль, вже готувався до «концерту». Пробіг кілька разів по клавішах, щоб розім'яти пальці. Запала тиша. Опустивши руки вздовж стільця, він зосереджувався. Затим неголосно, але врочисто оголосив уявлюваній публіці:

— Фридерик Шопен. Скерцо сі-бемоль мінор...

Олесь заграв і на моїх очах змінився, ладен розчинитися у цій чарівливій зграйності звуків. Натхненне, від того якесь неземне обличчя, граційна постава, приплющені очі, тихе і плавне розкачування в такт мелодії — усе в ньому було природне і незвичайне і напрочуд тонко гармоніювало з музикою. В ці хвилини, авжеж, його слухала Марина-Мариночка, чиє гаряче, уривчасте дихання він чув за спиною. Бачилися йому простори рідної України, чулися її мелодійні пісні. І я подумки на мить опинився у своєму далекому рідному аулі біля підніжжя гір, бачив стару нашу вальковану хатину, хвору матір, яка заждалася сина-годувальника, бачив братусів у залатаних штанцях...

Раптом мені здалося, що хтось дивиться через щілину ледь відхилених дверей суміжної кімнати, хоче відчинити їх з того боку. Ні, не здалося, я чув шерхіт, порух. Курок автомата був напоготові, треба було натиснути, та й годі... Мить, яку не можу простити собі й досі, я прогавив. Інстинктивно скинув голову і встиг помітити лише у щілині дверей сталеве кільце. Пролунав пістолетний постріл. Зрешетивши автоматною чергою двері, я розчахнув їх сильним ударом ноги. За ними лежав, розкинувши руки, німецький офіцер у незастебнутому кітелі, піжамних штанях, з перев'язаною ногою нижче коліна. Пістолет, що тільки-но вистрілив, лишився у правій руці. Я озирнувся назад: зсунувшись зі стільця, Олесь лежав на боці... У відчаї кинувся до нього, повернув на спину. Незрушний погляд, здавалося, дорікав мені. Розлютований, я знову увірвався в суміжну кімнату, кидався по ній, наче щось шукаючи і не знаючи кого й що. Зі стіни зирив на мене портрет з прилизаним видом фашиста, якого я тільки-но вбив. Автоматна черга подірявила портрет. Коли я вийшов у вітальню, стара забилася в куток, благала пощади. Мені не жаль було цього страховиська в образі жінки, яка спородила підлого вбивцю. «Знищи її!» — стукотіло у скронях. Що мене стримало, не знаю. Знесилена від страху, вона припала до моїх ніг. Я знову побачив очі Олеся. Хотілося ридати. Беззвучно плакав, схилившись над загиблим другом...

Завдавши на спину тіло побратима, з двома автоматами ступив я до виходу і машинально завмер на місці. Сивоволоса жінка могла зараз пристрелити й мене. Завмер я на мить, міркуючи, що зробити. Різко повернувся корпусом — жінка, обійнявши мертвого сина, диви-

лася на мене очима злої вовчиці... І лише зараз я пригадав, як поклав пістолет убитого в свою кишеню.

Через день Олеся поховали. Салютували на честь відважного офіцера Червоної Армії. Я виголосив слова прощання. Усі розійшлися, і я сам-один лишився біля свіжої могили. Спали на думку його слова: «Шевченко — втіха душі моєї і довічний мій супутник...» Читав часто Шевченків «Заповіт» і допоміг мені вивчити одну строфу напам'ять. Ставши на коліна біля узголів'я могили, я тихо шепотів, мовби читав священну молитву:

І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

— О, які це слова! — вигукнув Новруз Ніязович, заплющивши очі. — Не буду кривити душею — тоді я не знав, як багато сумовито-пророчого і задушевно-пісенного містять у собі ці рядки. З душею народу перегукувалася в них душа поета. Цього усього я тоді не знав і знати не міг. І лише тепер, коли у нашому місті відкрили пам'ятник Шевченкові, самі ноги несуть мене туди. Стою довго, мов укопаний, біля гранітної плити, на якій викарбувано оті далекі і такі близькі мені слова. Читаю, перечитую по буквах, по складах. І чую незабутній голос Олеся: «Не забудьте пом'янути...»

— Хай пухом буде тобі чужа земля,— сказав я тоді на прощання.

Отак ми втратили Олеся, і тягар цієї втрати лишився на мені. Сказали, що відповідатиму. Найдужче вичитував мені капітан, якого ми прозвали штабним пацюком. Не нюхавши пороху, міг вчити нас тактики ведення бою. А найгірше те, що був уїдливий. Відверто зловрадів, коли хто-небудь проштрафиться. Отож поспішив оголосити, що порушення військової дисципліни, якого припустився Сеїдов на території ворога, треба вважати за злочин. Адже загинув відважний офіцер. Як, мовляв, командир розвідгрупи полку міг виявити отаку недбалість, я б сказав, нехлюйство. Надання Сеїдову звання капітана було, мабуть, передчасним і т. ін. Сам же ухвалив вирок: оголосити сувору партійну догану і просити командування понизити капітана Сеїдова у званні до лейтенанта. Та й інші, ясна річ, виступили неласкаво. Я покаявся в тому, що скоїлося. Підвівся командир по політчастині полку, майор, який неодноразово тиснув нам з Олесем руки після успішного виконання групою завдання штабу. Сказав, що сталася надзвичайна подія, за що капітан Сеїдов повинен відповідати. «Але я знаю й інше,— провадив він далі,— Сеїдов і Бондаренко — великі друзі і вірні бойові товариші. Нема покари жорстокішої, ніж втратити друга, бойового побратима. Це буде, я впевнений, тяжким уроком для капітана Сеїдова. Не будемо піддавати його додатковим покаранням. Тим більше він хоробрий розвідник, заслуговує урядових нагород...» Обмежилися обговоренням.

Зрозуміло, по ворожій землі ми не просто йшли. Гітлерівців кидало в агонію, вони чинили запеклий опір. Не лише Олеся ми втратили. Не стало переважної частини групи. Гірка досада за погибель Олеся не давала мені спокою. «Ех ти, Новрузе»,— вчувався мені його докірливий голос. Бувало задрімаю, а на мене витріщається почвара, сиве розкуйовджене волосся, очі, виповнені страхом і ненавистю, кощаві руки. Це мати того фашиста. Хапала мене за горло, і я зі страхом прокидався...

Війну ми закінчили в Дрездені. Демобілізувалися навесні сорок п'ятого року. На прощання полковник з політчастини сказав нам напутні слова: «Ви з честю виконали місію радянського солдата у Європі. Ви здобули історичну перемогу над чорним фашизмом. Тепер вас жде наша Батьківщина, ждуть зруйновані міста і села. Вас ждуть

не діждуться ваші рідні і близькі, дружини й кохані дівчата, обійми і квіти...»

Добирався я додому майже місяць. Рано-вранці зійшов на знайомому роз'їзді, що примостився між величезним пасмом Копетдагських гір і безмежними просторами каракумських пісків. Поїзд покотив далі, а я стою один як палець, наче впав з неба. Ні квітів, ні обіймів. Страшенна нудьга, почуття самотності охопили мене. Світанок окреслював контури гірських хребтів, біля підніжжя яких, либонь, тільки-но прокидався мій аул. Я пішов за давньою звичкою і невдовзі натрапив на любу, знайому з дитинства, вузьку й курну дорогу, що вела в наш колгосп. Переді мною постали обриси невеликого аулу. Я покинув його лише п'ять років тому, а здавалося, що минув рік. Нашу вальковану, сіреньку, притиснуту до землі хатину я впізнав ще здалеку. Прошкую і готуюся до зустрічі з матір'ю. Мабуть, уже на ногах, порається, як завжди. Зараз побачить і побіжить радісно назустріч. Тільки б не перехвилювалася, і так серце хворе... Брати, бісенята, кинуться мені на шию. Ось зараз розчиняться посірілі від сонця двері мазанки і... Та пригорнула мене тітка Садап, наша сусідка, ровесниця і подруга матері.

— Ох, Новруз-джан, як ждала тебе нещасна мати, не діждалася, бідолаха,— заголосила вона. Я прибрав її руки з пліч, подався до своєї оселі. На дверях висів великий круглий замок, покритий іржею. Опустився на коліна перед порогом і, затуливши обличчя руками, заплакав...

Обійнявши мене, тітка Садап приказувала:

— Не відходила я майже від неї. Бідна, все шепотіла: Новруз-джан, Новруз-джан, Новруз-джан. Ти писав у листі про дівчину з Ашхабада, вона провела тебе на фронт. Дессегуль її звати. А що, коли після війни Новруз вернеться додому із своєю дівчиною — Дессегуль? Ти мені, каже, допоможеш влаштувати той... А там, дивись, з'являться онуки. О боже, яке щастя! — раділа, бідна. Не судилося батькові побачити онука, а я побачу... — Слова сусідки вивертали мені душу, та я не міг її вгамувати. — Коли хворіла, так переживала за твоїх братів. Як умру, не лишай їх без нагляду, Новруз-джан повернеться і забере їх до себе... Годувала я їх, як могла, латала одяг... Але хто замінить дітям рідну матір? Приїхали люди з міста. Сказали, візьмуть їх у дитбудинок. Та хлопці й самі не відмовились. Де вони тепер, хтозна...

Затим, трохи заспокоївшись, тітка Садап розповіла, як недавно заходив до неї новий голова, сказав, що наша мазанка потрапила під знесення, бо відкривають, мовляв, нові ділянки, які засіватимуть пшеницею. Відшкодуємо грошима, не захоче — зведемо будинок, сказав голова. «А що мені їм відповісти, Новруз-джан, ліпше взяти гроші?» — запитує тітка Садап.

Наледве стримуючи злість, відповідаю якомога спокійніше, що їду в Ашхабад.

Вона ніяк мене не зрозуміє, торочить своє, невже у місті достаток? Колгосп розподілятиме тепер прибуток, і життя буде інше. Все-таки рідний аул, свої люди, у біді не залишать...

Мати вмерла, виявляється, рік тому. Братусів спершу взяла старша сестра, а тепер вони в дитбудинку. Поховали маму там, де й батька. Усе це повідомила тітка Садап.

Подався у сусідній колгосп до сестри. Зраділа надзвичайно, приготувала на мою честь обід з пшеничної крупи, запросила сусідів. Сміялася й плакала, просила переїхати до них у колгосп, взяти хлопців з дитбудинку — разом таки легше. Та я не пригрів собі місця ні в сестри, ні в себе у валькованій халупі. Коли б жива була мати, лишився б у рідному колгоспі, а без неї я не бачив у цьому сенсу. Перевіз речі, що лишилися від мами, до сестри та й поїхав у Ашхабад. Чому саме в Ашхабад, навіть не розумів, та щось мене туди звало.

Подав заяву у республіканську молодіжну газету, мав намір стати літпрацівником. Особливого журналістського обдарування в мене не

було, крім мрії, яку плекав ще з шкільних років. Набуток мав невеликий — два чи три дописи, надруковані у фронтовій газеті, що виходила туркменською мовою. Мені спершу дали завдання, і, коли я виконав його, в редакції не так сподобався мій твір, як почерк, яким він був написаний.

Мешкав я у невеликій кімнаті, що винайняв поблизу редакції. В кутку кімнати стояв низенький столик, що хитався на всі чотири ніжки, біля стіни залізне ліжко, ото і вся обстава. Та я не журився, старанно працював. Треба було якомога скоріше заробити трохи грошей, щоб навідати братів. Писав, рвав, знову писав — так часто-густо цілісіньку ніч. Але заробіток наледве покривав мої вельми скромні витрати. Навіть квартплату я заборгував за кілька місяців, через що позбувся і такої оселі.

Редакція доручила мені написати матеріал про дівчину — передовика текстильної фабрики. Учащав я туди довго. Зазнайомився зі своєю героїнею, розпитував її за наперед підготовленим запитальником. Годинами простоював у шумі верстатів, спостерігав роботу рук майстрині. Матеріал у мене вийшов задовгий, та, на мій погляд, непоганий, принаймні не гірший за ті, що їх публікували у газеті мої колеги...

Несподівано урвавши свою розповідь, Новруз Ніязович занепокоєно глянув на мене:

— Надто вже плутана моя розповідь. Пробач. Перескочив на інший сюжет, забувши про Олеся. Насправді ж я іду до нього. Так-так, наберися лише терпіння, мій голубе. — Усміхаючись, він злегка торкнувся моїх пліч.

— Отож,— продовжував він,— минув день, другий, і мене викликає до себе редактор — чоловік років тридцяти, цілком здоровий, але виявився під час війни чомусь потрібніший у тилу, ніж на фронті. Був дуже зарозумілий, за що його недолюблювали всі співробітники. Інколи він викликав у мене зневагу, коли починав підсміюватися над фронтовиками, які, мовляв, б'ють себе в груди на кожному перехресті. Тим часом я намагався підтримувати з ним більш-менш стерпні стосунки, бо становище моє було нікудишнє.

Коли я зайшов, він показав на стіл, де лежав мій рукопис. Побачивши першу сторінку, я затерп. Як же він з нею розправився! Гортаю далі — ще гірше, а деякі сторінки зовсім перекреслені. Голова моя обважніла — давалася взнаки контузія.

— Писати нарис — це не те, що смалити з окопу абикуди. Краще шукай діло по собі. Моя тобі добра порада...

Я не одразу й спромігся на відповідь.

— Нащо ж ви отак,— силкувався я зберегти спокійний тон.

Та шеф був невблаганний.

— Навіщо... навіщо... Що тобі було доручено? Не вигадки твого фронтового розуму нам потрібні, розумієш? А конкретний,— затарабанив він по столу,— конкретний досвід передової комсомолки. А в тебе? Вона любить читати фронтові листи батька. «Працюй, моя доню, працюй з мамою, ви допомагаєте фронту. Скоро закінчимо війну. Як я вас люблю — тебе і маму...» Дочка зберігає листи воїна, який загинув у травні сорок п'ятого. Або ще,— розпасіювався редактор,— цей верстат не працює, цей потребує ремонту. Тільки ти й бачиш усе це. Є люди, яким належить бачити, який верстат працює, а який ні. Не твого розуму діло. Ти давай нам передовий досвід, розумієш, роль комсомольської організації, яка надихає молодь на самовіддану працю в ім'я відродження країни.

— Таж я написав правду,— знову стримано заперечив я.

Він не вгамовувався.

— Правда, правда... Щербатої копійки вона не варта! Ти насилу

написав нарис, а треба було придивитися до життя фабричної молоді, що кипить ентузіазмом. — І став повчати, що, мовляв, ти ж партійний журналіст, мусиш бачити усе краще, передове у нашому житті. І про погане ти мусиш уміти писати так, щоб воно здавалося гарним. Що молодь треба виховувати на хороших прикладах нашої дійсності.

— Отже, я, відверто кажучи, мушу дурити наших читачів,— мовив я, не приховуючи своєї іронії та обурення.

Редактор від злості вибалушив на мене очі і вбивчо проказав:

— Згадай той день, Сеїдов, згадай, як ти благав узяти тебе на роботу. «Мати померла, двоє братусів лишилися сиротами». Плюєш у чашку, з якої їси.

Я заспокоював себе, щоб не вибухнути. Намагався переконати, що матеріал правдивий, що готував я його старанно. Ось, кажу, на війні... А він так розвів руками, що я подумав: зараз знепритомніє.

— О боже! Знову війна...

— Так, так, товаришу редактор,— кажу я,— ми тоді не приховували правди, хоч якою б гіркою була вона для нас. Танків у нас було мало, то ми не казали, що їх багато, а почали їх створювати; не вистачало літаків, то ми не вдавали, що їх у нас достатньо, а почали будувати. І врешті-решт здолали фашиста. А ви...

Редактор подякував мені за «гарну лекцію» і додав, що я забуваю про те, що тепер я не командир, як було на війні, а підлеглий, що, мовляв, мирне життя має свої правила, і це мені треба добре затямити.

— Надто довгого язика маєш,— процідив він зневажливо, одвертаючись.

— Негідник!!! — вирвалося в мене. І, схопивши обіруч стільця, на якому я сидів, щосили пошпурив у нього. Встиг, падлюка, нахилитися під стіл, та я наскочив на нього вмить. Від люті мало не задушив його, та надбігли на його нелюдський крик працівники редакції. Я йшов по коридору, а навздогінці луналo:

— Міліцію! Дзвоніть у міліцію!

Опинився на вулиці. Кров шугала в скроні, зашуміло у вухах і наче притупився зір. Нила контужена голова. Треба було оговтатись — змусив себе йти швидко-швидко, а куди — й сам не знав. Докоряв собі, картав, шпетив себе: «Давай, давай, відважний розвідник, побігай трохи. Фашистів здолав, а тут неспроможний посадити на місце дезертира. Зносиш образи. Який з тебе журналіст? Себе не в змозі прогодувати. Час уже замінити гімнастерку. В дитбудинку ждуть брати. Нікчемний ти чоловік!..» У нападі злості лаяв себе, розтирав на порох. Відчував утому, не розумів, куди забився. Дивлюсь, назустріч шкандибає чоловік на милицях у супроводі молодої жінки. Та вони мене не обходили. Порівнявшися, вже майже розминулися, як раптом жіночий голос вимовляє моє ім'я. Я з несподіванки аж стенувся. Озираюся — знайоме обличчя, так, вона — Дессегуль! Обличчя вже не тієї дівочої краси, що так мене зачарувало, але очі ті самі — великі, чорні, променисті.

— Вітаю,— мовила вона, явно соромлячись присутності чоловіка на милицях. — Повернулися живі-здорові. А це мій чоловік, знайомтеся.

Я подав руку фронтовикові. Він виявився людиною щирою, не надав ніякого значення нашому зніяковінню:

— Звідки повернулися?

— З Дрездена.

— З самої Німеччини, значить, а мені там побувати не довелося. Під Курськом вийшов з ладу.

— Новруз вирушив на фронт майже разом з нашим Агамурадом,— пояснила Дессегуль своєму чоловікові.

Прощаючись, він запросив мене до них додому, сказав адресу, яку я не став запам'ятовувати.

— А як Агамурад? — згадав я. На ці слова в Дессегуль на очі

набігли сльози, вона ладна була розплакатись, та швидко відвернулася. Я пішов далі.

Тягар сьогоднішнього дня, що так гнітив мене, враз упав з душі, поступившись місцем Дессегуль. Я наче остовпів. Хотілося побігти, наздогнати її, хоча б спитати, чи одержувала мої листи, чи пам'ятає мого друга Олеся, про якого я їй писав. Хотів розповісти, як мріяв про неї протягом усіх п'яти воєнних років, як поетизував Олесь мої почуття до неї, як вона заочно завжди була присутня в наших з Олесем коротких розмовах біля вогнища. Та й вона, либонь, могла мені дещо розповісти. Чому в неї сльози? Чи тільки від туги за братом? Чи щаслива вона з чоловіком? А може, це сльози від гіркоти марних сподівань? Може, вона любила мене, чекала? Може, мій лист не дійшов? Ох, як усе в житті непросто. Роками зберігаєш, пам'ятаєш, усе призбируєш по крихті, а життя одним махом може все зруйнувати. Лише тепер до мене дійшло, що мене поривало в місто. Я відчув себе вкрай спустошеним. Не було в мені ні злості, ні образи, ні гіркоти. Цілковита байдужість опанувала мене, і саме перебування на землі здавалося мені в цю мить тягарем. Що більше заглиблювався в себе, то більше підступав до бездонної прірви.

Прокинувся рано-вранці на лавочці міського парку, розбуджений двірником. Соромно стало за себе, хутко опорядився. Голова гула від пережитого. Пригадав усі вчорашні події, і на серці стало ще тяжче.

Проходжу повз триповерховий будинок з колонами на фасаді, і мені вчулося... Ні, не вчулося, а чую... Що ж ви думаєте? Так-так, скерцо! Скерцо сі-бемоль мінор Шопена. Дослухаюся, простую на звук. Підступив до відчиненого вікна на першому поверсі. Дівчина років шістнадцяти-сімнадцяти знову й знову повторювала перші акорди скерцо, грала, помилялася в нотах, починала спочатку. Залягла пауза, і чую згори:

— Що вам треба?

— Слухаю музику,— відповів я, винувато усміхаючись. — А що, не можна?

— Можна, звичайно. А ви фронтовик?

— Так.

— Можете зайти в клас.

— А це школа?

— Ні, музучилище.

Смаглява музикантка у коричневому платті з білим фартухом зустріла мене привітно.

— Давно повернулися з війни? — Я відповів. — Мій батько загинув на фронті, я зростала в дитбудинку,— довірливо стала оповідати.

Дізнавшись, що мої братуні в дитбудинку, спитала:

— Чому ви їх не берете додому?

Мене було загнано в глухий кут.

— А що, хіба у дитбудинку погано?

— Ні, не погано, та... — запнулася вона. І, не дивлячись на мене, зітхнула: — Хочеться погрітися біля домашнього вогнища...

Я дізнався, що звати її Гульнар.

— Братів у тебе немає, Гульнар?

— Ні, я сама.

— Тоді вважай мене старшим братом.

Вона ласкаво усміхнулася. Сівши за рояль, спитала, що зіграти. Я загадав Шопена і неодмінно Скерцо сі-бемоль мінор, а потім, кажу, можна й полонез Огінського... Вона вибачилася, що скерцо ще не вивчила напам'ять, та, раз я вже прошу, спробує зіграти, як зуміє. Довго готувалася, гортала ноти, щось відзначала там, мовби я прийшов приймати іспит. Нарешті руки вільно опустилися вздовж стільця. Чекав. Ще мить, і... залунав перший акорд і наче пройняв мене. Нібито уві сні чи в маренні привиділася мені ота кімната. З перестраху я витріщив очі: за роялем... ні, не Гульнар... Олесь грав, так, він, і точно

такий, яким запам'ятався мені в останні хвилини тієї трагедії. Я заплющив очі. Музика шаленіла, підхльоснута юним натхненням. Мене аж затрусило. Ні, це не видіння. Олесь був зримий, відчутний на дотик. За пюпітром лежав його автомат. Та сама напівтемна вітальня. І стіни обклеєні узорчастими шпалерами. О боже! В кутку, мовби зачаївшись, сиділа сивоволоса жінка і дивилася на нас з прихованою ненавистю. А ось... ті самі... підступні двері. Хтось за ними вовтузиться. Так, чую шерхіт якийсь. Треба випередити... Не дати змоги прицілитися... Треба випередити. Треба... Треба... І з гуркотом я кинувся за двері. Вмить змовкла музика, і я отямився, ударившись руками об класну дошку. Перелякана Гульнар підхопилася з місця і нестямно дивилася на мене. Вона вся тремтіла. Я боявся, що вона закричить, покличе на допомогу. Краска сорому залила моє обличчя. Хотілося, щоб вона мене зрозуміла, і я сказав, намагаючись надати голосу якомога більше проникливості:

— Вибач, Гульнар...

Новруз Ніязович опустив голову на руки. Пальці злегка масажували скроні. Він попросив вибачення і заговорив, понизивши голос:

— Між іншим, ота загадка не зрозуміла мені й донині. Музика може змусити пережити пережите, відновити в пам'яті минуле, відчути його з новою силою. Але все це відбувається всередині тебе, в уяві. Я ж звідав тоді і сон, і явину.

Словом, уявляєте моє становище. Але Гульнар, спасибі їй, не залишила мене. І я розповів їй причину мого дивного вчинку. Історія про Олеся розчулила її. Може, вона подумала про загибель свого батька на фронті. Міцно закусивши тонкі губи, вона щосили стримувала сльози. Та вони мимоволі покотилися. Я заспокоював її, як міг. Признався, що я журналіст, обіцяв написати про неї в газеті, навіть зразу придумав заголовок: «Дівчина щедрої душі». Мої речі вплинули на неї — усміхнулася крізь сльози, заспокоїлася.

— Ну, а ви як, опам'яталися? — запитала вона. У відповідь я лише підморгнув. — Чи в змозі ви тепер слухати тихо й мирно?

Я пообіцяв.

Повторне виконання скерцо вже не гнітило мене. Навпаки, душа моя мовби прояснювалась. На очах змінювався світ, в якому, виявляється, так багато радісних барв, світла і звуків. Я мовби вдихав свіже гірське повітря. Гульнар надавала музиці відчуття полум'яного життєлюбства, яке наповнювало мене по вінця. До мене повертався природний, здоровий дух, здорове відчуття світу. Вчувалися слова Олеся: «Загиблі залишають нам свої мрії. Ми за них відповідаємо. Треба, щоб у нас вони не вмирали...» Це він сказав біля вогнища, коли ми з кухлями в руках поминали тільки що похованих бойових побратимів. «Щоб у нас вони не вмирали»,— повторювали ми як клятву. Скерцо добігало кінця, а мені так хотілося, щоб воно не закінчувалося. Прозвучав фінал, та Гульнар не одразу підвела голову. Я встав і по-воєнному віддав честь на знак почуття глибокої вдячності цій юній чарівниці.

— Сестричко,— сказав я, прощаючись,— коли б ти знала, що вдіяла зі мною своєю музикою: ти повернула мені життя, віру...

Поцілувавши її у щоку, я кинувся на вулицю. Мовби пройшов крізь чистилище. У всьому тілі була легкість, окриленість. Ноги самі несли мене в редакцію. Сила, що виштовхнула мене звідти, знову вабила туди. Там мене чекає робота, чекають люди — добрі, не дуже добрі. Там чекає мене життя...

Запала мовчанка. Легко зітхнувши, Новруз Ніязович роззирнувся довкола, з кимось із перехожих привітався кивком голови. Повернувся до мене:

— Оце і все. Дякую тобі за довге терпіння.

Я не знав, як подякувати людині, яка так захопливо повідала мені про людські долі з їхньою мужністю і героїзмом, любов'ю і вірністю, дружбою і братерством.

— Спасибі вам,— подав я йому руку. — За вашу пам'ять спасибі, що зберегла цю хвилюючу історію.

Ми міцно потисли один одному руки. Він запросив мене додому, але я чемно відмовився, будучи ще під враженням від почутого. Не слід більше втомлювати його.

Біля меморіалу я мимоволі зупинився — знову лунало скерцо. Я озирнувся. Новруз Ніязович стояв, дивлячись у бік пам'ятника. Освітлений заходом сонця, він сам скидався на пам'ятник. Я ще раз поклонився мармуровому бутону тюльпана. Поклонився пам'яті тих, хто поліг у землі нашій і чужій, щоб розвіяти чорні хмари над людством, щоб відстояти своєю кров'ю світле життя поколінь — сьогоднішніх і майбутніх, довічно їм удячних.

А музика лунала — збуджувала, кликала, вабила...

Переклад з туркменської.

П. Сулименко. Севастополь наш

АЛЛА ПОТАПОВА

НІЖНІСТЬ

ОПОВІДАННЯ

Він квапливо почав відривати гудзики від куртки. Вони не піддавалися, тканина натягувалася, потім лунко тріскалися нитки, і в його руці один по одному опинилися чотири гудзики.

Відірвати п'ятий вона йому не дозволила. Їй було невтямки, навіщо він це робить. Долонею торкнулася його побілілого жорсткого кулака, у якому були затиснуті гудзики, відокремлені від його одягу, від нього. Кулак розслабився, і темно-коричневі, з золотистими напливами кружечки покотилися їй на долоню. Вони скидалися на стародавні таємничі монетки, хоч з другого боку мали міцні вушка для пришивання.

Звичайно, вони щонайменше годилися на сувенір. Та нічого іншого він не мав. За метушнею трьох днів, коли вони були поруч — маленька метка перекладачка і представник забороненої в рідній країні народної партії, йому й на думку не спадало, що знадобиться така річ, як сувенір. Життя навчило його поважності, і в свої двадцять два роки він здавався собі чоловіком, що прожив безліч років, а своїм товаришам — мудрим, досвідченим підпільником.

Протягом трьох днів у Радянському Союзі його супроводжувала безтурботна хмарка з білявого волосся та легеньких суконь на ім'я Аліна. Протягом трьох днів він ходив по музеях, зустрічався зі студентами, розмовляв з робітниками і не міг вийти з дива, як багато встигли зробити ці росіяни: і перемогти, і збудувати новий світ.

Аліна швидко і впевнено перекладала його гортанні фрази, і вони неодмінно зацікавлювали співрозмовників. Студенти, і робітники, і всі, серед кого він опинявся у стрімкому, чітко спланованому ритмі зустрічей, поділяли його погляди. Спершу він сприймав це як звичайну чемність, та невдовзі зрозумів, що Радянський Союз давно пройшов той етап становлення, який має тільки розпочати його країна.

Він зітхнув. Який ще довгий шлях до омріяного! Чи зможе він пройти його, хоч до старості ще начебто далеко. Та якби ж то все залежало від самої лише старості...

Він стояв спиною до міста з його неймовірним, фантастичним спокоєм, без раптових пострілів, без поранених на бруківці та поліцейських броньовиків. Реальне, неземне місто, яке навіть не розуміє, що воно надзвичайно гарне й привабливе для того, хто повертається у знегоди й лихоліття.

Якби дуже захотіти, можна лишитися в розміреному чужому бутті. Проте це не для нього. Тепер, коли він побачив усе на власні очі,— тим більше.

Аліна мерзлякувато стенула плечима. Вони стояли біля виходу з аеропорту. Ось-ось під'їде іграшковий, приземкуватий поїзд з кількома відкритими вагончиками і відвезе його до літака. Через нейтральну країну він повернеться додому, і триденна поїздка закарбується в пам'яті яскраво, але безповоротно, як сон.

...Це було другого дня. Щось відмовило у машині, якою вони

вирушили на чергову зустріч. Шофер морочився з ключами запалювання, буркотів, лаявся, та все намарне.

Аліна запропонувала вийти з машини, розім'ятися. Вони були майже за містом. Уздовж дороги довгою шерегою виструнчився ліс. Він нахилився і взяв грудку землі, розтер її між великим і вказівним пальцями, понюхав. Земля пахла точнісінько так, як на його далекій батьківщині,— одвічним теплом і травами.

Шофер копирсався у двигуні, а вони поволі спрямувалися в глиб лісу. З виглядом привітної господині, якій випала нагода показати свій затишний дім, Аліна перекладала на його мову все, що вони бачили.

— Он полетіла сойка! Правда, гарна? А це сосна.

— Пінус сільвестріс,— мовив він. І пояснив: — Це по-латині.

Аліні закортіло спитати: «Ти й по-латині знаєш?» — але вона подумала, що образить його, і промовчала.

Першим зупинився і прислухався він. Тоді сказав сторожко:

— Шум якийсь.

— Справді, шум,— підтвердила вона і одразу по-дитячому вигукнула: — Та це ж дощик!

— Ліпше це був би шум від двигуна,— зітхнув він і показав Аліні на годинника.

Несподіваний дощ затарабанив заклопотано, енергійно, пробиваючи ще кволу весняну глицю. Аліна стала під лапату соснову гілку.

На мить йому здалося, що він у себе вдома — такий схожий дощ, і сосна, і дівчина, і поспіх, хіба що лише не йти на завдання.

— Ходи-но сюди, промокнеш!

Скоряючись якомусь внутрішньому пориву, він ступив до неї, розстебнув куртку і прихилив її голову до своїх грудей. Вона не скрикнула, не відхилилася, а відразу принишкла, як зайченя, задихала йому в груди, і там, коло серця, йому від цього стало гаряче.

Його руки мимоволі притисли куртку трохи дужче, ніж треба. Він відчув, як вона поволі стає навшпиньки — може, їй незручно стояти, а може... Адже він був набагато вищий за неї.

Йому нараз забило віддих, він ледь відхилив куртку і побачив пухнасту гривку на чолі у дівчини зовсім близько, так близько, що його напружені губи налилися жаром і пополотнів шрам, який перетинав праву брову.

Вона витягла руку й обережно доторкнулася до шраму:

— Тобі боляче було?

Він крутнув головою. Її доторк знесилював, і він зціпив зуби.

— Гей, де ви, поїхали! — гукав шофер.

Вона аж відскочила від нього і побігла до машини, перестрибуючи через сухе листя та ямки. Він подався слідом, зусиллям волі звільняючись від раптового запаморочення. Він гнівався на себе і наказав собі забути про це.

І ось йому, дуже поважному двадцятидвохлітньому чоловікові, захотілося враз схопити цю дівчину, яка стояла поруч нього, яка мала такі чарівні блакитні очі і так добре знала його рідну мову, і повезти з собою. Його пройняло відчуття, мовби між ним і нею ще там, у лісі, виснувалася павутинка, що болісно напружилася зараз, а коли він поїде, вона розтягнеться на багато тисяч кілометрів і довго дзвенітиме журбою і ніжністю.

Звідки в мене узялася ніжність, дивувався він, намагаючись не дивитися на неї. Їй було зимно в легкому ошатному плащі, вітер шарпав поли світлими крильми, і вона сердито поправляла плащ обома руками. Чи вистачило б у неї сміливості пронести зброю так, як це роблять дівчата його країни?

...Їх було троє. В сумочці дівчини лежали два пістолети. Спершу мали покласти один, та вирішили, що в разі невдачі це справи не міняє. У хлопців були настовбурчені кишені від усякого дріб'язку: носовиків, пачок цигарок, зібганої легальної газети. Такий був розра-

хунок: коли робитимуть обшук, почнуть з цих підозрілих кишень, а не з маленької жіночої сумочки.

Дівчина сміялася й кокетувала, коли патруль вивернув кишені хлопців і весь їхній вміст падав на землю. Правда, один з юнаків дістав удар у плече на прощання і мало не впав. Та це були дрібниці порівняно з тим, що все обійшлося гаразд. Дівчина усміхалася і, відходячи, помахала патрульним рукою з довгими пальцями... Пістолети потрапили за призначенням. Так, того разу їй пощастило.

Він швидко зиркнув на Аліну. Юне, вміло підфарбоване обличчя. «В дільниці у неї порозмазувалася б туш,— між іншим відзначив він. — А ще руки. Вони дуже люблять випещені руки. Вони відчувають особливу втіху, коли калічать пальці з манікюром».

Вітер навівав їй на обличчя волосся, вона відводила пасма тонкими пальцями, а йому несила було дивитися на неї, бо уявив її тендітну, гарненьку фігурку в катівнях.

— Тобі зовсім не сумно зі мною прощатися! — легким, грайливим тоном дорікнула йому Аліна, відвертаючись од вітру. Ох, цей вітер!

Він чітко згадав, як завивав вітер за гратами вікна, лютий, рвучкий, як лежала на підлозі дівчина-зв'язкова, а довкола неї розпливалися темні плями, мовби розверзлася підлога і вона занурювалася в темно-червону рідину, що проступала з невидимого болота.

Та все було набагато простіше. І жахливіше. Вона лежала по-садистському, методично змордована, і кров точилася з неї...

Перше, що вразило його по приїзді сюди, це те, що немає тут комендантської години. Він, ясна річ, знав про це. Та не уявляв, як це насправді. Усміхнені хлопці з гітарами й легковажними пісеньками, літні люди, що гуляють по освітлених вулицях, святкові станції метро. У скляних капсулах-будках — охоронці порядку. Щоразу він очікував, коли ж хто-небудь з них походжатиме вулицею із закладеними за спину руками і чіпким, підозріливим поглядом обмацуватиме перехожих, щоб морозом сипонуло по тілу навіть у найбезневиннішого. Недовірливо скидав оком на регулювальників із хватким смугастим жезлом...

Аліна покрадьки обернулася: чи не під'їздить уже поїзд-перевізник? Вона не те щоб поспішала чи був їй не до серця рослявий, не по роках похмурий хлопець, з яким вона їздила по місту три дні. Міг би усміхнутися хоча б на прощання. Вона так старалася!

В ті хвилини у лісі їй здалося, що вона йому подобається, хоча хто їх зрозуміє, отих хлопців із далеких, незнаних країн, знайомих нам лише по географічних картах.

— Хочеш сигарету? — спитала вона і дістала пачку «Стюардеси». Це були жіночі сигарети, та, здається, у нього свої закінчилися.

— Ні,— ледь усміхнувшись, він похитав головою.

І в ту мить він гостро відчув, що найцінніше, що він здобув завдяки поїздці в Радянський Союз, це не зустрічі і розмови, а оце несподіване, зовсім не зрозуміле почуття ніжності до дівчини, яка стояла поруч нього. До дівчини, яка може зараз повернутися у своє безпечне місто і піти зі своїми друзями в кіно чи на вечірку і затриматися там до півночі. Їй не треба боятися і ховатися, ніхто не вигукне біля неї переляканo: «Облава!», ніхто не заступить їй шлях променем кишенькового ліхтарика, владним голосом кинувши: «Документи!» І вона, нервово глянувши на годинника, не запорпається в сумочці, не знаючи, чи ночуватиме вдома після цієї зустрічі.

Серце знову зайшлося від неймовірної ніжності, начебто Аліна стояла на допиті, а біля неї двоє із засуканими по лікоть рукавами на жилавих руках, готові на все. І від нього залежало, щоб вона залишилася такою, як є,— із зворушливими штучними тінями довкола ясних, не потьмарених бідою очей, з рожевими, аж ніби припухлими губами, з гладенькою, без жодної подряпини чи шраму шкірою на тонких, гнучких пальцях.

Йому запраглося, щоб вона відчула спільність їхніх доль, їхню неймовірну залежність, як залежність усього сущого на цій землі, що пахне одвічним теплом. Коли він із своїми товаришами не зупинить у себе в країні коричневу чуму, вона може поєднатися із собі подібними і понищити аеродроми, міста, народи. Так уже було одного разу. Тепер це буде в кілька разів нещадніше. Що коричневій чумі така хмарка, як легка, щаслива Аліна?

Рука намацала гудзики на куртці, яка ще зберігала запах її волосся, тепло її віддиху. Він нічого не мав, крім цих гудзиків, навіть цигарки він давно випалив. І він почав відривати їх один по одному, як заклинання, подумки повторюючи єдине: «Живи, Аліно!» Він зупинився лише тоді, коли тепла долоня дівчини торкнулася його руки.

Уперше він подивився їй просто в обличчя, і в його очах було стільки лагідності й болю, що в неї мало не зупинилося серце і сигарета випала з руки. Вона боязко спитала:

— Що з тобою?

А він спрагло дивився на її по-юному припухлі, не цілувані ним губи, на ніздрі тонкого носа, що здригалися від хвилювання, на голубі, рідкісні у дівчат його країни очі, і хвиля ніжності затоплювала його, не давала дихати. Він ніколи ще не кохав, йому було якось не до цього. Та й зараз, чи кохав він цю чужоземну дівчину?

Коли б його запитали, він, напевно, не зміг би відповісти. Тому що почуття його було сильніше, глибше за те, що можна виказати словами.

Він розчепив кулак з гудзиками, і маленькі круглі талісмани опинилися в її руці. «Добре, що я не відірвав ще одного,— нараз подумав він,— вони просто не помістилися б на її долоньці». Він склав її пальці в кулачок і поцілував їх, ледь торкнувшись губами.

Пасажири заквапилися до автопоїзда, що нарешті під'їхав, і він також пішов, озираючись і махаючи рукою, в якій тільки що були його гудзики.

— Не застудися! — крикнула Аліна.

Запинаючи куртку, він усміхнувся їй і водночас собі, своїй думці про те, як житимуть тепер поруч з дівчиною-хмаркою талісмани, в кожний з яких він уклав замовлене слово.

...Вона побачила його обличчя на екрані телевізора і всміхнулася. Лише потім збагнула, що його вбили. На фотознімку він був живий, з прямим, гострим поглядом під широкими темними бровами, одну з яких перетинав шрам.

Приголомшена, Аліна дивилася на обличчя хлопця, який заховав був її під куртку від дощу, і їй ніяк не вірилося, що його вбито.

Навіть для смерті він інкогніто. «Загинув один з керівників народної, забороненої у себе на батьківщині партії, яка всупереч усьому продовжує боротьбу за свободу і незалежність, за мир у всьому світі»,— говорив диктор. Далі зображення зникло, і нічого не лишилося. Вона знову відчула під пальцем його шрам.

— Тобі боляче було?..

Через кілька днів її мати здивовано вигукнула:

— Боже, який несмак! Ці гудзики зовсім не пасують до твоєї нової сукні!

— Пасують! — відповіла Аліна.

«Я пришиватиму їх до всіх моїх одяганок до кінця життя!» — подумки сказала вона йому.

І він мовби зайшов у кімнату, торкнувся руки, в яку колись поклав свої талісмани, і стиха, ледь чутно проказав: «Живи!»

САВА ГОЛОВАНІВСЬКИЙ

МЕМОРІАЛ

РОЗДІЛИ З КНИЖКИ

СПОГАД ПРО СТАРШОГО БРАТА

Почувши, що я маю намір написати спогади про Миколу Бажана, один значно молодший за мене письменник сказав:

— Я знав його особисто, знаю його творчість, вважаю одним із видатних гуманістів у нашій літературі. Та як пояснити його власні визнання — маю на увазі його спогади про Юрія Яновського — в неуважі до товаришів, навіть найближчих? Адже вся його творчість суперечить такому твердженню!

Запитання було несподіваним, і я відповів приблизно так: коли людина привселюдно визнає свою тимчасову слабкість, це вже свідчить про неабияку мужність і чесність. Я розумів, що, відповівши отак, по суті уникав відповіді. І це ствердило мій намір написати спогади, бо я прожив поруч із Бажаном майже все свідоме життя і добре знав причини гірко засудженої ним «неуваги», як і чому він її колись виявляв. Якщо подібне запитання виникло у мого нинішнього співрозмовника, воно безперечно виникатиме і згодом, коли вже нікому буде відповідати і пояснювати!

Микола Бажан був складною людиною і шлях його теж був складним. Свого часу поруч з його ім'ям ставили зневажливе слово «попутник», а згодом він очолив тих, чиїм попутником вважався. Його вважали відлюдником і шукачем абстрактних істин, а невдовзі всім стало ясно, що ті істини мають конкретний та неоднозначний життєвий зміст. Перелік таких «перевтілень у часі» можна наводити й наводити, та суть у тому, що ніяких перевтілень, власне, не було і бути не могло.

Він просто був талановитіший і складніший за тих, хто його оцінював і намагався осмислити характер життєвих явищ, а насправді вдовольнявся проголошенням банальних істин. Ось чому його колеги по уманському кооперативному технікуму, яких звабило віршування, так і лишилися літературними кооператорами, а він став енциклопедистом, знавцем культури людства, філософії й історії, естетики та моралі — всього, що необхідно талановитій людині, аби стати мистецькою о с о б и с т і с т ю.

А особистість не лише складна сама по собі, вона ще й міняється. Буває, кардинально. Бажанові така «кардинальність» не знадобилася, бо ще зовсім молодим він правильно зрозумів перебіг суспільних подій. Хоч за своїм соціальним походженням, за прикметами тодішньої атмосфери він мав би «збочити», бо ж збочували навіть деякі з тих, у кого, за висловом іншого поета, навіть «штанів не було». Йдучи правильною дорогою, він опинився попереду: крім шляху, яким ідуть усі, є ще й інший, внутрішній шлях, який виводить людину в особистість.

Я познайомився з творчістю Миколи Бажана значно раніше, ніж з ним самим. Совість не дозволяє мені твердити, що до його віршів я й тоді ставився так, як нині. Ні, в ті роки з юнацькою самовпевненістю я вважав, що, належачи з ним до різних літературних організацій, ми належимо й до різних класових верств. Допоміг випадок: я оселився в одній квартирі з Юрієм Яновським, де й познайомився з Бажаном.

Потім ми не зустрічалися досить довго. Бачив його на першому всеукраїнському з'їзді письменників, на першому всесоюзному письменницькому з'їзді у Москві, але здалеку. І лише влітку 1935 року, коли Іван Юліанович Кулик, голова новоствореної Спілки письменників України, запросив Бажана та мене супроводжувати його в подорожі до Умані, ми зблизилися — тепер уже назавжди.

Про ту незабутню подорож я вже розповів у своїх спогадах про Кулика і повторюватися не буду. Скажу тільки, що подорож виявилася не лише приємною та корисною, а й веселою, хоч ні Кулик, ні Бажан не належали до категорії гострословів і вигадників, які завжди веселять компанію. Та навкіл стелився залитий сонцем запахущий степ, повітря бадьорило і п'янило, прийшло благодатне почуття розкутості, і властива моїм супутникам стриманість танула. Авто стрибало на вибоїстому грейдері. Бажан, найвищий, перший сягав перетинок, на яких тримався тент, і коли таке траплялося, вибухав сміх.

Під час тієї подорожі я почув чимало цікавого про молоді літа Бажана з його власних уст: і про те, як сімнадцятилітнім хлопцем він випадково натрапив на позолочену раму від полотна, на якій значилося ім'я Тіціана, і поклав собі будь-що розшукати вкрадений неоціненний твір; і про те, як з лантухом солі їздив на возі по Уманщині, розшукуючи ту та інші картини; і про те, як експедицію перестріли банди і мало не розстріляли його... Чимало цікавого я почув тоді і про уманську студію Курбаса, ім'я якого він вимовляв мало не пошепки: видатний режисер на той час був увільнений від керівництва «Березолем». Про уманську студію Бажан розповідав захоплено, і в тому шепоті чувся біль...

Я тоді вперше побував у Шевченкових місцях, а обидва мої супутники знали тут усе. Я слухав їхні розповіді пожадливо і саме їм завдячую, що наважився взятись за шевченківську тему, написав віршовану п'єсу про великого Кобзаря.

До Києва ми повернулися здружені. На той час ми жили в одному будинку і не раз вирушали вдвох на прогулянку по вечірньому Києву. Бажан водив мене глухими завулками, історію яких добре знав. Часто до нас приєднувався Олександр Довженко.

Бажан уже тоді вражав своєю ерудицією. Прочитане карбувалося в його пам'яті назавжди. Була в нього рідкісна особливість, яка давала змогу інтелектові збагачуватися більше, ніж дано самою природою іншим: він читав надзвичайно швидко, вмів охопити зором не окремі слова чи навіть фрази, а всю сторінку цілком і при цьому вловити зміст кожної фрази.

Вперше я пересвідчився в цьому після повернення з подорожі. Бажан побачив у мене великий том повістей Джона Прістлі, який набирав у нас популярності після успіху своєї п'єси «Мати» на Україні і в Москві.

— Дайте почитати,— мовив Бажан.

— Як тільки дочитаю, будь ласка,— відповів я.

— Ви по обіді, мабуть, будете відпочивати? — Він гортав сторінки, скинувши окуляри і зазираючи в книжку зблизька. — Коли прокинетесь, книга буде на місці.

— Ну, коли так... — недовірливо всміхнувся я.

Години через півтори він з'явився знову, поклав книжку на стіл і сказав характерною скоромовкою:

— Дуже цікаво. Я знав про неї, але якось не потрапляла до рук.

Я здивовано дивився на нього.

— Скільки ж ви встигли прочитати?

— Як то — скільки? Всю.

В це важко було повірити: книжка мала близько шестисот сторінок! І я почав його екзаменувати. Виявилося, що за півтори години він не переглянув книгу, а уважно прочитав.

Згодом я не раз переконувався в його хисті читати «по діагоналі», примноженому унікальною пам'яттю.

Наприкінці тридцятих років Бажан був цілком сформований як поетична особистість: митець зі своїм словником, з властивим лише йому способом мислення, з умінням заглиблюватись в обрану тему і малювати людей та події густими фарбами, широким мазком. Писав він багато і, щоб більш-менш пристойно жити, займався перекладацькою роботою. Вона була йому до душі. А вибір тоді був широкий — братні літератури лише прилучалися до загальної скарбниці своїми зразками.

Він не належав до офіційної літературної «еліти», до обойми «недоторканих» — отже, книжки виходили рідко і майже не перевидавалися, жилося сутужно. А час був складний, упереджена вульгарно-соціологічна критика не давала перепочинку, обговорення, статті, схожі на судові вироки, з'являлися мало не щодень, і Бажану з кількома іншими талановитими письменниками перепадало чи не найбільше.

І раптом — перше урядове нагородження письменників, у тому числі й українських, і серед трьох увінчаних найвищою нагородою — орденом Леніна — Микола Бажан!

Для всіх, а найперше для самого Бажана, це була приголомшлива несподіванка. Досить нагадати, що жоден письменник країни раніше ордена Леніна не мав, і взагалі для всіх ця нагорода була рідкістю. Коли я зустрів Бажана того пам'ятного дня, він був блідий і розгублений, наче в чомусь завинив. Не дивно: після всього, що він читав про себе в пресі, можна було сподіватися тільки на найгірше. І зненацька «отой, з дозволу сказати, поет» відзначений такою високою нагородою!

Про те, як це сталося, розповів на зборах тодішній голова Спілки письменників України О. Корнійчук. Виявилося, що в списку представлених до нагороди Бажана не було — похмура критична хмара тяжіла над його іменем. Але перед затвердженням списку Сталін згадав, що на Україні хтось добре переклав поему Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» і таку важливу роботу потрібно як слід відзначити. Коли йому назвали перекладача, він власною рукою дописав прізвище Бажана — вгорі, тобто для відзначення найвищою нагородою.

Але цього ми тоді не знали, не знав, зрозуміло, і сам Бажан. А тим часом події наростали. В «Літературній газеті» з'явилася велика стаття Павла Тичини про творчість Бажана, пішли й інші статті, повністю протилежні тим, до яких Бажан уже звик. А невдовзі йому запропонували від імені ЦК виголосити головну доповідь на зборах столичної інтелігенції, що мали відбутися в приміщенні Київського оперного театру ім. Т. Г. Шевченка.

Змінювалося ставлення до інтелігенції: нагородження кращих її представників було своєрідним сигналом. А те, що доповідь доручили безпартійному Бажанові, було знаменним, і це розуміли всі.

Нове становище зобов'язувало. Письменник поїхав на тиждень до новоствореного будинку творчості в Ірпені, щоб як слід підготуватися до виступу в приміщенні опери.

Раніше я лише раз бачив Бажана на трибуні: під час його виступу на першому всесоюзному з'їзді в Москві. Але на з'їзді було так багато блискучих виступів письменників зі світовими іменами, що виділити і запам'ятати виступ скромного Бажана було важко. Тут же, у заповненому вщерть приміщенні київської опери, увага всіх була прикута до головного промовця, і те, як він тримався, впадало в око кожному. А тримався він вільно, говорив розкуто, кожне слово звучало виразно і переконливо.

Думаю, що для самоутвердження Бажана як громадянина, для відчуття певності в собі той виступ відіграв вирішальну роль: зникла розгубленість, вивітрилося відчуття своєї відокремленості в письменницькому середовищі, натомість з'явилося усвідомлення громадської причетності, а отже, й відповідальності за все, що відбувається навколо.

Невдовзі вже ніхто не дивувався, що до делегації, яка їхала вітати Вісімнадцятий партійний з'їзд, було включено безпартійного Бажана, і що саме йому доручили виступити від імені української делегації, і що скоро недавній «попутник» став членом партії, а рекомендував його один із секретарів ЦК. Швидко і впевнено входив він у свідомість суспільства, як один із провідних керівників культурного процесу, і закономірним, зрозумілим було те, що саме він став секретарем парторганізації Спілки письменників України.

Напередодні війни Бажан уже був усіма визнаним громадським авторитетом. Його шляхетність, ввічливість, уміння розмовляти з кожним, хто до нього звертався, як з рівним собі,— все це приваблювало й викликало повагу. Він був не з тих, кому треба нагадувати про обіцяне. Слово було міцним, і це лишилося до кінця життя однією з найважливіших рис його характеру.

Перший день війни він зустрів у Прибалтиці, куди їздив з Ніною відпочивати. Тому, від'їжджаючи на фронт, я з ним не бачився. Зустрілися ми восени, у Валуйках, на затопленій багнюкою вулиці, по якій, мало не тонучи в баюрах, безперервним потоком відступала наша піхота й артилерія. Військова форма на ньому лежала охайно, наче виготовлена на замовлення. Досить високий на зріст, стрункий і підтягнутий, він аж ніяк не виглядав щойно перевдягнутим цивільним інтелігентом, не зважаючи навіть на те, що чоботи мало не по коліна були, як у всіх, у багні.

Ми присіли на якомусь ганку і деякий час мовчки дивилися на змучених і забрьоханих бійців, що проходили повз нас. Настрій був відповідний — певен, що думали про одне: де і коли закінчиться цей відступ і чи скоро станеться злам, в неминучість якого ми непохитно вірили. Я не знаю, що з моєю родиною, Бажан зовсім недавно організував евакуацію письменницьких жінок та дітей з Києва і міг мені про це розповісти.

На отому ганку я почув розповідь про те, з якими неймовірними труднощами Микола та Ніна вибралися з Прибалтики, як лише через п'ять діб дісталися до Києва, як без речей та харчів виїхали на схід письменницькі родини, а з ними й моя... Він мене заспокоював: усе буде в порядку. Але, чесно кажучи, мені не вірилося.

Згодом я довідався, що, побачивши їх на вокзалі, одягнених у ситцеві платтячка та взутих у сякі-такі босоніжки, він жахнувся: попереду зима! І як тільки ешелон відійшов, він кинувся до військового коменданта вокзалу, і хоч як було важко, а випросив вантажний вагон. Потім узяв собі на допомогу Матвія Талалаєвського та Анатолія Шияна, і втрьох вони пішли по квартирах евакуйованих, виламували двері, брали для кожної родини необхідне: теплий одяг, взуття, білизну — те, без чого родина не могла обійтись в тяжкий час далеко від дому. Все це загортали в ковдри та простирадла, клунки перевезли на станцію і вантажили у вагон, мабуть, не дуже й вірячи, що в розгардіяші, який панував на залізницях, вагон не загубиться, докотиться до української Академії наук, евакуйованої в Уфу, а звідки все-таки потрапить до адресатів. Виявилося потім, що вагон таки докотився куди слід, і це врятувало письменницькі родини в люту уфимську зиму 1941—1942 років, коли морози там сягали п'ятдесяти градусів.

Я зупинився на цьому епізоді докладно лише тому, що він малює характер Бажана яскравіше, ніж будь-які здогади про його внутрішні тогочасні переживання. Важко уявити собі цього столичного інтелігента з ломом у руках перед замкненими дверима чужої квартири, але ще важче уявити собі когось іншого, хто за обставин неймовірного

напруження перших днів війни дбав не лише про порятунок жінок і дітей, а й про їхній добробут.

Після окупації Києва я не зустрічав Бажана досить довго. Побачилися ми з ним узимку 1942 року у Воронезькому фронтовому госпіталі, де я перебував після поранення. Він прийшов провідати мене й приніс примірник газети, що її видавали окупанти в Києві,— в ній було вміщено велику статтю про деяких наших письменників, в тому числі й про мене: звичайні ворожі побрехеньки та злісні наклепи. Тяжко було усвідомлювати, що в Києві тепер порядкують фашистські загарбники та місцеві запроданці.

Бажан видобув із планшета свіжий номер газети «За Радянську Україну», яку редагував уже кілька місяців, розгорнув і почав розглядати її, наче бачив уперше. Газета ця виходила українською мовою, її розкидали льотчики нашого фронту над окупованими областями України. Він згорнув газету і сказав:

— Треба давати більше матеріалів наших письменників, а може, й інформацію про них самих. Населення України повинне знати, що ми не лише живі, а й боремося. — І сумовито додав: — Знати б тільки напевне, що газета потрапляє до рук тих, кому вона призначена...

Газета була його болючим клопотом, в роботу над нею він вкладав себе всього. Сили не шкодував: розумів, як чекають люди там, у недосяжних тепер для нас містах і селах, правдивої інформації та моральної підтримки.

Якось я мав одлітати в одну з армій нашого фронту на літаку політуправління, і Бажан схотів провести мене. Я розумів, що насправді його більше цікавили льотчики, які розкидають над Україною газети. Ми виїхали вдосвіта, і поки я чекав на виліт, він подався до величезної скирти торішньої соломи, в надрах якої містився командний пункт авіапідрозділу.

Чекати мені довелося досить довго. Нарешті з'явився пілот і почав вибачатись: його затримав полковник Бажан, розпитував, чи потрапляють газети до рук читачів.

— Та звідки я можу знати?! — апелював він до мене. — Розкидаємо вночі, орієнтуємося за картою, а чи потрапляють газети в поштові скриньки, хтозна. Коли бомбу кидаєш, бачиш, де вибухнула, а це ж...

— Це теж бомби,— сказав я. — Вибухають, але непомітно.

— Ото ж бо й воно,— погодився він.

Звісно, Бажана така непевність турбувала і надалі, і все ж він віддавався газеті цілком, розуміючи, що коли до читачів потрапляє бодай частина тиражу, його зусилля виправдані.

Армії уперто і неухильно просувалися вперед, на захід, до України, і на Бажана чекала нова сфера діяльності — цього разу вже державної.

Життя часто коригує взаємини між людьми: міняючись, воно часом зближує, а іноді й віддаляє. Проте навіть воно не в силі беззастережно диктувати свою волю, якщо взаємини побудовані на грунті міцних моральних засад.

Новий громадський статус, коли Бажан посів високу державну посаду, не міг, звісно, не вплинути на взаємини з товаришами: щоденні важливі справи не сприяли особистим стосункам. Саме цей час Бажан і мав на увазі, коли через три десятиліття гірко каявся у тому, що, «захоплений внутрішніми переживаннями, я уже не був достатньо уважний до переживань навіть найближчих друзів».

Не можна, проте, не звернути увагу, що Бажан посилається при цьому не на свою щоденну зайнятість, а на «захоплення внутрішніми переживаннями».

Які ж то були переживання? Щоб зрозуміти стан його душі, слід згадати про характер часу, який ті переживання породжував.

В газеті «Правда» за 12 січня 1986 року, в статті про новий твір відомого сучасного поета, я прочитав таку фразу: «...без розділу про зловісну постать людини-яструба, про Колиму, без диспуту з нерозумними прихильниками «сильної руки» і всіма тими, хто ностальгічно тужить за часом, дух якого відкинуто і засуджено партією та народом,— позиція автора була б, мабуть, вразлива». Це стосується, звісно, не лише твору, про який ідеться в статті, а й того, що ми пишемо взагалі про події та час, потьмарений тінню отої «людини-яструба», коли слово «Колима» ні для кого не було лише географічним поняттям.

То був час, коли навіть близькі люди віддалялися один від одного лише тому, що цього вимагали зовнішні обставини, які виявлялися значно дужчими за поклик душі. За тих обставин моральний героїзм був рівнозначний наївному донкіхотству, яке не здатне було будь-що змінити, а прирікало на неминучу поразку в боротьбі лицаря з вітряком.

Ніколи не забуду наших нічних прогулянок по місту в перші півлявоєнні роки. Ще зовсім недавно ми воювали проти спільного ворога на фронтах Вітчизняної, а тепер я був серед тих, кого так звана критика мало не щодня обливала брудом, а він — серед тих, хто зобов'язаний був, якщо не виконувати, то принаймні підтримувати її закиди. Що відбувалося в його душі, уявити не важко. Ми блукали по тих самих вулицях і завулках, що й перед війною, але тепер вони були зруйновані вщент і перетворені на купи потрощеної цегли. Те, що відбувалося в нас, виглядало не краще, але хто і чому зруйнував ці вулиці, ми добре знали, а хто і навіщо руйнував наші душі — ні. Це ще дужче ускладнювало становище обох, і вірячи, що навколишні руїни нас не зрадять, ми тільки про те й розмовляли.

Як заступник Голови Ради Міністрів республіки, Бажан працював не покладаючи рук, відбудовуючи культурні установи. А в галузі громадської моралі його позиція відрізнялася від позиції тих, про кого в наведеній уже цитаті з газети «Правда» сказано, що вони «ностальгічно тужать за часом, дух якого відкинуто і засуджено партією та народом». І от на одному з пленумів Спілки письменників він виступив на захист письменника-фронтовика, якого облудно звинувачували в гріхах, яких він не коїв. Наступного дня його змусили відректися од того, що він говорив напередодні. Сучасна молодь, гортаючи старі газети, читаючи виклади двох суперечливих промов Бажана, зрозуміло, може дивуватися з такої разючої непослідовності. Яка з цих промов відбиває позицію Миколи Бажана, стало ясно, коли партія і народ засудили моральних покручів та їхню злочинну демагогію.

Що міг почувати тоді Бажан, уявити не важко. Не важче уявити й те, як поставилися до такої непослідовності всі, хто непохитно вірив у його кришталеву чесність і шляхетність.

Але Бажан був передовсім чесною людиною і змиритися не міг. Я не знаю, як сформулював він після того, що сталося, прийняте для себе рішення — можу судити про це лише з його подальшої практичної поведінки. А повівся він так, як тільки й могла повестися за таких обставин людина, якою був Бажан.

Тепер ми майже не зустрічалися, а коли й випадало, сухо потискали руку один одному. Як і інші, розкритикований ущент з допомогою вирваних із контексту цитат і довільного тлумачення ясних і недвозначних висловлювань, я перебував у тяжкому становищі. Минуло кілька місяців, і раптом задзвонив телефон, що вже давно не подавав голосу: незнайомий чоловік просив від імені Бажана прибути наступного дня до установи, в якій Микола Платонович обіймав чільну посаду. Спершу я подумав: якщо хоче порозумітися, то міг би подзвонити й сам і запросити, коли не додому, то, принаймні, в якесь нейтральне місце, а не до свого службового кабінету. Але, подумавши, зрозумів: він хоче уникнути «з'ясування особистих взаємин», від чого офіційне приміщення майже гарантувало. Протягом усієї наступної

ночі я намагався здогадатись: для чого ж він запрошує, перебирав усякі можливі причини, та на жодній зупинитись не міг. Коли я увійшов до кабінету Бажана, то, мабуть, виглядав не дуже привітним.

Бажан сказав, що йому доручено укласти і відредагувати великий однотомник вибраних творів Маяковського, і запропонував подати примірник мого перекладу поеми «Володимир Ілліч Ленін» для цього видання.

— Але ж є і переклад Миколи Терещенка! — здивовано вигукнув я.

— Ваш кращий,— сказав Бажан.

— Зараз це ролі не грає,— буркнув я.

— Для мене значення має тільки це,— навмисне наголосив він на останньому слові.

— А для Терещенка та моїх критиків?

— Коли ви сумніваєтесь у мені, то в порядності Миколи Івановича можете не сумніватись,— відказав сердито він, ігноруючи моє іронічне зауваження.

І справді. Наступного дня зателефонував до мене Микола Іванович Терещенко, який стояв на чолі відділу поезії у видавництві, й запропонував мені те саме, що й Бажан. Коли я і йому нагадав про його переклад, він теж сказав про мій пріоритет. Ясно, що вони спершу домовилися між собою і, розуміючи, що мені тепер нелегко живеться, вирішили допомогти. Чия була ініціатива, здогадатись неважко.

Проте подібний вчинок не був винятковим: невдовзі я довідався, що виручав Бажан не лише мене. Тепер я розумів, яку він обрав позицію: знав, що час робить своє, вірив, що справедливість завжди перемагає, і робив усе залежне від нього, аби наблизити її перемогу. І наче на підтвердження цього напередодні нового 1950 року він надіслав мені листівку, в якій було не формальне вітання, а й натяк, і обіцянка, і навіть певність того, що лихо минеться.

Відтоді не було жодного свята, коли б я не одержав од Бажана та його дружини такого ж сердечного і ніжного привітання, чимало їх збереглося у мене дотепер, але це — найдорожче: і тому, що воно прийшло в такий тяжкий для мене час, і тому, що воно так багато промовляє про самого Бажана, яким він був і лишився до скону.

Про Миколу Бажана написано безліч статей, розвідок і дисертацій, видано також із десяток літературознавчих, біографічних та бібліографічних книжок різними мовами. Скаржитись на неувагу начебто підстав немає. Поетові, можна сказати, цілком віддано належне. І все-таки я завжди відчуваю щось схоже на образу за Бажана, наче йому недодано чогось істотного.

В деякій мірі так воно і є. Бо, говорячи в усіх тих критичних і літературних працях про його інтелектуальність, емоційну стриманість і схильність розкривати себе засобами об'єктивізації дійсності, не помічають досить сильного л і р и ч н о г о струменя в його поетичній творчості, коли поет глибоко і розкуто розкриває свої особисті почуття.

Я маю на увазі не лише деякі поезії початкового періоду і цикл віршів останнього часу, оприлюднений частково за життя, а частково посмертно. Йдеться про поему «Дебора» — твір надзвичайної ліричної сили і глибини.

Якось годині о восьмій ранку (здається, навесні 1968 року) хтось подзвонив у двері. Надворі ще не зовсім розвиднилося. В таку ранню пору до нас майже ніколи ніхто не приходив, і дзвінок мене здивував. Я відчинив двері і побачив на порозі Бажана.

Навіть не скинувши пальта, він пішов просто до моєї кімнати, сів у крісло і сказав:

— Я хочу прочитати вам одну річ.

Тільки тепер я помітив, який він блідий і схвильований.

— Можна і мені послухати? — запитала дружина з суміжної кімнати.

— Звичайно,— відповів тихо Бажан. — Я хочу прочитати вам обом.

Він читав повільно і неголосно, часом затинаючись від хвилювання, а обличчя було бліде і зосереджене.

Дай руку мені. Дай руку.
По згарищу підем вдвох
В прозріння, в тривогу, в муку,
В пронизану спалахом зливу тривог.
Дай руку мені, примарена,
Дай руку свою тонку мені
На спалених уманських царинах,
Над яром розстріляних в Умані.

Це була зворушлива розповідь про першу юнацьку закоханість, про загибель дівчини, яка тепер, коли поетові вже було під сімдесят, знову привиділася такою, якою була півстоліття тому — привиділася в усій своїй красі та мучеництві: як її збезчестили бандити отамана Стецюри на очах у батька; як потім її приголубив Курбас у своїй студії і, принижену, осоромлену і занепалу духом, повернув до життя. Подальшої долі цієї дівчини Бажан не знав — вона зникла з овиду. Чув лише, що вже під час війни загинула від руки фашистських катів.

І ось тепер все це постало в уяві поета і лягло на папір. І стільки було в тому болю, стільки жалю та скрухи, а водночас і молодого, свіжого почуття, яке з особливим трагізмом звучало в устах літньої людини, що спокійно слухати не можна було.

Вірш був густий, як завжди у Бажана, малювання предметне і зриме, але разом із тим глибоко ліричне, і лірика ця звучала органічно, позбавлена сентиментальності, розчуленості.

Коли він закінчив читання, ми не зразу отямилися. І я, і дружина мовчали, приголомшені, наче над могилою тієї, яку поет так натхненно оспівав.

І мимоволі мені згадався у ті хвилини осінній день 7 листопада 1943 року, коли ми втрьох уперше прийшли до Бабиного Яру в щойно звільненому Києві — Бажан, Довженко і я, і довго стояли мовчки, дивлячись невидющими від сліз очима на гору недопалених трупів, на затоптані в пісок старечі окуляри та дитячі черевики, і хоч за три роки війни бачили багато страхітливого, заціпеніли, наче назавжди втратили мову...

В поемі йшлося про інший час, про інші жертви і про інших убивць, але зараз, у моїй кімнаті, до всього того домішувалося глибоке особисте горе, наче перше незаймане юнацьке почуття поета поховане в такому ж глибокому яру і ми стоїмо над тим глибоким проваллям.

Я почув, як плаче дружина, відчув, що сльози пливуть і по моїх щоках. Тепер я розумів, чому Микола прийшов так рано і чому не попередив про свій прихід — він мусив комусь прочитати щойно закінчене, і я був глибоко вдячний за те, що він обрав мене.

Він трохи заспокоївся, наче з душі на волю випустив те, що з неї виривалося. Ми знову мовчали. Бо що скажеш людині, якщо вона з такою довірою та відвертістю розкриває перед тобою душу і ти бачиш, як їй болить!

У вересні поема з'явилася в журналі «Вітчизна». Я був певен, що критика заговорить про іншу, ліричну грань поетичного таланту Бажана, до того ж виявлену в цій поемі з такою силою. Але сталося дивне: хтось відшукав у ній якісь біблійні алюзії, вбачаючи в імені героїні поеми натяк на міфічну Дебору, хоча героїнь численних інших поем названо іменем Марія, а ім'я це фігурує, як відомо, в тій самій Біблії. Знайшовся навіть і невдоволений тим, що Бажан згадав бандита Струка, бо це, мовляв, образа для українського народу...

Неважко уявити собі, як боляче зачепила Бажана така неспра-

ведливість, як образила перше юнацьке почуття, далеку молодість, пам'ять загиблої, не кажучи вже про особисту і громадянську гідність поета.

Ми зустрілися в університетському сквері біля пам'ятника Шевченкові і говорили про те, скільки ще є дрібних і злостивих людців і скільки зла завдають вони своїми демагогічними просторікуваннями. Бажан готував до друку цикл своїх «Уманських спогадів», до яких, звісно, включив і «Дебору».

І раптом виникла обставина, яка, хоч і була щасливою, а перешкодила книжковій публікації поеми: виявилося, що та, котру він змалював у поемі і яку вважав давно загиблою, жива! Оповівши про це, Бажан, звісно, був щасливий, але я розумів, у якому становищі він опинився зі своєю поемою. Довідався він про це від свого давнього земляка-уманчанина, який не тільки знав адресу прототипу Бажанової героїні Раїси Ратової, а й надіслав їй журнал «Вітчизна» з поемою, в якій вона, звісно ж, упізнала себе.

Ситуація склалася драматична. Від земляка Бажан дізнався, що Раїса сприйняла поему з почуттям щирої вдячності за пам'ять про неї, а головне за те, що він зумів свято зберегти відчуття чистоти сподівань і мрій юності. Як повестися? Зустрітися? Написати листа?

Я не знаю, хто написав перший. Але знаю, що листування зав'язалося досить інтенсивне, воно тривало до самої смерті Раїси Ратової. Микола не показував мені тих листів, але при зустрічах з ним я часто вгадував: листа одержано. Раїса Ратова виявилася гідною листування з такою людиною, як Бажан.

Одного разу під час вечірньої прогулянки по лугах у Кончі-Заспі (це було, мабуть, у сімдесят четвертому) я запитав Бажана: — А що ж з «Деборою»? Будете її друкувати?

Замість відповіді він видобув із кишені конверт і подав мені. Це був лист від Раїси Ратової — єдиний, що його він мені показав. Прочитавши, я зрозумів, що саме про це він з нею радився. Лист було написано чітким, майже чоловічим почерком на маленьких аркушиках, а зміст листа засвідчував, що жінка ця вміла широко мислити і глибоко розуміти, що таке художній твір, життєва та художня правда. Вона не лише дозволяла Бажанові друкувати поему, а й переконувала його в тому, щоб нічого не міняв у біографії героїні, бо руйнувати легенди не можна, адже випадкове врятування прототипу не характерне для того часу, і від будь-яких змін у змалюванні долі героїні втратить не лише вона сама, а й історичне тло, на якому розвивається дія поеми. Так само не слід, твердила Раїса Ратова, міняти й ім'я головного персонажа на справжнє ім'я прототипа: з тим, яким воно є, поетичний тип втілює образи тисяч загиблих, вартих увічнення в легенді.

Я прочитав листа ще раз і віддав його Миколі, зворушений чистотою душі та ясністю думки вже старої жінки, яка зберегла почуття молодості так само, як зберіг його поет.

Нині, коли Бажана вже немає серед нас, перебираю його листи та листівки, що їх він надсилав з різних міст, з лікарень, в яких перебував останнім часом досить часто,— листи, в яких подаровано стільки добрих і ніжних слів, і душа моя знову сповнюється почуттям вдячності за півстолітню безкорисливу дружбу... Для української поезії він був охоронцем її святих вершин — велетнем, перед яким нітилося і вщухало все дріб'язкове й безталанне; для мене — старшим братом, який міг і сказати в очі сувору правду, і порадити, а коли треба, захистити і допомогти. Я міг би ще чимало розповісти про цю чудову людину. А поки що обмежуюся тільки тим, про що не зможе розповісти інший...

ДВА ЕПІЗОДИ

Протягом майже півстоліття я зустрічався з Шолоховим не раз, але близького знайомства не було. Просто ми випадково опинялися або у спільних знайомих, або на засіданнях. Тільки раз я зустрівся з ним сам на сам і ми довго прогулювалися по київських вулицях. Розповісти мені хочеться про дві саме випадкові зустрічі, пов'язані навіть своєрідним невеличким сюжетом, який певною мірою освітлює, як мені здається, одну зі сторін його творчої лабораторії й малює ставлення Шолохова до літератури чи принаймні до мови, слова взагалі.

Перша з них сталася ще під час війни, восени 1942 року, в квартирі відомого російського письменника Андрія Платонова — здається, в Юговському завулку, в центрі Москви. Разом з військовим кореспондентом газети «Красная звезда» Костянтином Буковським ми вирішили навідатись до Платонова — знали, що він хворіє, живе нелегко і самотньо. Ми прихопили дві бляшанки консервів і чвертку горілки. Він зрадів, побачивши нас, і невдовзі ми вже сиділи втрьох довкола його холостяцького столу — родина письменника була евакуйована.

І раптом прийшов Шолохов.

Це вже був не той молодий донський козак, якого я в тридцять першому бачив у квартирі О. С. Серафимовича, куди мене привів угорський письменник Балла Іллеш. Тоді на ньому була кубанка, якої він, здавалося, ніколи не скидав, полотняна косоворотка з незліченною кількістю дрібненьких гудзиків, синє галіфе, заправлене в грубезні вовняні панчохи домашнього плетення та старі поруділі черевики. Тоді я й не здогадався, хто це, хоч появі його зраділи і сам Серафимович, і Лідін, і Мстиславський, котрі сиділи круг столу разом з нами. Парубок у надітій набакир кубанці віддав Серафимовичу свою невеличку валізку, той розкрив її, наче хотів упевнитись, що в ній очікуваний товстий рукопис. І лише згодом, коли несподіваний гість уже пішов і за столом заговорили про недавню статтю Серафимовича та Вересаєва в газеті «Известия», в якій маститі письменники захищали молодого радянського письменника Шолохова від наклепів паризьких білоемігрантів, аж тоді я здогадався, що приходив автор «Тихого Дону», першу книгу якого було недавно надруковано.

Тепер, у сорок другому, це була вже інша людина. За двадцять років, що відтоді минули, він створив і видав ще три томи славнозвісної епопеї, написав роман «Піднята цілина», і слава його вийшла далеко за межі Батьківщини. Змінився він, звісно, і зовні: запам'ятався невеликий на зріст, але міцний, енергійний, в шинелі, з чотирма «шпалами» полковника.

Хвилин із десять він розповідав про події на Західному фронті, звідки щойно повернувся, звертаючись головним чином до Платонова. Спершу я подумав: це тому, що Платонов був серед нас єдиний цивільний. Та невдовзі пересвідчився, що причина інша.

Я взагалі помітив, що з Платоновим він розмовляв, як молодший зі старшим. Він надзвичайно уважно слухав, коли той щось казав, а якщо й заперечував, то робив це обережно і лагідно. Я ще не знав, що тоді Платонов був для нього приблизно тим, ким завжди був для Твардовського Маршак — тобто, як сам Твардовський називав його, «верховним», чия думка була для нього остаточною і оскарженню не підлягала.

Тим часом Платонов вибачився перед нами і повів Шолохова в куток, до маленького столика, видобув із шухляди невеликий рукопис і, погортавши його, почав щось тихо говорити. Шолохов дуже уважно і зосереджено слухав, часом пробував заперечувати, але вмовкав, коли починав говорити Платонов. Дедалі розмова ставала чутніша і ми з Буковським мимоволі стали свідками досить суворих суджень, що їх Платонов висловлював авторові.

Я не знаю, що то був за рукопис: певне, стаття чи кореспонденція

з фронту. Платонов говорив тільки про мову. Не дуже голосно, але досить рішуче він закидав Шолохову зловживання місцевими донськими висловами. Шолохов обережно опирався, твердив, що це характеризує людей і надає творові певного колориту і що без цього Шолохова, мовляв, сплутають з... — тут він назвав прізвище відомого письменника. «Авжеж, характеризує! — повеселішав Платонов. — Але не так персонажів, як самого автора. А у вас досить і психологічних, і побутових фарб, щоб повністю характеризувати людей без зайвих словесних брязкалець!»

Шолохов не погоджувався, але слухав шанобливо. Потім обидва знову сіли до столу.

Своєрідне і досить несподіване продовження цієї розмови відбулося під час іншої зустрічі, років через п'ять чи шість, а може, й більше. Я прибув до Москви у справі, в якій мав наступного дня зустрітися з відповідальним працівником однієї з центральних установ, і вирішив перед тією зустріччю спершу порадитися з Фадєєвим. Ми домовилися зустрітись у кафе. Поки подавали обід, я встиг вислухати поради Олександра Олександровича, а потім ми заговорили про його новий роман «Молода гвардія», нещодавно надрукований у журналі «Знамя».

Я мав тільки одну претензію до автора: вважав, що він зловживає напіврусифікованими українськими словами, які творові нічого не додають. Мене дивувало, що, маючи так багато друзів на Україні, які могли б вчасно звернути на це його увагу, Олександр Олександрович з того не скористався.

Фадєєв не погоджувався. Краснодон, мовляв, це Україна, а краснодонці — українці: без українізмів не можна обійтись. А що вони трохи русифіковані, то що ж тут удієш — інакше російський читач їх не зможе зрозуміти.

Несподівано до зали увійшов Шолохов. Фадєєв його помітив, дав знак рукою, і за хвилину той уже підсів до нашого столика.

Мабуть, Фадєєв з ним уже бачився напередодні — розпитувати про здоров'я та життя-буття потреби не було і він одразу ж переповів мої претензії, не сумніваючись, що Шолохов його обов'язково підтримає.

Але Шолохов, не роздумуючи, сказав:

— Якщо без українських слів аж ніяк не можна обійтись, то все-таки писати їх треба правильно. Наведи внизу російський переклад, якщо побоюєшся, що читач їх не може зрозуміти, як робив Толстой, родичем якого ти себе вважаєш,— не без іронії додав Шолохов. — Саме так і робив старий, коли вдавався в тексті до французької.

— І це кажеш ти, донський козак! — вигукнув здивовано Фадєєв, не реагуючи на його іронію. — А чому ж ти сам не користуєшся примітками?! Хіба в «Тихому Доні» менше місцевих донських словечок, ніж у «Молодій гвардії» українських?

— А ось вийде нове видання «Тихого Дону», зрозумієш,— відказав Шолохов загадково.

Відповідь Шолохова мене вразила. Одразу пригадалася квартира Андрія Платонова і розмова, про яку Михайло Олександрович уже, мабуть, забув, як забув і те, що я при тій розмові був присутній. Адже зараз він казав Фадєєву майже точнісінько те саме, що Платонов тоді казав йому. Отже, таке переконане повторення сказаного колись Платоновим було свідченням істотних змін у поглядах Шолохова на мову художнього твору, які сталися, можливо, внаслідок саме тієї розмови.

Проте цілком можливо, що такий могутній художник, як Шолохов, міг дійти такого висновку й сам. Так чи так, а мимовільне співставлення цих двох зустрічей справило на мене таке враження, наче на моїх очах відбувалася складна творча метаморфоза.

Невдовзі вийшло нове видання «Тихого Дону», і я почав його співставляти з одним із попередніх. Погортавши книжку з наміром знайти під текстом якоїсь із сторінок пояснення місцевих донських словечок, я не знайшов жодного — виявилося, що автор усунув їх. Від

такої хірургічної операції роман став прозорішим і яснішим, тобто в повному розумінні класичним.

Пригадаймо, до того ж, що таку «операцію» було зроблено тоді, коли роман уже витримав чимало перевидань і перекладений був на десятки мов і в нашій країні, і за її межами. На таке здатний лише той, кому насамперед дорогий твір.

Я обрав для своєї скромної розповіді про Шолохова ці два невеличких епізоди, бо їхній зміст мені видається повчальним і для нашої української літератури, а найбільше для її наймолодших представників. Досвід Шолохова багато чого вчить.

ЛАНКА ДОВГОГО ЛАНЦЮГА

До півстолітнього ювілею Спілка письменників СРСР видала розкішний альбом, який з допомогою фотознімків мав розповісти сучасному читачеві про головні етапи становлення та розвитку нашого письменницького об'єднання. Тут можна побачити чимало групових і окремих портретів письменників, та, на жаль, бракує фотографій багатьох видатних письменників, які стояли біля колиски нинішньої Спілки, були її засновниками.

Не знайде читач у цьому альбомі й Івана Микитенка. Тим часом саме йому О. М. Горький передав головування на першому засіданні Першого з'їзду після свого кількахвилинного вступного слова, що свідчить про те, яке місце посідав цей письменник в радянській багатонаціональній літературі.

Так, Микитенко не був рядовим. Його п'єси йшли в найбільших театрах Москви, Києва, Ленінграда, їх широко ставили на сценах численних провінційних театрів усіх республік, зали завжди були повні, преса відзначала актуальність вистав, ім'я Івана Микитенка було широко відоме.

Проте відсутність його в ювілейному альбомі не випадкова, як не випадкова вона і в багатосерійному фільмі про півстолітній шлях радянської літератури і театру, показаному нещодавно по союзному телебаченню. Ім'я Микитенка з не залежних від нього причин майже сорок років не згадувалося в літературі, а, випавши з поля зору критиків і літературознавців, він зник і з овиду читачів. Сорок років — час довгий. Адже навіть тепер, коли сам час уже давно повернув літературі Івана Микитенка, ми ще не усвідомили до кінця, кого нам бракувало.

А втім, в літературу кожен письменник входить по-своєму, а повертаються в її лоно всі однаково: тільки в силу історичної необхідності. Адже історія, в тому числі й історія літератури, це нерозривний ланцюг, і коли бракує якоїсь однієї ланки, він виявляється розірваний — тоді й виникає історична необхідність віднайти відсутню ланку.

Повернення Івана Микитенка являє собою саме такий приклад історичної необхідності. Він був не лише яскраво обдарованим митцем, чия творчість впливала на світовідчуття і світорозуміння сучасників; кращі твори його відповідали на кардинальні вимоги часу, і хоча дехто твердить, що тільки вічне буває сучасним, я гадаю, що те, що по-справжньому сучасне, нерідко теж стає вічним. Микитенкова «Диктатура», скажімо, сучасна по-справжньому — вона лишила в свідомості цілого покоління слід не лише новизною образів, яких доти на українській сцені не було, а й відбила один з найзначніших етапів у розвитку всього суспільства.

Я вже не кажу про громадську діяльність цього письменника, якої, на жаль, не можна долучити до зібрання творів у вигляді окремого тому, але яка яскраво домальовує людський і мистецький портрет письменника. Не випадково він головував на першому засіданні першого всесоюзного з'їзду письменників, так само не випадково він брав

активну участь і в першому всесвітньому антифашистському конгресі діячів культури в Парижі, як не випадково ми побачили в хронікальній кінострічці Р. Кармена саме Микитенка на барикаді республіканців під час боїв під Мадрідом — з числа українських письменників теж першого, до того ж і єдиного.

Перебираючи в пам'яті імена видатних митців тридцятих років, я не можу уявити, хто, крім «двох Іванів», як називали Микитенка і Кулика, міг тоді стати на чолі всього мистецького процесу. Їхня мистецька зрілість, надзвичайна енергія, а головне, щире вболівання за долю цього процесу висунуло їх наперед.

Важко уявити собі колишніх керівників Спілки, скажімо, Володимира Ставського, Олександра Фадєєва чи Всеволода Вишневського, які давали б «зелену вулицю» своїм творам за рахунок творів інших письменників. Неможливо уявити і Микитенка чи Кулика в подібній ролі. Вони жили інтересами літератури, з шанобою ставилися до мистецьких індивідуальностей, котрі так само, як і вони, формували літературний процес і на все мали однакове з ними право. І якщо припускалися часом помилок, то це були тільки помилки.

З двох вусппівських Іванів Кулик видається мені Розсудливістю нашої організації, а Микитенко — її Пристрастю. Запальний та енергійний, він схоплював думку співбесідника на льоту і розумів його з півслова. Він полемізував пристрасно і заповзято, але вмів вчасно стриматись, його ніколи «не заносило», як буває з промовцями, яких пристрасть опановує занадто. Як зараз бачу його на трибуні — завжди охайно, а як на той час, то навіть трохи вишукано одягненого, розпашілого і захопленого дискусією, але завжди здатного тут-таки ж, на очах у всіх, заперечити опонентові, знайти аргументи, вдаючись і до дотепу, і до сарказму, а коли треба, і до справжнього, непідробного пафосу. Очі в нього зблискували, в них з'являлися насмішкуваті бісики, обличчя рожевішало і видавалося ще округлішим, ніж було насправді, він ставав трохи схожим на бешкетника Гаврила Кириченка — школяра з його однойменної повісті.

Знаю, Івана Кіндратовича нерідко звинувачували в упередженості, в підтримці групових пристрастей. Що ж, можливо. Проте слід поміркувати: хто обвинувачував? Адже сам характер тогочасного літературного життя, коли існувало багато різних угруповань та ідейно-творчих напрямків, не міг не спричинятися до різних суджень та войовничих інвектив. І чи можна дивуватись із того, що Микитенко з властивою йому пристрастю обстоював свої погляди? Проте я певен, що, навіть засуджуючи твір члена іншої літературної організації прилюдно, Микитенко нізащо не вдався б до будь-яких заходів, аби перешкодити виходу такого твору в світ: критикуючи, він ніколи не домагався «оргвисновків», як робилося згодом, коли Микитенка вже не стало. Він був заповзятим партійним бійцем, погляди, які вважав помилковими, заперечував, утверджуючи свої, і не нав'язував, а лише протиставляв їх ідейно-естетичній позиції опонента.

Він мав допитливий і жвавий розум, не позбавлений, проте, і отого ущипливого лукавства, з допомогою якого міг не лише висміяти супротивника, а й змусити його самого поставити себе в смішне становище. Його розиграші бували невинні, а бували й жорстокі. Пам'ятаю, як, сидячи в президії великого літературного вечора в клубі шахтарського селища Рутченківка, він за щось розгнівався на Сосюру і, наче знічев'я, пустив чутку, буцім, їдучи сюди з Юзівки, бачив наречену Сосюри з якимось хлопцем на вулиці. Чутка дійшла до Сосюри, він схопився з місця і подався пішки мало не за десять кілометрів до Юзівки розшукувати «зрадницю». Траплялися й розиграші іншого плану.

Сталося це теж на літературному вечорі, але вже в Харкові. Велика зала була вщерть заповнена людьми — на такі вечори тоді глядачі валом валили.

Микитенко головував, дотепно і весело представляв нас перед виступом. Присутні дуже прихильно зустрічали кожного. І коли черга от-от уже мала дійти до Григорія Епіка, який належав до ВАПЛІТЕ і вважався ідейним супротивником Микитенка, він, наче між іншим, запитав, що це в нього за папка? Епік сказав, що, крім маленького оповідання, з яким має намір виступити, прихопив ще одне, досить велике, щоб передати редакторові місцевої газети, який ондечки сидить у першому ряду. А щоб не пом'яти рукопис, поклав у папку.

Очі Микитенка враз сяйнули, як бувало завжди, коли йому спадало на думку щось веселе.

— А скільки сторінок у більшому? — запитав він.

— Сорок дві,— відповів Епік.

— То його й прочитайте! — цілком серйозно запропонував Микитенко.

— Великувате... — засумнівався Епік.

— Що ви! — спробував Микитенко його переконати, не виказуючи жодним порухом свого підступного лукавства. — Такого популярного письменника, як ви, аудиторія слухатиме, навіть якщо він читатиме цілий роман! — І, помітивши, що Епік завагався, додав: — А виступите не зараз, а наприкінці, так би мовити, «на закуску».

Не знаю, чи справді Епік повірив, що його слухатимуть цілу годину, але погодився.

Вечір тривав далі, виступали здебільшого поети, і коли настав час завершувати, Микитенко мало не урочисто відрекомендував відомого письменника Григорія Епіка, і злощасний письменник почав читати своє нове оповідання. Коли він дійшов до десятої сторінки, люди почали потроху виходити з приміщення, після п'ятнадцятої в залі залишилося не більше половини слухачів, а коли перегорнув двадцяту, в партері вже не було нікого. Тепер уже Епік, мабуть, розумів, що його висміяно, але винен у тому був він сам, отже, пригнічений, зійшов з трибуни, не дочитавши твір до кінця.

Це був жорстокий жарт, але він відповідав атмосфері тогочасного літературного життя.

Якось до кімнати ВУСППу, який містився тоді на Сумській, поруч із театром «Березіль», увійшов, а ліпше сказати влетів кінорежисер Арнольд Кордюм, постановник багатьох фільмів. Крім Микитенка, в кімнаті було троє — Сосюра, Кузьмич і я. Кордюм був обурений, обличчя його палало, він гнівно почав викладати справу, в якій прибіг.

А полягала вона в тому, що, проходячи повз театр, він побачив біля входу афішу-анонс, з якої довідався, що незабаром має відбутися прем'єра за п'єсою, написаною, як він тут-таки ж дізнався від акторів, за його фільмом. Особливо обурливим він вважав те, що молодий драматург, бувши редактором його фільму, в процесі підготовки сценарію до зйомок запропонував йому погодитись на те, щоб і його прізвище значилося на титрах як співавтора. Не знаю, може, для того, щоб сценарій було швидше затверджено, а може, тому, що редактор і справді вніс у сценарій істотні поправки, Кордюм на його пропозицію погодився. Так фільм і вийшов на екрани — за двома підписами — і мав значний успіх.

І ось тепер з'явилася п'єса на той самий сюжет, але вже за одним підписом, до того ж не лише без дозволу, а й без відома другого співавтора, тобто його, Кордюма.

Що й казати, випадок не дуже приємний. Але з другого боку, за умов гострої ідейної боротьби, яку ВУСПП вів з ваплітянами, позиції яких підтримував «Березіль», такий випадок можна було використати як дуже сильний козир.

Але, як не дивно, Микитенко відмовився з цього скористатися. Він почав умовляти Кордюма не зчиняти скандалу. По-перше, мовляв, п'єса — це самостійний жанр, який має мало спільного з кіносценарієм. По-друге, сюжет історичний, а історія, мовляв, належить не лише

Кордюмові. Звісно, погоджувався Микитенко, драматург повівся не дуже етично, він повинен був погодити це зі своїм співавтором по фільму — особливо тому, що зв'язаний з ним саме на грунті цього сюжету. Але чи варто, запитував Микитенко, дискредитувати молоду людину, яка зробила в літературі лише перші кроки і при цьому трохи послизнулася?

— То, по-вашому, я повинен терпіти, коли мене ошукано? — обурився кінорежисер.

— Я закликаю не до терплячості, а до примирення,— умовляв його Микитенко.

— Як ви це собі уявляєте?

І тут Микитенкові сяйнула блискуча ідея.

— А ви укладіть між собою угоду: хай він лишиться автором п'єси, а за це зречеться на вашу користь своєї частки гонорару, який надходить за прокат фільму.

— Та хіба ж він погодиться? Адже п'єса — це ще журавель у небі, а фільм — уже синиця в руках!

Кордюм мав на увазі матеріальний бік справи.

— Переговори з драматургом я беру на себе,— пообіцяв Микитенко. — Звісно, якщо ви не заперечуєте.

Кордюм погодився.

Не знаю, що було далі. Знаю тільки, що п'єса в театрі пішла і ніякого скандалу Кордюм не зчинив — очевидно, переговори Микитенкові вдалися.

Нещодавно син Івана Микитенка Олег Іванович показав мені лист І. Ю. Кулика, який зберігається в батьковому архіві. В цьому листі Кулик з обуренням пише про моє звернення до нього, надруковане в харківській «Літературній газеті», а потім і в моїй книжці нарисів про подорож до Італії, здійснену в 1930 році,— звернення, в якому я з властивим двадцятирічному юнакові запалом ділюся з Куликом своїми наївними думками про романтизм і романтику. В листі до Микитенка Кулик обурюється легковажністю моїх суджень і тим, що своє звернення, без його згоди, я адресую саме йому і таким чином змушую його встрявати в дискусію в питанні, яке його аж ніяк не цікавить. Отже, він звертається до Микитенка за порадою — як бути.

Не знаю, що відповів йому і що порадив Микитенко,— лист не зберігся. Але з того, що на все це Кулик ніяк не реагував, здогадуюся, що Микитенко не радив йому звертати увагу на мою нетактовність. Не важко, я гадаю, здогадатися і про те, якою могла бути його аргументація — особливо після випадку з молодим драматургом, про який я щойно розповів: двадцятирічний хлопець зробив необдуманий вчинок, то чи варто виступати проти нього й підривати його репутацію? Краще вдати, що нічого не сталося.

Знаючи Івана Кіндратовича, я певен, що саме таке він і порадив Куликові. І коли я після цього зустрічав Кулика, він жодним словом не згадав моє злополучне звернення до нього і ніколи мені не дорікнув.

Якщо Микитенко вчинив саме так (а я, повторюю, в цьому переконаний), то не тому, що він був миролюбцем. Він не боявся і «сміття вимітати» з вусппівської «хати», вдаючи, що в нашому середовищі панує тиша та мир. Мені, наприклад, не раз прилюдно перепадало від нього і за те, що я друкуюся в «Новій генерації», і за те, що взагалі схильний до лівацьких завихрень у тодішніх віршах — критикував і в промовах, і в статтях. Література була для нього метою, а не засобом існування, і любив він не себе в літературі, а літературу в собі. Через це, коли й гостро критикував, то водночас дбав і про те, щоб не завдати зайвого болю і не принизити людської гідності.

Такою я бачу відповідь Куликові, хоча про зміст її лише здогадую-

ся. Але були ще й інші листи — листи до мене: два в конвертах і кілька відкритих листівок з різних місць.

Мені дуже шкода, що вони під час війни загинули. Серед цих листів був один, особливо мені дорогий, надісланий, здається, 1935 року з Харкова, де Микитенко відпочивав улітку. В цьому листі Іван Кіндратович з надзвичайною турботливістю — я б сказав, навіть з ніжністю — намагався розрадити мене, коли в газеті «Комуніст» з'явилася стаття Якова Гана про одну з вистав за моєю п'єсою. П'єса була слабенька, нині я б нізащо не погодився її перевидати або побачити її знову на сцені. Але, безперечно, розуміючи, яка це слабка п'єса, Микитенко розумів і те, що йдеться про мою першу спробу, і хоч в статті її не засуджували, а лише робили слушні закиди, це може засмутити автора і змусити покинути драматургію взагалі.

Він не лише умовляв, а мало не благав не опускати рук, негайно сісти до столу і заходитися писати нову п'єсу, пам'ятати, що критик така ж людина, як і всі інші — він розглядає твір згідно зі своїми уявленнями та смаком і може помилятись. Все це було написане з такою щирою зацікавленістю, наче стосувалося його особисто. Звісно, такий лист не міг не вплинути, як бальзам, на мою рану.

Я згадав цей лист тому, що він, як мені здається, дуже точно малює ставлення Микитенка і до людей, і до літератури. Самого його вже давно не лаяли в пресі, а коли хтось часом бувало і лайне, це вже не могло йому дошкулити. Але він розумів, що таке молода вразлива душа, і не міг лишитися байдужим, особливо коли йшлося про людину в літературі.

Минуло півстоліття від дня, коли Микитенка не стало. Його життя обірвалося, коли йому заледве виповнилося сорок — вік, коли в наш час нерідко ще ходять в молодих. А за сорокалітнім Іваном Микитенком уже стояли не лише Малоштан і Ромашка, не тільки Чирва та Сиворотка, а й сотні інших, створених його уявою героїчних і характерних, величних і кумедних типів людей бурхливого часу, які, переступивши через рампи сотень театрів і сотень книжкових сторінок, простували по світу. Він з пристрастю і захватом виступав з десятків найвищих трибун — і в Києві, і в Москві, і в Парижі, і в Мадріді, і той, хто бачив хронікальний фільм Романа Кармена про події в Іспанії, не міг не запам'ятати республіканських траншей, а в них і Микитенка, який дивиться в амбразури, намагаючись розгледіти фашистів, проти яких щойно виступав на світовому конгресі діячів культури.

Можна уявити собі, скільки ще могла б зробити і створити ця щедро обдарована людина, коли б... А що — коли б? Коли б усі, хто його оточував в передостанні дні життя, були чутливіші й розважливіші, а головне — думали самостійно і не покладалися на розсуд безвідповідальних людей, виявляючи до нього в тяжку хвилину стільки ж співчуття, скільки вмів виявляти до інших сам Іван Кіндратович Микитенко.

Я бачив його майже щодня: в Харкові ми жили в одному будинку — спершу на Холодній Горі, потім у письменницькому будинку «Слово». А в Києві — не лише в одному будинку, а й в одному під'їзді: розминутись було важко. Я пам'ятаю його обличчя: і освітлене задеркуватою усмішкою, і розпалене в гніві, і зосереджене. Але найглибше воно врізалося в пам'ять таким, яке воно було в хвилини останньої зустрічі — незвичайно-застигле, з відстороненим зором, наче належало комусь іншому.

Він спускався по сходах разом з дружиною та маленьким сином, всі троє вже були внизу, коли я увійшов у під'їзд.

Я притримав двері, даючи змогу їм пройти, і, занепокоєний його виглядом, розгублено запитав:

— На прогулянку?

— Так, треба пройтися... — буркнув Іван Кіндратович і, здається, все-таки ледь помітно всміхнувся.

Та прогулянка виявилася довгою — в літературу він повернувся через багато років.

А проте я вже сказав: письменник, який повертається після такої довгої відсутності, повертається надовго. А коли це т а к и й письменник, то й назавжди.

УРОКИ ПОЕЗІЇ ТА ЖИТТЯ

1.

17 травня 1929 року ми з Леонідом Первомайським йшли униз по Сумській, поспішаючи до «Вістей» для розмови з відповідальним редактором Євгеном Касяненком, який напередодні запропонував нам поїхати на Полтавщину й удвох написати нарис. Харків сяяв у ранішньому промінні, ясне та безхмарне небо високо здіймалося над ним, і настрій наш цілком відповідав радісній атмосфері початку того травневого дня; веселі, сповнені молодечої енергії, ми, мабуть, і самі були чимось схожі на той весняний ранок.

— Хлопці, чого ви так сяєте? — почули ми жіночий голос, коли наблизилися до будинку Державного видавництва України. Біля дверей стояла директорка Євгенія Дмитрівна Шмайонок.

— Бо Леонід сьогодні іменинник! — вигукнув я.

— Справді? Вітаю! Скільки ж вам стукнуло?

— Двадцять один,— з гордістю відповів Леонід. — Іде третій десяток.

— Овва! — вона усміхнулася. — Серйозна подія. — І раптом заклопотано додала: — То з такої нагоди треба ж вам щось подарувати. — І майже наказала: — Ходімо!

Увійшовши до свого невеличкого кабінету, вона зняла трубку і подзвонила до книжкового склепу, що містився у підвалі того ж таки будинку, довідалася, чи багато ще лишилося непроданих примірників з попередніх видань Леоніда Первомайського, як видно, відповіддю вдовольнилася, потім мовчки видобула з шухляди бланк видавничої угоди, швидко його заповнила і подала іменинникові.

— Підпишіть!

Леонід підписав і через десять хвилин одержав у касі вагомий аванс у рахунок гонорару за перевидання його повісті «Плями на сонці». А ще за хвилину ми вийшли з будинку ДВУ ще веселіші, ніж були.

Проте вранці наступного дня я довідався, що веселилися ми передчасно: повернувшись додому, Леонід перечитав свою повість і вирішив, що вона не варта перевидання.

Коли він заявив про це Євгенії Дмитрівні, вона здивувалася: всяке траплялося в її взаєминах з авторами, але щоб письменник відмовлявся від перевидання власного твору, не бувало. Випадок цей її так зацікавив, що вона вирішила сама перечитати повість, а перечитавши, подзвонила Первомайському і сказала:

— Нічого ви не розумієте в своєму творі, хоч самі його й написали. Аванс ви одержали, отже, книгу ми здаємо до друкарні, й справі кінець.

Мене поведінка Первомайського не здивувала, а вразила. Те, що автори часто-густо не можуть скласти справжньої ціни своєму творові, я розумів — знав, як декотрі високо ставлять їх, хоч нерідко для того й не мають підстав. Але щоб недооцінювали — мені бачити ще не доводилось. «Може, кокетував? Розігрував роль вкрай невдоволеного собою?» — подумав. Але хто ж погодиться жертвувати долею твору, та, врешті, і престижем свого авторства в ім'я миттєвого вдоволення від гри в штучну скромність? І тільки згодом, ставши свідком багатьох

інших подібних випадків, я зрозумів, яким природним і глибоким було його почуття тверезої самооцінки — і тоді, коли він був переконаний, що написав добре, і тоді, коли розумів, що робота не вдалася.

Важко встановити канонічні закони, які регулювали б взаємини митця з його творами: кожен виробляє для себе власний закон. Відомо, наприклад, що Рєпін не раз приходив до Третьяковської галереї з палітрою і пензлем, щоб поправити якийсь із своїх творів, що вже давно став знаменитим. Некрасов не тільки виправляв, а часом і переписував свої поезії, міняючи весь текст і лишаючи тільки основу. Але є чимало видатних і загальновідомих письменників, які вважають це фальшуванням свого творчого шляху, неправомірним намаганням підправити самих себе з допомогою набутої згодом майстерності або рівня мислення.

Первомайський належав до тих, хто вважає не лише своїм правом, а й святим обов'язком постійно, при кожній нагоді покращувати свої твори. Він переписав, наприклад, п'єсу «Комсомольці», поставлену перед цим в багатьох театрах і високо оцінену критикою,— переписав так, що довелося їй дати навіть нову назву — «Початок життя»; він так само докорінно переробив поетичну драму «Невідомі солдати», хоч вона пройшла і в «Березолі», і в московському театрі А. Таїрова, і в Ленінградському Великому драматичному. Та навіть і новою редакцією поет лишився невдоволений і, видаючи семитомне зібрання своїх творів, не вмістив у ньому цей відомий твір. Те саме він робив і з численними віршами, нещадно правлячи або й переписуючи наново і зберігаючи тільки те, що видавалось йому вартим збереження.

І все-таки навіть і на тлі всіх інших прикладів жорстокої самооцінки отой перший приклад власного самозаперечення, з якого я почав свою розповідь, вражав. Адже тоді Первомайському виповнилося лише двадцять один рік, у цьому віці люди здебільшого бувають самовпевнені й схильні до завищених самооцінок. Звідки ж узялася ота суворість щодо власної творчості? Не секрет, що інші тоді домагалися перевидань, прагнули популярності й слави...

Леонід Первомайський прожив нелегке життя, але з самого початку йому пощастило. Його батько був палітурником і з самого дитинства майбутній поет опинився серед книжок, але не в бібліотеці аристократа, а в майстерні. Тут, перебуваючи весь час серед найцікавіших книжок, що їх звозили з усієї Червоноградщини саме тому, що вони варті гарної палітурки й довгого збереження, майбутній письменник не лише багато читав, а й допомагав батькові працювати над книжкою. Я гадаю, що саме це сформувало його взаємини з книжкою взагалі, а отже, й взаємини з власною книжкою, коли юнак-палітурник став письменником. І, либонь, саме з батькової майстерні походить його постійна потреба покращувати зроблене, хоч твір уже широко визнано і високо схвалено, але сам автор ним не вдоволений, бо перечитує він його в інший час, коли зір набув більшої гостроти, а розум став допитливішим і сягнув глибше.

Так, буття визначає свідомість — це сказано недарма. З іншого приводу і в іншій формі Первомайський і сам сформулював цю істину в одному зі своїх віршів.

> Я спав на роялі
> в комсомольському клубі,
> тому й серце в мене музичне.

2.

Первомайський нелегко сходився з людьми. Перед тим, як увійти до його душі, треба було витримати суворий іспит. Дехто вважав його відлюдкуватим, але що це було не так, свідчить хоча б його нещодавно опублікована переписка. З неї ясно видно, з якою жадобою тягнувся

він до людей, перед якими міг розкритися з усіма своїми радощами та болями.

Не кожного він визнавав гідним такого довір'я, це так. І якщо то була людина з мистецького кола, то вона передовсім мала бути кришталево чистою у своєму ставленні до мистецтва.

Якось ми з Мечиславом Гаском задумали видати альманах — в тридцятих роках це було просто. Запросили взяти участь Володимира Кузьмича, Леоніда Первомайського і ще декого. Всі погодились. Удвох з Гаском ми звернулися до директора «Книгоспілки» М. Радлова, підписали угоду і почали збирати матеріал.

Я зустрівся з Первомайським, розповів йому про домовленість з видавництвом і про те, який буде гонорар. Первомайський мовчки вислухав і, не попрощавшись, пішов.

Чомусь я не надав цьому значення — в молодості мало зважають на тонкощі етикету. Я зателефонував, нагадав про обіцяний твір, але Первомайський мовчки поклав трубку. Я телефонував кілька разів, але він мовчки слухав мої нагадування. Зустрічей уникав, побачивши мене на вулиці, переходив на протилежний бік.

Виявилося, що в моїх словах про гонорар йому вчулося ганебне користолюбство, хоч ні про що подібне я не думав. Не маючи гріха за душею і не розуміючи, що його розгнівило, я не зажадав пояснень і ми майже два роки не розмовляли.

З такою ж ревністю він ставився і до інших своїх переконань. В його поняття талановитості входило передовсім щире та беззастережне служіння правді й справедливості, через це він не визнавав талановитими письменників, які не служили або відмовилися від служіння ідеалам. Пам'ятаю, як згодом, уже під час війни, вразила його звістка про зраду Кнута Гамсуна. «Який це був талант»! — вигукнув він не так з обуренням, як із жалем та гіркотою, підкреслюючи отим «був», що можна мати талант, але, зрадивши правду, назавжди його втратити. Так само він ставився і до Сомерсета Моема, який, будучи уже знаменитим письменником, приїхав до Москви в перші роки революції з негідними намірами: талант міг помилятися і вагатись, але, ставши на бік реакції свідомо, переставав ним бути.

Якось він прийшов до мене з номером журналу «Вітчизна» у руках.

— Ви зустрічали коли-небудь таке ім'я — В.Д.? — запитав ще на порозі.

— Ні. А що?

— Я до самого ранку читав його повість. Мабуть, це його перша публікація. Справжня проза! Незаперечний талант!

Він сів до мого столу, взяв аркуш паперу і написав листа молодому письменникові. Потім почав телефонувати спершу знайомим, потім до редакції «Вітчизни», розшукуючи адресу автора повісті. Довідавшись, пішов на пошту, щоб зразу ж укинути листа до поштової скриньки.

— Таку людину треба підтримати. Ви знаєте й самі, як це важко, коли людина молода,— кинув уже з порога.

Я був зайнятий і прочитати цей твір зміг лише місяців через півтора чи два. А прочитавши, погодився з оцінкою Леоніда і сказав йому про це.

Але з одного приводу між нами виникла ціла дискусія.

Первомайський подзвонив до мене і сказав:

— Дуже прошу вас, зайдіть зараз же. Я написав передмову до збірочки молодого поета і мушу терміново віддати видавництву. Але перед тим хочу прочитати вам.

Виявилося, що йдеться і справді про винятковий випадок. До видавництва «Молодь» прийшов чотирнадцятирічний учень і приніс кілька зошитів з коротенькими віршами — по два-три рядки. Вірші так вразили видавців, що, незважаючи на тісні рамки вже давно затверджених планів, вони вирішили негайно видати збірочку.

Погортавши рукопис, я пересвідчився, що видавці не помилилися. У віршах щось нагадувало молодого Тичину, але безпосередньо з нього не походили: таке ж тонке відчуття природи, такі ж точні і єдино правильні слова, але все своє, неповторне, ніжне й зворушливе. І дивувало тільки одне: чи може людина в такому віці відчувати так глибоко і тонко, писати так точно і вишукано?

— А хіба Леся чи Лермонтов у такий же вік не були поетами? — мовив Леонід, коли я висловив своє здивування.

Це був переконливий аргумент.

Але коли я почув, що в передмові підкреслюється геніальність молодого поета, я запротестував. Нащо, мовляв, така термінологія?! Та й чи педагогічно це? До того ж видавництво нізащо не погодиться на таку оцінку, тим більше що подібної кваліфікації не застосовували навіть щодо найвидатніших сучасних митців! А що, коли молодий геній ніколи більше нічого не напише?

— З редактором видавництва я вже домовився, це перше. — Леонід говорив стримано, майже холодно. — А чи напише поет ще щось, це його справа. Твір не перестає бути таким, який він є, від того, що автор перестав писати. Згадайте Артура Рембо.

Передмова Первомайського була без будь-яких змін надрукована спершу в газеті «Літературна Україна», потім і в збірці, для якої була написана. Після такої рекомендації Первомайського збірка розійшлася вмить, і коли я кинувся через кілька днів до крамниць, мені вже дістати її не пощастило. Та невдовзі поповзли чутки, що ота збірочка — містифікація, що поезії ті написали два молодих, але вже досить відомих поети, а не юнак, ім'я якого вони використали тільки для прикриття своєї містифікації.

— Не вірю,— сказав Первомайський, коли почув.

— А Проспер Меріме зі своїми «Піснями західних слов'ян»? — вдався вже й я до класичних аналогій. — Він ввів в оману навіть Пушкіна!

— Меріме створив геніальну підробку, але разом з тим написав геніальні твори і під власним прізвищем. А ось почитайте вірші поетів, яким приписують авторство в даному випадку. Чому ж у творах, підписаних їхніми іменами, немає й натяку на глибину й вишуканість підробки? Геній може пожартувати, але він не в силі приховати своєї геніальності, коли говорить серйозно.

Він так і лишився несхитний у своєму твердому переконанні. І важко було не погодитись: його аргументація була неспростовна, як і завжди.

Я міг би навести чимало й інших прикладів гарячого захоплення творами молодих поетів, коли в них зблискував яскравий талант. Так само, як і вірші згаданого юнака, він високо цінив перші спроби Ліни Костенко, Бориса Олійника, Івана Драча, хоч і добре бачив недоліки, породжені молодечим запалом та браком життєвого і мистецького досвіду. То не була поза, коли він заявив:

...А вірші писати, молоді поети,
буду вчитись у вас...

Він жадав постійного руху, вдосконалення.

...як треба любити цю землю й це небо,
не лякатися щастя, не зрікатись біди,
і як від вчорашнього —
відмовлятись від себе,
щоб собою
завтрашнім
стать назавжди.

Цього він навчити міг і в тому був певен.

3.

Первомайський завжди дивував широтою своїх культурних інтересів. Ще майже в юності, коли він був комсомольським поетом, виступав на з'їздах комсомолу з віршованими промовами і писав на теми, які тоді були злободенними, виявлялося раптом, що він зайнятий ще й чимось таким, чим не лише не цікавимося ми, а навіть здебільшого і не знаємо. Отак, несподівано, ще наприкінці двадцятих років, з'явилися його переклади німецьких мінезингерів, потім окремі слов'янські народні балади, а ще згодом збірочка поезій Лі Бо.

Він, я і Кондратенко супроводжували в 1936 році угорських письменників під час подорожі по Дніпру, всі ми слухали їхні розповіді про Шандора Петефі, але ні мені, ні Кондратенкові не спало на думку взятися за переклади великого угорського поета, а Первомайський одразу, прослухавши лише два-три вірші у виконанні Мате Залки та Антала Гідаша, вирішив, що зробить це. І блискуче зробив.

Те саме і з «Лейлі та Меджнун» Нізамі, і з «Німеччиною» Гейне, і з творами Франсуа Війона, складність яких може зрозуміти лише той, хто знає, що означає перекласти твір, у якому десятки рядків підряд закінчуються однаковими римами.

Але широта інтересів у зрілої людини — одне, а в юнака, та ще такого, який закінчив лише чотири класи народної школи і після того не вчився ні в якому навчальному закладі,— то інше. Звідки ж вона взялася, хто йому це прищепив?

Я гадаю, що величезну роль відіграв Іван Кулик. Він одразу вгадав у юнакові з чотикласною освітою талант, прилучив свого підопічного до культурного та інтелектуального багатства, передав досвід більшовика-революціонера. І з широти інтересів виросла широта мислення, здатність рівнятися тільки на значне та велике, звідси й тверезість самооцінки, і безнастанна праця.

Коли Кулика не стало, Первомайський уже твердо стояв на ногах як творча особистість. При кожній зустрічі він читав мені щось нове, щойно написане, запитував: «Ну як?» Мені майже завжди подобалося. Подобалося і йому самому, хоч згодом виявлялося, що все те він переписав заново, але то пізніш. Книжки виходили одна по одній — тоді це було просто. Він був щасливий, збуджений щойно зробленим, веселий і впевнений у собі.

Первомайський не був блискучим промовцем, але кожен його виступ мав успіх. Він багато знав і через те мав що сказати, він не дозволяв собі виходити на трибуну з тим, чого не знав. Коли він перший виступив з пропозицією організувати державний комітет по збереженню пам'ятників минулого, то аргументував це такими прикладами, які міг би навести лише вчений археолог або історик. Коли, так само перший, він запропонував почати видання журналу зарубіжної літератури, то підкріпив свою пропозицію стількома назвами творів сучасної світової літератури, які треба знати радянським читачам, що це міг би зробити тільки фахівець. Таке ж грунтовне знання літератур народів СРСР він виявив, пропонуючи видавати журнал на зразок «Дружбы народов».

Свої знання він здобув самотужки і вчився все життя. В особистій бібліотеці Первомайського майже не було книжок, які досить прочитати один раз, щоб уже ніколи до них не повертатись. Історія, філософія, лінгвістика, а з художньої літератури — класика. Говорячи про читацькі інтереси Леоніда, краще перефразувати відому приказку: скажи мені, що він читає, і я скажу, хто він.

4.

...Тоді ще не було не лише «Уроків поезії», «Древа пізнання» та «Дикого меду», а й навіть «Спомину про блискавку» та «Барвінкового світу». Не було ще й «Солдатських пісень». Але був уже «Довбуш» — його саме в ці дні мав показати киянам театр імені І. Франка, були вже «Пролог до гори» та «Нова лірика», низка повістей, що їх видавали й перевидавали, і драми, що з незмінним успіхом обійшли десятки сцен українських та російських театрів.

А головне, склався вже як значна й самостійна творча особистість сам Леонід Первомайський: людина, котра знає, чого хоче в літературі та в житті, людина наполеглива й широко освічена. І головне — людина честі та громадянського обов'язку. Навіть коли він у чомусь помилявся, оцінка або вчинок завжди були підказані переконанням — поглядом на обставини та вчинки, як він їх тоді розумів. Згодом уявлення мінялися слідом за плином бурхливого часу: хто ж не розуміє, що для творчої особистості не існує незмінних догм і що, за влучним висловом Гете, саме мінливість смаків і є найпевнішою ознакою того, що людина жива, а не закостеніла.

Чистота сумління й громадянська відповідальність — цими критеріями Леонід Первомайський керувався й у дні війни. Він не був військовозобов'язаним — військкомат зняв його з обліку за станом здоров'я, ще коли поет жив у Харкові. Проте вирішувала не короткозорість — вирішила далекоглядність громадянина, який не міг у тяжку хвилину не бути з усіма.

Дуже ясно бачу його — у картатій сорочці з розстебнутим коміром він схилився над столом, на якому лежав аркуш із щойно написаним віршем для газети «Комуніст». Відчувши, що хтось увійшов, поет відірвав очі від аркуша, подивився на мене, вже перевдягненого у військову форму, розчулено й сумовито: розумів, що я зайшов попрощатись.

Це було в неділю 22 червня 1941 року.

Я попросив полагодити деякі мої справи, з якими не встиг упоратись. Первомайський пообіцяв. Знаючи його, я не сумнівався, що обіцянку буде виконано.

Днів через п'ять я повернувся з-під Львова, захопленого німецькими військами напередодні. Наш будинок стояв порожній — усіх, хто не підлягав мобілізації, евакуювали на Схід.

Не сумніваючись, що й Леонід поїхав з усіма, я на всяк випадок зателефонував до нього зі своєї порожньої квартири. Ніхто не відповів.

Та перший, кого я зустрів, потрапивши через годину в Бровари, де розташувалося політуправління фронту, був саме Первомайський. Гімнастерка з петлицями рядового бійця, пояс із портупеєю та пілотка — все це, проте, не надавало йому войовничого вигляду.

Я не запитав, чому він тут: добре знаючи цю людину, я розумів, що змусило її вчинити саме так. Звісно, він міг робити свою справу й в Уфі, і гасло про тил, як про кузню, в якій кується перемога, його б виправдало. Але Леонід Первомайський знав, безперечно, що поезія відрізняється від усякої іншої зброї ще й тим, що вірші можна писати й під вогнем; невдовзі він це блискуче довів, створивши свою чудову книжку «Солдатські пісні».

Ми сиділи на ганку якогось невеличкого будиночка, і він слухав мою розповідь про те, що я бачив під Львовом. Веселого в ній було мало. Мабуть, я виглядав трохи розгубленим, бо, з хвилину помовчавши, Леонід сказав:

— Все минається. Мусимо пережити й це.

Його переконаність і залізна послідовність були наслідком глибокої вдумливості, і перед тим, як оцінювати явище, він «брав себе в руки і намагався зрозуміти», в чому сенс. Те, що відбувалося в перші дні війни, ясна річ, вимагало цього з особливою силою. До якого висновку

прийшов Леонід Первомайський, спостерігаючи на власні очі події, що точилися навкруги, говорить його знаменитий вірш «Земля», написаний у найтяжчі дні відступу.

Відступаючи під тяжкими ворожими ударами, чимало бійців брали грудочку рідної землі, щоб носити її на грудях, як дорогий талісман. Маленька грудочка, що її підняв поет на розгрузлому шляху в краю свого дитинства, ставши образом вірша, переросла на промовистий символ. То був клаптик найдорожчого, що збуджувало постійне відчуття громадянської відповідальності, патріотичний обов'язок людини, яка повинна захистити, відвоювати у ворога свій рідний край.

Я пронесу його крізь всі бої,
Усі думки і пориви мої
Ним з'єднані навік і в ньому злиті,
Усе життя і прагнення моє,
Мов попіл Клааса у серце б'є,
Пробуджуючи сни несамовиті.
Він приведе мене у боротьбі,
Й вона настане, та визвольна днина,
Коли я поверну його тобі,
Цей шмат землі твоєї, Україно!

Після зустрічі в Броварах ми не бачилися близько місяця. Зустрілись у Харкові вночі біля будинку ВУЦВКу, що горів, підпалений ворожою бомбою. Пожежники та бійці намагалися загасити пожежу, високо в небо злітали струмені з брандспойтів, але зарадити не щастило — будинок палав, освітлюючи небо над містом зловісною загравою.

Чи не тієї ночі я й почув цей вірш із уст автора? І, здається, тільки в ту мить відчув раптову полегкість «очищення», що настає при зустрічі із справжньою поезією. Наче досі, заклопотаний щоденними переїздами на випадкових машинах з однієї ділянки фронту на іншу, бачив лише зовнішні ознаки подій, і ось тепер, почувши цей трагічний вірш, що волав і про тяжкий біль, і про тверду віру в перемогу, відчув і справжню вагомість того, що відбувається.

Працюючи на фронтовому радіо, Леонід Первомайський мав одну значну перевагу перед нами — кореспондентами фронтових газет: у нього була трибуна, з якої він міг виступати з оригінальними творами. Ми таких трибун не мали. І, поки ще лишалася не окупована ворогом частина української землі, Первомайський писав поезії, одразу ж ішов до мікрофона й читав їх, знаючи, що люди, які сидять біля приймачів у тривожному чеканні новин, слухають і його.

Надзвичайно люта зима 1941—1942 рр. стала тяжким випробуванням для багатьох письменників-фронтовиків. Не маючи власного транспорту і змушені весь час пересуватися з однієї ділянки фронту на іншу, «голосуючи» на заметених снігами степових дорогах, ми тяжко терпіли в благеньких шинельках та хромових чобітках від жорстоких морозів. Старші, застудившись, застрявали в санбатах, позбавлені змоги виконувати свої кореспондентські обов'язки. І врешті декого з літніх письменників змушені були відправити в тил.

Але Первомайський тримався. Він виявився непоганим кавалеристом — в тридцятих роках побував на Памірі й навчився їздити на коні. Тепер його нерідко виручав такий засіб пересування, який давав змогу зупинятись біля випадкової хати чи землянки і зігрітись, коли холод надто дошкуляв. Та й взагалі, маючи власний засіб пересування, можна було себе почувати вільніше.

Але влітку захворів і він. І невдовзі мені писав: «...Лякає мене трохи зима (йдеться вже про наступну зиму. — С.Г.), після літньої недуги я почуваю себе не цілком здоровим, постійні переїзди дуже стомлюють мене, що буде, не знаю, одначе дав собі слово без скарг знести все будь-що-будь. Ви ж знаєте мій затятий характер, я від свого не відступлюся...»

«Від свого» означає: продуманого, зваженого і вирішеного ще

в перші дні війни; «мій затятий характер» — не упертість і не амбіція, а притаманне йому почуття громадянської відповідальности, яке ніколи не дозволяло Первомайському скористатися з пільг, що їх давав навіть стан здоров'я. Перебувати там, де мусив згідно з розумінням свого обов'язку,— ось що означає «дав слово собі без скарг знести все будь-що-будь».

Цілий рік працював Первомайський для фронтового радіо, незважаючи на те що, загарбавши більшу частину української землі, ворог значно зменшив кількість його слухачів. Але ось уже вся Україна була окупована. Тепер фронтове радіо працювало на партизанів.

У жовтні 1942 року я одержав листа, в якому Первомайський писав: «...обридло мені моє «ефірне» існування і я тепер з радістю взявся співробітничати в газеті господарства, де я знаходжусь. Все-таки справа письменника друкуватись, а не пускати слова на вітер...»

Поет перебував тоді у 193-й дивізії генерала Лагутіна, з яким близько товаришував. З полків та батальйонів цієї дивізії Первомайський надіслав чимало чудових віршів і на своє фронтове радіо, і до фронтової та армійської газет. Його кореспонденції помітили в Москві, з редакції «Правды» прибула телеграма на ім'я Первомайського з пропозицією писати для цієї газети.

Його дуже порадувала така пропозиція і сама по собі, і як вихід для письменника, котрий уже мав величезний матеріал, що не вміщувався ані в жанр поезії, ані в габарити поточних заміток та кореспонденцій для фронтової преси.

Те, що поет написав для «Правды» протягом війни, вимагає окремого дослідження. В цих побіжних нотатках скажу лише, що в своїх кореспонденціях він ніколи не обмежувався інформативним переказом подій і вмів, описуючи справжніх людей у справжніх ситуаціях, підніматися до рівня мистецького узагальнення. Первомайський в нарисі завжди залишався митцем, так само як і в поетичних творах, написаних начебто «на злобу дня», ніколи не опускався до продукування таких собі «газетних віршів», як це робили інші. Його твори завжди були поезією, а нариси — художніми творами, і його приклад, як мені здається, може внести ясність навіть у безконечні нинішні дискусії про проблеми публіцистичної та нарисової літератури, що точаться й не припиняються, відколи пам'ятаю себе.

Принагідно мушу сказати про серйозну помилку, якої нерідко припускаються деякі критики й оглядачі фронтової публіцистики українських письменників. Для своїх оглядів вони користуються лише матеріалами тогочасних українських газет, що виходили в тилу, залишаючи, як правило, поза увагою публіцистичну роботу українських письменників у центральній пресі. Вона мала мільйони читачів і великий резонанс. Не враховувати її — означає збіднювати уявлення сучасного читача про публіцистичну творчість письменників, які перебували на фронті.

Факт для Первомайського завжди був предметом осмислення. Іноді цей процес тривав довго — досить сказати, що сюжет блискучого роману «Дикий мед», втілений лише через двадцять років по війні, побудований на реальній життєвій ситуації, яку спостерігали всі письменники, котрі були на фронті поруч із Первомайським. Ми знали цих людей, були свідками нещасливої любові прототипів майбутніх героїв роману... Але тільки Первомайський зумів розпізнати всю глибину драматичного конфлікту, якого не розгледіли інші, й дав нам відчути його філософський сенс.

Пізнього літа 1942 року війна на ділянці нашого фронту набрала майже позиційного характеру. Ворожий прорив на півдні вдруге і чи не востаннє змусив наші армії швидко відступати. Фронт перетворився в «листковий пиріг», як називали тоді дивну мішанину наших та ворожих частин.

В отому безладді відступу на Старобільщині, а потім і в донських степах, я надовго загубив сліди свого друга.

Зустрілися ми в Сталінграді. Позаду широко і повільно пливла Волга, за яку вже відходити ми не мали права — це розуміли всі. Місто принишкло в чеканні нових подій, населення потроху евакуювалося, хоч війна знову на деякий час примовкла, і над містом тільки вряди-годи з'являлися ворожі розвідувальні літаки.

Невдовзі відбулося перше масове бомбардування, що його здійснили півтори тисячі ворожих літаків водночас, а ще через тиждень почалися бої на західних околицях міста. Напівзруйновані бомбардуваннями, що відтоді вже не вщухали ні на мить, будинки перетворювалися на фортеці. Довелося і нам переселитись у землянки понад Волгою. Саме тут Первомайський прочитав мені свої чудові вірші «Сніг летить» і «Журавлі», які мене глибоко вразили. І те, що вони так настійно перегукувалися з головним мотивом вірша «Земля», написаного в перші трагічні місяці війни, свідчило про таку внутрішню красу і духовну велич, яка буває лише наслідком цільності людського характеру і глибокого переконання.

Сніг летить і летить... Ми ідем серед степу німого,
кожним кроком зближаючи бою урочисту мить,
коли інших бійців ти вперед поведеш, перемого,
через наші могили, крізь сніг, що летить і летить.

Згодом я був направлений на інший фронт, а Первомайський лишився в Сталінграді. Зустрілися ми знову аж на околицях Відня, що його квартал за кварталом відвойовували наші війська. Це були дні, коли нас надихала вже не тільки віра в перемогу, а й радісне чекання того вистражданого дня, що от-от міг настати — може, через тиждень, а може, й через день.

Під час довгої розлуки ми нерідко обмінювалися листами та віршами, і, хоча вони не могли замінити особистих зустрічей та дружніх розмов, я радий, що доля дала мені можливість спілкуватися з поетом в найтяжчий час для нашої Вітчизни. Адже справжнє своє єство людина розкриває не в хвилини радощів і свят, а в дні, коли її народ бореться за своє життя, коли йому тяжко.

5.

Післявоєнні роки склалися несприятливо для Первомайського, як і для деяких інших письменників. Знайшлися людці, які обвинувачували в неіснуючих гріхах чесних письменників, у тому числі й недавніх фронтовиків. Під їхній наклепницький обстріл потрапив і Первомайський.

Весь той час Леонід здебільшого жив в Ірпені. Майже щонеділі ми з дружиною їздили до нього. Часом до нас приєднувалися артисти Наталя Ужвій та Євген Пономаренко, співачка Зоя Гайдай та старий комуніст Яків Орлов з дружиною, а коли наставало якесь свято, приїздили й художники — Зіновій Толкачов, Анатолій Петрицький та Василь Овчинников. Про те, що всіх особливо хвилювало, намагалися не говорити, як могли, розважали Леоніда і себе самих. Леонід прибирав рукописи з довжелезного столу на відкритій веранді, дружина його видобувала з холодильника свої скромні запаси, і ми засиджувалися до вечора, читаючи нові вірші й згадуючи нашу веселу комсомольську молодість.

Та невдовзі тяжко захворіла Леонідова дружина Дуня. Життя його ускладнилося ще дужче. До щоденної виснажливої літературної роботи додалися побутові клопоти, які відривали від головного, але яких не можна було уникнути. Доводилося часто їздити до міста, і не завжди машиною. Та найбільше пригнічувала хвороба дружини — він розумів, що вона невиліковна.

Мабуть, не марно дехто твердить, що найплідніше поет творить тоді, коли душу йому ятрить глибока драма. Це може видатись дивним, але саме протягом останніх п'ятнадцяти літ, коли він майже постійно сидів біля ліжка хворої дружини, ніс на собі весь тягар побутових обов'язків, а до того ж був і пригнічений болями й хвилюваннями, що їх створювали обставини в літературному житті,— саме в цей час Первомайський не лише плідно й багато працював, а й створив свої найкращі речі, що були неперехідної мистецької вартості.

Чудовий роман «Дикий мед», значно доповнене видання балад народів світу, згодом «Уроки поезії» та «Древо пізнання», нарешті блискучий переклад Франсуа Війона — все це було створене саме тоді. Я вже не кажу про чотиритомне видання Г. Гейне, в якому більшість творів переклав Леонід, а до решти так «приклав руку», що часом від перекладача не лишилося нічого, крім підпису. Не кажу й про антологію словацької поезії, з титулки якої чомусь зникло прізвище Первомайського, а він фактично уклав її, відредагував, перекладав низку творів.

В ті останні роки було виконано ще одну велику, хоч і непомітну роботу — я маю на увазі сотні листів до друзів, які, я певен, теж становлять собою неперехідну історико-літературну, філософську та мистецьку цінність.

Мені пощастило прочитати лише частину листів Первомайського — до О. Борщагівського та подружжя Чуковських, уривки з яких нещодавно видрукували московські журнали. Дивно, що редактори київських видань і досі не зацікавилися навіть цими уривками. Тим часом, я певен, давно вже в епістолярному жанрі на Україні не з'являлося нічого схожого. Кожен лист Первомайського — це закінчений твір на важливу філософську, літературну або громадянську тему. Все це на яскраво змальованому тлі реального життя письменника — з усіма його радощами та злигоднями, успіхами і невдачами. Не сумніваюся, що для цих творів ще настане час і тоді образ Леоніда Первомайського постане перед читачем у всій повноті та привабливості.

Легко уявити, скільки фізичних та моральних сил потрібно було для того, щоб усе це створити — особливо в атмосфері постійного напруження. Він умів підкоряти все другорядне інтересам головного і, коли після дріб'язкових побутових клопотів сідав до робочого столу, працював на повну потужність.

Тим часом у житті нашого суспільства перемагали ленінські норми — це не могло не позначитись відповідно і на загальній атмосфері в письменницьких колах. Дихати стало легше, хоч недавні напасники й неохоче здавали свої позиції.

Але новими були вже не лише обставини — іншим був уже і Леонід. Він дає бій тим, хто мав намір і далі діяти застарілими і суворо засудженими засобами. І коли згодом в одній з газет все-таки з'явилася блюзнірська замітка горе-критика, проти неї постала вся літературна громадськість і дала гідну відсіч наклепникові.

В останні місяці поет знав, що він приречений. Я часто навідувався до нього в лікарню, де йому зробили операцію. Він дуже змарнів і ослаб, але не виказував нічим страху перед невідворотним. Навпаки, спокійно розмовляв з іншими хворими, які були сусідами по палаті, навіть жартував. А одного разу на запитання, як він себе почуває, відповів веселим віршиком.

Мені, як праотцю Адаму,
хутенько витягли ребро,
та не створили з нього даму,
а просто кинули в відро.

Невдовзі Леоніда виписали з лікарні, і він оселився в своєму улюбленому Ірпені. Тут працював його друг — лікар О. М. Джуша, на допомогу якого завжди можна було розраховувати. Але, всупереч його

настановам, поет багато працював — знав, що виписали його з лікарні ненадовго, і намагався встигнути завершити нову книжку поезій.

Щодня він телефонував і повідомляв про зроблене:

— Сьогодні написав сімнадцятий і вісімнадцятий вірші.

Я дорікав йому і, як і лікар, намагався переконати, що йому потрібен тепер тільки відпочинок. Але наступного дня він знову дзвонив і знову повідомляв:

— Сьогодні написав дев'ятнадцятий, двадцятий і двадцять перший.

Він поспішав. Відчував, що часу обмаль, і не зупинявся. А коли одного дня не подзвонив, ясно було, що його знову забрали до лікарні — тепер уже з дому повезли назавжди.

За таких обставин було створено останню книжку «Вчора і Завтра» — підсумок, у якому поет намагався осмислити свій життєвий і творчий шлях, аби наприкінці ясно усвідомити, яка доля чекає на те, що він створив і вистраждав протягом півстоліття.

В путь вийшов я веселий і безстрашний
І щастям заплатив за дар пісень,—
І не забудеться мій день вчорашній,
коли настане завтрашній мій день.

Таким був його висновок. Таким є висновок і кожного читача, що знає його твори.

Життя вчить поета, але й поет у свою чергу стає вчителем життя, якщо він справжня мистецька особистість.

Леонід Первомайський був такою непересічною творчою особистістю, його життя подає свій повчальний урок, який полягає в тому, що рівень створеного не залежить від умов життя, а лише від більшої чи меншої здатності брати у життя і віддавати людям.

Я знав його в ранній молодості, коли, як і всі ми, він був не від того, щоб побачити і себе в списку славетних імен, знав його і згодом, коли ці списки досить безжурно обходилися без нього. В молодості він не був до цього байдужий. Тоді його обурювали щасливіші, і згарячу він міг навіть сказати про них щось ущипливе і зверхнє, хоч насправді вони цього не заслуговували.

Та коли талановитою людина народжується, то мудрою вона стає. І для того, щоб мудрість додалася до природного обдаровання, треба чимало передумати і пережити.

В останні свої роки Первомайський цілком вивільнився з полону претензій, властивих молодості. Він ясно розумів, що скільки б не з'явилося на шпальтах газет і журналів вихвалянь на адресу безкрилої посередності, вони однаково неспроможні підняти її вище неї самої, так само як не здатні ані збільшити, ані зменшити величі здобутків справжнього митця. І якщо одного видатного поета вихваляють, а іншого замовчують, це нічого не міняє: велике лишається великим.

Ось чому вірш «Двоє», написаний в останні місяці життя, видається мені дуже важливим для розуміння Первомайського. Невеличкий епізод, взятий з життя Бетховена і Гете, виявився ідеальною знахідкою, з допомогою якої поетові вдалося висловити свій остаточний погляд на долю митця: один прожив спокійне і щасливе життя, часом навіть не гребуючи вигодами, які дає схиляння перед тимчасовими авторитетами, від яких залежить спокій і щастя; інший все життя мучився, не бажаючи схилити голови. І все-таки обидва вони стали творцями таких величин, що на віки пережили тих, перед ким один схиляв, а другий гордо здіймав голову.

Як би геній не жив, він речник правди.

НЕВГАМОВНИЙ ПАВЛО

В молодості не замислюєшся над тим, що настане час, коли доведеться згадувати, через те й поводишся з реліквіями легковажно. А спохоплюєшся, на жаль, запізно — коли мало не всі втрачені, і доводиться покладатись на пам'ять, хоч саме вона чимдалі дужче починає зраджувати... Ось і в мене — з великої кількості листів, що я їх одержував від друзів протягом десятиліть, збереглися лише поодинокі, написані до того ж відносно недавно, коли я досяг віку, спроможного оцінити значення реліквій.

Листи від П. Г. Антокольського — не виняток. Від листування, яке тривало мало не сорок п'ять років, збереглася невеличка частина, а з листів воєнного часу лише два.

Ці два найдорожчі. В першому Павло Григорович з болем повідомляє, що написав Василеві Севрину, який повідомив його про смерть сина, але відповіді не одержав — мабуть, і він загинув, як поліг у бою його Вова... В цьому листі Павло Григорович згадує і про дружбу, яка зав'язалася між Фадєєвим та Первомайським, і це його дуже радує. А наприкінці сказано так: «Міцно обіймаю тебе, Саво. Не знаю, чому саме війна так зблизила нас із тобою — це могло і повинно було статися раніше. Але війна, то й війна. У всякому разі, освідчуюся тобі в любові, ніжності та повазі. Твій назавжди — Павло».

Так, війна. А проте, дещо було й перед нею. Передовсім знайомство в гуртожитку театру імені І. Франка, де розмістилися під час гастролей у Києві вахтанговці, а з ними і Павло зі своєю дружиною Зоєю; було ще й літо в Ірпені, де ми разом подовгу сиділи на траві біля річки; була, нарешті, подорож по Україні під час Шевченкових свят тридцять дев'ятого року, в якій брали участь Андрій Головко, Іраклій Абашідзе, Євген Долматовський, Віктор Гольцев, Карло Каладзе, Леонід Первомайський, Олександр Безименський... Ця подорож здружила нас, здружила вона і мене з Антокольським. Але близькості ще не було — отого братства, яке єднало нас у подальших взаєминах,— воно з'явилося під час війни.

В гуртожиток театру мене привів тоді Рубен Миколайович Симонов. Перед цим він бачив мальовничу виставу театру «Березіль» за моєю дуже наївною п'єсою «Смерть леді Грей». То був час, коли не драматурги шукали театр, як тепер, а театр шукав драматургів. Мабуть, Рубен Миколайович хотів залучити до свого театру й мене. Але він про це не сказав нічого, а просто повів у гуртожиток, де після вистави зібралося чимало акторів, і попросив прочитати їм вірші.

Отут і з'явився Антокольський. Несамовито позираючи своїми величезними очищами і, як завжди, буйно жестикулюючи, він не повідомив, а возвістив, що теж хоче читати вірші, і запропонував читати по черзі. Всі порозсідалися на ліжках, які стояли вздовж усіх чотирьох стін упритул одне біля одного, а ми по черзі виходили на середину величезної кімнати і читали.

Те, як Антокольський читав — натхненно, запально, захоплено, рвучко жестикулюючи, вразило мене. Так він читав завжди й потім, до старості, вкладаючи душу і як поет, і як актор до останнього. Я так читати не вмів і, мабуть, знітився, але слухачі щедро аплодували, намагаючись підбадьорити, а можливо, й утішити.

Я читав свої вірші в оригіналі, і дещо було цій аудиторії не зрозуміло. І коли, вислухавши черговий вірш, хто-небудь не розумів якогось слова чи фрази, Антокольський зривався з місця, пробував пояснити замість мене. Мабуть, йому було приємно, що він усе розуміє. А проте він іноді й помилявся і дивувався, почувши, що слово, яке звучить, як російське, має зовсім інший, для нього цілком несподіваний зміст.

Саме після того вечора він почав перекладати мої вірші і згодом, під час нашої спільної подорожі по Україні, читав свої переклади на

всіх вечорах, які відбувалися в містах і селах, де зупинялася наша весела письменницька група.

У квартирі Антокольського на вулиці Щукіна я вперше опинився зовсім випадково і за досить цікавих обставин.

Якось я приїхав до Москви вночі, дістався на Арбатську площу метро, яке нещодавно почало діяти, і вже зібрався рушати пішки до Мате Залки на вулицю Фурманова, де завжди зупинявся. Та моя фанерна валіза виявилася занадто важка — крім деяких речей і книжок, в ній була керамічна діжечка з українською ковбасою, залитою смальцем, та дві банки малинового варення,— все це я мав передати дружині Залки Вірі Іванівні. Отже, вирішив почекати, доки підійде таксі. Але таксі довго не було, та й людей уже не видко, площа давно спорожніла: в ті роки Москва опівночі майже цілком завмирала.

Раптом здалеку почулися лункі кроки. Озирнувшись, я побачив тонку високу постать, яка навпрошки перетинала площу, прямуючи теж до зупинки таксі. Це був Олександр Фадєєв, з яким я ще не познайомився, хоч бачив не раз, і тому пізнав його.

Виявилося, що наглядно він знав і мене. Ми привіталися, і він оповів, що оце щойно закінчилася зустріч з його далекосхідними друзями і йому теж потрібна машина.

У марному чеканні ми простояли на зупинці досить довго, говорили про се і те, і раптом Фадєєв сказав:

— Даремно чекаємо. Ходімо до Павлика.

Я зрозумів не зразу, куди він мені пропонує йти, і пояснив, що мені треба до Залки, на вулицю Фурманова.

— Чи варто серед ночі розбуркувати дві сім'ї, коли можна обмежитись одною? — резонно зауважив Фадєєв. — Адже я однаково маю підняти Павликів з ліжка!

Він рішуче взявся за ручку моєї валізи і вигукнув:

— Послухай, каміння треба носити за пазухою, а не ховати в чемодани! — Та, хоч валіза була й важка, він її не поставив, а мовив: — Ходімо. Тут недалеко.

Не розумію, чому я погодився. З Антокольським я ще не був у таких взаєминах, коли можна дозволити собі заявитися серед ночі. Я тоді ще не знав, що ця квартира гостинно чекає на друзів завжди. Але владна безпосередність Фадєєва була, мабуть, така сильна, що я погодився і, взявшись за ручку разом з ним, задріботів, ледь устигаючи за його журавлиними кроками.

Нам відчинила Зоя. Я знітився. Але одразу ж із спальні вискочив Павло, радісно скрикнув «ура», повів своїми очищами і не дуже веселе бурмотіння Зої притихло.

А за кілька хвилин ми вже сиділи довкола столу, на якому височіла керамічна діжечка з ковбасою, і пили чай. Так почалася для мене перша безсонна ніч у цьому домі серед друзів,— всенощна з безкінечними розмовами, читанням своїх та чужих віршів,— ніч радісного збудження, дружньої згоди та гарячих суперечок, яких згодом було у мене в цій маленькій їдальні так багато...

Передвоєнна творчість П. Антокольського захоплювала мене не так тематичною широтою та жанровою різноманітністю, як темпераментом і майстерністю. Мене ще вважали комсомольським поетом, я жив злободенними інтересами людей, які оточували мене, а він цікавився темами, далекими, як мені здавалося, від реальної дійсності — французька революція, персонажі російської історії чи навіть середньовічний Франсуа Війон.

Вражав, проте, дивовижний запал поетичної натури, яка вміла видобувати справжній вогонь з матеріалу, дивовижна винахідливість в галузі версифікації та римування.

І раптом з-під його пера з'явилася глибоко емоційна, пронизлива поема «Син».

Осінь сорок другого була тяжка, армії то відступали, то наступали, польова пошта під час постійних переходів з одного місця на інше гинула разом з листоношами, і листів од Павла я досить довго не одержував. Але якось в кінці листопада чи, може, навіть на початку грудня в нашій фронтовій редакції з'явилися Василь Гроссман та Борис Полевой. Від когось із них я й почув сумну звістку: загинув Володя Антокольський.

В ті страшні місяці смерть уже не вражала, але ця мене потрясла. Я знав Вову — гарного юнака, і мені гірко було, що він так рано загинув. Та визнаю: почувши про те, що Вова загинув, я подумав не так про нього, як про його батька. Треба було знати цю людину, зіткану всуціль із нервів та емоцій, щоб уявити глибину його батьківських страждань. Я побіг на фронтовий вузол зв'язку і попросив дозволити мені дати приватну телеграму. Минуло два тижні, а відповіді від Павла не було.

І раптом я довідався, що з нашої редакції має піти машина, щоб привезти з Москви шрифти й усяке інше друкарське обладнання. Я попросив доручити цю справу мені, і редактор погодився. Кращим подарунком тоді було щось їстівне: я зібрав у товаришів бляшанок із десять консервів, одержав на армійському складі дещо на свій продовольчий атестат і вдосвіта наступного дня вирушив. По дорозі ми натрапили на поле, геть подзьобане ямами, удвох із шофером набрали лантух картоплі і через день приїхали до будинку, в якому жив Антокольський.

Мені пощастило: він був дома. З'ясувалося, що лише два дні тому Павло та Зоя повернулися з підмосковного фронту, куди їздили разом з театром. Павло був збуджений, його радував успіх театру, горе, що спостигло його, здавалося, пішло в глиб душі й зовні себе не виказувало.

Увечері прийшов Фадєєв, віддав Зої якийсь невеликий пакунок. (Такі пакунки він завжди приносив і згодом: замість вечері в їдальні, до якої був прикріплений, одержував продукти і таким чином підгодовував друзів-письменників, у яких бував). Незабаром на столі з'явилася трохи підморожена картопля, трохи шинки та сиру, принесеного Фадєєвим, я виставив розведений спирт, привезений з фронту, і ми сіли до столу.

Про загибель Вови не говорили. Та раптом Павло звернувся до Фадєєва:

— Ще раз послухаєш? Саві я ще не читав.

— Звичайно,— погодився Фадєєв, розуміючи, про що йдеться.

Зоя спробувала заперечити — вона знала, чого коштуватиме Павлові це читання. Завжди вольова, рішуча й тверда, вона тепер зверталася до чоловіка лагідно, майже благально:

— Павлусю, може, не треба?

— Треба! — рішуче відповів завжди лагідний і м'який Павло, і голос його ледь захрипів, виказуючи внутрішнє хвилювання.

Мені здається, що поема «Син» починалася тоді не тією строфою, якою вона починається в остаточному варіанті. А проте, може, я й помиляюся. Так чи так, а з першого рядка я відчув у горлі судому.

Він читав без такого звичного і знайомого всім захвату і піднесення, властивого його манері читати,— не декламував, а саме читав. Голос його все слабшав і звучав чимраз тихіше й тихіше, часом переходячи мало не на шепіт, і тільки оце завмирання безсилого голосу і виказувало поетове хвилювання.

І раптом голова його похилилася на стіл. Павло розридався...

Плакав і я. Фадєєв, який сидів поруч з ним на вузькій канапці, поклав руку на його плече, наче лагідно умовляв його заспокоїтись. Ридання поступово вщухло, і в кімнаті запала тиша. Павло звів голову і дивився на мене застиглим, відчуженим поглядом.

— Ну, годі,— сказала Зоя. — Почав читати, то читай. — Голос її знову звучав твердо, по-чоловічому, як завжди, коли вона втручалася в наші розмови або дискусії й чітко і ясно ставила все на свої місця.

Уривки з поеми, що я їх тоді почув, мене вразили. Того вечора я ще не спроможний був зрозуміти, яку роль відіграє ця поема у всій нашій військовій поезії і яким важливим етапом вона стане в поетичній біографії самого Антокольського. Мені передавався лише великий батьківський біль, глибина душевного потрясіння, втілена в безпосередніх і простих словах людини, яка безмірно страждає. І коли трохи згодом, повернувшись на фронт, я одержав листа, з яким розминувся, то зрозумів, що саме війна подарувала нам справжню душевну близькість. А проте, може, й не просто війна — ймовірніше, отой незабутній вечір.

Через кілька місяців, взимку сорок третього, я знову побував у Антокольського. В трохи скороченому варіанті поема була надрукована в журналі «Смена». Він чекав з дня на день номера журналу «Знамя» з повним текстом. Але й на скорочений варіант з усіх кінців посипалися гарячі відгуки: приходили листи від батьків та матерів загиблих бійців — часом розпачливі, але завжди співчутливі і вдячні. Люди глибоко розуміли і поділяли особисте поетове горе і дякували за твір, який став пам'ятником і їхнім загиблим синам. Антокольський читав і перечитував ці листи і, здається, лише тепер почав поступово усвідомлювати справжнє значення свого твору.

Дивлячись на нього як на людину, яка раптом спромоглася взяти себе в руки і опанувати свої почуття, я перебирав оті саморобні тилові конверти й фронтові трикутники і почув тихий голос Павла:

— Вірші, мабуть, і справді вимагають особистих жертв, щоб стати поезією...

— Так, як це не боляче,— здається, відповів я. — Поезія кровожерна.

Та хоч і говорили ми начебто весь час про те саме, Павло вже був не той: свідомість важливості зробленого додала йому душевної сили.

Вранці у день мого від'їзду він раптом заявив, що поїде зі мною на фронт, що вірші тільки тоді чогось варті, коли в них пережите особисто. Я почав йому пояснювати, що на фронт не їздять коли кому заманеться, що для цього потрібне відповідне призначення військкомату, а він знятий з обліку, отже, годі й думати. Але це його не переконало: він, мовляв, може негайно одержати відрядження від будь-якої редакції, і я розумів, що це справді так. Але я цього не хотів — здоров'я його було підірване пережитим, та й взагалі він був фізично слабкий завжди. І мені довелося вигадувати цілу низку аргументів, які нарешті його переконали.

Він лишився в Москві, але згодом, уже значно пізніше, таки домігся свого.

Читаючи спогади, написані в наші дні, мимоволі звертаєш увагу на те, що в них здебільшого відсутні епізоди, в яких оповідалося б про труднощі, які часом виникають в житті та творчості того чи іншого письменника. Це завжди вражає: хто ж не знає, що життя зіткане з протиріч? Але в спогадах їх замовчують, і створюється враження, ніби життя письменника — суцільне свято і шлях його всіяний нев'янучими квітами.

Та письменник живе в людському середовищі, все, що відбувається навкруги, так чи інакше впливає на його життя і творчу працю, а довкола відбувається різне... І недаремно партія устами своїх керівників мало не щодня закликає нас до правди, бо, небезпечна й сама по собі, напівправда перетворюється на суцільну брехню, коли вдаються до неї свідомо.

Хто винен у напівправдивості мемуаристів? Часом вони самі, коли намагаються випередити редакторський олівець, але найчастіше редактори, які поспішають запобігти ще чиєсь невдоволення. Я певен, проте, що хто б у тому винен не був, він завжди схожий на тих, про

кого в газеті «Правда» від 12 січня 1986 року дуже влучно сказано, що вони «ностальгічно тужать за часом, дух якого відкинуто і засуджено партією та народом».

Були суворі часи і в житті, і в нашій літературі: для того, щоб обвинуватити, досить було свідомо викривити або довільно витлумачити ясно і чітко написане. Це торкнулося й Антокольського: критикуючи написане, його обвинуватили в недостатньому патріотизмі, що для письменника взагалі є найтяжчим обвинуваченням, а щодо Павла Григоровича, який віддав на олтар перемоги єдиного сина і створив одну з найпатріотичніших поем у радянській літературі, було прямим блюзнірством.

Не минула ця чаша й мене, і я поділився з Павлом Григоровичем своєю гіркою образою.

Та, як не дивно, саме він, кого я вважав найбільш вразливим і незахищеним, виявився мужнім і мудрим. «Ти можеш собі уявити, як схвилював мене і порадував твій лист,— писав він 16 квітня 1949 року. — Порадував, незважаючи на те, що він такий сумний. Не минало й дня протягом всіх цих місяців, коли б ми тебе не згадували, з яким хвилюванням та ніжністю, ти повинен теж розуміти. Я здоровий і намагаюся працювати, багато вже написав. Зоя теж здорова, хоч і дуже змучена.

Робота — це єдиний порятунок і єдине, що від нас вимагається. Перемагай себе будь-що, ні в якому разі не впадай у розпач і обов'язково пиши. В цьому — все!»

Перемагати себе було нелегко. Чесно кажучи, не вірилося, що й сам розрадник дотримується власних порад.

Але Антокольський наполягав. У кожному листі. «На твої гіркі і, напевне, справедливі нарікання,— писав він трохи згодом,— не знаю, як відповісти. Все це факти, але, їй-право, час уже звикнути. Це життя в його непідробленому образі. Треба його просто прожити до кінця, в міру сил прагнучи власного обличчя та відчуття внутрішньої свободи, яке не легко дається, бо воно вроджене, а не якесь набуте. Ти завжди здавався мені (і насправді б у в) людиною, яка не піддається, з піднятою головою, легкою людиною. А пора часом бувала і тяжча, і підліша... Отже, милий друже, нічого носа хнюпити. Ти лишився живий, відносно здоровий (здоровіший за багатьох), моложавий (дай боже кожному), а вірші, як тобі відомо, пишуться самі...»

Кількість переходила в якість: тверезі та розумні поради, повторювані в кожному листі, перетворювалися на впливові ліки. До того ж і вірші, що він їх надсилав, були ствердженням його твердої переконаності. Все частіше вони почали з'являтись і в журналах, і доводили, що Павлова правда: порятунок у праці.

У березні 1978 року, перед від'їздом до Москви, я одержав листа від Антокольського, який починався так: «Дорогий Савочко! Ледь кинувши оком (без окулярів) на конверт і прочитавши «Київ», я лайнувся, бо подумав, що це лист від X...» Хто такий отой «Ікс» і чому він, подумавши про нього, лайнувся, я не мав ніякого уявлення.

Через день, прибувши до Москви, я пішов до Павла. Він збуджено ходив з кутка в куток уздовж свого невеликого кабінету.

— Що з тобою? — зупинився я в дверях. — Щось сталося?

— Та знову ж цей X! — змахнув він рукою. — Ось подивися: отримав з друкарні гранки статті, якої я не писав!

Я взяв зі столу три довгі шпальти друкарського набору — це була стаття за підписом Павла Антокольського про творчість X.

І він розповів про те, як півроку тому прийшов до нього X, подарував свою книжку і, поговоривши про се та те, раптом попросив Павла Григоровича написати про неї статтю до газети.

Таке прохання вразило його. Але сказати одверто, що авторові самому звертатися з таким проханням ганебно, він не наважився і натомість послався на те, що дуже зайнятий і ближчим часом зробити цього не зможе. Але гість умовляв, він зовсім не збирався відступати, запевняв, що це не відбере багато часу, бо він, мовляв, може сам підготувати для статті весь бібліографічний і фактичний матеріал і навіть вибрати відповідні цитати. Це ще дужче обурило делікатного і вимогливого Павла, але висловити вголос своє обурення він не наважився і, щоб швидше відкараскатись, промимрив щось схоже на обіцянку, сподіваючись, що час виручить, як завжди.

Але невдовзі славолюбивий автор з'явився у квартирі Антокольського знову і поклав на стіл підготовлені ним «матеріали», які виявилися закінченою статтею про себе самого.

Аж тепер Антокольський вибухнув. Але вибухнув і гість. Передовсім він нагадав про обіцянку написати статтю, а те, що приніс не «матеріали», а готовий критичний твір, то він же, мовляв, дбав про те, щоб не перевантажувати Павла Григоровича, бо знав, який він зайнятий! Більше того, він узяв на себе труд організаційного характеру, щоб його не обтяжувати навіть телефонною розмовою з редакцією: сам домовився з редактором і одвіз йому статтю. І ось тепер, коли вона вже запланована, Антокольський, незважаючи на обіцянку, відмовляється її підписати! Що ж, мовляв, коли так, то сам він повинен і пояснювати редакторові, чому раптом відмовився від своєї обіцянки!

Антокольський, мабуть, злякався скандалу і статтю підписав.

І ось тепер вона лежить перед ним набрана, готова до друку.

— Що ж робити? — благально звернувся він до мене.

Мене розвеселив його наївний розпач.

— А що ж робити! — відповів я, намагаючись, аби слова мої звучали якомога сухіше. — З'явиться стаття за твоїм підписом, хоч ти її й не писав. Звісно, соромно, але ж ти сам винен.

— Та я не хочу цього! — заволав Павло. — Це ганебно!

Його лице раптом звільнилося від мало не дитячої розгубленості, в очах сяйнула рішучість, він підбіг до телефону, набрав номер редактора і розповів йому все від початку до кінця.

В трубці розлігся регіт.

— Та ви не переживайте, Павле Григоровичу,— на всю кімнату деренчало в трубці. — Набір ми розсиплемо, а він собі знайде іншого благодійника — він такий!

Поклавши трубку, Павло, зовсім знесилений, поплентався до столу, розірвав гранки і кинув у кошик. Потім опустився в крісло, безпорадно всміхнувся і, наче звертаючись до себе самого, майже пошепки проказав:

— Роблячи великодушні дурниці, треба все-таки іноді думати і про можливі наслідки...

Першим ударом, який потряс життя Антокольського, була загибель сина, другим — смерть дружини. Загибель Володі він переніс так, як переносили всі батьки в роки Вітчизняної війни — як найтяжчу особисту втрату, але водночас і як жертву на святий олтар. Це, звісно, аж ніяк не полегшувало батьківського горя, але ж ішла війна. Та й вік ще у поета був такий, коли людина здатна знайти в собі душевні сили, щоб опанувати себе і змусити не тільки жити далі, а й працювати.

Смерть Зої була не лише особистою втратою, а й втратою тієї життєвої підпори, якою мужня й вольова жінка була для нього протягом усього життя. До того ж сталося це, коли Антокольському перейшло вже за сімдесят і опора була йому вкрай потрібна.

В одному з тогочасних листів до мене він писав:

«Скажу правду: у Пахрі мені недобре живеться. Відсутність Зої перетворюється на присутність її тіні в усьому — в хаті, в саду, випещеному її руками, піклуванням, в інших сусідніх домах, де її пам'ятають,— коротше кажучи, скрізь. А Москва та вулиця Щукіна занадто гамірні й пістряві, відволікають, розпорошують це зоряне (воно стало зоряним) сяйво».

Тяжко було на дачі в Пахрі, тяжко було й у Москві, вдома... І все-таки ця невгамовна людина, якій пішов уже восьмий десяток, шукала душевного спокою не в замкнутому колі самоти, а в русі, в житті серед людського загалу.

«Найгіркіший життєвий досвід,— писав він у листі до мене трохи згодом,— вчить не впадати в оману, ні на що занадто не покладатися, цінувати рідкісні просвітлення, а для мене вони втілилися у прилюдні виступи: бачити аудиторію... це своєрідне сп'яніння... Чесно визнаю свою слабкість. Не певен до того ж, що це «слабкість». Ми мужчини прилюдні, виставлені напоказ не за вітринним склом, «приступні»... Така приреченість тотожна приреченості до праці. Перша є наслідком чи продовженням другої».

А ось уривки з інших, пізніших листів:

«На тиждень лечу до Пскова... Далі — до П'ятигорська на вечір, що його влаштовують як мій творчий...»

«Був цього року у Ризі, Вільнюсі та Ленінграді...»

І так — у кожному листі. Останнім часом він писав до мене часто, і в кожному листі — про свої поїздки по всій країні.

Але час напосідав, сили ставало все менше й менше.

Як змінився Антокольський в останні роки життя і фізично, й зовнішньо, можна судити з такого трагікомічного епізоду.

Якось, прибувши до Москви, я одразу ж пішов до Антокольського. Дивлячись на його портрет, намальований колись в молодості Юрієм Олександровичем Завадським, ми заговорили про нього і вирішили йому зателефонувати. Не так давно перед цим він був зі своїм театром у Києві, протягом цілого вихідного дня гостював у мене в Кончі і, почувши, що я в Москві, зажадав, щоб ми вдвох з Павлом до нього негайно приїхали.

Двері нам відчинила мати Завадського — дуже стара жінка. Коли ми увійшли до передпокою, вона трохи здивовано подивилася на нас, не розуміючи, хто ми такі, хоча колись Павло бував у цій квартирі досить часто, вона його добре знала. Побачивши, як вона розгубилася, він зніяковіло всміхнувся і сказав:

— Ви не пізнали мене? Я Антокольський!

Стара придивилася і, радісно сплеснувши руками, вигукнула:

— Авжеж, ви батько Павлика!

Це було дуже зворушливо, але й дуже сумно. І важко було зрозуміти, чи була вже вся вона в минулому і не знала нічого нинішнього, пам'ятала тільки те, що її Юра колись дружив з Павликом, а Антокольським був для неї й назавжди лишився його давно померлий батько, чи сам Павлик так змінився...

Так, Павло Григорович дуже постарів, але духовно лишався отим «незаткнутим фонтаном», як ми його називали завжди — рухливим, енергійним, іскрометним. Він не капітулював перед часом — з'являвся на телеекрані, звучав по радіо, захоплено і пристрасно виступав на численних вечорах, не пропускав жодного пушкінського свята, писав блискучі передмови до видань класиків та сучасників і перекладав, перекладав. І дивовижно — скільки в ньому клекотіло невгамовної пристрасті, наче акумульованої колись, як природно і просто вписувався він у середовище молодих і наймолодших, які оточували його тісно і залюблено!

І все-таки час, що його він завжди вважав єдиним справедливим суддею, добувся й до цього кипучого акумулятора зі своєю сумною справедливістю. Настала пора підведення остаточного підсумку, яким для Антокольського було укладене ним чотиритомне зібрання творів, доповнене трохи згодом і п'ятим — томом вибраних перекладів.

«Від поетичної творчості я рішуче відмовився,— писав він в одному з останніх листів до мене,— бо розумно вирішив, що всі мої вірші вже створено, далі нікуди і нічого. От і перейшов на журналістику — на прозу аж ніяк не художню: ця остання приваблива, але для мене вона важка, важча за вірші. Чекаю виходу з друку книжки останніх поезій, яка має й назву відповідну: «Кінець століття». А в листі бринів біль за життя, яке теж кінчається, і жаль з приводу того, що всі його вірші вже написані і писати далі вже сенсу нема...

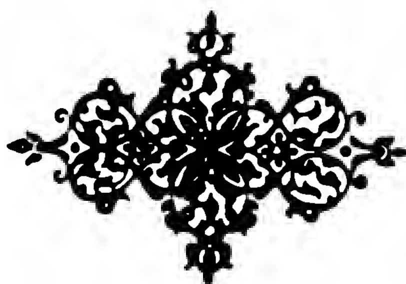
Я відвідав його в один із теплих днів останньої весни, коли він лишився зовсім сам у квартирі, де протягом півстоліття постійно вирувало життя і ні на мить не змовкали молоді голоси поетів, які згодом стали знаменитими. Старий шофер Антокольського, який лишився його дбайливим помічником до останньої хвилини, приніс маленьку карафку і три маленькі чарочки — втрьох ми випили по одній. Павло пожвавішав, в очах його просяйнули знайомі промінці, і він почав згадувати деякі давні пригоди, що їх ми пережили разом. Потім він прочитав, не затинаючись, досить великий вірш відомої поетеси, котра, як і багато інших її ровесників, була його ученицею, і він з гордістю про це сказав. На дуже схудлому старечому обличчі знову спалахнули величезні очі і в них знову сяйнув такий знайомий мені запал і радісне захоплення. Безперервно дзвонив телефон: за межами його хатньої самотини було багато людей, для яких він був не лише вчителем і благодійником, а мало не рідним батьком — вони хотіли знати, як йому ведеться, чи не треба чимось допомогти.

Він важко зводився з просидженого крісла, брав трубку і незмінно відповідав:

— Все гаразд, друже, все гаразд!

І це була правда. Адже з ним були не лише книжки, створені його пристрастю, а й усі його вихованці, хто у своїх віршах ніс до людей часточку його пристрасної й безкорисливо доброї душі, яку він щедро роздаровував усім, на кого покладав надії.

Так, то була правда: все гаразд!

ГЕОРГІЙ ГОЛУБЄВ,
Герой Радянського Союзу

КРИЛАТІ БРАТИ

Автор цього нарису — колишній військовий льотчик, Герой Радянського Союзу Георгій Гордійович Голубєв зараз на заслуженому відпочинку. Проте він часто гостює у піонерів, робітників і колгоспників, яким розповідає про свій бойовий шлях у небі Великої Вітчизняної війни від Кубані до Праги, над якою він збив останній фашистський літак на європейському театрі другої світової (див. «Вітчизна», 1985, № 5).

Свій багатющий життєвий досвід він виклав у книжках «У парі з «сотим» — про бойові польоти з ведучим, уславленим асом Олександром Покришкіним, та «Друзі мої льотчики». Зараз Георгій Гордійович працює над рукописом книжки про двічі Героїв Радянського Союзу братів Бориса і Дмитра Глинок: це перша спроба у біографічному жанрі. Нижче пропонуємо уривки з майбутньої книжки.

Кривий Ріг — місто вогненних домен та мартенів, місто залізних людей, вірних друзів, ніжних сердець.

Саме тут у родині потомственого шахтаря Бориса Пилиповича Глинки, як у казці, зростало троє синів — Борис, Дмитро та Володимир. Усі як на підбір — стрункі, міцні, вдалися у батька, який вирізнявся не тільки зростом, а й розважливістю у думках і поведінці.

Борис Пилипович з малих літ працював на шахті. Першу світову закінчив розвідником — відзначався військовою кмітливістю, наполегливістю та хоробрістю, за що й був нагороджений трьома Георгіївськими хрестами. У революційному сімнадцятому році разом з криворізькими пролетарями встановлював і захищав Радянську владу у рідному краї.

Глинка-батько зазнав усього в житті, через те й синів своїх виховував не білоручками, вчив не пасувати перед труднощами. Втішалася й гордилася ними мати, Наталя Кіндратівна, особливо коли сусідки з притаманною шахтарям небагатослівністю прихвалювали:

— Добрі хлопці ростуть у вас.

Радів батько з того, що сини починали його розпитувати про шахту, жваво цікавились подробицями роботи у вибої. Не раз Борисові Пилиповичу видівся той час, коли діти підростуть, і він їх по черзі поведе у підземелля на роботу. Дуже йому хотілося, аби стали вони часткою шахтарської родини, без якої він не мислить себе ось уже майже чотири десятиліття.

Першим під землю, як і очікувалось, попросився старший — Борис. Не зрадив батькову мрію — разом спустилися у надра шахти імені МОДРу Криворізького рудоуправління імені газети «Правда».

З молодечим завзяттям узявся Борис до гарячої роботи. Спершу навіть здалось спалачу, що працювати у забої не так вже й важко: знай собі рубай-зривай породу, та й по тому. Однак вже через кілька днів перебування у вибої відчув, як втома долає його з кожною зміною, а добутої руди стає менше й менше. В кінці зміни ледве піднімав кай-

ло. Виявляється, що у такій простій на перший погляд справі теж потрібні знання та вміння. І він ще й ще раз уважніше придивлявся до роботи батька і його товаришів, вчився пізнавати всі тонкощі професії.

— У мене щось не виходить, тату... Рубаю, рубаю, а... План не виконую.

— А ти думав все одразу схопити? Вибій, тим більше шахта, складний: тут своя наука, особлива мудрість шахтарської праці. Спершу опануй головне у роботі вибійника — вірний напрям удару. Його силу спрямовуй у м'якшу породу, а затим і тверда піддасться. Стеж за диханням: не буде воно розмірене, не буде витривалості, точності і сили ударів, а тому не буде й руди,— пояснював Борис Пилипович, а сам легко, ніби граючись, могутніми ударами кайла відвалював добрячі шматки руди собі під ноги.

Подивився Борис на батькові рухи, позаздрив та й пішов у свій вибій. Поради батька справді допомагали, виходило краще. Хай не все і не так, як у досвідченого шахтаря, але план почав уже виконувати, та й працювати стало цікавіше.

...Одного осіннього дня тридцять четвертого року після зміни, коли перемазані червонястою рудою батько з сином виходили з шахти на поверхню, Борис попередив, що затримається на комсомольських зборах і прийде трохи пізніше. А на мислі тільки й було, щоб мати не хвилювалася, та й не думалось самому, що цього дня доля поведе його з глибокого підземелля у високі небеса.

Повернувся зі зборів пізно, та все ще був збуджений. Зустрічаючи його на порозі, мати одразу вловила у завжди по-шахтарському врівноваженому характері старшенького якусь зміну:

— Чого це ти сяєш, як нова копійка?

— Ой, і не вгадаєте чого!.. Я буду вчитися на льотчика,— випалив одразу.

Від несподіванки батько з матір'ю лише перезирнулися, не знаючи, що й казати. У якомусь новому світлі замиготіли перед очима гасла: «Пролетар! Сідлай аероплан!», «Нашій авіації — шефство Ка-еС-еМ!», «Крилатий щит — окриленій країні», але це було тільки в газетах, на плакатах біля прохідної та клубу. А тут... У, здавалось, міцній шахтарській родині доморощений... літун?

А Борис оповідав, не помічаючи розгубленості батьків:

— Сьогодні на комсомольських зборах вирішили кільком кращим комсомольцям дати рекомендації до Криворізького аероклубу. Серед інших дали й мені... Ось вона, моя рекомендація,— простяг батькові папірець, як мандат на особливі повноваження.

Неквапом взяв батько документ, уважно перечитав його, глянув на розгублену дружину і мовив спокійно:

— Що ж, синку. Парубок ти міцний, з гірничим заживком, подужаєш і це. Думалося зліпити з тебе справжнього шахтаря, помічника собі, продовжувача нашого гарячого діла, а ти рвешся у небо... Що ж, лети... Але пам'ятай, що воно слабаків, як і шахта, мабуть, не полюбляє. Але вірю — ти не підведеш не лише мене, старого рудокопа, а й увесь наш славний шахтарський рід.

— А ви що скажете, мамо?

— Коли й комсомол довіряє, то треба, синку, вчитися... Щоб тільки тобі було добре, щоб був справжньою людиною. Вчись!

Наталя Кіндратівна з сумом проказала ті слова: якій матері хочеться, аби рідна дитина подалась невідь-куди?

Прийшла зима. Вона почала нерівне змагання з рудним пилом: припорошить його білим снігом, та скоро розрум'яниться — розтривожені надра землі пульсують у робочому ритмі. Не мав часу спостерігати оте Борис: вдень з батьком, як і раніше, давав на-гора руду, а ввечері навчався в аероклубному класі.

Навчання в аероклубі йшло повним ходом: майбутні пілоти старанно вивчали теорію авіації, повітряну навігацію, конструкції літаків та моторів, метеорологію, інші предмети. Вільними вечорами вдома із захопленням пояснював, що таке ступінь стиснення пальної суміші у циліндрах, смакував нові терміни: локсандромія, ортодромія тощо. Як заворожені, слухали старшого брата Дмитро з Володькою.

Борис Пилипович десь у глибині душі сподівався, що син походить, повчиться та й повернеться до «єдино справжньої чоловічої» роботи — на шахту, а не буде пурхати, мов пташка у небі. Помилився: Борис характером був, як і він сам, наполегливий. Закінчив льотне навчання з відзнакою керівництва Криворізького аероклубу і був залишений льотчиком-інструктором з підготовки майбутніх пілотів. Батько розумів, що у небі не легше, аніж у задушливому вибої, через те пишався старшим за відданість новій справі. А тут його захопленням перейнявся й Дмитрик. Він спершу працював коногоном, затим вчився на електромонтера, опісля скінчив фабзавуч та й лишився працювати у шахті електромеханіком. Поглядаючи на середульшого, Борис Пилипович бачив у ньому продовження сімейної шахтарської династії. Та Дмитро думав інакше, спостерігаючи свого старшого брата. Так стало Глинок у аероклубі двоє: інструктор та учень.

Довго був невдоволений таким поворотом справи батько. Та що вдієш... Час такий. Молодь беручка до науки і нового...

— І ти за Борисом? — докоряв Дмитрові.— Такі повинні давати руду, варити метал... Та вже літайте, коли тягне у голубу твердь від рудої, проте ж будьте справжніми пілотами. Як Чкалов!

У роботі на шахті та навчанні в аероклубі швидко промайнула зима. До пізньої ночі, а то й у вихідні засиджувався Дмитро у класі. Батько з матір'ю бачили, що нелегко дається наука середньому синові.

Перед випуском майбутніх льотчиків розділили на окремі групи. Дмитро потрапив у другу, де інструктором був його брат Борис, та попуску з огляду на родинні зв'язки ніякого не було.

Поки весняний грунт не підсох, курсанти приїздили на аеродром та вивчали матеріальну частину літака: запускали й випробували мотори, відпрацьовували дії в управлінні при зльоті, наборі висоти, розворотах, горизонтальному польоті та посадці, дію рулів ручного й ножного керування при відхиленні літака від курсу. Скоро сонечко підсушило злітно-посадочну смугу, і поча-

лись перші польоти. Всім праглося якнайшвидше відірватися від землі й сягнути у таємничий повітряний океан.

З інструктором Дмитро Глинка стояв у квадраті — місці для особового складу на старті. З нетерпінням чекав вильоту.

До попереднього старту підрулив на літаку з бортовою двійкою льотчик-інструктор Борис Глинка й, не вимикаючи мотора, зупинився. Дмитро підбіг до нього й відрапортував:

— Товаришу інструктор! Учльот Глинка готовий до польоту, дозвольте сідати.

— Сідайте,— дозволив інструктор, і Дмитро вмить заліз у кабіну, застебнув ремені, оглянув прилади, взяв керування на себе й доповів про готовність до польоту.

— Вирулюйте на старт і злітайте,— наказав інструктор Дмитрові.

— Зрозумів вас! — відповів учльот і плавно подав сектор газу вперед. Літак зрушив з місця й покотився на виконавчий старт, Дмитро дав повний газ і пішов на зльот. Ось набрав швидкість, відірвався від землі й перейшов у кут набирання висоти. Внизу під крилом пропливли споруди аеродрому, залізничної колії, річки стали тонюсінькими стрічками. Над містом зависла рудувата, подекуди жовта кіптява від шахт, доменних печей, заводських труб.

Дмитро відчуває, як Борис трохи підправляє помилки по крену, ставить літак у горизонтальний політ, проте нічого не підказує. Мотор працює рівно. На плануванні після четвертого розвороту учльот відчув, як інструктор зауважив через переговорний пристрій:

— Швидкість! Швидкість тримаєте більшу дозволеної. Приберіть лівий крен!

Дмитро глянув на прилади, плавно потягнув ручку керування на себе і праворуч. Ніс літака почав підійматися. Встановилася задана швидкість, крен зник. Та при посадці Дмитро, не розрахувавши, зробив переліт метрів на двадцять. Посадочний знак вже лишився позаду, коли літак торкнувся колесами землі. Учльот це помітив, але виправити помилки вже був не в змозі. Після зарулювання на попередній старт інструктор зробив зауваження щодо польоту, особливу увагу велів звернути на точне дотримання швидкості після розворотів і точний розрахунок при посадці, а наприкінці додав:

— Загалом літати будеш, учльот Глинка.

Увечері після польотів усією групою готували до чергових вильотів свою «двійку» — мили крила, чистили мотор, змащували клапани, заправляли бензином. Усі працювали з ентузіазмом, бо цього дня кожен з учльотів почувався на голову вищим, ніж учора, хоча розумів, що це лише початок.

Щодня доводилось багато працювати: польотами були завантажені до краю за випробуваною системою — від простого до складного. Після двадцять другого «провозного» польоту інструктор мовив:

— Учльот Глинка, зараз полетите з командиром ланки на перевірку.— І трохи тихіше, довірливіше: — Загалом не хвилюйся, Дмитре. Все буде добре,— підбадьорив Борис брата й пішов у квадрат за командиром.

Літак повів впевнено, намагаючись якнайкраще виконати політ за курсом льотної підготовки. Командир ланки сидів у кабіні, спокійно поклавши руки на борти, в керування не втручався, тільки зрідка дивився на землю та раз по раз у дзеркало на учльота. Перед четвертим розворотом злегка постукав по ручці керування — мовляв, давай додому. Дмитро негайно розвернувся і пішов на посадку. Приземлився на «три точки» біля посадочного знака.

Того ж дня після контрольного польоту Дмитро Глинка виконав іще два самостійних вильоти на вже опанованому У-2. Він уперше був сам на сам з небом, відчув смак єднання з ним, хмільну радість висоти та неозорого простору. Звичайно, було ще далеко до справжнього підкорювача неба, та головне, що перші кроки вже зроблено. Командир ланки, брат-інструктор, технік літака, друзі привітали Дмитра з самостійним вильотом. Віднині він п і л о т!

Крім пілотування, учльотам належало виконати стрибки з парашутом. Дмитро випробував на собі і це незрівнянне відчуття вільного падіння.

Учбово-тренувальний У-2 на висоті шістсот метрів на малій швидкості ніби сам парашутував, підходив до білого полотняного хреста — орієнтира для стрибка парашутиста у центрі аеродрому. Інструктор-парашутист торкнувся плеча Глинки. Підготуватись! Дмитро швидко виліз з кабіни на крило, глянув донизу і закляк. Крізь товщу повітря земля видалась йому далекою-далекою. Зустрічний потік шарпав комбінезон, намагався зірвати захисні окуляри, забивав дихання, а в скронях шалено гупало.

— Пішов! — дали команду, але Дмитро стояв на крилі.— Пішов! — повторив інструктор, але юнак ніби приклеївся до літака. Як було далі, розповів рідним увечері вдома.

— Повернувся на голос інструктора, дивлюся на нього, а він з суворим виглядом показує мені вниз. Кричить: «Стрибай! Нумо! Стрибай!» А у мене руки ніби задубіли — пальці від підкосу крила і борту кабіни не можу відірвати. Бачу, що інструктор надумав вилізти з кабіни й зіштовхнути мене. Це мене підстьобнуло, і я наважився: будь що буде, й плигонув у синяву безодні. Рвонув витяжне кільце, і за спиною зашурхотіли стропи. Затим був динамічний удар та сплеск розкритого парашута. Вгорі над головою утворилася хмарка купола, яка припинила стрімке падіння.

Найуважнішим, мабуть, слухачем схвильованої розповіді Дмитра був молодший брат Володька, який сидів, затамувавши подих. Мати переживала...

— Глянув під собою,— продовжував Дмитро,— земля видалася вже не така далека, як кілька хвилин тому. З втратою висоти вона наближається ніби швидше. Пригадав поради інструктора-парашутиста: ноги тримати щільніше, напівзігнутими. Ще казав: «На останніх десятках метрів земля насуватиме ніби ще швидше, але цього не бійся, а як торкнешся її — падай на бік». Так я й зробив — звалився на правий бік, парашут ліг поруч.

Радість від життя, від польотів та стрибків, від знайденої улюбленої справи переповнювала серце Дмитра. Ось воно — здійснення його мрії, яка винесла молодого шахтарчука у небо. Хоч дорогу від шахти, де він продовжував працювати, до аеродро-

му доводилось міряти пішки туди й назад по шість кілометрів, він ні разу не запізнився на заняття.

Особливо подобались йому польоти з віражами, переворотами, бойовими розворотами, мертвими петлями, падінням листком у зоні пілотажу. Для цього потрібна була неабияка фізична витривалість, кмітливість, гостра реакція, психологічна врівноваженість, міцні нерви. А от вихід з підступного штопору молодому пілоту не вдавався: він не міг одразу вловити момент подачі рулів на вивід літака з нього. Та невдовзі й це було подолано.

Програма льотної підготовки в аероклубі доходила кінця. Учльотам лишилося виконати один-два вильоти за маршрутом і скласти випускні іспити. Проте серед молоді ширилася чутка, що має ще щось відбутися...

Одного дня на старті з'явилося двоє військових, й одразу привернули до себе загальну увагу: капітан зі «шпалою» у петлицях, а другий з трьома «кубиками» — старший лейтенант. Добре припасована й ретельно випрасувана форма підкреслювала стрункість їхніх фігур та добру військову поставу. У розмові відчувалася широка ерудиція, глибокі знання професії авіатора, вольові характери. Учльоти дивилися на них із захопленням та надією — кожен мріяв бути схожим на них. Вони захоплююче розповідали про винищувальну авіацію, її значення, завдання, про технічно-тактичні дані літаків-винищувачів, що їх опановують курсанти у спеціальній школі, саму історію навчального закладу, з якого вийшло у світ чимало уславлених асів.

За тиждень учльоти Криворізького аероклубу успішно склали державні іспити і в урочистій обстановці одержали омріяне, витруджене звання «пілот». Представники Червоної Армії тут-таки й повідомили, кого з новоспечених пілотів відібрано кандидатом до льотних шкіл. Перед щасливцями відкривалася широка дорога в авіацію.

Дмитру Глинці випала честь стати курсантом Качинської військово-авіаційної школи імені О. Мясникова, а старший брат Борис подався на навчання до Одеської військово-авіаційної школи льотчиків. Все сталося так, як підказувало материнське серце,— сини випурхнули з батьківського гнізда.

Надією шахтарської родини лишався меншенький Владя...

На залізничний вокзал проводжати Дмитра прийшли друзі-шахтарі, товариші по аероклубу, рідні. Бажали вчитися й служити Батьківщині так, щоб не соромив шахтарської родини. Розцілувався з родичами, міцно потиснув руки товаришам, вскочив на приступку вагона і рушив назустріч новому життю. Вперше їхав далеко від рідної домівки до високих Кримських гір та Чорного моря.

И знову медична та мандатна комісії, але набагато суворіший відбір: багатьох так і не зарахували до винищувальної авіації й одразу відправляли додому. Майбутні ж курсанти одягали військову форму з блакитними петлицями. Разом з новими товаришами курсант Дмитро Глинка прийняв присягу, і для учорашніх парубків розпочалося життя, виважене армійським статутом та командирськими настановами.

Тут не раз Дмитро із вдячністю згадував своїх шкільних учителів та аероклубівських наставників, які відкрили перед ним таємниці математики, фізики... Іспити склав добре.

Тільки-но тепле весняне кримське сонечко підсушило грунт на аеродромі, почалася льотна підготовка...

У першому ж польоті Дмитро відчув, як позначилася перерва на пілотуванні: рухи рулів керування літаком були скуті, некоординовані, при розворотах швидкість польоту не витримувалась, й машина раз у раз хилилася то лівобіч, та правобіч.

Освоєння винищувача УТІ-4 — прототипу бойового І-16, який був на озброєнні Червоної Армії, розпочалося з польотів по колу та у зону на вищий і складний пілотаж, стрільби по конусу у повітрі та наземних мішенях, на умовний повітряний бій та політ за маршрутом. Якось непомітно настав довгожданий день складання державних іспитів: «терки», як називали дотепники теоретичний курс, та льотного пілотування й бойового застосування. «Терку» здав на «добре», а власне керування машиною — на «відмінно». До осені 1939 року Дмитро опанував три типи літаків.

У випускній характеристиці записано, що Дмитро Борисович Глинка літав сміливо і впевнено, у повітряному бою грамотно використовував тактичні властивості літака І-16; у польоті витривалий, матеріальну частину літаків знає добре й правильно її використовує; статути і настанови знає й у повсякденному житті керується ними правильно; працелюбний, товариський, дисциплінований. За час перебування у школі показав себе морально стійким, ідеологічно витриманим, політично грамотним. Таким він і лишився на все своє життя.

На випускному вечорі було зачитано наказ наркома оборони С. К. Тимошенка про присвоєння випускникам військових звань. Дмитро Глинка став лейтенантом.

Молоденького лейтенанта, щільно затягнутого офіцерським ременем, у новенькій синій авіаційній формі, у вичищених до блиску хромових чоботях, прийняв сам командир 45-го винищувального авіаційного полку, майор Ібрагім Магометович Дзусов.

— У нас в Азербайджані будете літати на І-16. Є ще І-15-біс І-153-Чайка,— сказав майор.— Полк наш бойовий, несе справжнє бойове чергування по охороні бакинських нафтопромислів. Завдання це дуже відповідальне,— з характерною осетинською вимовою, ніби по-орлиному, клекотів командир, напучуючи молодого сокола...

Та невдовзі перед усіма поставлено нове завдання — у найкоротший строк, не припиняючи бойового чергування, опанувати новий тип літака Як-1. На початку 1941 року...

22 червня лейтенант Дмитро Глинка заступив на бойове чергування — знаходився біля літака й у будь-яку хвилину міг злетіти на перехоплення цілі.

Бакинське сонце підбилося над обрієм

і вже добре пряжило. Над примерхлою травою злітної смуги з'явилося марево. Зрідка сюрчали коники. Від легкого вітерцю сонно ворушилося листя на деревах, скидаючи пилюгу. Не хотілося рухатись. Дмитро сидів на землі під крилом. Молодший технік-лейтенант і механік — обслуга літака — вмостилися неподалік. Вони дбайливо прикрили кабіну чохлом, щоб пілотське місце не нагрівалося.

Задзвонив телефон. Черговий слухав і в той же час розгублено обводив усіх поглядом. Поклав трубку на важіль і аж тоді хрипко вичавив із себе, проте всі почули його слова:

— Війна... Сьогодні німецько-фашистські війська перейшли наш державний кордон... Їхня авіація безперервно бомбардує наші міста і села...

З розповідей командирів і деяких нових своїх старших товаришів, які вже воювали у небі Іспанії, над Халхін-Голом, на фінській, Дмитро уявляв собі бої. Але щоб це наблизилося отак, впритул...

Захотілося негайно в атаку, у бій, боронити рідну землю, та єдине, що зараз вимагалося від нього,— по тривозі сісти у кабіну літака і чекати сигналу на зльот.

З цього дня почався новий ритм їхнього життя. Сорок п'ятий полк цілодобово чергував у бойовій готовності. У вільний від польотів час зводили капоніри для укриття, розосереджували літаки та спецтранспорт, копали щілини для особового складу на випадок раптового нападу і навчалися, навчалися...

Невтішні вісті надходили з фронту. Наші війська відходили, ворог займав нові й нові населені пункти, а там рідні люди... Ось уже увірвався у Крим, оточив Севастополь, підступав до Москви. Фронт звідси, від Кавказу, від Каспію, був ще наче далеко, але підступний ворог розраховував через Туреччину та Іран вдертися у радянське Закавказзя і звідси завдати удару в спину Червоній Армії: треба було бути готовим до всього.

Восени сорок першого над Апшеронським півостровом стали з'являтися на великій висоті німецькі повітряні розвідники. Вони долітали до берегів Каспійського моря, розверталися і безкарно поверталися на свої бази. Однак таке не могло продовжуватись довго. Наші авіатори налагодили роботу служби сповіщення, яка завчасно повідомляла курс і висоту польоту ворожих літаків. Вже у жовтні над узбережжям Каспію був збитий повітряний розвідник «Хейнкель-111»; з пошкодженими моторами німецькі льотчики змушені були посадити його у полі «на живіт». Поблизу станції Насосна їх полонили.

Однак це був не фронт. Льотчики, втративши надію на переведення полку на захід, почали засипати начальство рапортами-вимогами, рапортами-благаннями чимскоріш відправити їх у діючу армію. Подав рапорт і Дмитро Глинка. На його листку, як, зрештою, й на інших, було покладено коротку командирську резолюцію: «Завдання по охороні бакинської нафти для нас не менш важливе, ніж фронт. Майор І. Дзусов».

На початку січня 1942 року їхній винищувальний полк отримав наказ вилетіти на фронт для посилення кримського авіаційного угруповання. Перше бойове хрещення лейтенант Дмитро Глинка прийняв 20 січня. Бойове завдання: знищити на марші ворожу автоколону, яка рухалась до лінії фронту. Ворог не умовний, як на навчаннях, а реальний, грізний.

Зелені ракети сигналізували зльот. Три ланки з дев'яти винищувачів взяли курс до фронту, лінію якого було виразно видно з літаків від Чорного до Азовського морів. Дмитро займав місце у строю праворуч і пильно вдивлявся у небо. «Мессершміттів» не видно, проте вони можуть звалитися згори у будь-яку мить, а тоді начувайся. Головне — першим побачити фашиста й цим позбавити його переваги, яку надає раптовість нападу...

На підступі до лінії фронту вдарили німецькі зенітки великого калібру. Помаранчеві та сірі шапки вибухів зависли попереду зліва. Льотчики стали маневрувати по курсу і висоті. Над окопами відкрила масований вогонь й малокаліберна зенітна артилерія. Від землі потяглися траси ерліконівських снарядів. Смертоносні смуги інколи брали літак у перехресний вогонь, і здавалось, що от-от вріжуть хвоста чи крило, але група щасливо перелетіла лінію фронту, а обстріл зеніток поступово вщухав.

Прямо по курсу з'явилось шосе. По ньому великою темно-зеленою гусінню повзла колона фашистських вантажних машин, фургонів, броньованих транспортерів, автоцистерн з бензином...

— «Яструби!» Попереду ціль. Я — «яструб-два». Атакуймо! — наказав командир групи і першим кинув свою ланку в атаку.

Дмитра охопила невситима спрага помсти за порушений мир, бажання знищити всі машини, які там, унизу, плюндрували нашу землю. Оглянув кабіну, ввімкнув збройовий тумблер, зняв запобіжник з гашетки кулеметів і гармат. Різким напівпереворотом пішов за ведучим на ворога.

Наземна протиповітряна оборона, що прикривала німців на марші, поставила загороджувальний вогонь. Та Яки, добираючи швидкість падінням, неслись униз на колону. Вдивляючись через сітку прицілу, Дмитро помітив бензозаправник, став «підводити» до центру перехрестя. Цистерна швидко росла в очах. «Вогонь»,— віддав наказ сам собі, і в кабіні почувся кулеметно-гарматний стукіт, війнуло пороховими газами, а три світлові траси потяглися до бензозаправника і в ньому згасли. Мить — і він спалахнув, мов сірник. Не затримуючись на палаючій машині, Дмитро переносить свинцевий дощ вперед на криту брезентом вантажівку й коротко прошиває її з двох кулеметів. Висота лише сто метрів, і пілот щосили потягнув ручку керування на себе, виходячи з піке і кладучи винищувач у новий бойовий розворот. Дмитро помічає, як палають машини, вибухають боєприпаси, розбігаються полем фашистські солдати. Над колоною розповзається чорне хмаровище диму від пожежі.

Знову Глинка кидає свого винищувача в атаку. Збудження і шаленство зростають, ворог бачиться ще виразніше. В останній момент на пікіруванні Дмитро помітив, як по ньому з краю колони відкрили вогонь із зенітно-кулеметної установки. Умить клю-

нув носом униз і вийшов під зустрічну трасу вогню. Черга пройшла над самісіньким ліхтарем кабіни. Та йому пощастило спіймати у приціл ворожу обслугу і він угатив у неї довгу кулеметно-гарматну чергу. Обслугу із зенітною установкою знищено.

— «Яструби!» «Яструби!» Я — «Яструбдва». Кінчайте роботу, кінчайте роботу. Ідемо на точку,— почулася команда Петрова й, маневруючи, наші почали відхід від розбитої ворожої колони. Через п'ятнадцять хвилин усі винищувачі були на аеродромі. Збудженню не було меж: кожному хотілося поділитися радістю перемоги у бою, особливо тим, у кого вона перша.

За першим бойовим вильотом настав другий, третій... сьомий...

Билися з ворогом від зорі до зорі. Бували дні, які здавалися суцільним боєм. Засинаючи, Дмитро знову бачив себе в бою, відчував, як його атакують «месери»... Чув, як товариші крізь сон вигукували команди, попереджаючи своїх, прокляття ворогам.

Лінія фронту у Криму поволі посувалася до Керченської протоки. Кільце фашистських військ сильніше стискалося довкруг Севастополя. У полку з'явилися перші поранені, перші втрати... Проте з'явився і перший бойовий досвід, шліфувалася майстерність, відкривався рахунок збитих ворожих літаків, іншої техніки.

...Підняті по тривозі 9 квітня 1942 року шість Яків під командою капітана Петрова підходили до Арабатської стрілки. Завдання: не підпустити ворожі бомбардувальники до скупчень наших військ. Противник не примусив себе довго чекати. Від Джанкоя на висоті двох з половиною тисяч метрів йшла дев'ятка «юнкерсів» під прикриттям четвірки «мессершміттів»: двоє з них летіли на рівні бомбардувальників, двоє — трохи вище справа і позаду.

— «Яструби!» — пролунав у навушниках голос ведучого.— Приготуватись до бою.

Збільшуючи оберти мотора, Глинка став набирати висоту, щоб зайняти вигідну позицію для атаки. «Юнкерси» йшли зустрічно-пересічним курсом, витримуючи стрій ланок клином, ніби на параді. Наші зенітники відкрили вогонь, але, впевнившись, що це великої користі не дасть, припинили стрілянину: робота для винищувачів. Згори Дмитрові добре видно металеві диски гвинтів, що обертаються, чорні плями хрестів на блискучих від сонця ворожих крилах. Фашистські стрільці розвернули у бік наших винищувачів турельні установки, налаштувавшись до бою. Дмитро уважно стежив за діями свого ведучого й чекав сигналу для атаки.

— Атакуємо «бомберів» усією шісткою! — подав команду Петров і різким розворотом з боку сонця пішов у хвіст першій ланці фашистів.

Стрільці з Ю-88 відкрили шалений вогонь. Перша пара «мессершміттів» кинулась відбивати атаку ведучого винищувачів, а в той же час друга піднялася вище, аби зв'язати боєм пару, у якій був Глинка. Проте наші пілоти не встрявали у сутичку з ними, а слідом за Петровим переворотом у круте пікірування відірвалися від «мессершміттів».

Ось у прицілі застрибав ведучий «юнкерс». Дмитро заспокоював сам себе: точніше цілься. Стрільці з бомбардувальника вели загороджувальний вогонь. Фашистська машина у прицілі — Глинка натис на гашетку. Винищувач затремтів від гарматно-кулеметних черг. Вогненні траси жорстко хряснули по бомбардувальнику, і ворожий стрілець одразу замовк. Тепер «юнкерс» у владі Дмитра. Він переніс перехрестя прицілу на правий мотор і не відпускав гашетки доти, поки з двигуна не вихопилося полум'я. «Горить, горить!» — радісно закричав Дмитро. Залишаючи шлейф диму, «юнкерс» повільно перехилився на праве крило, затим перейшов у круту спіраль, позначаючи кожен виток чорним густим димом, який скінчився на землі вибухом та яскравим спалахом: Арабатська стрілка прийняла ще одного завойовника.

Це був перший збитий Дмитром Глинкою літак противника.

Ось уже два місяці, відколи він на фронті, а йому не вдавалося збити ще одного. Майже щодня виліт, і майже кожного вильоту повітряний бій. І хоч бився завзято, сміливо, атакував на великих швидкостях і намагався вести якомога влучніший вогонь, однак удача відверталась від нього. Мабуть, не вистачало бойового досвіду, розважливості. Жаль, звичайно, та він розумів, що мистецтво повітряного бою приходить не одразу. Треба багато вчитися, придивлятися, як воюють досвідчені товариші, як воює ворог...

Та вже через півмісяця він збиває другого «юнкерса», а через тиждень і винищувача Ме-109. Йому довіряють вести у бій товаришів.

У бою 9 травня, вже під час третього вильоту до переднього краю, ведена ним шістка атакувала армаду «юнкерсів», що вдесятеро переважала їх, та ще й прикривалася шісткою «месерів». Дмитро вже збив трьох бомбардувальників, та не помітив, що за ним почали полювання розлючені фашистські винищувачі...

Раптом глухі удари замолотили по літаку: це у хвіст Дмитрові зайшов «мессершмітт». У моторі з'явився пронизливий свист, який перейшов у металевий скрегіт. Охоплений полум'ям Як втратив керування і, обертаючись, почав падати. Замакітрилось у голові Дмитрові, тіло ніби налилося свинцем і тупим болем.

— Стрибати! — відчайдушним зусиллям волі скомандував сам собі. Де й взялася сила відкинути рухому частину ліхтаря, перевалитися через борт. Тут же його підхопив повітряний потік й відкинув від літака. Рука намацала й вирвала витяжне кільце, розкрився над головою рятівний парашут!..

Отямився він у польовому госпіталі. Важко поранений пілот нерухомо закляк на ліжку, а гадкою був ще у бою. Пам'ятає: збив три ворожі бомбардувальники, але десь припустився й помилки. «Що це: перемога чи поразка? — розмірковував льотчик.—Це перемога! Я чесно виконав обов'язок солдата»...

Що це було так, засвідчив і перший орден Бойового Червоного Прапора, яким лейтенант Д. Глинка був нагороджений за той пам'ятний бій. А за місяць він отримав другий такий орден «за успішні бойові штурмові дії військ ворога, повітряну розвідку і один особисто збитий літак».

Зарубцювалися рани, відновлено сили, і Дмитро знову в строю. Та важко ставало на серці, коли думав про рідні місця, про Криворіжжя — там хазяйнують фашистські зайди. Що з рідними людьми? Як їм живеться у неволі? Де Борис?

Воюючи на фронті, Дмитро жалкував, що серед пілотів-фронтовиків поруч з ним нема рідного брата. «Ось кому б треба помірятись силою та відвагою з фашистськими асами»,— думалось йому.

Наприкінці вересня 1942 року полк передислокували у тил, для вивчення нових машин. І треба ж такому трапитись! Якось Дмитро з товаришами, йдучи набережною тилового міста, несподівано зустрів брата. Стисли один одного в обіймах.

— Давай у наш полк, будемо разом літати!.. Поїхали до нашого комполку Дзусова. Він попросить командування льотної школи відпустити тебе на фронт. (Борис працював у одній з льотних шкіл — готував льотчиків-винищувачів для фронту).

Сказано — зроблено. Командир вислухав братів і підтримав прохання ділом: особисто поїхав до начальства школи. Розмова була довга, проте скінчилася вдало, а Борис Глинка потрапив у маршовий підрозділ.

Ось як склалася доля: спершу старший вчив молодшого літати, а тепер молодший навчав старшого воювати...

На тренувальні повітряні бої брати літали у парі: ведучий був Дмитро, ведений — Борис. В ефір летіли позивні:

— Я — «ДБ!» — гукав Дмитро Борисович.

— Я — «ББ!» — озивався Борис Борисович.

Невдовзі ці голоси почує увесь Північно-Кавказький фронт. За цими позивними уславлених льотчиків будуть з радістю пізнавати свої, з тремтінням — вороги.

ВІД АВТОРА. Наприкінці 1942 і на початку 1943 років 40-й винищувальний авіаполк, у якому я служив, базувався у Сальських степах, прикриваючи з неба бойові порядки кінно-механізованої рухомої групи генерал-лейтенанта М. Кириченка. Після прориву нашими військами укріпленої ворожої оборони на річці Куша лінія фронту порушилась. Сипучі піски та бархани при найменшому вітерці зсувалися з місця на місце й засипали все на своєму шляху, не даючи фашистам закріпитися на проміжних рубежах.

Якось одного бойового дня вся четвірка І-16 під командуванням лейтенанта Григор'єва, ведучого другої пари лейтенанта Молкова виявила у барханах ворожий розвідувальний загін. Добряче поколошматившиі його, повернулася на свій аеродром.

Тільки відійшли від літаків метрів на триста, як почули у повітрі незвичний шум моторів. Придивились і побачили невелику групу не знайомих нам літаків, які летіли просто на нас. Силуети не були схожі ні на наші машини, ні на німецькі.

— Що це за літаки? — запитав Григор'єв.

— Хто його зна... А може, це ворог? — відказав я.

Ми прискорили крок, а потім побігли степом: були як на долоні — заховатись ніде. На щастя, це виявились радянські Як-1, на яких 45-й полк майора І. Дзусова прилетів підсилити наше угруповання. Ми вже чули про новий літак конструктора Яковлєва, але бачили його вперше.

Наступного дня погода була нелітна. Ми пішли знайомитись з сусідами. Там я познайомився з Дмитром Глинкою — вже двічі орденоносцем, лейтенантом, вищим середнього зросту, підтягнутим, впевненим у рухах, усміхненим. Він вирізнявся серед інших своєю говіркою з українським акцентом, чим особливо запам'ятався мені, молодому сибірякові, і тим, що часто вживав у розмові слово «нехай». Пізніше, в повітряних боях, я одразу визначав, що Дмитро десь поруч, коли чув його характерне «чортяка»...

Відтоді наш полк в основному вилітав на розвідку та штурмування ворожих наземних позицій, а дзусовці прикривали нас згори. Проте скоро сусіди передали нам матеріальну частину і подалися у тил за поповненням та новим типом літаків. Тільки весною сорок третього на Кубані я знову зустрівся з колишніми сусідами у складі двісті шістнадцятої винищувальної авіадивізії. Разом з Дмитром над Таманню воював уже і його брат Борис.

Ми базувалися на одному аеродромі, ходили в одну їдальню, допомагали один одному в бою у скрутну хвилину. У небі Кубані позивні братів Глинок «ДБ» та «ББ» жахали фашистських повітряних піратів.

Пізніше на фронт прибув і третій — молодший брат Володимир, який готував до вильотів матеріальну частину літаків старших братів.

Отак ми, гвардійці 16-го, 100-го та 104-го авіаційних винищувальних полків, познайомилися, поріднилися у небі Вітчизни й пройшли усю війну, закінчили її над Прагою.

Вранці 9 березня 1943 року полк дзусовців прибув під Краснодар й одразу пішов у бій. Вже другого дня над станицею Абінською, прикриваючи наземні війська, винищувачі перестріли шістку «юнкерсів», трійку «хейнкелів» та винищувачів групи супроводу. Зав'язався бій. Чотирьох Ю-88 та одного Хе-111 було збито. Борис Глинка збив тоді «юнкерса», а під вечір в іншому бою з винищувачами ще й грізний у ті часи Ме-109Г.

У перших повітряних боях над Кубанню Борис виявив високу майстерність, тактичну грамотність у веденні бою. Рахунок збитих льотчиком ворожих машин неухильно зростав.

— Дивись, «ДБ», як би тебе не обійшов «ББ»,— жартували товариші з Дмитром.

— Це ж добре,— усміхався той.— Ми ж свої люди, якось поділимо славу, а справу робимо одну: менше буде ворогів кружляти над нашою землею.

На кінець березня сорок третього Дмитро здійснив уже сто сорок шість бойових вильотів. Провів сорок один повітряний бій і особисто збив п'ятнадцять ворожих літаків.

«За виявлений героїзм та відвагу у боях з німецько-фашистськими загарбниками на фронтах Великої Вітчизняної війни,— писав у поданні полковник І. Дзусов,— Дмитро

Борисович Глинка гідний вищої урядової нагороди — присвоєння звання Героя Радянського Союзу»...

Проте у сорок другому повітряному бою винищувач Дмитра підпалили «месери». Він ледве встиг вистрибнути з палаючої машини, парашут розкрився біля самої землі і пілот тільки випадково лишився живим. Знову госпіталь, але цього разу недовго залежувався — втік звідтам у рідний полк.

Друзі-однополчани зустріли його з радісними вигуками: «Ура! «ДБ» живий! Повернувся!» Льотчики навперебій розповідали, як він вийшов з каруселі бою та як падав вогненний літак до землі, а парашута все не було. Тому й вирішили, що загинув,— згорів разом з винищувачем.

— А де Борис? — спершу запитав Дмитро.

— На бойовому завданні. Ось-ось має повернутися. Дуже переживає — б'ється тепер за двох: уже збив двійку «юнкерсів» та одного Ме.

На підході до аеродрому з'явилася шістка винищувачів і з ходу пішла на посадку. Дмитро разом з техніком чекав Бориса біля його капоніра. Ось він зарулив на своє місце, вимкнув мотор, виліз на крило і завмер на місці, розглядаючи брата: він чи не він...

— Митю! Браток,— тільки й вихопилось у нього. Сплигнув з крила й кинувся навстріч.— Живий?!

— Як бачиш... Повернувся, щоб знову разом бити гадів.

— А командир знає, що ти тут? Ти був у нього?

— Ні ще. Тільки приїхав й одразу до тебе.

— То пішли на КП.— І обидва брати подалися доповідати командирові: Дмитро — про повернення «з того світу», а Борис про виконання бойового завдання. Першим доповідав втікач з госпіталю.

— Товаришу полковник! Старший лейтенант Глинка у повітряному бою збив одного Ме-109, але й сам був збитий. Готовий до виконання бойового завдання.

— Вітаю з поверненням. Поздоровляю з Героєм,— тиснув руку Дзусов.

— Товаришу полковник! Який я герой, коли мене самого збили,— нічого не розуміючи, щиро заперечив Дмитро.

— Зате ти шістнадцять літаків їхніх збив. Скільки їхніх авіаторів угробив,— радісно басував Дзусов, подаючи йому, зовсім розгубленому, телеграму з викладом Указу Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння Дмитру звання Героя з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка»...

На початку квітня війська Північно-Кавказького фронту перейшли у наступ в районі станиці Кримської. Та непогода розвинути успіх не дала: не вщухали зливи, розтанули сніги, у горах і досі маленькі річки вийшли з берегів, затопили місцевість у смузі наступу, порозмивали усі дороги. Просування військ, підвіз боєприпасів, пального загальмувалося. Тому авіація була припнута до землі. А 15 квітня, коли поліпшилася погода, ворог сам перейшов у контрнаступ. Зав'язались жорстокі бої на землі й у повітрі. Фашистське командування для підтримки своїх військ кинуло в битву армади бомбардувальників та рої винищувачів, що групами по тридцять-шістдесят налітали на наші бойові порядки.

В один з таких днів вісім винищувачів під командуванням лейтенанта Бориса Глинки у складі двох четвірок літаків «аерокобра» та «кітті-хаук», які вів Василь Шаренко, прикривали наші війська у районі Кримської. Зі станції наведення надійшов наказ командира дивізії генерала Бормана:

— Я — «Тигр!» «ББ!» Йдіть на північний схід. Там на підході велика група бомбардувальників. Атакуйте їх на винищення!

— Я — «ББ». Виконую. «Яструби», за мною! Приготуватися до атаки.— Глинка енергійно розвернув групу і, набираючи висоту і швидкість, пішов на пошук противника. «Ось вони, Борисе. На зустрічному курсі на висоті дві п'ятсот»,— побачив три дев'ятки Ю-88, а над ними дві дев'ятки Хе-111, яких прикривали вісімнадцять «месерів».

— Я — «ББ!» Увага, «яструби!» Атакуємо в лобову. Вихід з атаки лівим бойовим розворотом у бік сонця.

Шістдесят три фашистські літаки хмарою насували на наші позиції. Назустріч їм зграйкою летіли червонозоряні винищувачі. Борис глянув униз, щоб визначити своє місце над землею, а там все у сполохах вогню, в диму, все зрито, як віспою, траншеями, снарядами, гусеницями танків та самоходок.

— Б'ю по ведучому,— повідомив Борис і спрямував свого винищувача прямо в лоб флагману. Розмах крил того швидко зростав перед ним, засклена кабіна і мотори все більше місця займали у сітці прицілу. «Пора»,— тільки й подумав льотчик, а пальці вже натисли на гашетку гармати, двох великокаліберних та чотирьох звичайного калібру кулеметів: секундний залп у тридцять кілограмів і двісті грамів розпеченого металу ляснув шквалом по «юнкерсу».

«Все, відвоювався»,— подумав Борис, коли побачив, як з лівого мотора «юнкерса» вихопився спалах. Літак рвонувся був угору, але перехилився на потрощене крило і каменем пішов униз. За ним прокреслив димову спіраль і другий «юнкерс», збитий Шаренком, та на виході з атаки Борис почув у шлемофоні схвильоване попередження Василя:

— «ББ!» «ББ!» Меси, меси у хвості!

Різким переворотом Глинка виходить з-під ворожої атаки і сам прямує на другу дев'ятку Ю-88, але шестеро «месерів», що прикривають їх, зв'язують його боєм. Поруч б'ються товариші. Пальне вже кінчається — бій не вщухає вже хвилин п'ятнадцять, але ніхто не виходить з цієї смертельної каруселі: кожен хоче збити супротивника. Повітря, машини і льотчики здригаються від виття двигунів, залпів гармат і кулеметів у вогненному клубку. Все змішалося й не зрозуміло, чи то «аерокобри» ганяються за «юнкерсами» та «хейнкелями», чи за нашими винищувачами полюють «месери», яких переслідують «кітті-хауки», і той, хто першим розбереться у цій круговерті, переможе.

Цей бій закінчився перемогою наших винищувачів. Вони збили п'ять ворожих літаків, розвіяли чорнохресну хмару, а самі втрат не мали. Командир дивізії, що спостерігав події зі станції наведення, дав високу

оцінку майстерності ведучого «аерокобр» Бориса Глинки, який, крім бомбардувальника, збив ще й винищувача Ме-109.

За виявлений героїзм і відвагу у боях із загарбниками та десять особисто збитих літаків Борис Борисович Глинка був представлений до звання Героя Радянського Союзу. Але вже на день виходу Указу, 24 травня 1943 року, майстер повітряного бою довів свій рахунок знищених ворожих машин до п'ятнадцяти.

Ось і закінчилась повітряна битва у кубанському небі. Хвалені фашистські аси, фюзеляжі «месерів» та «фокерів» котрих були розмальовані тузами усіх мастей, піковими дамами, драконами, оскаленими барсами чи пантерами, не витримали натиску радянських льотчиків й втратили перевагу в небі. Був час на початку війни, коли німці бундючились своєю непереможністю, літаючи на машинах, що перевершували наші літаки у швидкості, дальності польоту. Тоді вони дозволяли собі ганятися у полі за однією людиною й розстрілювати її, нагло пролітати над нашими аеродромами й кидати вимпели з написом: «Гей, рус-фанет! Виходь на бій». Та минув той час. Народ дав у руки наших пілотів Яки, Міги, Лаги, які не поступалися своїми літно-технічними даними перед німецькими винищувачами, багато в чому й перевершували їх. Тому й відбувся на Кубані перелом у повітряній обстановці. Щораз частіше фашистські наземні радіостанції істерично попереджували своїх винищувачів та бомбардувальників: «Ахтунг! Ахтунг! Ас Покришкін у повітрі!» Панування у небі назавжди перейшло до нас, і чимала заслуга у цьому належала й братам Глинкам.

Наприкінці липня 1943 року дев'яту гвардійську винищувальну авіадивізію було перекинуто з Кубані на Південний фронт. Завдання фронту: прорвати оборону противника на річці Міус і розгорнути операції по визволенню Донбасу, а затим і всієї України. Наступ розпочався 18 серпня. Наші війська визволили Таганрог, а вже у вересні — Сталіно (Донецьк), Маріуполь (Жданов) та інші міста і села України.

Прикриваючи наземні війська від ударів з повітря, відважно билися у небі Таврії та Донбасу гвардійці дивізії Олександр Покришкін, Олександр Клубов, Аркадій Федоров, Павло Крюков, Андрій Труд, Микола Трофимов, Іван Бабак, Василь Шаренко, Микола Лавицький, Володимир Семинишин, Олександр Вільямсон, Олексій Закалюк, Олексій Луканцев, Михайло Комельков, брати Борис і Дмитро Глинки.

За тридцять один особисто збитий літак противника, за виявлений героїзм у повітряних боях Дмитро Борисович Глинка Указом від 24 серпня 1943 року був нагороджений другою медаллю «Золота Зірка»...

22—23 лютого 1944 року війська Четвертого Українського фронту визволили батьківщину Глинок — рідне Криворіжжя. Борис отримав дозвіл від командування дивізії провідати рідних. Зв'язковий літак По-2 доставив його у Кривий Ріг. З повітря відкривалася похмура панорама міста — скрізь руїни заводів, фабрик, рудників... Гітлерівці зробили все, щоб надовго затримати відновлення доменних печей, мартенів та прокатних станів.

Побачивши на порозі капітана із Золотою Зіркою на грудях, мати і батько Глинки розгубилися — хто, звідки, чого і з чим прийшов до них? Проте, почувши рідний голос, упізнали змужніле рідне обличчя, кинулися до сина, довго тримали в обіймах, цілували його, плакали від радості: «Живий...» Довго довелося Борисові заспокоювати старих, розповідаючи, що й Дмитро живий, що воюють вони пліч-о-пліч в одному полку...

Невдовзі й сусіди зійшлися до Глинок. Вони й розповіли Борисові, як старенька мати сиділа у гестапо, як знущалися фашисти з батька, як повели гітлерівці у неволю, на німецьку каторгу, сестру Людмилу, як гуртом переховували від ворожих нишпорок шістнадцятирічного Володю...

День відпустки промайнув швидко, і ввечері Борис полетів назад на фронт. З собою забрав і молодшого брата — буде в екіпажі мотористом. Юнак невдовзі добре опанував нову для себе справу.

У річницю визволення рідного міста брати-герої так писали додому землякам:

«У повітряних боях з фашистськими загарбниками нами керували любов до Батьківщини, пекуча ненависть до ворога, безмежна вірність великій справі партії Леніна... Де б ми не знаходились: чи в боях на Кубані, за Донбас або Крим, чи в боях за Молдавію, Західну Україну або Польщу, ми завжди пам'ятали своїх земляків-криворіжців, рідні рудники і шахти, де провели свої юні літа.

Це надавало нам бадьорості, сили і впевненості у боротьбі за наше праведне діло, за нашу перемогу».

Після невеликого перепочинку і поповнення у середині травня 1944 року дивізія знову вступила у бої — тепер під містом Ясси. Авіація противника на цій ділянці фронту діяла масовано, великими групами, до ста літаків в одному нальоті. У ці дні у напружених повітряних боях особливо відзначилися льотчики Герой Радянського Союзу Олександр Клубов, який збив дев'ять літаків, двічі Герой Радянського Союзу Дмитро Глинка та Петро Гучок, які святкували перемогу по шість разів.

Ніде так часто доля не кидає людину із краю в край, як в авіації, та й ще у воєнний час. Ще ранком наші пілоти снідали у Румунії, а вже вечеряли піді Львовом. В середині червня того ж року війська Першого Українського фронту перейшли у рішучий наступ.

Брати Глинки показували приклади звитяги й мужності, майстерно завдавали ударів по ворогу: на їхньому рахунку вже було більше п'ятдесяти фашистських літаків. Проте на Львівщині їм обом не пощастило.

Спершу літак Бориса Борисовича був підбитий в одному із запеклих боїв з чисельно переважаючим противником, і, покидаючи палаючий винищувач, льотчик забився об стабілізатор і був травмований. І Дмитро Борисович також дістав важку травму під час катастрофи транспортного літака Лі-2, який злітав у тумані. Глинка разом з льотчиком Жариковим у цей час спали на літакових чохлах у хвості. Хвіст при ударі по сопці відлетів, пом'якшив падіння, навіть не

загорівся, як рештки машини. Обидва льотчики-пасажири дивом лишилися живі, але потрапили до госпіталю...

Ишов переможний 1945-й. Наші війська просувалися на захід, визволяючи польські міста Люблін, Сандомир, Краків, Ченстохів, вже перейдено й кордон третього рейху...

16 квітня війська двох фронтів після потужної артилерійської підготовки і масованого авіаційного нальоту розпочали історичну битву за Берлін. Льотчикам Дев'ятої гвардійської винищувальної авіаційної дивізії знову довелося зітнутися у повітрі з ескадрами «Удет» та «Герінг», з добірними льотчиками корпусу протиповітряної оборони Берліна, які мали на своєму рахунку чимало збитих американських літаків-фортець Б-17 та англійських «ланкастерів».

Надовго запам'ятався Дмитрові бій з асами на новітніх «фокке-вульф-210». Двобій був довгий та затятий. Ніхто не хотів поступатися ініціативою в бою. Билися німецькі льотчики напористо, з відчайдушністю приречених. На висоті семи тисяч метрів вони тоді трохи не збили його веденого, який припустився помилки в момент виходу з атаки. Тільки під кінець бою вдалося звалити на землю одного з фашистів, а решта відступила.

22 квітня усі полки дивізії перебазувалися безпосередньо під Берлін. Відчувалося наближення кінця війни. Фашистські льотчики відчайдушно билися, намагаючись прикрити обложене місто, проте ініціатива у повітряних боях була цілком у наших пілотів. У радянських винищувачів з'явилася можливість прихоплювати по одній-дві середній бомбі для «точкового» штурмування осередків опору гітлерівців у палаючих кварталах Берліна.

У сотому полку славно служили троє кревних братів. Двоє з них безстрашно билися у повітрі. В ефірі, як і колись, лунали позивні «ДБ» та «ББ», а на землі старші брати й товариші по полку з любов'ю зверталися до молодшого, Володі,— «ВБ». Юнак відмінно готував літаки до бойових вильотів. «Молодець «ВБ»!» — частенько зверталися до нього хлопці-винищувачі, коли вдало виконували бойове завдання, Дмитро та Борис відзначали майстерність брата: «Добре, по-шахтарськи попрацював. Вважай, що ми сьогодні разом звалили «фоккера».

У боях за Берлін Дмитро Борисович збив свій останній (п'ятдесятий!) ворожий літак, а Борис Борисович закрив особистий рахунок знищених фашистських машин тридцять другим літаком, цього разу бомбардувальником. Двоє братів разом знищили вісімдесят два літаки військово-повітряних сил фашистської Німеччини! При цьому вони втратили лише три своїх машини.

Липневого ранку року Перемоги на московській Красній площі Дмитро Глинка стояв у лавах переможців, які з презирством кидали фашистські штандарти до підніжжя Мавзолею В. І. Леніна. Після війни уславленого льотчика обирають депутатом Верховної Ради СРСР. Ця радісна й хвилююча подія збіглася з направленням на навчання. Дмитро та Борис Борисовичі вступили до Військово-повітряної академії, а молодший, Володимир, до льотного училища. Отак по війні усі троє знову сіли за парти.

Володимир згодом переводиться до Криворізької льотної школи пілотів цивільної авіації, яку закінчує у 1949 році. Затим робота у Далекосхідному управлінні цивільної авіації. Злітав маршрутами, які досвідчені пілоти недаремно прирівнюють до фронтових: Хабаровськ, Сахалін, Магадан, Камчатка. Спершу літав на По-2, Лі-2, Іл-12. У 1958 році пересідає на важкі літаки типу Ан-8 та Ан-12 і здійснює рейси з Комсомольська-на-Амурі до Москви, Ленінграда та Києва.

За час роботи у повітрі Володимир Борисович налітав понад 24 тисячі годин і не мав жодного порушення льотних правил. Хіба за винятком роботи на Півночі, де чи не кожен політ — крок у невідоме. Його бездоганну роботу було відзначено урядовими нагородами та професійними відзнаками.

Гвардії полковник Дмитро Борисович Глинка до 1960 року служив у винищувальній авіації. Пізніше за станом здоров'я змушений був перейти на льотну роботу у цивільну авіацію. Колишній бойовий льотчик знову злетів у небо другим пілотом Ту-104 на обслуговуванні міжнародних трас...

...Над Внуковським аеродромом спадали вечірні сутінки. Неподалік від аеровокзалу стояли повітряні лайнери, поблискуючи сріблястими крилами. До одного з них потяглася вервечка іноземних туристів та ділових людей, які відвідали нашу країну. Пасажири вмощувались у кріслах, зайняв свої місця й екіпаж. На табло засвітилися передзльотні застереження, з'явилася стюардеса у небесній уніформі й оголосила:

— Шановні пасажири! Командир корабля, двічі Герой Радянського Союзу Дмитро Борисович Глинка та екіпаж вітають вас на борту нашого лайнера й бажають приємного польоту.

Високе звання першого пілота викликало пожвавлення у салоні, пасажири схвильовано загомоніли:

— Оце добре! Гут, гут! Вері гуд!..

— Наш політ,— продовжила стюардеса,— буде проходити по маршруту Москва — Берлін на висоті дев'ять тисяч метрів. Час польоту — одна година сорок п'ять хвилин...

Вже коли літак набрав висоту й керування було переключене на автопілот, Дмитро Борисович крізь темряву ночі почав оглядати знайомі з війни орієнтири: річки, міста, ліси, ниви. Як завжди, його розхвилювали думки про ті тяжкі й радісні дні юності у вогненні часи Великої Вітчизняної війни. І от він знову у небі Берліна, у мирному небі, у мирні дні. Тепер найголовнішим його обов'язком став безпечний політ, у якому не могло бути й мови про ризик для пасажирів.

— Я довго прослужив у лавах військово-повітряних сил,— розповідав Дмитро Борисович,— й міг би піти на заслужену пенсію, ходити до кінотеатрів, читати улюблені книжки, рибалити. Проте жити без неба, жити без штурвала не можу, не уявляю собі іншого існування...

Дві доби відпочинку — й знову у повітря. Його Ту тримає курс на Лондон. А вже звідти нарешті додому. Ой, так хочеться до братів, до рідних...

З МИКІЛЬСЬКОЇ ГІРКИ — В БЕЗСМЕРТЯ

СЕМЕН ТУТУЧЕНКО
Герой Радянського Союзу

...Спочатку їх було двоє. Дід у каракулевій папасі з хвацько загнутим на потилиці верхом, з ледь вилицюватим обличчям, гострою сивою борідкою, чорними вусами, та худорлявий білявий хлопець з розумними насмішкуватими сірими очима. Обоє в брезентових дощовиках, під якими стьобані ватники і такі ж теплі штани. З-під розстебнутої поли плаща у старого виглядала рукоятка браунінга в дерев'яній кобурі, за плечима ж молодого — карабін. Притаївшись під дощатим парканом, вони спостерігали за гітлерівцями, які щойно ввірвалися на мотоциклах на околицю їхнього міста.

Молодий сказав:

— Он що роблять, гади! Нишпорять по чужих хатах, трощать все, та ще й горлапанять своїх пісень.

— Мародери! — вилаявся й собі дід. — Їм весело, бачиш, із пляшок цмулять оковиту...

Звідти, де були фріци, доносилося п'яне гелготання, кудкудакання переляканих курей, безладна стрілянина. Над штахетником просвистіла сліпа куля.

Хлопець захвилювався.

— Відходити треба!

— Не поспішай, Васю. Помовч, і гарненько придивляйся до тих, з ким доведеться воювати.

Дід був не з боязких. Воював з германцями ще в першу імперіалістичну. Ходив на них врукопашну, в розвідці «язика» брав... За сміливість і мужність нагороджений двома Георгієвськими хрестами. Сам Брусилов вручав! Різних вояк доводилося бачити старому на своєму віку, багато чого навчився, хоча, правду сказати, за плечима три класи церковнопарафіяльної школи. Більше вчило його саме життя. В громадянську воював в легендарній 25-й Чапаєвській дивізії, можливо, й шапку з тих пір носить по-чапаєвськи, ходив у походи з Пархоменком, а коли на його батьківщині, в Котельві, з'явилися різні банди, сам організував невеликий партизанський загін, який боровся проти ворогів Радянської влади до того часу, доки не прогнали всяку нечисть зі своєї землі. А тепер знову доводиться взятися за зброю.

Він неквапливо застебнув на всі гудзики дощовика, обмацав браунінг, тісніше натягнув шапку на голову і спокійно сказав молодшому:

— Бачиш, Василю, з ким доведеться воювати? А тепер, як кажуть, з богом...

Пробираючись до Спадщанського лісу, вони вийшли на Нікольську гірку, щоб тут, як і домовлялись, почекати мінерів, які виконували його завдання в місті і на довколишніх дорогах.

Звідси, з гори, було добре видно все навколо — і колись грізну фортецю князя Ігоря, від якої залишився тільки невеликий земляний вал, що позаростав акацією, і купол Молчанського монастиря, і нове місто Путивль, і пам'ятник В. І. Леніну в парку, і широку мальовничу заплаву річки Сейм зі скиртами сіна й табунцями верб, і синіючий на південно-західному горизонті Спадщанський ліс, в якому їх чекали путивляни, котрі погодились партизанити. Цю партизанську групу на чолі з Олексієм Іллічем Коренєвим він за декілька днів до вторгнення фашистів у місто відправив туди, у Спадщанський ліс. Там, у лісі, в одному із глухих урочищ, була закладена продовольча база. І хоч вона при дотриманні строгої секретності була надійно схована і замаскована, все ж не виключалось проникнення до неї ворожих парашутистів, котрих міг туди навести хтось із зрадників Батьківщини. Тому там і перебував Коренєв, а разом із ним ще вісім чоловік.

Олексій Ілліч — також літня людина — надійний, дисциплінований, з великим досвідом, громадянською війною загартований — одним словом, старої закваски більшовик. Його соратників він також добре знав. Люди перевірені. Зброї, правда, у них малувато: рушниці не знати якої давності, і то не на всіх, 750 кілограмів толу для мін, без жодного підривача... Що й казати, важко воювати з озброєним до зубів, та ще й при такій техніці, ворогом.

А от мінерів прислали до них із Сум недавно. Хороші хлопці, білоруси. За старшого у них — колишній робітник Барановицького райкому партії Григорій Михайлович Юхнівець. Крім нього, ще троє: серйозний і вдумливий, з відкритим інтелігентним обличчям Микола Курс, який до війни працював директором Речицької середньої школи, Вася Терехов і Віктор Островський. Ці двоє зовсім ще молоді.

З боку Путивля, що проглядався з цієї гірки мов на долоні, донеслось кілька вибухів. Піднялась стрілянина. Місто горіло. Бігли люди, яких гнав страх і горе. Спускались до Сейму і — хто в човні, а хто уплав — перебирались через річку, щоб сховатись у заплаві, в кущах і чагарниках.

Значить, фашисти уже захопили Путивль. І, мабуть, зруйнують і спалять його, як колись дикі орди Батия спалили і знищили стародавнє місто Ігоря...

Нарешті старий побачив мінерів, які піднімалися вгору. Засапавшись, Григорій Юхнівець хотів доповісти: «Товаришу командир, ваше завдання...» — та старий, не дослухавши, тільки рукою махнув.

— Ходімо, хлопці!

Він ще кілька разів, оглянувшись, дивився на своє палаюче місто; берегом Сейму рушив у Спадщанський ліс.

Минуло днів із десять. За цей час вони зустрілись із групою Коренєва, добравшись до місця партизанської бази. Крім того, випадково наштовхнулись в лісі на відділення червоноармійців, яких виводив з оточення з повним бойовим озброєнням сержант Федір Карпенко. Після недовгих переговорів вони були зараховані в групу партизан для спільних бойових дій в тилу ворога.

22 вересня з'явився наказ № 1, в якому був затверджений особовий склад загону, поділений на дві бойові групи. В першу ввійшли путивляни і білоруські товариші. Друга група, очолювана сержантом Карпенком, складалась з червоноармійців-оточенців. Наказ підписав С. А. Ковпак.

Це його партизани поміж собою називали «Старим», а ще частіше — «Дідом».

До війни Сидір Артемович Ковпак працював головою Путивльського міськвиконкому. А коли розпочалась війна і фронт став наближатися до міста, райком партії запропонував йому залишитися в тилу ворога і створити районний партизанський загін. Член партії більшовиків з 1919 року, учасник громадянської війни, з великим бойовим досвідом, він погодився. «Повоюємо ще раз, і я твердо переконаний — перемога буде за нами!» — сказав він секретареві партії. А сам подумав: «Тільки б здоров'я не підвело... Жити доведеться в лісі, в холоді й голоді. І не один рік...» Та вголос він ніколи не скаржився на своє здоров'я, не робив скидки на свої прожиті роки. Старший за віком, він був усім батьком рідним, навіть більше ніж батьком — в його руках було наше життя і боротьба з ненависним ворогом.

Бойові дії партизанський загін почав з диверсій на прилеглих до лісу дорогах, якими мчали на схід ворожі вантажні автомобілі й мотоцикли.

Партизанська розвідка виявила неподалік від села Нова Шарпівка мінне поле, яке, відступаючи, залишили наші війська. Вночі, при місячному освітленні, мінери Вася Терехов і Віктор Островський під керівництвом Миколи Курса почали витягувати їх із землі. Найспокійніший — Віктор; намацавши міну, діставав із неї підривач і клав у кишеню, залишаючи на полі ямки з толом. Як картоплю. Інші їхали за ним на підводі і складали знешкоджені міни на віз. Вася Терехов жартував:

— Копай, копай, Вікторе, свою бульбу. Попереду зима, треба ж чимось пригощати фріців.

— Не торохти, як горохом об стінку,— відповідав Островський коротко. І замовкав, намацавши чергову міну. Кожна із них могла стати для нього останньою.

Так вони добули, може, із сотню мін. Привезли їх на партизанську базу. Потім оперативні групи встановлювали міни на дорогах, влаштовували там засади.

І ось перші наслідки. 19 вересня на дорозі між Сафонівкою і хутором Красний підірвався ворожий вантажний автомобіль із «заготовувачами» продовольства. Кинувши палаючу машину, гітлерівці розбіглись, залишивши поранених і убитих. Чимало фашистських головорізів знайшли свою погибель на мінах Островського і Терехова й на інших дорогах.

Розмови про партизанську діяльність ширилися навколишніми селами, відлунням рознеслися по Путивльщині та інших районах Сумщини. Незабаром в загін влилась група під командуванням голови Конотопського райвиконкому Федора Єрмолайовича Канавця і районного прокурора Василя Порфировича Кочемазова. Ковпак добре їх знав ще з обласних нарад партактиву. Приєдналася до партизанів і група, очолювана головою колгоспу «Вільний край» села Воргол Путивльського району Степаном Федоровичем Кириленком. З кожним днем загін Ковпака більшав і більшав. Люди розповідали про звірства фашистів у Путивлі, Конотопі, Шалигині, Глухові. Говорили й про те, що до Спадщанського лісу підтягуються каральні підрозділи ворога з гарматами і танками.

В житті невеликого Путивльського загону сталася ще одна знаменна подія. Було налагоджено зв'язок з партизанами Семена Васильовича Руднєва, а невдовзі всі його двадцять чотири бійці перейшли із Новослобідського лісу в Спадщанський.

Тоді ж відбулася нарада партизанських командирів, на якій одноголосно вирішили, що становище в тилу вимагає від партизан рішучих дій. Треба підбадьорити розгублених, підтримати тих, хто впав у відчай, зібрати тих, хто переховувався в лісах, і переконати: є грізна сила проти фашистів. Та треба відмовитися від тактики нальотів маленькими групами, а почати діяти об'єднаними силами.

Зараз це ніби просто і зрозуміло, що в тилу треба було діяти великими силами, але тоді це було відкриття! Спочатку здавалося, що маленькі загони менш помітні ворогові, менш уразливі, до речі, так й інструктували перед тим. Проте саме життя довело протилежне.

— Що ж, Сидоре Артемовичу, ти командуй, а я за старою армійською звичкою, буду комісаром,— сказав в кінці розмови Руднєв.

На тому й порішили. Цікаво, що бійці почали називати Руднєва комісаром раніше, ніж це було затверджено наказом.

В подальшому, тісно спілкуючись з Семеном Васильовичем, я зрозумів, що він був набагато досвідченішим за кожного із нас. Адже за його спиною до початку Великої Вітчизняної війни була громадянська війна, військова академія, а отже, й військове звання — полковий комісар, двадцятирічний досвід служби в армії, на грудях орден Червоної Зірки — за спорудження укріпленого району на Далекому Сході. А членом ленінської партії він став у березні 1917 року. В 1937 році, як і багатьох інших в ті часи військових керівників, Руднєва репресували. Звільнили, але... він не міг, не знайшов у собі сили залишитися в армії. Повернувся у свої краї — в Путивль. А тут війна...

Для нас, рядових партизан, Руднєв був не тільки досвідченим військовим. Навіть присутність цієї уважної, чуйної до кожного людини впливала, додавала сили і бажання боротися до переможного кінця.

Бачу Руднєва в бою — рішучого, сміливого, мужнього, винахідливого, який умів перемагати ворога. Після бою, як правило, обговорення операції. Комісар з указкою в руках біля карти аналізує кожну дрібницю бою, який пройшов, кожен успіх і промах командирів та

С. А. Ковпак, Платон Воронько, Анатолій Шиян та Юрій Збанацький з дітьми загиблих партизанів. 1945 р.

бійців (він кожного знав по імені), робив висновок. Так він готував партизан до наступних боїв. І кожен командир, кожен боєць ставав після цього розумнішим, досвідченішим. З кожним із нас, здавалося, був пов'язаний комісар непомітними сердечними струнами.

Тих, хто загинув, Руднєв завжди проводжав в останню путь. Над могилою загиблих товаришів по зброї він знаходив такі хвилюючі й душевні слова, що й суворі, котрі багато чого бачили у житті, плакали.

Бачив я комісара і гнівним, непримиренним, коли справа стосувалася нашої бойової гідності. Недисциплінованості, нехлюйства Руднєв не терпів.

Ось яку людину призначили комісаром Путивльського партизанського загону.

На цій же нараді обговорювали і кандидатуру начальника штабу. Ним призначили Григорія Яковича Базиму, який прийшов із загоном Руднєва і мав досвід штабної роботи: в громадянську війну був помічником начальника штабу червоноармійського полку. Секретарем партійної організації обрали Якова Григоровича Паніна — завідуючого оргінструкторським відділом Путивльського райкому партії.

Так був створений штаб партизанського загону — майбутнього партизанського з'єднання.

Та поки що... підраховано реальні сили і озброєння: сто двадцять бійців, сто сім гвинтівок різних систем і калібрів, десять автоматів, три ручні кулемети...

Через декілька днів у будинку лісника, що знаходився на невеликому острівці за болотистими плавнями, відбулася ще одна нарада: прийом у загін невеликої групи Глухівського і Шалигінського районів. Несподівано почувся крик вартового:

— Танки!

В цей час в штабі і побіля нього було чоловік дванадцять, інші — на лісових заставах.

Коли всі вискочили з будинку, вже чувся рев моторів. Танки підходили з боку Путивля по просіці, яка була замінована Островським і Тереховим. «Мабуть, обійшли міни. А може, їх хтось із місцевих веде?» — подумав Ковпак і відразу ж наказав Курсу, Островському і Терехову обійти танки кущами і замінувати за ними дорогу. Мабуть, він був переконаний, що німецьким танкам доведеться повертатись назад... Мінери миттю зникли в кущах...

Тим часом гул моторів наростав. Два танки з відкритими люками зупинились біля болота. Розвернули гармати і відкрили стрілянину по будинку лісника. Від влучного попадання він спалахнув і розлетівся у друзки. Ніхто не постраждав — партизани встигли залягти за пагорбом і за деревами. Відкрили по танках побіжний вогонь. Німці закрили люки, сховались в танках і, повернувши машини, хотіли було рушити у бік землянок. Але тут у них раптом щось трапилось. Гуркіт затих. Вони зупинились. Але чому?

— Стоять. Мабуть, в оглядову щілину їм не видно дороги, а люки бояться відкривати,— припускав Руднєв.

— Треба атакувати, Семене Васильовичу! — сказав Ковпак. — Доки не пізно.

— За мною! — неголосно крикнув Руднєв.

Перебігаючи від дерева до дерева, партизани потай наближались до німецьких машин. Німці метушилися біля гусениці першого танка.

— На пеньок наскочили, порвали гусеницю,— зрадів Ковпак. — Тут їм жаба й цицьки дасть. Вогонь! — голосно крикнув він.

Партизани вдарили із гвинтівок і автоматів.

Фашисти з переляку кинулись до другого,

залізли на броню і наддали ходу, так що тільки дерева затріщали...

Руднєв кинув у бік танка гранату. Мовчать, тиша. Хтось іще шпугонув гранатами — одну за другою. Знову тиша.

— Значить, всі втекли, нікого не залишилося,— сказав Руднєв. Розпалений боєм, аж горіли чорні очі, він встав на весь зріст і пішов до танка. Партизани були вражені його сміливістю. Він йшов так впевнено, бо танк стояв до нього боком, і якщо в ньому хтось і залишився, то не міг бачити його наближення. Він заліз на броню, заглянув у люк і радісно вигукнув:

— Машина наша! Всі до мене!

Кілька партизанів також вилізли на броню, хтось спустився всередину. Подає металеві кулеметні стрічки, вузли з барахлом. В одному із них — червоне полотнище. Побачивши його, Базима дуже зрадів: то був прапор його школи, де він працював директором. Комісар бережно взяв у нього з рук дорогу реліквію, розгорнув, підняв над головою:

— Із іскри спалахне полум'я! Полум'я партизанської боротьби. Хай цей шкільний прапор віднині буде нашим бойовим прапором. Не заперечуєш, товаришу командир?

— Хороша ідея,— відповів Ковпак. — Хай дівчата вишиють на ньому слова: «Путивльський партизанський загін».

Під цим шкільним прапором ми пройшли увесь свій славний бойовий шлях. Він і нині висить в одному із залів музею Великої Вітчизняної війни в Києві як дорогоцінна реліквія.

Доки роздивлялися грізну фашистську техніку і доки міркували, як її можна використати на свою користь, віддалік почувся оглушливий вибух, а за ним тріск вибухаючих патронів і снарядів.

— Щоб я вмер, це на міні підірвався другий танк! — засміявся Ковпак, показуючи свої рідкі, жовті від тютюну зуби.

Ми пішли на місце вибуху. Побачили полум'я, що охопило всю машину, далеко відкинуту башту разом із зброєю, розкидані обгорілі трупи екіпажу. Хлопці — Радик Руднєв (16-річний син комісара) і Коля Шубін (зв'язковий Ковпака) знайшли документи.

— Тату! А у цього вбитого паспорт наш, радянський...

Руднєв вголос прочитав:

— «Омельчиць...» Сидоре Артемовичу, ти його знаєш?

— Знаю, це агроном райземвідділу, колишній білий офіцер. Двадцять років прикидався ягням, гад. А прийшли німці, одразу ж на їхній бік переметнувся, зрадник! — глянувши на обгорілий труп, він одвернувся. — Собаці собача смерть!

...Підбадьорені першими успіхами, ковпаківці активізували бойову діяльність. В переддень 24-ї річниці Жовтня вони підірвали мости через Сейм, трохи пізніше — через Клевень. Путивль таким чином виявився відрізаним від головних баз ворога, зокрема від Бурині, де знаходилась залізнична станція — це за двадцять кілометрів од Путивля. Протягом листопада було підірвано також більше одинадцяти ворожих автомобілів і один танк, який стояв на платформі тягача. Поповнились запаси зброї і боєприпасів, а також снарядів для трофейного танка.

В загоні Ковпака знайшлися і механіки, і танкісти. Відремонтували гусениці і поставили його також на озброєння. Навчилися запускати машину і стріляти із неї. Ковпак не приховував задоволення.

— Добра оборона, механізована! Хай тепер тільки поткнуться!

Та карателі від плану знищення партизан не відмовились. Із повідомлення члена Яцинської підпільної організації Віри Силіної ковпаківці довідались, що в район Путивля для підкріплення сил, які там уже були, з поїздів переправили близько тисячі німецьких солдат і офіцерів.

Фашисти відрізали від партизан села, околиці, дороги, які оточували Спадщанський ліс, і вранці 1 грудня розпочали новий наступ. Прочісуючи автоматним вогнем кожен кущик, ланцюги гітлерівців намагалися взяти в кільце партизанський табір. І хоч ковпаківці й створили досить міцну оборонну лінію, центр якої прикривав вогнем трофейний танк, що рухався сюди-туди, та сили були нерівні. Бій точився протягом дня... Під вечір, залишивши вбитих і поранених, фашисти покинули ліс. Були втрати і серед партизан. Загинули, виявивши надзвичайну мужність, І. Т. Челядин, В. В. Ільїн, Н. А. Воробйов. Їх поховали в братській могилі неподалік від землянок. Петро Горбовцов був поранений.

Під вечір Ковпак зібрав командний склад загону. Виявилося, що боєприпаси закінчуються.

— Становище складне. Що будемо робити? — звернувся він до присутніх.

Руднєв встав і твердо сказав:

— Ми вистояли!.. Але ворог не залишить нас доти, доки не знищить... Думаю, що головне зараз — зберегти особовий склад...

Так з'явився наказ: «...У зв'язку із зосередженням сил ворога в найближчих селах Литвиновичах, Яцині, Кардашах, Спадщині, Боровому і підготовкою його для наступу на Спадщанський ліс, із метою збереження особового складу загону для подальшої боротьби проти німецько-фашистських загарбників вважати доцільним 1 грудня о 24-й годині залишити Спадщанський ліс і вийти у рейд в напрямку Брянських лісів».

Цей наказ мав надзвичайно важливе значення. Він не тільки вирішив долю невеликої групи партизанів, що, затиснуті ворогом, залишилися без боєприпасів, але, по суті, запровадив у боротьбу народних месників нову тактику, яка потім в історичній літературі стала відома під назвою рейдової війни в тилу ворога. На Україні з'являються десятки рейдових партизанських з'єднань, які пройшли з боями багато областей республіки. Партизанське з'єднання під командуванням С. А. Ковпака і С. В. Руднєва — від Путивля до Карпат. На своєму тисячокілометровому шляху вони здійснили сотні бойових операцій, приголомшуючи ворога швидкістю і сміливістю нападів на їхні гарнізони, транспортні комунікації, роздуваючи полум'я партизанської боротьби по всій Україні.

...Архітектори і скульптори творчої бригади, якій Міністерство культури Української РСР доручило створити пам'ятник двічі Герою Радянського Союзу Сидору Артемовичу Ковпаку, слухали про нього з великим зацікавленням, щоб «ввійти в образ легендарного Діда».

Їм хотілося знати про нього все, до найменших подробиць.

Працювали ми у великій київській майстерні народного скульптора СРСР Михайла Григоровича Лисенка. Цей талановитий чоловік створив чимало справжніх шедеврів мистецтва. Запам'ятався він мені своїм невичерпним працелюбством, оригінальністю мислення і м'якістю характеру. Часто ввечері, втомлені роботою, ми розпалювали камін, всідались навколо у м'які крісла і довго розмовляли. Михайло Григорович не був багатослівним. Мабуть, сліди важкої хвороби, якою він страждає з народження, відбились і на його характері. Та він точно вловив деталі партизанського побуту, характерні особливості зовнішності і звички бійців та ще багато чого іншого, що, здавалося б, ніякого відношення не мало до особистості Ковпака. Він допитувався:

— А яка доля тих мінерів, що прийшли разом з Ковпаком у Спадщанський ліс?

Я розповідав, що знав. Василь Терехов був нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора. Після війни, демобілізувавшись, поїхав у рідну Білорусію і там незабаром помер. Віктор Островський — кавалер ордена Леніна (один з перших отримав цю високу нагороду ще влітку сорок другого), пройшов усю війну. Потім приїхав у Київ, одружився... Зараз у нього вже двоє онуків... Микола Курс і Григорій Юхнівець також удостоєні високих нагород Батьківщини: Микола — ордена Леніна, Григорій — Бойового Червоного Прапора. Обоє, на жаль, загинули влітку 1942 року.

Пам'ятаю, багато хто з перших бійців загону отримав бойові нагороди у те жарке від боїв літо сорок другого: Семен Васильович Руднєв, Григорій Якович Базима, Яків Григорович Панін... А Сидір Артемович Ковпак тоді був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Весною сорок третього йому було присвоєно звання генерал-майора. Генералом став наш Дід! Ми цим дуже пишалися. І завжди зверталися до нього, називаючи усі його звання: «Товаришу командир, Герой Радянського Союзу, генерал-майор, дозвольте звернутися?».

— А правду кажуть, що Сидір Артемович був різкий? — лукаво посміхаючись, запитував Лисенко.

Я замислився. Справді, наш Дід був натури непростої. Міг і скипіти, і прочухана дати, але й швидко відходив, довго зла не тримав. Пригадався один випадок. Було це навесні сорок третього, коли ми стояли в селі Аревичі, що на Прип'яті. Неподалік від села на лісовій галявині підготували аеродром. Метеоролога прислали нам з Москви — молоденького, безвусого хлопця. Прізвище його забув, а ім'я пам'ятаю — Борис його звали. Я на війну пішов також з Москви: жив у столиці, навчався там в архітектурному інституті, тому і цікавило все: як живуть тепер москвичі, чи ходять в кіно, театри, чи працюють навчальні заклади, чи часто бомблять? Борис охоче відповідав. Так і потоваришували.

Кожного ранку ми залазили на піщану гірку за селом. Борис уважно вивчав якийсь довідник з малюнками хмар різної форми. Порівнював їх з тими, які бачив на небі. Потім знову заглядав у свою книжечку, читав пояснення під малюнками і знову дивився на небо.

— Як ти думаєш,— замислено казав він — кучмасті чи слоїсті ці хмари?

— Наче пір'ясті. Бачиш, схожі на гусяче пір'я,— сумнівався я.

Борис все починав спочатку і нарешті «визначивши» погоду, передавав шифровану радіограму в Москву: «Нельотна». А під вечір хмари розходились і на небі загорялась гірлянда зірок. І так цілий тиждень: ранок був похмурий, іноді сіявся дрібний дощик, а потім небо прояснювалось і можна було приймати літаки з Великої землі. Усе б нічого, але на партизанському аеродромі чекали відправки у Москву декілька десятків важкопоранених, яким потрібна була термінова допомога досвідчених лікарів. І кожен день нельотної погоди коштував комусь життя. Хоронили померлих від ран в сусідньому соснячку. Тихо, без салютів закопували в жовтий пісок. І, мовчки постоявши над свіжою могилою, розходились, клянучи в душі погоду і нашого метеоролога.

Через кілька днів відчуваю, що хмари збираються вже не на небі, а над головою Бориса. І ось викликає його Ковпак в штаб.

— Так чому це в тебе нельотна погода? — не дивлячись на Бориса, запитує Ковпак.

— Так показує наука, товаришу командир, Герой Радянського Союзу...

— А де ж ти учився цієї науки і чи довго?

— На курсах... Два тижні...

Бачу, Дід закипає, ось-ось зірветься. Але ще спокійно продовжує запитувати:

— А скільки ж тобі років, учений?

— Вісімнадцять,— тихо відповідає Борис.

Тут уже Ковпак не міг більше втриматися, вискакує з-за столу, лютує:

— А ти знаєш, що твої прогнози загнали в могилу не одного бійця, вони б, вилікувавшись у Москві, продовжували бити фашистську нечисть?! — Він аж тремтить од люті і, обвівши всіх поглядом, розгнівано кричить:

— Як можна було довірити долю загону недоуку?..

Присутні, за винятком Бориса, знали: покричить Дід, сяде за стіл, дістане кисет з махоркою, скрутить велику цигарку, затягнеться раз-другий і заспокоїться.

Але на цей раз, випускаючи великі кільця диму, наче паровоз, Сидір Артемович довго не міг оговтатися. Зрештою, глухо кинув:

— Іди! Ще раз помилишся — розстріляю!

Почувши ці слова, Борис зблід і застиг на місці.

— Чув, що я сказав? Оглух, чи що? Йди! Бачити тебе не можу!

Синоптик, похитнувшись, повернувся кругом і вийшов із штабу.

Наступного ранку ми знову рушили на піщану гірку. Усе небо, куди не глянь, було затягнуте густими хмарами. Борис навіть не відкрив свою інструкцію — й так було зрозуміло, що погода нельотна, і розгублено запитав:

— Що ж робити?

— Роби, як того вимагає Дід.

— Так літаки ж розіб'ються. За це також шибениця... в Москві...

— А якщо все навпаки — поранених врятуєш і себе. Слово у Діда міцне. — Я говорив, добре розуміючи, що Ковпак тільки налякав синоптика.

Борис погодився. Підготував зведення про прогноз льотної погоди, яке разом із координатами аеродрому і умовною сигналізацією було зашифроване і передане на Велику землю.

Післяобід пішов ще густіший дощ. По аеродромі тоді чергував Петро Петрович Вершигора, якого партизани прозвали Бородою, думаю, не тільки за його розкішну шевелюру навколо повновидого лиця. Командир особливої розвідки!.. Він завчасно наказав приготувати для «конверта» вогнищ дров, а щоб вони швидше спалахнули, поряд поставили пляшки з гасом. Крім того, дрова були надійно прикриті плащ-наметами — так і волога не проникає, і загасити їх легше, якщо несподівано з'являться не наші, а німецькі літаки. Таке траплялось, і не раз. До півночі злива вщухла, хоч небо й далі було похмуре. Погода для літаків, зрозуміло, нельотна. Але якщо літаки викликали, повинні прилетіти.

Дуже хвилюючись, Борис раз у раз перепитував Вершигору:

— Не забули, товаришу підполковник, умовні сигнали? Запускати ракети вертикально одна за другою: зелену, синю...

— І повторити тричі,— засміявся Вершигора. — Заспокойся, Борисе, я нічого не забуваю. Сам давав шифровку.

Нарешті почувся далекий гуркіт моторів. Кожної миті він наростав, і уже не було сумнівів: наші! Ми їх впізнавали не тільки за гуркотом моторів, а ще й по тому, що вони летіли низько, майже над землею, а німецькі свистіли високо в небі. Переконавшись, що свої, Борода крикнув:

— Багаття!..

В небо зметнулись ракети. Спалахнув вогонь. І відразу ж низько над поляною пронісся літак і зник. Через хвилину над верхівками сосон спалахнули вогні фар, літак приземлився, підрулив до нас, дихнув жаром і погасив фари. За ним другий, третій...

На партизанському аеродромі в темноті закипіла робота,— ми до неї звикли. Швидко вивантажили ящики, склали їх штабелями на траву. Почали заносити поранених в салон.

Рано-вранці Ковпак викликав у штаб Вершигору і Бориса.

— Всіх відправили? — строго запитав він.

— Так точно,— відрапортував підполковник. — Жодного із поранених не залишили.

Задоволений відповіддю Бороди, Дід лукаво примружився, по-батьківськи посміхнувся метеорологу.

— Ну, як себе почуває наука?

Побачивши, що в командира хороший настрій, Борис також намагався посміхнутись, але все ще перебуваючи під враженням від учорашнього наказу, збентежено опустив очі.

Ковпак зрозумів його душевний стан і прийшов на допомогу:

— Молодець, діяв правильно! Представляємо до нагороди медаллю «Партизану Вітчизняної війни». Базима, приготуй нагородний лист.

Борис розгубився: чи не почулося, а може, жарт? Але зметикувавши, що командиру не личить так жартувати, виструнчився і, пристукнувши закаблуками, відповів згідно статуту:

— Служу Радянському Союзу. Дозвольте йти, товаришу командир, Герой Радянського Союзу?..

— Іди,— махнув рукою Дід. — Та дивись мені, щоб прогноз був хороший.

— А в якому із рейдів найбільше виявився у Ковпака талант командира? — розпитував далі скульптор Лисенко.

— Та в усіх, а особливо в Карпатському...

...Вийшли ми в цей рейд із житомирських лісів у червні сорок третього, а добрались до Карпат в середині липня. За місяць пройшли близько п'ятисот кілометрів. Це по прямій, а йшли ми зигзагами: то на захід, то на схід і південь — потім, біля Серета, коли вже завидніли гори, знову повернули до них, на захід. Ковпак зумисне заплутував напрямок нашого руху, щоб гітлерівці не зрозуміли його задуму: підірвати нафтопромисли Прикарпаття. Це було завдання Верховного Головнокомандування. Звичайно, на своєму шляху ми руйнували все гітлерівське господарство на залізничних дорогах, що вели із Німеччини, фашистської Угорщини, королівської Румунії...

Всі складності почались, коли ми досягли гір. Проливні дощі, з одного боку, допомогли нам зірвати велику кількість нафтових вишок, мостів, нафтоперегінних заводів, але з другого — важко було просуватися вперед горами, по-зрадницьки слизьких дорогах. Один необережний крок — і кісток не збереш. Йшли такими карколомними ущелинами, що й дивитися страшно. На собі несли зброю, боєприпаси, допомагали коням тягнути вантажі. А дощ усе лив. Вимучені коні часто лягали, і здавалося, ніяка сила не зможе зрушити їх з місця. Перевтомилися і люди. А Ковпак веде нас усе далі й далі — в гори. Це вимушена тактика — в горах хто вище, той і бог. Переконалися в цьому, коли зупинилися біля мисливського будинку під назвою «Зелениця». Частина наших батальйонів вела в цей час тяжкі бої біля сіл Зелена і Пасічна. А ми, розсідлавши коней, вирішили зробити перепочинок. Несподівано біля місця, де знаходилася штабна група, застрочили німецькі автомати. Партизани кинулись до зброї і залягли на схилі гори. Бачу, Ковпак дає якісь розпорядження Рудневу і Базимі, і ланцюжком бійців котиться голосна команда:

— В ата-а-ку!

Звідки й сила взялася. Ми зриваємось з місця, стріляємо на ходу, фашисти відкочуються згори вниз... Але тут з'являються ворожі літаки, вже вкотре за день...

Я піднімаю голову. Три фашистські стерв'ятники з чорно-білими хрестами на крилах заходять в піке.

Несподівано замість бомб від літаків відриваються три білі хмари. Вони повільно опускаються. Що це? Газ пустили?!.. Ні — це листівки. Декілька із них, покружлявши в повітрі, упали біля ніг нашого провідника-гуцула. Дивлюсь, що ж він буде робити з ними. Він неспішно нахилився, обтрусив одну із листівок від пилюки і читає вголос.

Фашисти обіцяють за голову командира «банди терористів під іменем Ковпак» сто тисяч золотих. Повідомляють його прикмети: колір очей, волосся, зачіска, ще й зріст — 173 сантиметри! Так скоріше виглядав комісар Руднєв, аніж Ковпак.

...Бій затих, і біля нас уже зібралося кілька чоловік. Хтось із партизанів пожартував:

— Ну ось, батьку, маєш шанс розбагатіти. Сто тисяч — ціле багатство, маєток купиш!

— То я собі й думаю,— відповів гуцул,— які ж ці німці дурні. Вони його ловили, міряли і відпустили, а тепер просять мене піймати?..

Старий покрутив у руках папірець, склав його вчетверо, відірвав шматочок, скрутив цигарку і попросив у мене вогню.

— Ось на що знадобилась листівка,— сказав він уже серйозно. — Хіба ж, хлопці, ми не знаємо, за кого ви воюєте, кров проливаєте, за кого кладете свої молоді голови, життя не шкодуєте?!..

Прибіг посильний — мене розшукував Ковпак, щоб допомогти Базимі підвести підсумки бойових дій за останню декаду і позначити все це на карті. Я часто допомагав начальнику штабу, бо ж архітектор, художник.

Зібравши донесення із батальйонів, ми підрахували, скільки знищено нафтовишок, нафтоперегінних заводів, підірвано залізничних і шосейних мостів, знешкоджено автомобілів, розбито зброї, захоплено боєприпасів... Я переніс все це на карту і показав її Сидору Артемовичу.

— Хороша допомога фронту! — втішно сказав він. Руднєв підняв голову, посміхнувся:

— Вчора на курсько-орловському напрямку Червона Армія перейшла в наступ. Фашисти тікають в паніці. Це чудово, товариші!

— Дожити б до перемоги,— почувши голос комісара, простогнав один із поранених. Голова бійця була забинтована так, що видно було лиш одне око і дірочку напроти рота.

— Вірю, хлопці, доживемо до перемоги,— впевнено відповів Ковпак. — Інакше і бути не може...

Ця впевненість командира у правоті своєї справи, а ще надійний зв'язок з Великою землею, знання обстановки по всій країні, вміння перемагати малими силами озброєного до зубів ворога додавали сили усім партизанам.

В Карпати Ковпак привів більше півтори тисячі партизанів. І ось уже більше місяця веде боротьбу проти трьох німецьких генералів, яких очолює досвідчений фронтовий генерал Крігер. Під його командуванням дивізія «СС Галичина», а ще частини, які йшли на схід, але перекинуті на боротьбу з партизанами,— вісім полків з танками, артилерією, літаками.

Незважаючи на тридцятикратну перевагу тільки в живій силі, ці хвалені генерали не могли здолати нашого Діда, його партизан, вимучених щоденними боями, холодом, голодом.

Німці ще з самого початку нашого приходу наказали зігнати з гір худобу, аби ми лишилися без провіанту. Зайняли всі села й міста. Переслідують щодня, нав'язуючи тяжкі бої. А Ковпак веде партизанів все вище і вище в гори — до самого Карпатського хребта, до Ворохти, де тільки беркути літають, де такий густий ліс, що і вдень у ньому темно, сиро і холодно. Ми піднялись так високо, що хмари повзли десь внизу, під нами...

Але й тут гітлерівці переслідують нас. На світанку починають наступ. Лізуть на гори. Б'є їхня артилерія. Допікає авіація. Розриваються бомби. З гори партизани кидаються в атаку. Зав'язується бій, нерівний, смертельний бій, гул від якого розноситься по горах, відбивається від скель, неначе вони аплодують своїми кам'яними долонями нашій перемозі. Немов підтримуючи нас, гудуть: бийте цих гадів, які плюндрують споконвіку наші гірські вершини. І коли фашисти відкочуються вниз, відлуння гримить: молодці партизани! Слава Ковпаку, який захистив Карпати!

Нам допомагали не тільки гуцули і лемки, а й гірські вершини!..

За цей Карпатський рейд, за розвиток партизанського руху в західних областях України, знищення комунікацій і підприємств, які працювали на ворога, Сидору Артемовичу Ковпаку було вдруге присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. Вимучений боями і голодом — у нього випали всі зуби, поранений під Ділятином, знесилений, Старий уже більше не воював. ЦК КП(б)У відкликало його в Київ на лікування.

До останнього дня свого життя Сидір Артемович працював заступником Голови Президії Верховної Ради Української РСР. Його обирали депутатом Верховної Ради СРСР і депутатом Верховної Ради УРСР. Двадцять три роки він робив велику і важливу державну та громадську роботу. Керував Комісією в справах колишніх партизан і підпільників... Помер він в грудні 1967 року, на 81 році життя.

...Дрова в каміні догоряли. Уже тільки вуглинки м'яко освітлювали обличчя моїх співбесідників: Михайла Григоровича Лисенка, Анатолія Федоровича Ігнащенка, молодого скульптора Віктора Сухенка. Щоб закінчити свою розповідь, я ще додав:

— З роками ім'я Ковпака стало легендарним, символом всього того найкращого, що є в українському народі. І бачиться він мені могутнім пісенним богатирем, який вийшов із народу, в тяжку для нього годину підняв його і повів за собою степами й лісами України, розтрощуючи ворожі орди на своєму шляху. Від Путивля до Карпат, від Карпат — у безсмертя!..

— Саме про таку трактовку образу Ковпака я і думав! — вигукнув Лисенко.

Вранці Михайло Григорович, одягнувши робочу куртку, підійшов до одного з варіантів пам'ятника, виліпленого нами із глини, і почав рішуче відкидати все зайве. Ми побачили таїну, чари мистецтва. На наших очах народжувався образ народного героя з хвацько загнутою на потилицю шапкою, в довгій шубі, накинутій на генеральську форму, з цигаркою в опущеній руці... без зброї — образ водночас і простий, і величний. Це було саме те, що ми так довго шукали.

Відлитий із чавуну пам'ятник С. А. Ковпакові було встановлено на тій самій Микільській гірці, з якої він пішов у Спадщанський ліс у вересні сорок першого року. Він гордо, як гірський орел, стоїть на скелі, овіяний всіма вітрами України, а навколо — новобудови стародавнього і вічно молодого Путивля, широкі простори зарічних далей, ліси і поля, безкрає голубе небо, мирне життя радянських людей, за яке він боровся.

РИСК

ЮРІЙ ФУРМАНОВ,
доктор медичних наук

НАДЗВИЧАЙНИЙ ВИПАДОК

РИСК

Починаючи з цього числа, «Вітчизна» вестиме на своїх сторінках нову рубрику — «Надзвичайний випадок». Подібні ситуації часом складаються внаслідок трагічного збігу обставин, стихійного лиха або через людську недбалість. І завжди висвітлюють кожного в його істинній сутності. Так, біда й справді поляризує поведінку. Одні зустрічають її, як і належить людині, другі випробувань не витримують.

Але ці матеріали ми друкуватимемо не заради гострого сюжету. В них досліджуватиметься внутрішній світ особистості в екстремальних умовах і передусім риси, що утворюють таке поняття, як радянський характер.

Коли ж за тих чи інших обставин людина нехтує своїм обов'язком, виявляє лише малодушність і себелюбство, то й це, безумовно, привід для серйозних роздумів.

Сподіваємось, що більшість тем нам підкажете ви, читачі. А поки що пропонуємо вам перший матеріал нової рубрики.

Ці кольорові слайди Микола Дрюк демонстрував безліч разів: на засіданнях хірургічного товариства, всесоюзній конференції з мікрохірургії, на радянсько-індійському хірургічному симпозіумі в Києві, на міжнародному симпозіумі мікрохірургів у НДР.

Вони справляли приголомшливе враження.

Начебто звична домашня сценка: молоденька худорлява жінка наливає чай — однією рукою тримає чайник із заваркою, другою — кришку... Все, як у мільйонів родин на землі, за винятком того, що в цієї жінки, Ольги Москаленко, кілька годин не було рук...

... Ніхто не знав, що робити, кого гукати на поміч,— такі ситуації трапляються не часто. Людина втратила обидві руки!

Зорієнтувалася сільська вчителька — нещодавно в телепрограмі «Здоров'я» вона бачила, як транспортують у спеціальні клініки людей з відтятими внаслідок нещасного випадку пальцями, кистями рук і навіть кінцівками... Вчителька вже знала, що діяти треба швидко, бо кожна хвилина затримки зменшує можливість приживлення. А до обласного центру, тим паче до столиці, було далеко.

Обласна санавіація надіслала по Олю Москаленко швидку допомогу, а житомирський хірург Леонід Олійник, що пройшов у Дрюка клінічну ординатуру, вже дзвонив до Київського інституту клінічної та експериментальної хірургії, попереджаючи про незвичайну пацієнтку.

Події розгорталися паралельно: Олійник по автоматиці набирав номер приймального покою; в санітарній машині Ользі у вену ноги й підключичну артерію вводили голки крапельних систем, щоб переливанням розчину поліглюкіну підвищити тиск, який катастрофічно падав. А люди тим часом шукали Олині руки і не могли знайти! Знайшли в останні хвилини, коли вже майже вирішили відмовитись від розшуків — далі чекати було небезпечно для її життя. Знайшли у повітці, куди їх викинув злочинець.

Сутеніло, клініка поступово порожніла. Був звичайний весняний день, коли злежаний сніг підтає й поступово перетворюється на сіру дірчасту масу, коли ще по-зимовому затишно в теплій кімнаті і немає бажання затримуватися в лунких, спустілих приміщеннях інституту. То тільки вважається, що у медиків п'ятиденка з двома вихідними на тиждень. А чергування й термінові операції, перев'язки, яких не можна ані відкласти, ані передовірити комусь, огляд прооперованих протягом тижня...

Та надвечір коридори таки порожніють, і лише в ординаторських (коли все гаразд) відпочивають чергові лікарі — попереду ще вечірній обхід, нічні виклики до важких хворих, отож можна поки що випити міцного чаю, розгорнути книжку чи спеціальний журнал.

Тривожний дзвінок з Житомира! Негайно повідомили чергову операційну сестру: лаштуй операційну; анестезіологів — готуйтесь до наркозу чи й реанімації.

Відповідальний черговий інституту викликав мікрохірургів...

Мікрохірургія — найновіший розділ хірургічної науки, хоч дехто і називає цей фах ремеслом... Що ж, це справді ще й ремесло, але таке, яке вимагає від людини усіх її сил на межі можливого.

Донедавна лише поодинокі умільці могли герметично, швидко і без значної втрати крові зшивати кровоносні судини. За перший надійний хірургічний судинний шов навіть було присуджено Нобелівську премію. Але тоді йшлося лише про великі судини, які можна шити, не користуючись оптичними приладами.

Та як з'єднувати тонюсінькі венозні, артеріальні й лімфатичні гілочки — їх без лупи годі й розгледіти. Те саме стосується й до нервів. І от почали конструювати спеціальні мікроскопи — спочатку примітивні, нині напівавтоматичні, з телевізійними й відеоприставками; інструменти, щоб не тільки шити і втримувати, а й розтинати найніжніші структури, перетискати судини, зав'язувати нитки. Та й самі шовні матеріали, пінцети, голкотримачі й розширювачі ран потребували нових матеріалів, і їх теж почали виготовляти за допомогою мікроскопа. Найвище з усіх можливих ремесло, коли його об'єкт — сама людина.

Мікрохірург має бути посидючим у прямому розумінні цього слова, врівноваженим і розважливим, мати гостре око, володіти прецизійною технікою, а також усім арсеналом традиційних хірургічних навичок. Тож нову спеціальність вузькою не назвеш.

Три роки тому мікрохірургів було негусто — Микола Дрюк, завідуючий відділенням, лікарі Юрій Лисайчук, Олександр Пролєєв, Лілія Павлюченко, Іван Дроботун... До речі, Лисайчук і Павлюченко — чи не єдиний у країні сімейний мікрохірургічний дует. Вони й цього разу приїхали до клініки удвох, полишивши дітей на сусідів...

Ось переді мною чотири історії хвороби, які нині мають довгу назву: «Медична картка стаціонарного хворого». Першу з них заповнювали в приймальному покої інституту 17 березня 1984 року — того дня, коли почався не так перебіг самої хвороби, як друге народження, здавалося б, приреченої людини. Приреченої на майже неминучу загибель чи принаймні тяжку інвалідність.

Хвору привезли о сімнадцятій годині п'ятдесят п'ять хвилин. Сьогодні можна тільки уявляти, що почували лікарі «швидкої», які підтримували у тілі, ураженому травматичним шоком, життя і хоч якийсь кров'яний тиск. А машина мчала, розбризкуючи холодну березневу багнюку по Житомирському шосе, сигналячи й притискаючи до узбіч решту автомобілів... Перед операцією і протягом її Олі довелося двічі вливати донорську кров — власної в організмі майже не лишилось!

Ось ще один слайд з колекції Дрюка, але дивитись на нього моторошно й фахівцям (я бачив, як одвертались від екрана на симпозіумі перекладачі).

На операційному столі розпростерте тендітне жіноче тіло. На голові, травмованій важким ударом сокири, пов'язка. На притиснутих до грудей зап'ястях іржаві бинти. Кистей рук немає...

Вочевидь, коли настане час ювілеїв, виникнуть труднощі у визначенні точної дати заснування НДІ клінічної та експериментальної хірургії у Києві. Але ми, його давні працівники, вважаємо, що відлік слід вести з 1971 року, невдовзі після того як з Харкова в столицю приїхав Олександр Олексійович Шалімов.

Шалімов був знаний і в республіці, і в країні як хірург найширшого профілю, але його останньою найбільшою пристрастю стала мікросудинна хірургія. І цю, нині чи не найпрестижнішу з хірургічних спеціальностей він довірив молодим, дивлячись на багато років наперед.

В інституті чимало талановитих хірургів, досвідчених і початківців. Але для мікрохірургії спочатку був придатний лише Дрюк — увесь його попередній хірургічний досвід міг бути винятково корисний для нової справи.

Дрюк починав свою лікарську діяльність у районній лікарні, потім вчився у Харкові в ординатурі, а в Києві написав кандидатську дисертацію з хірургії кисті у дітей під керівництвом відомого дитячого ортопеда Олега Володимировича Дольницького. Згодом, уже перейшовши до нашого інституту, випустив зі своїм учителем монографію з хірургії кисті, де кожна операція мікрохірургічна. І навіть коли перейшов на кафедру торакоабдомінальної хірургії Київського інституту вдосконалення лікарів, вже кілька років (на громадських засадах!) завідує у нас відділенням, яке здобуло статус Республіканського мікрохірургічного центру. Працюючи в цьому центрі, впроваджуючи складну наукову тематику, керуючи дисертантами, виконуючи десятки операцій «на виїзді», консультуючи сотні хворих, Дрюк не одержує за це ні копійки. І навіть у премії за завершення наукової багаторічної праці Міністерство охорони здоров'я УРСР йому відмовило, як людині... що не є штатним співробітником інституту! Воістину формалізм таки незбагненний. А він ще й провадить заняття з курсантами, читає лекції, відвідує збори в обох інститутах... І як його на все вистачає?

Медсестра Таня повернулася з чергування у неділю вранці й знесилено сіла на стілець. Здерев'янілими пальцями розстебнула пальто і стала розповідати дивні речі.

— Шили цілу ніч... Дві кисті... дві кисті повернули на місце! Сказали, везуть жінку, а я дивлюсь — ну, майже дитина, дівчинка. І рученята в лотку теж майже дитячі, в багнюці, в мене аж серце зайшлося. Мию їх і думаю: ну, куди тут шити? Помила, а їй тим часом тиск підняли, Микола Федорович розподілив хлопців на дві бригади, і — пішли...

Таня — моя невістка. Не перший рік працює операційною сестрою, чимало бачила і в звичайній лікарні, і тут, у мікрохірургії, але з таким мати справу їй випало вперше.

У медичній карті все це відбито без емоцій: «Відтято обидві кисті на рівні нижніх третин передпліч, травматичний шок, рубані рани голови»... Це наслідок злочину з-поміж так званих «сімейних драм». Винуватця вже нема, лишилась жертва, яку треба рятувати.

Стан був надзвичайно важкий — черговий лікар записав: пульсації на периферійних артеріях визначити не вдається, артеріальний тиск — нуль.

Коли тиск підвищили й анестезіологи дали дозвіл розпочати операцію, до операційного стола підкотили два мікроскопи, і лікарі почали пильно вивчати те, над чим мали працювати. А втім, неймовірні труднощі, що чекали на них, можна було оцінити і не застосовуючи оптики.

Чого тільки не було в Олиних ранах. Описувати це неможливо. Мікрохірург — як реставратор, він шукає, як з того, що залишилось, відтворити ціле, але на відміну від першого має справу з живими структурами.

Микола Дрюк — середній на зріст, з тонкими нервовими руками, шкіра на яких вилискує від постійного миття. Говорить неголосно, погляд задумливий, чуб спадає скоса на лоб. Щоправда, останнім часом аж спав з лиця — «експлуатують» Дрюка без жалю.

Що не попросиш — не відмовляє, ніколи не конфліктує через дрібниці. Одні співробітники в нього закохані, деякі кажуть, що йому не вистачає наполегливості (маючи на увазі жорсткості) у стосунках з людьми. Але всім не догодиш...

Мабуть, на час виходу цього матеріалу Дрюк уже захистить нарешті свою докторську дисертацію (якби не таке навантаження, захистив би давно), а тут уже й піввіку підступає, й діти дорослі, й сивина засіялась... У нього десятки винаходів, кілька прекрасних медичних книжок з тих, що не залежуються на полицях, школа мікрохірургів, сотні унікальних операцій, союзне, а тепер уже й міжнародне визнання. Він має високий авторитет у своєму, ревнивому й прискіпливому середовищі — у хірургів міста, інституту, у сестер і санітарок, чию увагу заслужити важче, ніж почесних гостей інституту, яким «товар показують лицем». У відділенні все й усіх бачать і судять безжально.

Так, він весь час на людях, засмиканий проханнями і консультаціями, завжди комусь потрібний. Але це і є його життя — оця тісна ординаторська, вузенький кабінетик, де між шафою і столом ніде й повернутись, а на кушетку для огляду хворих черга відвідувачів, і, звичайно, операційна.

Коли оглянули рани Олі Москаленко, вимальовувалась маловтішна картина. Праворуч дефект серединного нерва завдовжки п'ять сантиметрів, з обох боків потовчені тканини. Треба відтяти все нежиттєздатне, спробувати з'єднати кінці судин і нервів, якщо, звичайно, це вдасться. І подумати про майбутнє, якщо воно буде у цієї жінки... І боронь боже помилитися, бо потім виправляти буде набагато складніше. Дрюк знав цю хірургічну аксіому, як таблицю множення.

Кістки спершу з'єднували металевими спицями, розраховуючи замінити їх пізніше на уславлені ілізаровські апарати для повного зрощування.

Праворуч наклали анастомоз — з'єднали ліктьову артерію, поновили кровоток у тканинах. Через сім довгих годин по судинах знову заструменіла, несучи живлення м'язам, кров. Хірург Лисайчук, чиєю рукою записано протокол операції, підкреслює: через сім годин після травми! Цей час охоплює і сам трагічний випадок, і шукання рук, і дорогу з села в Коростишів, а потім у Київ, реанімаційні заходи, розчистку рани й усі етапи операції аж до пуску крові.

Зшито вени, сухожилля. Ліктьовий нерв з'єднано ниткою «металатравм». Викроєно шматочок вени, щоб залатати променеву артерію. Нарешті можна зашивати й рану. Та шкіри не вистачає. І тоді вирішили застосувати штучну шкіру.

Вдень і вночі вчив Микола Федорович своїх співробітників, щоб робити операцію двома бригадами одночасно. А то не мати б Олі двох рук — не дочекалась би друга, поки пришиють першу...

Зовсім недавно виготовити гарний (такий, що не травмує тканини) і надійний у роботі мікрохірургічний пінцет вдавалося лише одному умільцю — Левкові Петровичу Огнєву. Про мікрохірургію він знає більше, ніж випускники медінституту. Охоче і не без користі для себе відвідує спеціальні симпозіуми, нарівні може говорити і з директором Інституту клінічної та експериментальної хірургії академіком АН УРСР О. О. Шалімовим, і з директором Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР академіком АН УРСР М. В. Новиковим.

У врятуванні Олі Москаленко неабияка і його заслуга.

Звичайно, є у нас мікромініатюристи, такі, скажімо, як Сядристий, Маслюк, але їхня робота переважно для душі. Огнєв же присвятив себе створенню хірургічного інструментарію. Левко Петрович робить пінцети для окулістів, судинних хірургів... Одними тримати, іншими в'язати вузли — самими пальцями під мікроскопом не вправишся. Є пристрої, щоб перетинати нерви, розшаровувати тканини.

Досить тривалий час за взірець, хоч як це прикро, правили кращі зарубіжні вироби, та спробуй дістати їх, виготовлені фірмами із світовою славою. Без валюти й не потикайся... Та вже зараз навчені Огнєвим майстри виготовляють і вдосконалюють мікрохірургічний інструментарій, щоб забезпечити ним всі області республіки, а тоді й країни. Адже мікрохірургія щораз впевненіше завойовує позиції в різних галузях медицини. Він і переробляє інструменти — з примітивних виготовляє найтонші, вміє широко регулювати ступінь стискування й форму кінців. У своєму ділі Огнєв досвідчений спеціаліст. Чималий внесок у цю справу й інженерів Михайла Наровлянського та Кіри Гордашник, які навчають співробітників, передають їм свою захопленість. З нетерпінням чекаємо, коли на повну силу почне працювати дільниця мікрохірургічних інструментів, організована з ініціативи директора інституту надтвердих матеріалів М. Новикова, яка вже неабияк прислужилася медицині, виготовляючи інструменти, лагодячи старі (це дуже важливо!), розробляючи нові моделі. Але роками тягнеться очікування дозволу Міністерства охорони здоров'я СРСР на їхнє масове впровадження.

З лівою рукою було трохи простіше — спицями з'єднали кістки, зшили дві артерії, три вени, серединний і ліктьовий нерви і так само констатували, що кровоток відновлено за сім годин!

Олю Москаленко зняли зі столу з пришитими руками, але хто міг тоді гарантувати, що це назавжди — адже така операція була перша в країні!

Звичайно, могло статися й інакше: доправили б Олю Москаленко в Коростишів чи в Житомир, спинили б кровотечу, перев'язавши судини, вивели б із шоку — значно було б менше ризику для її життя. І хто б наважився засудити хірургів, які пішли б надійним, віками второваним хірургічним шляхом? Але лікарі думали про її майбутнє, а отже, й про руки. Це сучасний підхід, перебудова в хірургії, впровадження найновіших методик. І людський фактор: сміливість і технічна підготовка спеціалістів.

Операційна спорожніла, і хірургічна сестра ретельно зібрала мініатюрні інструменти — пінцети, ножиці, скальпелі-леза, шматочки хірургічних ниток — медичний скарб, бо всього обмаль, ціни йому немає. І немає без цього реманенту мікрохірургії.

А тепер, читачу, запрошую вас до опанування основ мікрохірургічної техніки. Сідайте в не дуже зручне крісло (мікрохірурги працюють сидячи), я присуну операційний мікроскоп до «операційного поля» (за нього правитиме марлева серветка), й почнемо вчитися разом.

Ви вдягнені у цупкий халат поверх полотняного костюма, підперезані ззаду, на шиї пов'язано поворозки. На голові шапочка, поверх неї спеціальна маска з розрізом для очей. Гуде кондиціонер.

Лампа, вмонтована в мікроскоп, освітлює «операційне поле» завширшки кілька сантиметрів — сяє яскраво, втомливо. Але ж усе видно... Тепер спробуйте втрапити кінчиком тонесенького інструмента хоча б у це поле, збільшене мікроскопом. Раз! Мимо. Два — знов. Інструмент бозна-де, і ви, зазираючи збоку, здивовано бачите його сантиметрів за десять від «рани»... А хірургові треба не просто втрапляти, а зшивати судини і нерви діаметром менше одного міліметра!

Кінчик інструмента заплутався у нитках серветки, і ви смикаєте його на себе. Обережніше! Що ви робите?! Адже Огнєв доводив його кілька годин. А боронь боже випустити з рук — вам цього не подарують: пінцети та голкотримачі лічені, кожний знають «в обличчя».

І, будь ласка, не напружуйтесь, руки розслабте, адже дрож у пальцях може все зіпсувати, не дасть змоги шити, в'язати вузли з допомогою інструментів.

Ну, нарешті призвичаїлись, влучили!

Свого часу вирахували, що, навчаючись, молодий фахівець мусить зробити 200—300 складних операцій на білих пацюках, щоб засвоїти основи мікрохірургічної техніки. Треба відпрацювати зшивання судин і нервів «кінець в кінець», «кінець в бік», вшивання вставок з інших судин, тобто накласти протягом навчання тисячі найтонших швів, накладати шви, зав'язуючи кількома вузлами (як і у випадку з Олею — дефект артерії завдовжки п'ять сантиметрів, і її подовжили шматочком іншої судини).

У мікрохірургів мусить бути техніка ювелірів та годинникарів, на їхню підготовку потрібні місяці наполегливої одноманітної праці. Творчість починається згодом...

Чим же шиють тканини судин та нервів? Спеціальним мікрохірургічним шовним матеріалом, так званими атравматичними голками. Це нескладна на перший погляд система: голка одноразового користування, в торець якої запресовано тонюсіньку нитку. Діаметри голок від 60 до 300 мікронів, ниток — від 10 до 200 мікронів. Отже, голку і нитку неозброєним оком побачити важко.

В нашій країні і країнах соціалістичної співдружності таких матеріалів поки що промисловість не випускає. Процес запресування нитки в голці надто складний. А голка з вушком та ще удвічі складеною ниткою для мікрохірургії не годиться.

Одна нитка в упаковці коштує від 4 до 12 доларів! А якщо дві-три нитки на кожну операцію та двісті-триста для навчання... Скільки ж коштує мікрохірургія державі (це окрім витрат на мікроскопи та інструментарій)? Тому й було вжито заходів щодо організації виробництва мікрохірургічного шовного материалу в республіці. Програму склали комплексну, у її підготовці брали участь інститути Академії наук, Мінвузу та Міністерства охорони здоров'я республіки, було створено навіть республіканську міжвідомчу раду для координації робіт.

Які ж маємо наслідки? Інститут проблем матеріалознавства фактично зосередився на легшому виготовленні шовних матеріалів без голок... Республіканську раду ліквідували, посилаючись на скорочення непотрібних (!) громадських організацій. Завдання повністю і в строк виконав лише Київський політехнічний інститут, який спирався на допомогу хірургів. Було створено матеріал, відзначений дипломом міжнародної виставки, медалями ВДНГ СРСР і визнаний медиками.

А де ж обіцяне широкомасштабне «академічне» виробництво? І кому на думку спало в розпал роботи ліквідувати дійовий і авторитетний міжвідомчий орган? Лише через рік після встановленого строку Інститут проблем матеріалознавства запропонував Міністерству охорони здоров'я УРСР 2000 упаковок материалу (подібного до того, що вже два роки випускають політехніки), що аж ніяк не задовольняє існуючого попиту.

Що ж до політехніків, то нині вони щороку надсилають в області республіки 3000 вітчизняних голок з нитками (які застосовували, оперуючи Олю Москаленко). По 3000 стерильних, старанно спакованих атравматичних виробів з докладними етикетками-паспортами: діаметр, довжина голки; діаметр, довжина нитки; матеріал нитки. Розсилають безплатно.

Знайшовся й тут свій умілець — кандидат технічних наук Сергій Макєєв. Захоплений ідеєю, він модифікував метод нанесення металу на полімер, який спробували свого часу освоїти за рубежем, але не досить вдало. Наслідки наочні: десятки заявок з різних областей та регіонів країни.

Хто ж організував випуск першого в країні мікрохірургічного шовного матеріалу? Це член-кореспондент АН УРСР, професор КПІ Олександр Олександрович Пащенко, відомий ентузіаст технічних розробок для охорони здоров'я.

У КПІ створено спеціальну лабораторію, нині йдеться про її розширення й розробку тут інших виробів, необхідних хірургії, але їх випускають кустарним способом, бо ніхто з виробничників не має бажання братися за це. Тим часом зарубіжні нитки чимдалі дорожчають, а валюта стає дефіцитнішою!

То як же далі буде? Невже знидіє ініціатива Київського політехнічного, не підкріплена матеріально й технічно, а за виготовлення матеріалу доведеться взятися комусь іншому, може, навіть за межами республіки чи й країни (є й такі пропозиції!), а українські мікрохірурги стоятимуть з простягнутою рукою за власною розробкою? Це непокоїть зараз тих, хто оперував Олю Москаленко, адже випадок з нею, попри всю свою винятковість, зовсім неподинокий.

...Миколу Федоровича вихопили просто з п'ятихвилинки таким звичним для хірургів словом: «Карета!» Він боком протиснувся між рядами й вийшов з аудиторії, де під дверима на нього чекав стурбований Лисайчук.

— Хлопчика привезли, ніжка тримається на клаптику шкіри, але випадок свіжий.

— То починайте, навіщо я вам? — Останнім часом у не надто складних випадках вправляються і без Дрюка.

— Та, розумієте,— нітився Лисайчук,— матеріал скінчився...

Дрюк, терпнучи, згадав, що вчора ввечері видав черговій бригаді останні дві нитки, а наступна партія шотландського «Етикону» буде в кращому разі за тиждень...

На щастя, такої ситуації не було насправді. Він пережив її в уяві. Але ще рік тому вона була цілком можлива. Тепер простіше: дві зупинки швидкісним трамваєм до політехнічного — і ніякі примхи заморських фірм не страшні.

Центр існує майже десять років, і навчилися тут усього, чого досягла світова практика. Реплантація пальців — перша наша операція — тепер це вже історія. В інституті роблять 400—500 мікрохірургічних операцій на рік.

Мікрохірургія не просто нова галузь давньої спеціальності — вона її новий етап. Скільки було відважних спроб перенести з місця на місце клапоть тканини, приміром, шкіри — він буквально кочував тілом, приживався в одному місці, а потім його відсікали й пересували далі. Таке кочування тривало місяці, хворому робили десятки операцій. Тепер, коли з'єднання судин і нервів уже не проблема, ці труднощі позаду, операції роблять в один етап: зберігаючи судинну ніжку, переміщують ділянки кісток, м'язів, цілі блоки тканини, заповнюючи порожнини, доточуючи втрачене.

У відділенні Дрюка лікують хворих, не лише привезених в екстреному порядку. Тут роблять і планові операції, і їх стає чимдалі більше. Мікрохірургія дала змогу оперувати на нервах, лімфатичних судинах. Останнім часом вона набуває неабиякої соціальної ваги — йдеться про скорочення інвалідизації. Вже зроблено перші кроки у лікуванні жіночої й чоловічої безплідності.

Але, незважаючи на всі зусилля, від скептиків доводиться чути: «Медицина — то суцільні збитки. Інша річ техніка — вона хоч прибуток дає державі, а тут лише витрати: на медикаменти, на реактиви, на харчування хворих та їх обслуговування...».

Про високу гуманну місію справжньої медицини відомо ще з часів Гіппократа. А чи може вона бути прибутковою? На перший погляд, таке запитання безглузде. Та лише на перший погляд.

Ось деякі цифри з тих, що пов'язані з надзвичайними ситуаціями,— їх недавно опубліковано в пресі.

Реплантація правої руки слюсарю автозаводу рятує для держави сотні тисяч карбованців. Розрахунок нескладний: до 60 років завод має сплачувати потерпілому пенсію 150 карбованців на місяць (75 000). Крім того, ставши до роботи через три місяці після вдалої операції, цей слюсар почне давати продукцію на суму 1000 карбованців щомісяця. А відновлення працездатності робітника-штампувальника, який втратив тільки одну фалангу пальця, дає відповідний прибуток — 72 000 карбованців. Може, хоч такий підрахунок вплине на деяких скептиків? Порахувавши витрати на лікування й прибуток, який дає державі врятована людина, можна говорити і про вигідність розвитку мікрохірургії.

Проте, звичайно, на користь нового хірургічного напрямку передусім свідчить не економічна, а наша соціальна «бухгалтерія»!

Першу історію хвороби Олі Москаленко закінчено 20 вересня — через півроку після трагедії. Потерпіла одужувала, стан її із вкрай важкого переходив у просто важкий, потім помірно важкий, далі задовільний і, нарешті, хороший. Оля стала своєрідним центром тяжіння — до палати забігали лікарі з інших відділень та лабораторій, приводили приїжджих колег. У перев'язочній жінку фотографували кореспонденти; на неї приходили подивитися працівники інших інститутів, слухачі курсів удосконалення лікарів. Вона спокійно переживала свою популярність, у її характері виявилась гідність і витримка, прагнення якнайшвидше одужати.

Робили щоденні перев'язки, переконували у потребі в рідкісних медикаментах, потім у дорогому мумійо для прискорення зрощування кісток, далі у спирті для перев'язок.

Кістки зросталися повільно, довелось накласти апарати Ілізарова з обох боків. Так Оля й ходила по клініці — худенька чорнявка у лікарняному халатику, а на зап'ястях поверх апаратів пов'язки (адже жінка — як не хочеться, щоб усі бачили залізяччя на твоїх, хоч і пришитих, руках!).

Пальці поступово ставали рухливі. Вона ще не могла сама їсти, але вже була спроможна втримати легкий предмет, хоч би й авторучку Миколи Федоровича. Так і сфотографував її фотокореспондент у ті дні.

Але далеко не всі сто процентів випадків мають такий щасливий кінець. І не завжди через те, що травма надто важка або хірурги не досить майстерні. Річ у тому, що переважна більшість пацієнтів мікрохірургічних клінік лікується доти, доки перебуває там. А тримати хворого у клініці можна лише до загоєння ран. Та ж цього мало. Потрібне іще тривале амбулаторне лікування.

Загляньмо знову до історії хвороби Ольги Москаленко. Їй призначали фізіопроцедури й масажі, консультували у багатьох спеціалістів: невропатолога, нейрохірурга, фахівця з лікувальної фізкультури... Але вона така одна.

Тисячі ж пацієнтів, що пройшли через клініку, приїжджаючи на контрольні перевірки, найчастіше розповідають одне:

— Приїхав додому, а хірург побачив мого пришитого пальця (руку, ступню...) й аж зблід. «Не знаю,— каже,— що й робити з тобою. Цього в інституті нам не викладали, в житті я нічого подібного не бачив...» Зрештою глянув на виписку з історії, ліки призначив, а от щодо гімнастики й фізіопроцедур завагався. Наші, каже, лікарі відмовляться. Раптом твій палець відпаде? З кого потім спитають?

Подібні визнання — свідчення низької культури деяких медиків, які не бувають на курсах, не стежать за спеціальною літературою. Біда від них хворим велика — не згинаються реплантовані пальці, не відновлюють своєї функції кінцівки.

Сором сказати, але в нашій багатій на санаторії та відновлювальні комплекси республіці, що має курорти, де лікують хворих з ураженням опорно-рухового апарату, досі не розв'язано питання про створення реабілітаційного центру для колишніх пацієнтів мікрохірургічних клінік. Для всіх цих дітлахів і дорослих, токарів і слюсарів, комбайнерів і трактористів, які стали жертвами нещасного випадку і які можуть ще довго трудитися, а не поповнювати лави немічних інвалідів, котрі одержують пенсію за каліцтво. Хіба не могли б прийняти їх, скажімо, Євпаторія зі своїми цілющими пісками й грязями, потужною фізіотерапевтичною базою та цілою армією масажистів? А Одеса, Бердянськ?..

Звичайно, простіше складати переможні реляції про успіхи мікрохірургії, тим більш що її досягнення справді унікальні. А хворі й далі йдуть до клініки, що стала їм другою домівкою, і часом з болем скаржаться, що нікому вони не потрібні, що всі від них відмахуються, скрізь натикаються на холодний формалізм. А як же їм хочеться повернутись до нормального життя.

Олі Москаленко, з огляду на винятковість її травми, безумовно, пощастило. Переді мною аж чотири історії хвороби — щоразу її приймали в клініку, хоч би як скрутно було з місцями.

Після першої операції вона ще тричі побувала в інституті. Спочатку їй робили пластику дефекту нерва, потім витягали спиці й зашивали сухожилля, які не можна було з'єднати під час першої операції, нарешті зняли ілізаровські апарати.

— Ну, як там Оля? — спитав я недавно у Дрюка.

— А що, все гаразд,— відповів він так, наче йшлося про хвору, якій вирізали апендикс.— Вийшла заміж, порається в хаті, мріє повернутися на роботу. От знімуть інвалідність, і почне трудитись, як раніше...

Дивовижну операцію, як відомо, зробили в Москві дівчинці з Прибалтики. Скільки душевних сил віддали лікарі, няні, медсестри, педагоги, увесь обслуговуючий персонал, щоб Расма знову зіп'ялась на свої підрізані ніжки й пішла... І вона таки пішла!

Але нечесно розповідати тільки про успіхи, адже до надзвичайних ситуацій належать не лише історії зі щасливим кінцем, й одна з таких і досі у мене перед очима...

Світлану (назвемо так цю чотирнадцятирічну дівчинку) привезли в клініку, коли Оля вже виписалась. Світлана з подружкою-сусідкою гуляла в полі, поблизу працювала сінокосарка. Механізатор, напевне, був п'яний — інакше як можна було не помітити дівчаток? Світлана, за словами матері, медпрацівника, встигла виштовхнути з-під ножів подругу, а їй самій відтяло обидві ноги.

Так само мчала по шосе, але з другого кінця республіки, машина «швидкої», так само оперативно збирались бригади мікрохірургів, готували операційний стіл. Навіть операційній сестрі випало чергувати тій самій...

Ушкодження були дуже тяжкі, тканини пошматовані, і тільки завдяки величезним зусиллям обидві ніжки вдалося пришити. З моменту операції хірургів не полишала тривога: якщо в рані виникне інфекція, вся праця намарне...

Так, на біду, воно й сталося.

Я бачив Світлану щодня на перев'язках. Іноді здавалось, що все буде гаразд, але стан лівої ноги дедалі гіршав — вона змертвіла, і навіть повторна операція не допомогла. В рану потрапила синьогнійна паличка — лихо хірургічних відділень, здатне звести нанівець всі зусилля лікарів, усю їхню багатогодинну працю. До чого тільки не вдавались! Традиційні й найновіші препарати, інститутські винаходи й зарубіжні засоби... Випробували все! Та одну ніжку дівчинці довелось ампутувати трохи вище гомілковостопного суглоба. Добре, хоч друга прижилась.

Та уявіть собі стан хірурга, який пояснює це матері, а вона стільки начулася про Ольгу Москаленко, і їй ця половинчаста перемога здається поразкою. Чим може втішити її хірург? Справді, його робота вдалася лише наполовину. Хіба заспокоїшся іншими удачами? Поразки хвилюють більше, висіваються срібною памороззю в чубі Миколи Федоровича.

Жодного разу ніхто із співробітників не бачив Дрюка з лауреатським значком, ніхто не чув, щоб хоч колись при знайомстві він назвався лауреатом Державної премії СРСР. Гадаю, не наділе він значка й у день захисту докторської, хоч таким засобом впливу на вчену раду не один скористався б, і те ніхто не поставив би на карб... Просто не такий у Дрюка характер.

Щодня в точно визначений час, а іноді й трохи раніше, Микола Федорович під'їз-

дить на своїх бувалих у бувальцях «Жигулях» до інституту. Висаджує дружину, яка теж працює в інституті, й тих співробітників, яких підхопив по дорозі, бере важкий портфель і, ледь сутулячись, прямує до ліфта...

Зовсім недавно він вдало доповідав у Ієні. Симпозіум влаштовувала американська фірма «Шарпоїнт», її представники знали, що в Києві мікрохірурги працюють особливо активно, і зацікавлено розпитували про перші в СРСР шовні мікрохірургічні матеріали, співавтором яких є Дрюк. Тоді у клініку він привіз цілий міх проспектів, зразків, пристроїв для тренування мікрохірургів, захоплено розповідав про світил світової мікрохірургії, яких побачив уперше. Та найбільше враження на нього справили операції пересадки серця, що їх спостерігав у берлінській клініці «Шаріте».

Цивілізація, що несе людям незліченні блага, має і свій зворотний бік. Скільки вже говорено про «хвороби цивілізації», нещасні випадки, пов'язані зі стрімким технічним прогресом. Та по-своєму відчувають цей пульс часу, уривчастий і неспокійний, лікарі.

У селі Садове почала нове життя Ольга Москаленко, жінка з пришитими руками. У неї нова сім'я.

Недавно Дрюк зробив ще одну доповідь, коментував слайди по-англійському. А на екрані молода жінка наливала чай — однією рукою тримала заварочний чайничок, другою — кришку. Як завжди, повідомлення з мікрохірургії мало у зарубіжних гостей найбільший успіх, хоч були того дня й інші, надзвичайно цікаві доповіді.

Клініка мікрохірургії та інші відділи Київського НДІ клінічної та експериментальної хірургії містяться на вулиці Героїв Севастополя, на території лікарні «Медмістечко», де колись був хутір з привітною назвою Відрадний.

Нічого не промовляє сама споруда інституту — і не подумаєш, що в його стінах майже не припиняється невтомна, напружена праця. Ненадовго гасне світло в операційних та перев'язочних — машини швидкої допомоги з номерами різних міст республіки одна за одною під'їжджають до входу, тягнеться вервечка людей до консультативної поліклініки.

А ми з Дрюком знову і знову обговорюємо історію Олі Москаленко. Він прийшов з операційної, п'є зелений чай, а мене пригощає яблуками... Майже безперервно дзеленчать телефони, заходять люди, наша розмова складається з уривчастих фраз.

—... Добре, прооперую сам, але ви даремно на цьому наполягаєте. По-перше, у вас в області працює наш учень, по-друге, усі співробітники цілком кваліфіковані — і я зроблю те саме, що й вони... Як хочете... приїздіть, розберемося...

Він нотує все на четвертинках паперу, зіщепнутих скріпкою, таких записок у нього вже ціла пака. Це звичка — не користуватися блокнотом, певно, він має рацію. Так зручніше. А поговорити нам знову не вдасться, як не вдалося й тиждень тому.

За вікном мчать машини, поспішають у справах люди, з цікавістю й мимовільною осторогою позираючи на інститут, на освітлені вікна палат, кабінетів та операційних, де працюють хірурги, даруючи людям життя через страждання.

СТЕПАН КРИЖАНІВСЬКИЙ

СПІВЕЦЬ ЧЕРВОНОГО РЕНЕСАНСУ

...У житті кожної творчої людини є особа, яка колись, на самому початку, сказала «добро», взяла за руку і повела, висловлюючись високим стилем, у країну правди і краси. Такою людиною для мене був Володимир Гадзінський, постать неоднозначна, автор кількох книжок поезій, безлічі критичних статей, лідер цілого літературного об'єднання, що звалося «СіМ». Нині ця, тоді широковідома абревіатура вимагає розшифрування: «Село і Місто», літературне угруповання, що об'єднувало українських письменників в Російській Федерації. Центром його була Москва, а визнаним керівником — В. Гадзінський.

Але ж мова не про Москву, а про Одесу... Та почнемо по порядку. Володимир Антонович Гадзінський був родом з Галичини. (Точніше, народився він 1888 р. в родині краківських інтелігентів, та коли майбутньому поетові було лише п'ять, сім'я переїхала до Станіслава (тепер Івано-Франківськ). Отже, і навчання, й дальше життєве поступування відбувалося тут, в межах тодішньої Австро-Угорщини, в Галицькому намісництві, де господарями становища були польські магнати й шляхта. Вчився Гадзінський спочатку в початковій, далі в польській реальній, затим у львівській політехнічній школі. В 1909—1910 рр. служив в австрійській армії, після чого здобував вищу освіту на фізико-математичному факультеті Віденського університету (1910—1913). З 1908 року почав друкувати вірші у поступових галицьких виданнях.

З настанням першої світової війни був призваний до австро-угорської армії. Однак більшість галичан не хотіли воювати проти своїх єдинокровних братів і масово, цілими підрозділами та з'єднаннями, здавалися в полон. В числі інших ще до Жовтневої революції дістався у Росію і Гадзінський, який належав до революційно настроєної галицької інтелігенції. 1918 року він вступив у ряди більшовицької партії і з приходом Радянської влади на Україну (1919 р.) почав брати активну участь у партійному та радянському житті на посту завідуючого Київською губнаросвітою. З цього ж часу поволі повертається до літературної роботи, редагує журнал «Пролетарська освіта» (1920 р.). З 1921 до 1926 р. живе переважно у Москві, де розгортає досить широку організаційно-творчу діяльність. Вже 1922 р. видає тут першу книжку поем «З дороги», сповнену пафосом світової революції, викриттям «білих хижаків».

Загалом, окрім того, що повідомлено в скупих рядках біографії в довіднику А. Лейтеса та М. Яшека «Десять років української літератури», ми мало що знаємо про той період життя Володимира Гадзінського. Знали б іще менше, коли б не передмова А. Лейтеса до книжки «Айнштайн. Земля. (Дві поеми)», виданої Центральним видавництвом спілки українських пролетарських і селянських письменників «СіМ» у 1925 році в Москві. Ось кілька рядків з цієї передмови: «З-поміж літературних синів Галичини, що потягнулися на радянську землю для праці на ниві пролетарської комуністичної культури, треба перш за все згадати Володимира Гадзінського... Нова художня творчість Гадзінського — вже на ниві радянської республіки — відкривається книжкою поем «З дороги», що вийшла у Москві. В цій книжці (ще почасти перейнятій духом агіток) Гадзінський стояв — воістину — на дорозі до виявлення свого нового літературного обличчя, яке ми ясно побачили в його останніх поемах «УРСР», «Титан» і, головним чином, у поемі «Ейнштейн».

Яке літературне обличчя Володимира Гадзінського? Його характерні особливості? Це перш за все сцієнтизм. Той сцієнтизм, прекрасне формулювання якого — практичне і теоретичне — дав сучасний французький поет Рене Гіль. Той сцієнтизм, який у Росії був запроваджений Брюсовим... цей сцієнтизм в українській літературі до Гадзінського ніким не був представлений...»

Не будемо цитувати далі, бо треба вступати в полеміку з Лейтесом, нагадувати імена І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини (поема «В космічному оркестрі»)...

Твори В. Гадзінського мали, звичайно, новаторський характер, хоч на перешкоді їх успіху стояв досить важкий вірш, а також важкувата, пересичена галицькими діалектизмами мова. Але це предмет окремої розмови... Тим часом, живучи в Москві, особливо 1925—1926 рр., Гадзінський розвинув кипучу діяльність як організатор літературної спілки «СіМ», що об'єднувала ук-

раїнських письменників Москви, Кубані та інших регіонів, як засновник видавництва «СіМ» і теоретик цього об'єднання, що стояло на позиціях «Гарту», але мало й симпатії до «Неоліфу», тобто учасників «лівого фронту», до «СіМу» входили й поети українського футуризму.

На внутрішній сторінці обкладинки поеми В. Гадзінського «Заклик Червоного Ренесансу» (1926 р.), в якій оспівувалося, як «шалено несеться вперед агітгрузовик світових комун», є реклама видань «СіМу»: десять окремих позицій. Три з них уже згадувалися: «УРСР», «Айнштайн. Земля», «Заклик Червоного Ренесансу» — самого Гадзінського. Крім того, три книжки поезій — І. Дорожного, Г. Коляди, П. Бойка, два великих томи творів Т. Шевченка, окремо альманах «СіМ» (здається, не вийшов) і альбом «Тарас Шевченко як маляр».

Але саме цей, 1926 рік виявився якоюсь мірою раптовим завершенням сімівської епопеї. Я не можу відповісти на питання, чому далі «СіМ» не відбувся. А шлях самого Гадзінського, судячи з дат написання окремих віршів, що ввійшли до єдиної збірки його лірики «Не-абстракти», виданої 1927 року в Одесі видавництвом «Гарт», такий: роки 1925—1927, Москва—Київ—Одеса. Вже у другій половині 1926 р., коли І. Микитенко виїхав із Одеси до Харкова, В. Гадзінський постійно оселився тут, перебравши на себе лідерство у місцевій філії «Гарту», яка після розвалу харківського «Гарту» продовжувала діяти аж до утворення ВУСППу.

Тут ми, молоді студійці одеського «Гарту», й познайомилися з Гадзінським. Офіційно він займав поважну посаду голови одеської філії Державного видавництва України, що мало тут не лише торговельні, а й деякі видавничі функції. У просторому кабінеті ДВУ, що містилося у Пасажі, на розі вулиць Дерибасівської та Преображенської, ми, тобто Степан Олійник, Левко Селіван (Заграва), Галина Кам'яна (Воройська) і я, читали свої вірші, а Гадзінський добродушно нас «критикував», зокрема «у вас добрі початки, з вас вийде поет».

Гадзінський був людиною щирою, безпосередньою, в ньому поєднувалося ніжне душевне чуття і гарт комуніста. До речі, наші сходини в кабінеті Гадзінського (здається, це вже було 1927 року) навідували не тільки одеські письменники — Панько Педа, Василь Миколюк, Мечислав Гаско, Георгій Захаров, а й «приїжджі», що на довгий час затримувалися в Одесі, а саме: Марія Пригара, Олекса Влизько, Олександр Сорока.

Врізалося ще у пам'ять, що в перших же розмовах із Гадзінським, не так під час вечірніх студій «Гарту», як в особистих зустрічах, виразно проступали ноти песимізму. Я був тоді надто юний і сам не дуже великий оптиміст, що спричинялось і нездоров'ям, і нашим студентським бідуванням, і літературними впливами тодішнього занепадництва. Але чому в Гадзінського? Я міг би вважати, що це так мені здалося, але вже тепер, переглядаючи його книжку лірики «Не-абстракти», натрапив на розділ «Із хвилин зневіри, коли все набридло». Там є такі пасажі: «Я втік від життя аж на берег моря». Але одночасно він засуджував занепадницькі настрої в сучасній поезії і в розділі «Ручні гранати по шанцях Олімпу» констатував, що «наш Парнас безпреривно, хоч поетично, ридає». А у вірші «Нашим поетам» закликав:

О киньте ті штуки, сучасні мінстрелі,
Не про кохання й болі вам співать,
Вам треба душу сучасної ери
У всій її моці в віршах передать.

Як же це пов'язати із нотами зневіри у самого Гадзінського? Ми знали, що Володимир Антонович розлучився з дружиною і був самотній. Може, це збіглося із якимись розчаруваннями ідейно-творчого плану. Приміром, розходження із «СіМом»... А може, діяли ще якісь чинники...

Важливо те, що душевний регрес його не був одномоментною справою.

Дальшим кроком у літературній біографії письменника стало утворення і редагування в Одесі неперіодичного журналу «Блиски» (1928—1929). Нещодавно я переглянув комплекти журналу «Металеві дні» за 1930—1932 рік і дізнався, що цей журнал вважав себе прямим спадкоємцем збірника «Блиски». Але в цьому журналі Гадзінський навіть не ввійшов до складу редколегії. Хоча в ньому міститься багато творів Володимира Антоновича: критичні виступи (статті та рецензії за підписом Оскар Редінг та ще ранішим його псевдонім Йосип Гріх), а також поезії під власним ім'ям. Ці твори мають експериментальний характер, у певній мірі випереджають тодішні поетичні вправи. Ось, наприклад, строфа із вірша «Дум червоних міцний ритм» («Металеві дні», 1930, № 2):

Вкласти в куций час доби
Дум червоних міцний ритм,
Розв'язати колективом
Соціальний алгоритм.

Вміщено уривки з експериментальної поеми «Світло-перекоп», а також прозовий твір «Страйк на фабриці «Унія» (уривок із роману «Визволена Україна», том III, «Без порогів», 1931). В інших номерах журналу за 1931, 1932 рік зустрічаємо критичні статті та рецензії.

Виходили й окремі книжки В. Гадзінського: «Кінець» (фантастична повість) — 1927 р., в-во «Гарт»; книжка «Розум» (соната) — 1929 р. Гадзінський підготував також і видав із власною передмовою твори Є. Григорука (1928), але жоден з них не привернув уваги критики. Правда, в тих же «Металевих днях» була вміщена досить критична оцінка упорядкованих В. Гадзінським «Творів» Г. Михайличенка.

11 серпня 1932 року В. А. Гадзінський помер. Причиною передчасної смерті на сорок четвертому році була хвороба серця.

Згадуючи сьогодні все зроблене В. Гадзінським — поетом, прозаїком, критиком, організатором літературного життя, вихователем молодих талантів, хочеться вклонитися цьому невтомному сіячу на літературній ниві, справжньому синові своєї епохи, де все, що не робилося,— робилося вперше. До цієї неординарної постаті ще треба повернутися...

ВОЛОДИМИР КАЧКАН

НЕ ФОТОГРАФ, А ТВОРЕЦЬ

Ірина Вільде — публіцист і літературний критик

Як згадує львівська письменниця Ніна Бічуя, Ірина Вільде часто вирушала разом з львівськими поетами, прозаїками, публіцистами, літературознавцями і критиками безпосередньо на промислові підприємства, в колгоспи і жодного разу у її розповідях, гарячих, схвильованих, наснажливих, «не було повторення, знаходилася жива ниточка, що в'язала її з людьми, і тому народжувалася щирість.., а ім'я знали всі — і щирість починалася, очевидно, ще заздалегідь, раніш від безпосереднього знайомства, подарованих квітів і прохань залишити автограф нехай навіть на листівці».

Таке враження висловлює і Роман Іваничук, розповідаючи, що коли І. Вільде приїздила на села рідної Буковини, це був «безпосередній, невимушений, ніби ніколи й не виїжджала з села, контакт письменниці з людьми. Рівність розмови з партнером — дитина то чи поважна літня людина, тонка делікатність і, головне, увага і любов до співрозмовника, з якого, можливо, брала матеріал або ж скоріше — зіставляла колись видуманого героя, перевіряючи тепер його з життєвою моделлю» (Жовтень, 1977, № 5).

Усе, що народжувалося з-під пера І. Вільде, було наслідком не парадних зустрічей, а справді ділових контактів, постійних розмов з трудящими міста і села.

Кажуть, що І. Вільде мала якусь спраглу потребу спілкуватися з різними людьми (може, тому так багато було у неї друзів, товаришів і просто знайомих): чи це була підсвідома жага в духовному контакті, продиктована особливої активності психологізмом її творчості, чи, може, вроджена й закріплена вихованням риса характеру?.. Сама ж письменниця згадувала: «У нас дома, хто б не був — листоноша, повітовий інспектор чи селянин — завжди приймалися одинаково. Його запрошували до покою, садовили за стіл, і вже за розмовою тато дізнавався, за чим до нього завітала людина. Так, завжди відчинені були двері в нашому домі, і це, мабуть, передалося мені у спадок від батька...»

Як зауважує у своїх спогадах про зустрічі й повчальні розмови з І. Вільде поет і критик Роман Кудлик, вона вміла «спровокувати» ситуацію, а відтак слухати людей всюди: на базарі, у загальному вагоні поїзда, в автобусі, у міському парку; мала чарівну здатність довіритись їм у найпотаємнішому, найінтимнішому, налагоджувала природне спілкування, далеке від вульгарного панібратства.

І. Вільде багато подорожувала по своїй країні, бувала не раз і за кордоном — у США, Бельгії, Голландії, Японії, в інших країнах. Повернувшись, наприклад, в 1964 р. з туристичної мандрівки по Америці і Канаді, письменниця розповідала, що не раз їй доводилося бути «під перехресним вогнем» запитань «зацікавлених» людей. «Буваючи за кордоном,— розповідала,— я бачила, як там письменникові бракує таких людських контактів, розуміння з боку читачів. Там заздрять нам, що ми маємо таких читачів, маємо тісні контакти з ними. Ми маємо для кого писати, бо радянський читач — однодумець наш і прихильник. Там, за кордоном, письменники часто мають відчуття, що вони як у пустелі, не мають до кого обізватись. Як смерть за життя. Їхня заздрість зрозуміла — без читача письменник не існує» (Дніпро, 1977, № 5).

Великим стимулом у творчості і житті письменниці була її любов до рідної землі. І Вільде видала кілька книжок нарисів: «Її портрет» (1948 р.), «Яблуні зацвіли вдруге» (1949 р.), «Нова Лукавиця» (1953 р.). Одна з найхарактерніших рис її публіцистики — актуальність. У перших своїх статтях та нарисах, видрукуваних у журналі «Радянський Львів», в республіканській газеті «Правда Украины» («Рідне місто», «Наша Мария», «Творцы новой действительности» та ін.), письменниця показує різні грані сходження на шляху до соціалізму, з чітких партійних позицій осмислює і зображує минуле, оптимістично прогнозує майбутнє творцям сучасності. Рамки тематики постійно розширюються: вона пише про індустріалізацію Львова і колективізацію сіл, про виховання радянського патріотизму й боротьбу за мир, виступає проти паліїв нової світової війни. І тут, як і взагалі у всій творчості, письменниця вірна своїй героїні — жінці; вивчаючи конкретні факти і події недавно минулого, опромінюючи їх світлом правди сучасності, І. Вільде створює своєрідну нарисову галерею портретів відомих жінок, активних будівниць нового життя. Це, зокрема, Марія Кіх, видатна революціонерка («Наша Мария», «Ее путь»), і відомий свого часу голова колгоспу Уляна Баштик («Председатель колхоза Ульяна Даниловна»).

І. Вільде постійно виступає на сторінках обласних газет, друкується у республіканській пресі, пише до центральних газет «Правда», «Известия». Особливої популярності зажив цикл нарисів «Смотрю и вижу» (1945 р.) у газеті «Правда Украины».

Весь величезний публіцистичний доробок письменниці можна умовно поділити на твори, в яких письменниця опрацьовує конкретний факт, приклад, подію («Анонім», «З записної книжки письменника», «Астра»), і твори, в яких авторка узагальнює факти, події, надаючи їм при цьому злободенності, актуальності через власні оцінки, своє ставлення до зображуваного («За столиком в «Інтуристі», «Подробиці листом», «Ви не любите правди, панове! (Відповідь анонімові)» та ін.).

У гостропубліцистичній статті «Подробиці листом» (Літ. газета, 1958, 26 грудня), написаній у формі листа, І. Вільде торкається важливих проблем, як-от: патріотизм, любов до України, служіння народові. Але робить це вона в іронічній, часом памфлетній тональності, кпинячи з якогось «містера», що походить зі Львова, але понад 20 літ живе десь поза кордоном, а тепер приїхав як турист з наміром гудити свою землю...

Так само високий контрпропагандистський заряд має стаття «Ви не щирі, пане Подольський» (Вільна Україна, 1963, 2 листопада), написана як своєрідний відгук на листа якогось там «пана», що обурюється спочатку антирелігійною спрямованістю радіопередач «Променя», а відтак взагалі паплюжить усю радянську дійсність.

Дотримуючись переконливого, спокійного тону, логіки доказів у дискусії, І. Вільде наводить численну кількість аргументів-фактів, що яскраво засвідчують велетенський економічний і технічний поступ нашого народу за повоєнні роки.

Привертає увагу й стаття І. Вільде «За мир!» (Рад. Львів, № 12), у якій вона ділиться враженнями від участі в роботі Другої Всесоюзної конференції прихильників миру у Москві та на основі документальних фактів аналізує наслідки боротьби радянських народів-братів за мир, проти нової світової війни. Перед нами чітко і виразно постають сторінки історії трудящих західноукраїнських земель, яким доводилося зазнавати кривд від потрійного ворога: німецьких фашистів і їхніх посіпак — українсько-німецьких та польсько-німецьких перевертнів-запроданців, які з першого ж дня окупації прилаштувались на посадах у гестапо та шуцполіції. «Між ними були «тактичні розбіжності» в мирний час, але перед спільною небезпекою вони знайшли спільну мову: катували і нищили трудящих без жодних розходжень». Письменниця-публіцист, заперечуючи війну, від імені всього народу Країни Рад проголошує: «Ми хочемо миру. Війна, яку ми пережили, визначила в свідомості кожного з нас справжню ціну мирного життя. Ціна та визначалася не тільки на фронті, але й за колючими дротами концтаборів, при постелях дітей, хворих на дистрофію, у бомбосховищах, на братських могилах, у зустрічах з друзями, які віталиcь лівою рукою, бо правої не було, у спогадах про різних людей, які полягли у боротьбі за свободу і незалежність Батьківщини. Хто таку дань заплатив війні, той знає ціну миру».

І. Вільде ще з дитинства добре знала село, часто бувала там, зустрічалася з людьми, які донедавна наймитували, а нині заможно жили в умовах колгоспного господарювання. Ось нариси «Нова Лукавиця», «Весна» (1952 р.). Кожна сторінка документальних розповідей засвідчує глибококонтрастні зміни порівняно з тим, що було колись. Особливо вражає духовне зростання людей, їхнє розкріпачення у найвищому розумінні слова. Поміж фактами, цифрами — глибокий, сповнений філософського сенсу й узагальнення погляд письменниці. «Я, що... наче крізь мрячку часу бачу безпросвітне минуле Василя Шепіта, який у заморозки бігав босий до школи, цікавлюсь тепер одним питанням: як відбувся процес зростання цієї людини від незаможного одноосібника до адміністратора кількасотгектарного господарства...» В іншої героїні нарису — Сафти (розділ «На обіді у багачки»), у хаті-ліп'янці якою було «ціле стадо голопупих дітей як зимою, так і влітку», нині на устах гордість, бо в село приїздять письменники; в неї тепер хата прикрашена довкола вікон і дверей орнаментом.

У нарисі «Її портрет» (1953 р.) І. Вільде повно, з усіма життєвими подробицями змальовує шлях, який пройшла Софія Бідак, одна із славних трудівниць Львова, активна громадська діячка. Цей шлях справді і довгий, і складний, бо сповнений бідувань, злиднів і, нарешті, щасливого усвідомлення волі.

З особливою жіночою теплотою і співчуттям пише авторка про ті часи, коли в сім'ї бідняків Катерини й Івана Бідаків із села Довгомостиське Судово-Вишнівського повіту, що на Львівщині, дев'ятою з'явилася на світ Софія.

Уже в тринадцять років дівчинка пішла до Львова на роботу: була прислугою в судді, наймитувала в міських панів, важко працювала на фабриці. І тільки після возз'єднання Софія Бідак відчула невеселий гумор у звучанні свого прізвища. Вчилася, стала першокласним спеціалістом-стахановкою.

Сама героїня нарису ніби стверджує все, про що оповідала авторка: «Не тільки я, Софія Бідак, колишня служниця пані Н., здобула спеціальність і середню зарплату в півтори тисячі на місяць, але й тисячі подібних до мене, колись безправних і пригнічених галицьких жінок та дівчат добилися такої долі для себе. Цю долю забезпечила їм Радянська влада. Вона, тільки вона допомагала їм знайти своє місце в житті...»

І. Вільде на власні очі бачила, які суспільні «блага» несли трудовому народові буржуазно-панська Польща та боярська Румунія на окупованих ними західноукраїнських землях, як буржуазна демократія намагалася будь-що відвернути від Країни Рад західноукраїнських трудящих, вбити їхню надію на возз'єднання.

Тому, обравши за предмет художньо-публіцистичного дослідження знайоме з дитинства село Лукавиця, авторка концентрує увагу на протиставленні минулого.

Так само і в циклі нарисів «Коломийські зустрічі» (1952 р.) переважає зображення

сучасного, радянського, того, що вже створено людьми в нових умовах.

Пристрасно писала І. Вільде у своїх численних статтях, нарисах про радянську жінку, вільну і повноправну трудівницю своєї країни. На конкретному, достовірному матеріалі у статті «Що дала Радянська влада жінкам західних областей України» письменниця через контрастне порівняння, як було і що є, показує переваги нового, соціалістичного ладу, всієї його системи. Авторка пише, що навіть орган пілсудчиків «Кур'єр поранни» не міг приховати становища матері-селянки, її дітей: «Для нашого села характерно таке: діти заховані на цілий день у мішки з дрібно посіченою соломою, інакше вони замерзли б без одягу в неогріваних хатах». Далі І. Вільде, розкриваючи жахи капіталістичної дійсності, з болем у душі говорить про злиденність духовну. Яка простого походження жінка в тодішній Західній Україні могла здобути вищу освіту? Навіть перша жінка-лікар Софія Окуневська, близька приятелька О. Кобилянської, мусила аж у Швейцарії набувати цей фах.

Через конкретні долі селянок, що стали відомими громадськими діячами, вченими, матерями-героїнями, письменниця утверджує переваги нашого суспільного ладу, Конституції СРСР над ладом капіталістичним, буржуазним, над хваленими заокеанськими правами і свободами.

У гостропубліцистичній статті «Розкріпачена жінка» (Вільна Україна, 1947, 5 грудня) І. Вільде писала, що трудящі жінки західних областей України з жахом «згадують своє недавнє минуле. Позбавлені елементарних прав громадян, вони стояли осторонь громадського і культурного життя. Причому всі засоби приниження їх людської гідності випливали безпосередньо з законів — спочатку австро-угорської монархії, а потім панської Польщі».

Доводилась неповноцінність розумових здібностей жінок, усілякими способами заступалася дорога до її активного і повнокровного життя.

Так, у нарисі про Марію Кіх, депутата Верховної Ради Української РСР (Правда Украины, 1949, 21 жовтня), І. Вільде для переконливості зображення вводить у текст уривок з новели В. Стефаника «Поле», в якій автор намалював вражаючу картину: мати, ноги якої в суцільних ранах, важко працює на полі, бо треба заробити хліб («... зимою ніхто не дасть...»); у плачу засинає, синіючи, дитя,— їй ніколи до нього зазирнути... І поруч контрастно подається змістовне життя жінки в нових умовах, розмах її праці, діяльності.

І. Вільде як публіцист не розширювала жанрової палітри, не опановувала форми гостровикривальних жанрів (памфлета, фейлетону); найпродуктивніше вона використовувала статтю, нарис. Щоправда, одні нарисові твори авторки тяжіють до оповідального зображення («Весна», «Як мене розуму вчили», «Її портрет», «Агітатор»), в інших (цикли «Коломийські зустрічі», «Нова Луковиця») переважає репортажна точність, вірогідність, документальність. У розповіді від себе відчувається гостре зацікавлення письменниці в зображуваному; вдале послугування діалогом чи формою листовної розповіді сприяє правдивості сприймання творів («Наші скарби», «Минулі дні» і т. ін.).

Перу І. Вільде належать також численні літературознавчі та критичні статті, кореспонденції, рецензії про творчість І. Франка, О. Кобилянської, О. Гаврилюка, М. Яцкова, В. Стефаника, П. Козланюка, О. Левади, В. Лозового, Р. Братуня, Р. Лубківського, О. Лізена, Іванни Блажкевич, польської письменниці Ельжбети Шемплінської. Вона писала літературно-публіцистичні статті та есе про театр, гру окремих акторів, про музикантів, співаків, композиторів. Вона темпераментно, з уболіванням, зацікавленням та глибоким професійним знанням і розумінням виступала на письменницьких пленумах, зібраннях, інших форумах, закликаючи письменницький «цех» до глибокого осмислення й освоєння нових граней соціалістичного життя, процесів інтернаціоналізації суспільства, до посилення боротьби з ворожою ідеологією.

У часописі «Література і мистецтво» (1940, № 3), де з нагоди 55-ліття літературної діяльності О. Кобилянської учениця І. Франка Уляна Кравченко у своїй присвяті писала: «О сестро, сестро, це ж не сон — не ділить більше нас кордон»,— виступила із статтею-спогадом «Ольга Кобилянська зблизька і здалека» Ірина Вільде.

Чим цінна ця публікація? По-перше, документальністю матеріалу (І. Вільде цитує уривки з листів О. Кобилянської до неї, а також наводить окремі рядки з листів читачів, адресованих «гірській орлиці»); подруге, правдивістю оцінок певних творчих етапів життя і письменницької праці О. Кобилянської, навіть проясненням ситуації щодо того чи того твору (як, приміром, щодо відхиленого редактором «Правди» І. Франком її першого оповідання, писаного українською мовою, «Вона вийшла заміж?». До речі, доопрацьоване оповідання стало популярною повістю під назвою «Людина»).

Виступаючи в «Робітничій газеті» (1966, 27 серпня) із статтею «Вічно живе слово» до 100-річчя від дня народження І. Я. Франка, І. Вільде найперш у соціально-філософському ключі схарактеризувала історичні умови й обставини, за яких пішов у духовний всесвіт Каменяр, показала ту гнітючу атмосферу, через яку, витрачаючи сили й здоров'я, пробивався Франко, а за ним і весь галицький народ до світла.

Коли проводжали в останню путь письменника Петра Козланюка, І. Вільде у своєму прощальному слові підкреслила, що він був живою ланкою, яка зв'язувала сьогоднішніх літераторів з творчим досвідом О. Гаврилюка, Я. Галана, С. Тудора, В. Бобинського, Я. Кондри, М. Ірчана... Але ця ланка ніколи не обірветься, бо немає перерви у вічному русі боротьби, діяння. Естафету поколінь беруть у свої руки нові і нові сили.

Простежуючи в одній із статей[1] розвиток літературних традицій від М. Шашкевича, І. Франка, В. Стефаника до наших днів, І. Вільде оцінює доробок С. Тудора, Я. Галана, О. Гаврилюка, П. Козланюка, веде мову

[1] Вільде І. Дорогою Шашкевича, Франка, Стефаника.— Літ. Україна, 1967, 13 жовтня.

про єднання літератур братніх російського й українського народів, говорить про досягнення в царині красного письменства, виявляючи при цьому блискуче знання літератури, неабияку обізнаність з творчістю багатьох авторів. Вона, зокрема, торкається питань проблемно-тематичної спрямованості, майстерності.

Не могла не відгукнутися письменниця на таку подію, як 60-річчя з дня виходу в світ методологічної праці В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література». Ірина Вільде у статті «Письменник і логіка життя» (Вільна Україна, 1965, 13 листопада), роздумуючи над такими соціально-філософськими категоріями, як партійність, ідейність, народність, тісно пов'язуючи їх із світоглядом письменника, аналізуючи творчість таких велетів людської думки і духу, як Т. Шевченко, І. Франко, В. Стефаник, спираючись у своєму аналізі на глибоке знання життя, його законів, літературного процесу, переконливо стверджує: «Ми, радянські письменники, сідаючи за новий твір, не думаємо про неї (про ідейність.— В. К.). Так, як, дихаючи повітрям, не думаємо про працю легень. Партійність, тобто ідейність, як ідейність, тобто народність, наших творів випливає з самого ставлення до дійсності, із світогляду письменника. І саме ця ненарочита, невимушена, не приліплена штучно до дії твору ідейність робить твори наших письменників народними, а звідси — популярними... у благородному розумінні цього слова».

Письменниця гостро ставить питання перед літературною молоддю: тільки чітка світоглядна концепція, тільки глибинне опанування кожним методологічної спадщини класиків марксистсько-ленінської матеріалістичної науки вкаже правильний соціально-ідеологічний і художній орієнтир: соціалістичний реалізм як творчий принцип і метод; врятує від «вільних творів», що так широко побутують у капіталістичному світі, від захоплення імпресіоністичними, сюрреалістичними формотворчими новаціями.

Виступаючи понад тридцять літ тому на сторінках львівської обласної газети «Ленінська молодь» з проблемною статтею про важливі питання роботи з літературною молоддю, І. Вільде порушила ряд актуальних і на сьогодні проблем. Так, письменниця вважала дійовою формою такі вечори зрілих літераторів, на яких би давався глибокий аналіз їхньої творчості. Ці «практичні уроки» бувають, на жаль, нечасто, бо тут потрібна чимала сміливість піддати прилюдному обговоренню свій доробок; на думку І. Вільде, слабко пропагуються в обласних філіалах Спілки письменників актуальні питання теорії літератури, жанрової специфіки та «секретів» майстерності писання.

Тут же письменниця ніби відповідає тим критикам, хто дошукується у її творчості автобіографізму. «Письменник — це не фотограф чи хронікер, а творець. Обов'язком письменника є не копіювати те, що буває в житті, що трапляється в поодинокому випадку, а зіставляти таких випадків кілька, вибирати з-поміж них, поєднувати, типізувати».

І. Вільде власними творами доводить, що типове — це не широко вживане або те, що часто зустрічається; типове те, що з найбільшою повнотою і загостреністю виражає суть даної соціальної сили; типове — основна сфера виявлення партійності в реалістичному мистецтві; проблема типовості — завжди проблема політична.

І. Вільде у своїх статтях, виступах завжди ненав'язливо показувала свою високу освіченість, ерудицію, обізнаність з літературним процесом; нерідко, ведучи мову про конкретну книжку автора, давала загальну оцінку його творчості — робила це тонко, професійно; завжди, «шануючи свою позицію», вміла бути принципово об'єктивною, критично націленою на зроблене.

Ірина Вільде була напрочуд людяною і доброзичливою; завжди знаходила час і слова, аби підтримати літератора-початківця, якщо бачила в ньому хист, талант. І вже потім цілком залежало від того, кому вона дарувала власну книжку з присвятою: «Молодшому колезі...», як він сприймає мудрий вислів Петра Козланюка: «Кожен знай своє місце в літературі».

Буваючи серед молоді, на літературних студіях в Івано-Франківському та Дрогобицькому педінститутах, у Львівському, Чернівецькому університетах, І. Вільде, як мати, розпитувала, звідки той чи той поет, хто його батьки, товариші. Ця сімейна камерність, довірливість розмови зумовлювали те, що немало студентів вбачали в письменниці щирого друга, порадницю.

До багатьох книжок письменниця написала передмови, вступні статті тощо.

У передмові («Уже пора сказати слово...») до роману М. Івасюка «Серце не камінь» (Ужгород, Карпати, 1978), даючи стислу характеристику літературно-мистецьких традицій на Буковині, І. Вільде пише, що 1956 року ознайомилася з рукописом його роману «Червоні троянди»: «З його сторінок повіяло на мене чимось близьким, приємним, знайомим. Перед очима постали далекі й до болю рідні місця, краєвиди мого дитинства й юності, я впізнала добрих, лагідних і водночас гордих людей, до яких якщо прийдеш із чистим серцем, то будеш другом і братом, а коли із злими намірами — стережись... У мене склалося тоді враження, що молодий автор своєрідно продовжив моїх «Повнолітніх дітей», щоправда, вже в цілком інших умовах, набагато складніших...»

Далі автор статті-нарису пише відверто, як, високо оцінюючи роман (1960 року твір було видано у «Молоді»), вимагала від молодого літератора «працювати в поті чола, бо письменницька праця не терпить дилетантства», як висловила критичні зауваження щодо відсутності у романі належної композиційної стрункості та зайвої деталізації, непотрібного багатослів'я.

І. Вільде завжди, даруючи слово напуття, говорила коротко, але по суті. А коли супроводжувала «переднім» чи «вступним» словом книжку, намагалась стисло визначити найхарактерніше в тій особистості, в якій, на її думку, визрівав літературний талант.

Пишучи «Коротке вступне» до першої книжки невеликих оповідань тодішнього редактора «Вільної України» Леоніда Ступницького «Невигадані історії» (Львів, Каменяр, 1964), І. Вільде належно оцінила в авторові щирість, те, що він уміє тонко

бачити і відчувати саму суть того, про що розповідає.

І тут І. Вільде, скориставшись тим, що добре знала автора, його багатий життєвий шлях, досвід, які, звичайно, не вкладеш у передову статтю до газети, нарис чи інший оперативний жанр, порушує важливу проблему: з «якогось часу спостерігається цікаве літературно-психологічне явище. Літератори, за плечима яких ще ні життєвого досвіду, ні професійного навику, полюбляють романи, і то обов'язково у формі трилогії (хоч іноді той роман-трилогія спокійно вмістився б у рамці невеличкої повісті), і навпаки — ті, що приходять у літературу з добрим лантухом досвіду за спиною, тяжіють до малих, з чіткою провідною думкою форм».

І Вільде нерідко виступала в ролі мистецького, а точніше, театрального критика. Завше її вабили речі сміливі, з нестандартними рішеннями та поворотами, талановиті. В кожному сценічному варіанті п'єси письменниця шукала не просто нового режисерського погляду, тлумачення чи ще чогось. Передусім її цікавив зміст, вона прагнула нових пізнань, філософської глибини в темі, сюжеті.

Про творчість І. Вільде сьогодні мовиться справді як про унікальне явище української радянської літератури. Вона «ніби починає писати з того місця, де крапку поставила Ольга Кобилянська. Ті ж класові й національні антагонізми, вишукані й незабутні жіночі типи, глибини життя й душі, але все це — з іншої перспективи, з позиції людини, що значно далі відійшла од своїх героїв, побачила новий світ і тому майже весело виносить смертний вирок старому світу»[2].

У «Слові прощання» (Жовтень, 1982, № 12, с. 130) письменник Роман Федорів сказав: «...була вона глибинно мудрою і напрочуд простою, була наділена величезним талантом і водночас відзначалася рідкісною скромністю, уміла творити довершені, мовби карбовані свої писання, а на зустрічах із своїми читачами прагла не виділятися з-поміж них ні бесідою, ні одягом — була рівною серед рівних.

І була ця жінка чесною і гордою — вона знала про своє високе призначення на землі, усвідомлювала високу місію письменника, що мусить бути, що повинен бути голосом і сумлінням народу.

Люди припадають до її книжок, як до криниць, щоб збагатитися людськими долями, борінням характерів, складною, повною трагедій і віри в краще майбутнє історією нашого краю».

Ірина Вільде залишила в літературному житті глибокий слід. Її твори перекладені російською мовою, мовами народів СРСР. Краще з доробку письменниці побачило світ болгарською, німецькою, польською, словацькою, сербо-хорватською, угорською, чеською, румунською...

Твори І. Вільде — це грандіозна за обсягом енциклопедія життя, моральності, народної етики, творення, за словами М. Горького, «людини світорозуміння».

---

[2] Павличко Д. Над глибинами. Літературно-критичні статті і виступи.— К., Рад. письменник, 1983, с. 79.

П. Сулименко. Тиша

ЛЮДМИЛА ТАРНАШИНСЬКА

«БОЮСЯ ЛЮДЕЙ, ЯКІ НЕ ЧИТАЮТЬ...»

Це дуже давні нотатки в моєму записнику. Але розмова та незабутня... Багатьом, мабуть, знайоме таке відчуття, коли довго виношувані думки хочеться перевірити у розмові з розумною, досвідченою людиною. Мені свого часу дуже хотілося почути міркування Ірини Вільде з такого приводу: як узгоджується спостереження Гоголя про те, що все, здобуте із зовнішнього світу, художник спершу бере у власну душу, а вже звідти, з душевного джерела, вертає однією злагодженою піснею. Пам'яталися слова Дарини Дмитрівни: «У своїх писаннях переважно живлюся уявою. Звичайно, наша уява, в свою чергу, теж живиться десь колись почутим чи побаченим...»

Тим-то, перебуваючи в журналістському відрядженні у Львові, я наважилась зателефонувати їй і попросити згоди на зустріч. Того 1977 року саме відзначалося 70-річчя письменниці, і, мабуть, кореспонденти набридали їй своїми візитами, але я отримала запрошення до господи Полотнюків.

Не забути мені хвилювання, з яким їхала я того спекотного липневого надвечір'я у виповненому пахощами лілей приміському автобусі на мальовничу околицю міста. І досі зберігаю в собі відчуття простоти й затишку, що полонило мене, тільки-но переступила поріг оселі.

Щира розмова з Дариною Дмитрівною, звичайно ж, вийшла далеко за межі окресленої мною теми (книжка в житті письменниці), торкалась багатьох моментів творчого процесу, біографії, при цьому Ірина Вільде цікавилась моїми інтересами, дещо й практично радила.

А почалася розмова з мого запитання про те, який вплив має книжка на формування особистості письменника і як прийшла вона у життя Ірини Вільде.

Дарина Дмитрівна відповідала:

— Я зростала в сім'ї буковинського народного вчителя й літератора Дмитра Макогона. Демократичні настрої, культ правди і взаємоповаги, шанобливе ставлення до красного письменства панували в нашому домі. Громадська й творча діяльність батька, товаришування з сільськими дітьми — оце й посіяло в моєму серці увагу до суспільних подій. Книжка — це те диво, яке я пізнала змалку. В дитинстві захоплювалася творами Тараса Шевченка, Івана Франка, Юрія Федьковича, Лесі Українки. А нашу землячку Ольгу Кобилянську ми просто обожнювали. Дім моїх батьків завжди був своєрідною публічною бібліотекою, хоч, на жаль, не всі читачі повертали взяті видання. Книжка — супутник життя моїх батьків, мого, моїх синів і моїх онучок...

І, пояснюючи своє розуміння, значення друкованого слова, Дарина Дмитрівна додає:

— Якось, відвідуючи сина в Ленінграді, я прочитала в студентській газеті такі рядки:

Словом можно убить,
Словом можно спасти,
Словом можно полки
За собой повести.

Оцей вірш не знайомого мені тоді автора — і моя позиція.

Є, однак, речі, які я не зовсім розумію. Маю на увазі передусім пристрасне колекціонування старих, я б сказала, книжок, що віджили свій вік. Те, що наукова і технічна література дуже швидко старіє, — природний процес. Але старіє і так звана «вічна», зокрема довідкова, література. Наприклад, сьогодні ми вже не можемо користуватися більшістю словників, випущених до Великої Жовтневої соціалістичної революції. І дореволюційні видання класиків української та російської літератур поступаються сучасним завдяки новим знахідкам, дослідженням, а також, здавалося б, непомітній, але копіткій праці наших текстологів.

Що ж до перекладної літератури — тут, як ніде, відчувається зміна естетичних смаків читача та його вимог до перекладу. Досить згадати, що, наприклад, «Іліаду» й «Одіссею» Гомера Борис Тен перекладав, враховуючи найновіші досягнення античної текстології, спираючись на найновіші видання цих творів.

Гадаю, що не буде образою для читачів XIX ст., коли скажу, що «Іліада» в перекладі Тена на голову вища від «Омерової Іліанки» в перекладі Степана Руданського. Та чи не найкраще про зміну естетичних критеріїв і вимог читача свідчить кількість українських перекладів шекспірівського «Гамлета» чи «Слова о полку Ігоревім»... А тому ще раз підкреслюю: не розумію пієтичного ставлення до застарілих морально, ідейно, етично та естетично фоліантів.

— Дарино Дмитрівно, серед ваших мініатюр, що ввійшли до збірки «Окрушини», є така: «Здоров'я моїх очей задороге, щоб втратити його на погані книги»... А які книжки для вас завжди гарні?

— Звичайно, класика. Насамперед твори, які спонукають мене знову й знову повертатись до них. І йдеться, зрозуміло, не про наслідування, а про ту духовну наснагу, яку я з них черпаю. Якщо говорити про авторів, то це передусім такі мої сучасники: Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Софія Налковська, на жаль, ще так мало відома нашому читачеві, Віра Панова, але насамперед Чехов, якого я вважаю одним із своїх учителів. Радію творам письменників, які формувалися й зростали на очах моїх і нинішнього покоління: Ніна Бічуя, Віталій Коротич, Роман Іваничук, Володимир Яворівський, Дмитро Герасимчук, Софія Майданська...

Якщо я не згадую літераторів свого покоління, то тільки тому, що їхня популярність промовляє сама за себе, багато з них уже є визнаними класиками радянської літератури. А взагалі моя бібліотека, як і всяка колекція, відбиває особистість господаря. Часто читаю, щоби набратися духу, снаги.

«Боюся людей, які не читають художньої літератури», — устами тихої дівчини висловила письменниця там же свої спостереження, маючи на увазі острах перед людьми обмеженими, без думки, без душі...

Принагідно додам, що є в «Окрушинах» і таке міркування: «Про ерудицію людини свідчать не тільки ті книги, що вона їх прочитала, але й ті, яких вона не прочитала...»

— Ви не раз повторювали, — нагадала я письменниці, — що надаєте першість фантазії перед фактажем, у своїй праці переважно живитесь уявою. Але ж уява теж, в свою чергу, живиться колись почутим або прочитаним...

— Так, безперечно. І при читанні книжок виникають асоціації, які згодом розгалужуються від деталі до думки, а то й до ідеї...

На моє прохання сказати щось тим, хто обирає собі нелегкий письменницький шлях, Дарина Дмитрівна відповіла:

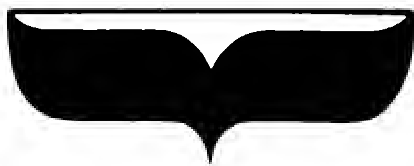
— Моє особисте переконання, що не ми — шляхи, а шляхи обирають нас. І в цьому є своя закономірність. Хочеться, щоб книжки народжувались багаті змістом, виростали з душ людей, яким є що сказати.

— А якими, на вашу думку, стануть видання завтрашнього дня?

— Припускаю, що це будуть портативні томи кишенькового розміру. Зараз важко передбачити, як змінюватимуться смаки й духовні потреби нащадків. Мені здається, що сам темп нашого життя лишає дедалі менше можливості насолоджуватися великими романами. Майбутнє, очевидно, за малими формами залежно від часу і темпераменту письменника. Може, то буде широка мініатюра, в якій сконцентруються поезія, гумор і неодмінно філософське начало. Звичайно, має бути ідея. Ситуація. На полову ж горобця не впіймаєш... Житимуть ті романи і повісті, що побудовані на цікавому сюжеті. Такі твори, гадаю, завжди проб'ють собі дорогу. Інша справа, який слід залишать вони по собі в історії літератури... От Толстого, безперечно, читатимуть у всі віки...

Коли, прощаючись з Дариною Дмитрівною, я запитала, над чим вона працює в рік свого 70-річчя, письменниця коротко відповіла, що виношує задум історії Слави Річинської...

Не так давно я довідалась, що фантасти пророкують появу через п'ятдесят років іншої форми життя — білково-електронної. Зобов'язана людині своїм народженням, вона змінить наші відносини із світом; і це, звичайно ж, позначиться на літературі: живі комп'ютери і перекладачі за кілька хвилин доноситимуть до свідомості читача ідею та образи будь-якого твору. Слово «читач», однак, залишається... Чомусь подумалось: а що б сказала на це Ірина Вільде?..

З КНИГИ ЖИТТЯ

ІВАН ДУЗЬ

МОЯ РОМАНТИЧНА І ГЕРОЇЧНА ОДЕСА

Наприкінці березня 1962 року в Одеському університеті відбувалася республіканська конференція, присвячена вивченню творчості Михайла Стельмаха.

Після одного із секційних засідань Михайло Панасович із групою науковців виїхав у чарівний куточок відпочинку «Аркадію». Коли під'їхали до набережної і вийшли з машини, Стельмах сказав:

— От де моя романтика. От звідки вона. Правда, волів би я ліпше побувати на пересипських причалах, ніж на аркадійському пляжі. Там пройшло моє дитинство...

— А Дяківці? — запитав літературознавець Олег Бабишкін.

— Все правильно, — повів мову письменник. — В Дяківцях я народився, а дитинство моє, до восьми років, пройшло в Одесі, на Херсонській (сьогодні вулиця Пастера), 16. Тоді я пізнав запах моря, бо ловив і бичків, і рачків. Можливо, від того у мене така пристрасть до рибалення. Тут пізнавав я героїчну Одесу із розповідей батька та потьомкінців, які заходили до нас в гості. Перейнявся ритмом одеських заводів. Познайомився з одеськими вулицями. Я пізнав, друзі, і романтичну, і героїчну Одесу. Вона стала моєю. А особливо тепер, після такої конференції. Я з повним правом можу сказати: слава тобі, моя романтична і героїчна Одесо!

Ця думка про романтичну і героїчну Одесу повторювалась декілька разів. І тоді, коли Михайло Панасович звертався до студентської молоді, і тоді, коли говорив про вклад Олександра Петровича Довженка в розвиток Одеської кіностудії, і тоді, коли ми оглядали будинок на Пастера, 16.

Близько трьох годин тривала наша прогулянка. Скільки було переговорено. Хтось знайшов до філігранності відшліфований морськими хвилями камінь, показав його письменникові.

— Отак би нам шліфувати свої твори, — сказав Михайло Панасович.

Понад 80 науковців зібрала та наукова конференція. Вони заслухали й обговорили 39 доповідей. Серед доповідачів були кияни Леонід Новиченко, Олександр Мазуркевич, Степан Крижанівський, Олег Бабишкін, Леонід Коваленко, Петро Тимошенко, Юрій Бурляй, Володимир Піскунов із Москви. Широко була представлена Одеса (12 доповідей), Харків, Ужгород, Вінниця, Запоріжжя, Сімферополь, Ровно, Суми та Чернігів.

Відкриттю конференції передувала велика підготовча робота. Ще навесні 1960 року, перебуваючи в Києві, я зустрівся з Михайлом Панасовичем, розповів йому, як пройшла в нас конференція, присвячена вивченню творчості П. Г. Тичини. Сказав, що бачився з Максимом Тадейовичем і ми обумовили все, що стосується наступної конференції, на якій буде розглядатися його доробок.

Михайло Стельмах тоді зауважив:

— Я дуже прошу вас подумати над темою конференції. Не треба виносити мене в заголовок. Тичина і Рильський — це зрозуміло. Це історія...

Коли по приїзді в Одесу я переказав на оргкомітеті розмову з письменником, було вирішено поставити в центр уваги проблему розвитку української романістики, і зокрема творчість Михайла Стельмаха.

Згодом, коли була зверстана програма конференції, я надіслав її Михайлові Панасовичу і попросив висловити свої міркування. У відповідь надійшла телеграма: «Тематика наукової конференції дуже інтересна. Бажаю успіху. Прийміть сердечні вітання. Стельмах».

29 березня. Шоста година вечора. У вестибюлі головного корпусу університету по вулиці Петра Великого, 2, розгорнуто книжкову виставку. Її оглядають гості конференції. Актовий зал переповнений. На сцені яскраві квіти. З'являється Михайло Панасович. Всі встають і тривалими оплесками вітають улюбленого письменника. Через два місяці йому виповниться піввіку, а він, відзначений воєнними і трудовими орденами, вже удостоєний Державної премії за роман-хроніку «Велика рідня» і Ленінської — за трилогію «Хліб і сіль», «Кров людська — не водиця» та «Велика рідня».

Як зараз бачу Михайла Панасовича — в темному костюмі, білосніжній сорочці із блакитною у крапочку краваткою, поверх якої та коміра тільки-но пов'язаний дітьми піонерський галстук. Письменник осяяний, просвітлено дивиться на людей і говорить:

— Із хвиль історії, із хвиль народного життя народжується справжній твір, із

хвиль історії і життя народжуються і крила натхнення. Великі ідеї нашого життя художник має захищати високими емоціями, багатством всього серця, досконалістю мови і красивим образом. Я не соромлюсь слова «красивий», як соромляться або й глузують з нього деякі літературні няньки чи то з невивітреним духом вульгарної соціології, чи то з такими дубовими схемами й підозрілими пелюшками, від яких не один твір дав дуба. Я не соромлюсь, а горджуся тим, що в мене прості трудівники землі виступають мислителями і філософами, бо той, хто щодня встає раніше сонця, працює біля сонця, біля жита-пшениці і меду і нас годує своїм добрим хлібом, не може не бути філософом. Зокрема, таким філософом був і мій батько.

Я не соромлюсь і високого слова, і поезії в прозі, бо сучасний твір без поезії — це планета без повітря. А мікроорганізми поезії, які ледве животіють у деяких книжечках, приречені на загибель без вакцини.

Орли не п'ють воду з калюж, творці не живляться підніжним харчем дрібних почуттів.

Я не знаю, чи є десь у безмірній галактиці планета, краща за нашу, але я знаю, що пліч-о-пліч зі своїми друзями я закохано йду по своїй первозданно прекрасній землі, іду з гордістю в очах і любов'ю у грудях.

Я схиляю голову перед старими батьками і сивими матерями, перед своїми мудрими вчителями і перед своїми ровесниками. Я бачу, як у ясні очі молоді, за словами однієї поетеси, залітають зорі і любов до всього, що достойне любові.

З вами і для вас я живу, шукаю і знов шукаю і працюю. Щастя своє бачу в тому, що душа щодня засівається добрим народним зерном. Чолом вам за добрий посів, за сердечність, за щедрість і душевну красу...

Наступного дня в будинку вчених працювали секції — історії та теорії роману, вивчення творчості Михайла Стельмаха, секція мовознавства. На них ішлося про зародження українського радянського роману, про становлення його на позиціях соціалістичного реалізму, про традиції та новаторство. Розглядалися «Тронка» О. Гончара, «Європа. Захід» П. Загребельного, «Понеділок» Ю. Шовкопляса та «Корабели» О. Сизоненка, історико-революційні твори Ю. Смолича та «Вершники» Ю. Яновського, «Артем Гармаш» А. Головка. Докладно було проаналізовано романи Михайла Стельмаха. Ишлося про образи та засоби їх творення, про гуманізм письменника та його героїв, про твори для дітей і працю в кіно.

Михайло Панасович уважно і терпляче вислухав усі доповіді, сердечно дякував доповідачам і відповідав на запитання.

— З чого ви починали свою письменницьку біографію?

— Починав з газети. Вважаю, що газета вкрай обов'язкова школа не тільки для журналіста, а й для письменника. Вона вводить в життя, вчить відбирати матеріал. В ній можна скоріше перевірити правильність свого виступу, як на нього реагують. Друкував я невеличкі замітки, потім кореспонденції та вірші. Було це наприкінці двадцятих років. Давно було. Можливо, автор цієї записки розшукає ті слабенькі, неоковирні публікації, а я скажу спасибі.

— Хто ваш літературний учитель?

— І літературний, і громадянський учитель — Тарас Григорович Шевченко. Більш потужного вчителя не було і, очевидно, за мого життя не буде.

— Чим ви керуєтеся в своїй творчості?

— Правдою і тільки правдою. Нічого нема вищого від народної правди. Згадайте прислів'я: народ скаже, як зав'яже. Це віковічний досвід історії. Це, очевидно, найлаконічніша і найперша істина — говорити правдиво і одверто. Таким повинне бути і наше слово. Воно повинне бути крилатим, віщим. Повинне стояти на сторожі народних інтересів. Пам'ятаєте Шевченка: я на сторожі біля них, отих рабів німих, поставлю слово. Наш вік не рабів, а космічного польоту. Але проблема боротьби за торжество наших ідеалів стоїть не менш гостро. Хто тільки не нападає на ленінізм, а ми повинні стояти на сторожі того вчення, бо в нім найвищий вияв народної правди.

З почестями і шаною проводжали ми Михайла Панасовича в Київ.

— Спасибі вам за все, друзі, — казав письменник. — Тепер я вповні зрозумів, як ще мало зробив, як заборгував перед вами, перед народом нашим.

Влітку 1964 року Михайло Панасович приїхав на Одещину і, зателефонувавши до мене, запросив на вогник до бабуні Мілі.

Тут треба хоч трохи розповісти про Соломію Омелянівну Мельниченко. Їй тоді виповнилося 97 років. Зазнала вона панщини, поневіряння та бідування. Виростила одинадцять дітей, вісімдесят сім внуків та правнуків. При всьому цьому мала чудовий голос, світлу пам'ять і душевну доброту. Баба Міля (так називали її односельці, внуки й правнуки) знала сотні пісень, історичних і побутових дум і частівок. Вона була свідком селянських заворушень на півдні України, сучасницею повстання моряків на броненосці «Потьомкін», через її життя пройшла імперіалістична війна, а потім Жовтнева революція.

У свої дев'яносто з добрим гаком вона захопилася телевізором, особливо полюбляла дивитися футбол і хокей. Знала всі команди, всіх провідних гравців, могла точно сказати, який футболіст чи хокеїст забив вирішальний гол чи шайбу...

Як істинний збирач перлин усної народної творчості, Михайло Панасович зацікавився Соломією Омелянівною і майже щороку приїздив записувати її пісні та оповіді. Він умів знайти підхід до цієї літньої жінки, розбурхати її почуття, викликати відгук серця. Значно пізніше, в 1970 році, у видавництві «Музична Україна» вийшла цікава книжка «Українські народні пісні в записах Михайла Стельмаха» (упорядник Василь Скрипка). В ній опубліковано близько двохсот пісень, записаних письменником ще до Великої Вітчизняної війни в рідному селі Дяківцях Вінницької області, в Літках Київської області, де Михайло Панасович працював учителем. По закінченні війни молодий письменник кілька років працював науковцем в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії, що тепер носить

ім'я Максима Тадейовича Рильського, і не припиняв улюбленої роботи.

Гортаю це унікальне видання і згадую наші розмови у баби Мілі...

Того пам'ятного серпневого дня, коли я зайшов на подвір'я, через широко розкриті двері побачив таку картину. У великій, як її називали, чистій хаті, біля довгого, заставленого виноградом і яблуками столу, на лавах сиділи древня та мудра баба Міля, чотири літні жінки і Михайло Панасович. Жінки наспівували якусь пісню, письменник слухав. Не наважуючись порушити це святодійство, я прихилився до одвірка і слухав.

Коли пісня стихла і в хаті запала тиша, Михайло Панасович сказав:

— То, може, повторимо, щоб запам'яталася.

Одна з жінок відгукнулась:

— Але ж в горлі деренчить, треба трохи промочить.

— Промочимо, — засміявся письменник.

Наслухавшись пісень, поїхали купатися. Море хвилювалось, але вода видавалася аж надто теплою.

— Це ж парне молоко, — сказав Михайло Панасович і додав: — А знаєте, парне молоко красу дає. Та не всім. Пам'ятаю голодні двадцяті роки. Ми жили у великій нужді, а одна жмикрутка дуже хотіла, щоб син її був красивий. Вона вмивала його парним молоком. Потім ті змивки віддавала свиням. А він як був миршавим, таким і залишився. А я на воді викрасувався, — посміхнувся, — тож у воду!

Михайло Панасович розбігся, кинувся під хвилі і ухнув: ух-ух, солом'яний дух. А потім поплив навперейми з Євгеном Кравченком. Я стояв на березі, дивився на них і заздрив, бо ж плаваю як сокира без топориська. Потім ми ходили по зволоженому піску, розмовляли.

— Що б ми, письменники, робили без пісні, як би ми пізнали і як би передали душу народу. От мати моя. Її долі не позаздриш. Всього натерпілася. А піснею зберегла себе. Від неї й до мене це перейшло. Не генами, а душевністю, її закоханістю в слово, ніжне й високе. А як співали мої земляки, дяківчани. Не забуду Ніни Порицької. Скільки пісень вона знала про щастя, про трагічне кохання... У роки вчителювання організував я фольклорний гурток, зацікавив і учнів, і батьків. Випустили рукописну збірку. Було мені від цього і радості й горя. Написав я про це в своєму романі, а мені один критик каже: «Такого не могло бути. Це наклеп на наше керівництво». Відповідаю йому: «Ні, якраз керівництво розібралося і підтримало. А біда йшла від бездушності. І то не наклеп, а правда». Та він не вгамовується: «Не типово. А наша література — це партійність і типовість». Бачите, як повернув...

Михайло Панасович з душевною теплотою згадував Максима Рильського.

— Він же, Рильський, — музикант гарний і співак чудовий. Я ніколи не забуду пісні «Летіла зозуля через мою хату. Летіла зозуля, та й стала кувати». Як він її любив і як виконував. А «Забіліли сніги, забіліли білі»... А що робилося в Голосієві, в садибі Максима Тадейовича, коли приїздив Іван Семенович Козловський, коли приходив Андрій Малишко та ще Микола Нагнибіда. Я завжди захоплювався цими імпровізованими концертами. А тепер все це вже в минулому. Не заспіває більше Максим Тадейович, не порадує нас... Величезна втрата для нашої культури. Величезна. А Ванда Василевська... Яка була письменниця...

По дорозі в Олександрівку запитую:

— Над чим зараз працюєте, Михайле Панасовичу?

— Гуси-лебеді мого дитинства, окриленість нашої долі, опроміненість зорями революції. Повість «Гуси-лебеді летять» вже перекладається російською. І знаєте, що кажуть москвичі? «От чортов Стельмах. Написал сильно и крепко. Тема избитая, а раскрыта сильно». Читачі просять продовжити розповідь про мого Михайлика, то я тепер щедрую. Щось, може, вийде. Є у мене дещо. Приїдемо, почитаю.

То було незабутнє читання. Зібралася вся родина баби Мілі. Розсілися, як в хаті-читальні, і слухали, слухали, слухали...

У вересні 1970 року Михайло Панасович подзвонив мені додому.

— У мене, Іване, зараз гостює мій друг, цікавий поет із Болгарії Йордан Мілев. Я хотів би йому показати чарівну Одесу — порт, місто, гарний колгосп. Пам'ятаєш, колись нас запрошував один голова. Може, до нього. Допоможи нам в цій справі. Нас четверо. Він з дружиною і я з Лесею. Тільки нікому не розголошуй. Це не офіційна поїздка. Просто відпочинок...

Прибули мої гості увечері московським поїздом. Зразу ж поїхали в будинок відпочинку «Маяк». Влаштувались і пішли до мене на дачу вечеряти. Михайло Панасович познайомив моїх дружину і дочок з Йорданом, сказав, що він мужній лірик, зріс на болгарському фольклорі, багато перекладає з радянських літератур, переклав, зокрема, твори Гафура Гуляма, Зульфії, Омара Хайяма, Хафіза, Мірзо Турсун-заде. І додав: «Я його полюбив за те, що він любить чорний хліб і людей, які його вирощують. Та оскільки я на вашому столі не бачу чорного хліба, то попросимо нашого друга хоч прочитати вірш про чорний хліб».

Моя дружина запротестувала.

— Повечеряємо. Ви ж з дороги, а вже тоді — поезія...

Та Йордан вибачається і просить дозволу читати. Трохи пізніше вірш «Чорний хліб» переклав Микола Сингаївський.

Той житній хліб я пам'ятаю змалку,
для мене він, мов сонце, заяснів.
Вклоняюся йому. І добру згадку
виношу з вогняних, воєнних днів.

Од вибухів ядучий дим, холодний
повзе до хати... Я немов осліп.
Довкіл війна. Лягаю спать голодний,
до болю мені сниться житній хліб.
Той час минув,
страшний і неповторний,
нема і сліду давньої біди.
Вклоняюсь хлібові,
що був на колір чорний,
та з ним прозорий
білий світ завжди!

Закінчилось читання. На столі з'явився чорний хліб.

— То вклонимося господині, яка зрозуміла наш натяк, вклонимося чорному хлібу і тим рукам, що виростили його.

Був тихий, зоряний, південний вечір. Було легко на душі, радісно і спокійно. Звучали вірші — Ботева і Сосюри, Рильського і Вапцарова, і, звичайно, Стельмаха та Мілева.

Ранком поїхали знайомитися з революційною Одесою. Після огляду театру опери та балету, яким наші болгарські друзі були зачаровані, відбулася хвилююча зустріч зі студентами філологічного факультету. Вона пройшла надзвичайно тепло, як і наступна зустріч в колгоспі «Родина». Нам показали виноградники, тваринницький комплекс — все це по-справжньому захопило Михайла Панасовича. Він розмовляв з трактористами, шоферами, комбайнерами, розпитував про умови праці, їхній побут.

Коли прощалися за селом, голова колгоспу Іван Самсонович Бондаренко нагадав письменникові їхню розмову після прем'єри «Правди і кривди» і додав:

— Наш колгосп найбільший в області. Шість тисяч гектарів землі, п'ять мільйонів прибутків. Механізацію і ферми ви бачили. Тож чекаємо від вас п'єси — торжество правди. Підходить?

Михайло Панасович посміхнувся.

— Трохи прямолінійно, Іване Самсоновичу. Я романтик, лірик. Про торжество правди треба писати, але треба писати і про ті вади та броди, які пройшов наш народ.

Мені тоді й на думку не спало, що письменник виношує нову книжку, в якій скаже про чотири броди до торжества народної правди...

Одеса

П. Сулименко. Прапор Перемоги

СТУДІЇ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ПОЛЕМІКА

ЛЕСЬ ГЕРАСИМЧУК

НЕВІРОДАЙНА ДОЛЯ ЛОГОСА, МОРФЕЯ ТА ГІПНА

Полемічні нотатки про стан критики

> *Річ у тім, що дослідник поетики працює зі своєрідним радаром і виявляє (повинен виявляти) структурні засади поетики літератури...*
>
> Д. С. Лихачев. Прошлое — будущему. Л., 1985, с. 325

Реалії техніки, природничих і гуманітарних наук, суміжних мистецтв у добу НТР дедалі органічніше увіходять до української радянської поезії. Ми зустрічаємо їх у доробку Драча і Щербака, Гончарука і Майданської, Коротича і Павличка, Осадчого і Кульбак... Звичайно, процес той непростий, трапляються в ньому й недогляди: плутають поети назви мистецьких стилів, імена історичних осіб, довільно поводяться з тими ж реаліями абощо. Наведемо два приклади зі збірки одного із справді обдарованих наших поетів Юрія Буряка «Брук» (К., Молодь, 1985, рецензент Анатолій Макаров, редактор В. Герасим'юк). Так, у вірші «Скрипка» є такі рядки:

Я тебе не забув...
не забув, як під нашим будинком
У дитинстві знайшов
однострунний, священний мій скарб.
І донині звучить
мені мідна[1] напнута
дротинка,
І не можу знайти,
і донині шукаю смичка.

Але ж з міді скрипкові струни не виготовляють. Мідний дріт до путтям й натягти неможливо. Тому смичка до нього шукати годі.

У присвяченому Шевченкові вірші «На гранітному гребені» читаємо:

І над берегами, над плесами,
в ландшафт цей вкарбований часом,
Ти слухаєш вранішню месу,
як слухають пам'ять незгаслу.

Меса, за свідченням «Словника іншомовних слів» — обідня відправа у католицизмі й лютеранстві, а тому вранці вона ніяк не звучатиме, хіба що у записі на платівку. До того ж, здається, особливої прихильності у Шевченка до католицької чи лютеранської богослужби не було...

Слідом за поетами критики й собі дедалі частіше послуговуються науковою термінологією. І теж подеколи не до ладу. Скажімо, написав Михайло Слабошпицький оригінальну передмову «Силове поле поезії» до збірки Івана Драча «Соняшник» (К., Молодь, 1985, редактор В. Герасим'юк), в якій, зокрема, твердить (с. 7): «...водночас поет мусить пориватися вгору, до вселюдських обріїв, до всіх суспільних, наукових, естетичних, етичних інтересів і борінь часу, всієї ноосфери, виробленої людством». Я не кажу про те, що в історії світової літератури досі, мабуть, не було поета, котрий поривався б угору відразу до всіх інтересів і борінь часу. Мені наразі йдеться про «вироблену людством» ноосферу. Ноосфера (див. «Філософський словник») — сфера взаємодії природи і суспільства, в межах якої розумна людська діяльність виступає визначальним фактором розвитку. Тому годі втямити, як мусить поет пориватися до неї вгору.

Чи ось на с. 9 Слабошпицький пише про вірш «На дні роси, або внутрішній діалог з приводу випуску енциклопедії кібернетики»: «Логос увіходить в образну структуру його (І. Драча — Л. Г.) вірша і переплавляється в образ...» Треба сказати, що, за словником давньогрецької мови Иосипа Дворецького, слово «логос» має тридцять чотири значення. Про логос у представника стоїчного платонізму Панеція Родоського писав у своїх студіях з естетики Олексій Лосєв. Відомі суперечки про значення логосу серед західноєвропейських середньовічних теософів. Дискутувалась ця проблема й на зламі XIX і XX ст. в Росії та Європі. І все-таки лишається незрозумілим, що робить логос, увійшовши до образної структури вірша Драча й переплавившись на образ.

Проте подібні недогляди у провідних поетів і критиків легко виправити при ретельнішому редагуванні. Набагато складніша справа, коли окремі засновки перетворюються на неспроможну з наукової точки зору теорію. Навіть за умови зовнішньо блискучого її викладу. Я маю на оці статтю Анатолія Макарова «Поетика літера-

[1] Тут і далі підкреслення в цитатах автора статті. — Ред.

турної фантасмагорії» (Вітчизна, 1986, № 11), що в ній. як завше в доробку цього талановитого критика, зачіпається одне з найскладніших питань сучасної поезії, власне, її інтерпретації.

Питання це тим більш важливе, що багатьох літературознавців образність нинішньої української поезії заскочила зненацька. І тільки-но вдалося — внаслідок тривалої полеміки — довести абсурдність поділу поетів на сповідальників і метафористів, а вже — поки нерішуче — висувається теза про те, що внаслідок «перепадів поетичного клімату» віршувальники взялися до компонування достеменних шифровок... Так, Микола Петренко у статті «Передчуваючи новий приплив» (Літ. Україна, 1986, 20 листопада) пише: «Не диво, що частина авторів, аби справді сказати своє, виболене, почала вдаватися до езопової мови «химерного» стилю, перенесення сьогоднішніх болісних проблем в інші часи, інші історичні версти...» (sic).

Цю думку про кодування можна було б вважати за невдалий жарт, якби не її уперте поширення. Поважні критики дозволяють собі без найменшого докору сумління (як було уже колись із віршами І. Драча) проголошувати, що вони не розуміють поезії, скажімо, С. Чернілевського. Але ж то ціла «літературознавча трагедія»! Критик може не погоджуватися, має право доводити хибність, наголошувати на вадах, але... — не розуміти? Хто ж, як не критик, покликаний вершити присуд у царині поезії? Можна, звичайно, покликатись і на те, що час усе сам вирішить. Проте навіщо в такому разі критики, літературознавці?

Повернімось, одначе, до «Поетики літературної фантасмагорії». І передусім пригадаймо, що саме слово «фантасмагорія» означає (Словник української мови, т. 10, с. 560): 1 — світлова картина, химерно-фантастичне зображення, одержуване за допомогою оптичних приладів; химерне, незвичне поєднання, переплетіння, змішування чого-небудь; 2 — примарне, фантастичне уявлення про що-небудь; фантазія, вигадка; 3 — химерні видіння; щось нереальне, що існує лише в мріях, в уяві, уві сні. Оцю ж бо перевагу химерного й сноподібного перетворення Анатолій Макаров вважає відмітною ознакою сучасної літератури, зокрема поезії, яка береться до відтворення незвичайних психічних станів людини.

Критик спирає свою тезу про «подібність процесів образної трансформації мислення у поезії й сновидіннях» (с. 168) на широке коло доказів — від Франка до новочасних психологів. І вже на цьому щаблі припускається істотної помилки, бо між сьогоденними уявленнями про взаємини поетичного творення та складниками психічної діяльності людини й уявленнями доби Франка, власне, переважаючих тоді французької та австрійської шкіл, які багато займались психозами, істерією та сном, майже нічого спільного нема. А про результати якихось новітніх експериментів у статті немає й згадки.

До хибних засновків належить також і спостереження про те, що «у сучасній літературі — і в прозі, і в поезії — помітно зростає питома вага фантастичної й алогічної образності» (с. 169). Ось лише кілька загальновідомих прикладів з минулого, що цьому суперечать: чарівні казки, коло Новаліса та його епігонів, коло Колріджа, прерафаеліти, готичний роман, Андерсен та ранні екзистенціалісти, Кафка, пізній Джойс, польська передвоєнна група «Просто з мосту», імажисти та ін. Крім того, дуже непроста сама проблема алогічності й абсурду в поетичній творчості. Бо не зараховуємо ж ми до підсвідомих химерій такий уступ з «Роксоланії» Себастіана Кленовича (переклад Віталія Маслюка з кн. Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XVI — поч. XIX ст. К., Молодь, 1984, с. 21):

Зілля росте чудодійне повсюди
на землях русинів,
Різних отам чарівниць стрінеш
у кожнім селі.
Бачив і я, як старі чарівниці
вночі вилітали
І, ніби вихор, неслись швидко
на крилах своїх.
Часто вони чудодійним закляттям
із ясного неба
Нам присилали дощі,— сам я те видів,
клянусь!

Я вже не згадую ті, поодинокі, щоправда, випадки, коли Макаров за одним заходом переплутує умовно-фантастичне з фантасмагорійним, алогічність з химерією, несвідоме з підсвідомим.

До хибних засновків слід зарахувати й таке міркування (с. 170): «Художнє знання відрізняється від звичайного логічного своєю суб'єктивністю. Як і тисячі років тому, мистецтво сьогодні нерозривно пов'язане з формами «первісного», точніше, дологічного конкретно-образного мислення, яким досконало володіли наші далекі пращури в доісторичні часи і від яких до нас дійшли міфи (Пропп бідкався, що до нього від наших пращурів міфи не дійшли,— прим. моя. — Л. Г.), фольклор, мистецтво співати про світ, тобто наділяти кожну крихточку знання величезним особистим, суб'єктивно-емоційним значенням. А от про логічно-вербальне мислення цього не скажеш...» Здається, немає окремого художнього знання, бо фіксація результатів художнього пізнання відбувається у зв'язку з іншими формами пізнання дійсності, причому з прогресом цивілізації цей «конгломерат» набуває дедалі складнішої будови.

А діалоги Платона, Гесіод, «Кандід», пізньосередньовічна алхімія, емблематична поезія — це, користуючись термінологією критика, «логічно-вербальне мислення», суб'єктивне художнє знання чи?.. І зовсім вже темною залишається думка про наших пращурів з конкретно-образним мисленням в доісторичну добу, що від них до нас дійшли і міфи, і фольклор, і мистецтво співати про світ. Бо, як відомо, перший зсув центру змістового поля (себто відхід від конкретики, конкретного значення протосеми) відбувся у період переходу від бореальної прамови до ранньоіндоєвропейської. Сюди ж, мабуть, відносяться й початки несвідомого образотворення, проте не було ще ні міфів, ні

фольклору, ні мистецтва співати про світ. Мистецтво взагалі відносно пізня сфера діяльності. Отож непросто з нашими далекими пращурами...

Анатолій Макаров наводить цитати з багатьох учених праць з теорії підсвідомого й сну, тобто з царини психології. Натомість у жодному уривкові не йдеться про безпосередній вплив сновидінь на віршотворчість, не мовиться про наслідки дослідних даних. І не може говоритись, бо їх нема.

Справді, прихильники різних відгалужень школи психоаналізу, котрі розглядали мислення лише як мотивований процес, наголошували на впливі сновидної діяльності на творчість, особливо це стосується до т. зв. «аутизму» Е. Блейлера. Надто підкреслювався зв'язок афективного, творчого стану з химеріями, фантазмами, міфологізуванням, активізацією марновірств, шизофренічним мисленням. Аналізуючи ці теорії, Олег Тихомиров зазначає: «Не має наукових підстав і теорія творчості як сублімації біологічних мотивів» (Тихомиров О. К. Психология мышления. М., 1984).

І ці, і подібні до них теоретичні побудови знані в психології як засада редукціонізму. «Редукціонізм,— пише Михайло Ярошевський (Ярошевский М. Г. История психологии. М., Мысль, 1985) — усвідомлювана чи неусвідомлювана методологічна настанова, скерована на зведення явищ одного порядку до явищ якісно іншого порядку». Про це саме пише Д. Дубровський у передмові «Про книжку Дж. Марголіса та його концепцію «емерджентистського матеріалізму» (Дж. Марголис. Личность и сознание. М., 1986). Марголіс у своїй праці також вказує на те, що нині (особливо представники такого різновиду редукціонізму, як т. зв. науковий матеріалізм) доволі часто плутають психіку й особистість та їхні функції. Однак згадувані Анатолієм Макаровим стани (якщо дозволити виокремити логічно-описові структури з художнього тексту!) більше підходять до сновидних (або онейроїдних). Сновидні стани свідомості «характеризуються химерною сумішшю відображення реального світу та рясного зринання у свідомості яскравих чуттєвих уявлень фантастичного характеру. Хворі «здійснюють» міжпланетні подорожі, «опиняються серед жителів Марса». Нерідко зустрічається фантастика з характером всеосяжності: хворі присутні «при загибелі міста», бачать, як «руйнуються будинки», «провалюється метро», «розколюється земна куля», «розпадається й носиться уламками в космічному просторі» (Зейгарник Б. В. Патопсихология. М., 1986). Але це вже справді фантасмагорії. І контекст спостережуваної в реальній дійсності фантасмагорії з художнім контекстом ризиковано співвідносити. Тому важко погодитися з критиком, буцім «фантасмагорична трансформація реального простору в снах і в художній творчості має не випадковий, а послідовно творчий характер», або коли він трохи вище пише, ніби «окрилені образи людей і тварин прийшли до мистецтва з царства Морфея».

Звичайно, ми пригадуємо наступні рядки з «Метаморфоз» Овідія (Публій Овідій Назон. Метаморфози. Пер. Андрія Содомори. К., Дніпро, 1985, кн. II, рядки 633—645):

Сон же з юрби незчисленних
синів своїх кличе Морфея,—
Він-бо міг будь-яку постать майстерно
вві сні зобразити;
Краще від нього ніхто б не зумів
передати так тонко
Вигляд — обличчя, ходу, навіть голос;
в такій же одежі
Він появлявсь уві сні,
та ще й слів добирав таких самих.
Міг він, однак, лиш людину наслідувать.
Другий робився
Звіром, чи птахом,
чи то довжелезною вився змією.
Ікелом бога цього називають
боги несмертельні;
Люди — Фобетором звуть.
Від цих двох відрізняється третій —
Фантас: той бог залюбки перевтілитись
може у землю,
Воду, поліно чи скелю —
у будь-яке тіло бездушне.
Всі вони звикли царям
і вождям серед ночі являти
Лиця свої. А до прóстого люду
приходили інші.

Так стояла справа з міфологізуючою свідомістю. А сам мотив сну набагато древніший і за Морфея, і за Гіпна,— Еріх Нойман відносить його до атрибутів великої богині ночі (іпостась архетипу т. зв. Великої Матері). Жриця богині ночі з давніх-давен «дарувала» плідність, цілющий сон, здатність до перетворення; вона «допомагала» вивільнитись від тіла уві сні чи екстазі (т. зв. стан псевдошаманізму). Згодом цим же опікувались крітська велика богиня, Деметра, Церера та ін. До речі, при цьому часом згадується «чарівний» напій, найчастіше з маку. На терені старожитньої Мексіки цей напій називався «октлі».

Зі сном пов'язувалися всілякі страховидла, химерії, випроби. Володимир Пропп (див: Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986) мотив випробування сном простежує до епосу про Гільгамеша і далі, до царини смерті й народження, до найстародавнішого обряду ініціації. У такій шкалі часу царство Морфея, звичайно, дуже пізній трансформ.

Однак мотив сну з мотивемами з'яв, химерій, фантазмів тощо не лишався незмінним протягом всієї історії людства. (На цю особливість Проппу вказав Леві-Строс). Доки в культуротворчій діяльності людини «працювала» породжуюча модель обряду, мотиви розвивались, видозмінюючись, за одними законами. Але на терені Європи ця модель, за сучасними уявленнями (наприклад, за Ліндсеєм), вичерпується, що умовно припадає на добу Галілея — Шекспіра. Про це свідчать генетичні дослідження в галузі археології, архітектури, музики, літератури, театру, танцю та ін. Відтоді починає в культуротворчості діяти ідейно-естетична модель. Той же мотив сну або лісу, вічного саду, краю Кокань, крилатих сотворінь, про яких пише Макаров, трави, яку згадує Ільницький у книжці про Драча (Ільницький Микола. Іван Драч. К., Рад. письменник, 1986), тощо починає включатись до іншого ландшафту значень. З цих мотивів формуються ідейно-естетичні комплекси. Тому

дошукуватись коріння того чи того образу в часах Морфея дослідникові треба дуже обережно.

Це стосується і до літературних, і до позалітературних паралелей. Отже, одне діло янголи в романі-казці А. Кіма «Вілка» і зовсім інше — янголи-купідончики на таці веронської школи початку XV ст. (т. зв. «Тріумф Венери»). Бо крилаті веронські купідончики з пташиними пазурами замість людських стіп генетично ідуть углиб до шумерського зображення крилатої богині смерті Ліліт (2000 р. до н. е.) і крилатої брами на месопотамських циліндричних печатках (3000 р. до н. е.). Літання на птасі є в «Книзі мертвих». Хоча і в історичних межах обрядової культуротворчості вже на той час то були дуже складні, комплексні уявлення. Бо ще набагато раніше, у ранньоіндоєвропейську добу, існувало, скажімо, окреме семантичне поле «летіти вниз» і окреме — «летіти вгору». Тобто, якщо вже критик вдається до генетичного аналізу, то треба достеменно вказувати історичну точку відліку і можливий культурний ареал, де діяло дане семантичне поле.

Так, наприклад, якщо Ігор Белза у своїх студіях ідейно-естетичного комплексу «чистої панни» у Хемінгуея простежував його до Данте і — глибше — до числової магії, то, досліджуючи цей же комплекс (ідеальне уявлення про дівчину, жінку) в діахронному ряду, приміром, Вінграновський — Сосюра — Тичина — Франко, ми мусили б насамперед шукати витоки у фольклорі нового часу. І хоч кортіло б нам згадати про Ярославну, котра «зегзицею незнаема рано кычеть», треба відразу зважати на ту обставину, що «зегзиця» входить зовсім в інший семантичний план. Тобто при зовнішній подібності «чиста панна» у згаданих поетів і у автора «Слова» мають різні генетичні дерева. Тому мені доцільнішою де в чому видається позиція Анатолія Ткаченка, котрий у статті «І витоки, й витки. Штрихи до портрета Івана Драча» (Жовтень, 1986, № 10) пише: «Загадки, казки, фольклор загалом є своєрідним втіленням знань народу про навколишню дійсність. Черпаючи і з цього джерела, поет водночас творить на грунті традиційної поетики (? — Л. Г.) диво індивідуального стилю, підкріплюючи його конкретикою, реаліями свого часу. Саме тому з цілковитою підставою здобуває патент на винайдення... велосипеда. Але якого! Отого, що на ньому їхало сонце, обминаючи хмари в небі...»

Тим-то, звертаючись під час аналізу поетичного контексту до філософії (Слабошпицький), психології творчості (Макаров), нам варто глибше враховувати досягнення сучасної науки, не відхилятися від них задля зовнішньої ефектності суб'єктивістських побудов. Критик не має права на таку міру суб'єктивності, на яку має право поет або прозаїк,— скажімо, Валерій Шевчук у романі-есе про Київ «Мисленне дерево». Це щодо літературних фантасмагорій.

А проте залишається відкритим питання про походження і методи аналізу химерій, фантазмів, «метафоричних шифровок» тощо у поезії. Тобто про їхній художній зміст і способи його інтерпретації. Тільки критикам не варто на безраді розпачуватися: надто вже часто зустрічалося таке явище спротиву під час вироблення нової системи образного мислення — ледь не у відьомстві звинувачували Монтеверді, відмовлялися слухати Бетховена, крізь вікно просто на голови перехожих викидали «Пагінці трави» Уітмена, засуджували формалізм Шостаковича, на глузи брали доробок Хлєбникова... Ті поети, котрих ми зараз з гордістю і пошаною величаємо народними, дуже важко входили свого часу в письменство, зокрема через незвичність і діалектично обумовлену складність поетики. Так було з правіку. Та діалектика історії усе розставляє на свої місця: марксистсько-ленінська естетика, наукове використання методу соціалістичного реалізму в критиці дають змогу об'єктивно цінувати явища. Але чи треба нам тепер чекати на утворення спасенної дистанції часу? Чи не можемо ми сьогодні винести хоча б якісь уроки з історії літератури? Можемо. І мусимо.

Звертаючись, приміром, до історії, ми могли б легко помітити, що в різні часи спонукою до реінтерпретації художнього часу і простору були: комедія, пародія, вертеп, акробатика, цирк, магія, аплікація, колаж, реклама, карикатура, різні оптичні та акустичні деформуючі засоби (Петро Сокальський вважав у минулому сторіччі, що в музиці все чисто перепсувало фортепіано, бездушна дерев'янка),— і це все, звичайно, за межами сновидінь, галюцинацій, патопсихологічних станів. (Доводиться лишень пошкодувати, що в цьому напрямі у нас досі не проводяться дослідження). Польський примітивіст Теофіль Очєпка розповідав, що змалечку — внаслідок специфічних умов виховання — вважав різні лісові чудиська реально існуючими з'явами. І тому дивозвірів на його картинах ніяк не випадає тлумачити в плані дологічних химерій. У французькій літературі давно вже повідомлялося про віднайдення старої ярмаркової дитячої абетки, що на ній голосівки були розфарбовані саме так, як це згодом описав Рембо у своєму відомому сонеті, який викликав стільки шелесту серед символістської критики.

Різні пекельні страхіття у давніх авторів викликалися не патологією свідомості, а настановами панівних у їхньому суспільстві ідеологій. Інтелектуалізація поетичного письма у певні періоди розвитку літератури обумовлювалась прогресом науки, революційними перемінами в соціальному бутті, а не підсвідомими химеріями чи схильністю до кодування. Звичайно, і серед поетів траплялись і алкоголіки, і наркомани, й психічно хворі, але вони ніде й ніколи не визначали головного напряму розвитку письменства. Зрозуміло, що їхня творчість потребує особливих методів тлумачення. Так як Р. Якобсон дослідив колись стильові ознаки афазії.

До того ж критикам давно час домовитись, що саме досліджує критик, який сьогодні, природно, має обмежену інформацію про автора. Особистість митця вивчає історія літератури, залучаючи дані багатьох інших наук,— аж до математики й кібернетики. Творчий процес вивчає психологія творчості, теж з залученням низки наук. Але критик поточної поезії хіть-не-хіть працює в умовах,

як кажуть математики, браку достатніх даних. І тому потрібен конкретний метод, який дозволяє, користуючись тільки контекстом, робити максимально об'єктивні висновки. Поетичний контекст — це ритмічно організовані ідейно-естетичні комплекси, побудовані з мотивів, мотивем і з'єднувальних засобів, як слово з морфем. Кожний цей складник, в свою чергу, в синхронному плані вписується в даний культурний ландшафт, а в діахронному — пов'язується з певним генетичним деревом.

Звідси завдання критики полягає в розкритті ідейно-естетичних комплексів та їхніх складників і поясненні соціально-історичної обумовленості твору. Це, так би мовити, конспективно про альтернативну структурну методу критики, що дозволяє оптимально виявляти семантику поетичного контексту. Є й інші способи: аналіз динаміки поетичної інформації, діалогічних структур та ін. Але накреслений вище підхід видається ширшим: він краще пов'язується з соціально-історичною основою і спрощує таку гостру в нас проблематику прогнозу естетичних явищ (це містке питання я мав нагоду порушити у статті в «Прапорі»). Бо час звільняти наші рецензії та статті від марнослів'я псевдонаукових концепцій, від есеїстичного суб'єктивізму, де твір використовується лише як нагода для власних побудов критика, від антропоморфізму ліричного героя, який уже (за Макаровим) летить услід за совою в поемі Тараса Шевченка «Сон». Адже перебудова у галузі критики потребує пильнішого, науковішого ставлення до естетичного факту: нова доба — нові перспективи.

студії. рецензії. полеміка

ПЕТРО КОНОНЕНКО

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ В ДІЇ

Баканідзе Отар. Іван Франко. Вид-во Тбіліського університету, 1986. 254 с.

Виступаючи 8 вересня 1986 р. на урочистому вечорі в Києві, що був прологом до міжнародного симпозіуму «Іван Франко і світова культура», заслужений працівник культури УРСР, лауреат премії ім. П. Тичини «Чуття єдиної родини», завідуючий кафедрою літератур народів СРСР та художнього перекладу Тбіліського університету проф. Отар Баканідзе зазначив: «Грузинська громадськість знає й цінує творчість класика української літератури, великого борця за щастя народу Івана Франка», бо «ідейно-творче спрямування діяльності славетного Каменяра було патріотично-інтернаціоналістським і тому відповідало й відповідає високим прагненням грузинського народу». А на завершення промови він вручив щойно видану грузинською мовою монографію «Іван Франко».

Навіть сам факт видання поважного дослідження життя і творчості вченим братньої республіки не міг не схвилювати. Та почуття вдячності глибшало, коли О. Баканідзе висвітлював його передісторію. Твори І. Франка з'явилися в Грузії за життя митця: журнали «Квалі» («Борозна», 1901—1902) та «Моамбе» («Оповідач», 1904) познайомили читачів з оповіданнями «Добрий заробок», «Сам винен», «Цигани», «На дні». З часом увага посилювалася, особливо в радянський час, і в зв'язку з 85-річчям І. Франка уряд Грузії постановив випустити тритомне видання його творів. Вийшли збірники й окремі твори письменника, притому навіть у дні війни з фашизмом (1942 р.: «Історія одної конфіскати», «До світла», «На роботі», «Свинська конституція», «У кузні», «Вугляр», «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука»; а згодом «Борислав сміється», «Із днів журби», «Мойсей», «Украдене щастя»...) Разом з тим закономірно почалися й дослідження, відгуки письменників та вчених Грузії: І. Цулукідзе, Л. Асатіані, П. Ґудушаурі, М. Картвенішвілі та ін. Стало очевидним, що здійснено значну, корисну роботу, але й видань було ще недостатньо, і якість перекладів не завжди задовольняла вимогливих шанувальників слова.

Тоді й почалася багатогранна діяльність О. А. Баканідзе: він сам береться за поглиблене вивчення української літератури на всіх етапах її розвитку, і як наслідок з'являється 19 монографічних видань з питань літературних і театральних грузинсько-українських взаємовідносин (відповідного змісту книжка видана «Дніпром» 1985 р. і українською мовою), а 1985 року в Тбілісі виходить перший із трьох запланованих О. Баканідзе том «Нарисів історії української літератури», який висвітлює її генезис з першоджерел до другої половини XIX ст., а особливу увагу приділено творчості Г. Сковороди, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, А. Свидницького, І. Карпенка-Карого та ін.

Разом з тим розгортає діяльність клуб «Україна» (його президентом обирається О. Баканідзе), члени якого вивчають українську мову, історію, культуру і заходжуються біля двомовних видань. Упродовж 15 років виходять твори Г. Сковороди, Т. Шевченка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана і, певна річ, Івана Франка. Творам кожного видання передує написана О. Баканідзе стисла, але змістовна передмова, кожен митець постає як могутня творча особистість в контексті національної й інших літератур.

В передмові до творів І. Франка О. Баканідзе підкреслив головні риси Каменяра як геніального поета, показав багатогранність його творчості і як прозаїка, драматурга, і як вченого, мислителя, перекладача. У новому дослідженні постать І. Франка осмислюється і ширше, і глибше, а також сучасніше.

Привертає увагу структура і зміст та стиль праці. Перший розділ монографії («Вступ») — то стислий виклад формування соціально-гуманістичних, філософських та естетичних ідеалів і концепцій І. Франка. Його основа — уже визначені нашою наукою чинники й принципи художніх та наукових відкриттів Каменяра, його творчого методу. Та свідомо робимо наголос на сучасності поглядів й інтерпретацій дослідника: він прагне оцінити митця, що творив на переломі двох епох, з погляду сучасного і соціального, і естетичного, і наукового досвіду. Прикметна у цьому плані паралель: на пленарному засіданні міжнародного симпозіуму у Львові академік П. М. Федосєєв, висвітлюючи тему «Філософські та суспільні погляди І. Франка», доводив, що український митець, вчений, мислитель продовжував великі традиції революційних демократів Росії, але пішов далі, став на грунт історичного матеріалізму (хоча деякі його погляди були суперечливі), бо був і свідком, і активним учасником робітничого революційного руху, вивчав праці основоположників наукового комунізму й боровся за новий тип соціалістичної цивілізації і культури, за мир і братерство, за новий тип «наукового реалізму» та гуманізму. В основі книжки О. Баканідзе — також шлях І. Франка до нової правди історії, а в зв'язку з цим формування його соціальних і естетичних поглядів та ідеалів, квінтесенцією яких стало кредо: література, як і наука, має стати робітницею на полі людського поступу, для того її метод має стати науковим, а героєм літератури — продуцент-робітник. З цього й наслідок: «І. Франко постає,— пише О. Баканідзе,— як незрівнянний майстер українського художнього слова, глибокий мислитель, самовідданий борець за соціальне й національне визволення. Про що б не писав І. Франко, кожен його задум, кожне слово належали народові», «талант титана праці, багатогранної особистості віддано боротьбі за щасливу будучину. І. Франко вийшов з надр українського народу, жив його долею, але сягнув розуміння інтересів і критеріїв вселюдських завдяки усвідомленню історичної ролі й основи ідеології пролетаріату.

О. Баканідзе з теплотою й симпатією розповідає про життєвий шлях І. Франка, але й тут головне — ідея: син селянського середовища, Каменяр «своєю» літературно-громадською працею прагнув донести до народу найпередовіші — соціалістичні ідеали, викрити духовне виродження «стовпів» націоналізму й клерикалізму, тієї купки корисливої інтелігенції, що претендувала на роль лідерів прогресу, але була виразником назадництва, хуторянства, реакційної церковщини», наукового догматизму й естетичної відсталості. Природно, зазначає дослідник, що шлях Франка до вершин не був легкий і прямий, та він спирався на традиції фольклору, Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, російських революційних демократів, а завершило формування його як митця і громадянина знайомство з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, які він вивчав і пропагував, за солідарність з якими був переслідуваний та поневірявся в цісарських тюрмах.

І. Франко став символом нової епохи в українській, а разом з тим і в світовій літературі.

Перший доказ того — новаторська змістом і формою поезія митця. Дослідник аналізує збірки й поеми («З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Мій ізмарагд», «Semper tiro», «Похорон», «Мойсей»), зупиняється на окремих творах («Гадки на межі», «Гімн»), розкриває їхню життєву основу, духовно-гуманістичну наповненість, вражаючу силу правди, поетичності, психологізму й естетичної глибини та самобутності, і це дає йому підставу зробити висновок: «Поезія великого Каменяра залишила глибокий слід в українській літературі. Разом з поезією Лесі Українки вона стала гідним продовженням великих традицій Т. Шевченка, втілила вершинні здобутки дореволюційного художнього поступу й закономірно справила благотворний вплив на українську радянську поезію загалом, на таких великих поетів, як Павло Тичина, М. Рильський, М. Бажан зокрема».

І. Франко — новатор, фундатор нових шляхів у творчості,— такий ракурс дослідження О. Баканідзе і прози українського митця, що бачимо уже із «Заспіву»: «Проза Франка — ціла епоха в українській літературі. Він збагатив українську прозу новими темами, художніми образами-типами, проблемами, поглибив етико-філософськими й психологічними елементами, підніс до рівня здобутків російської й західноєвропейської літератури». Далі йде конкретизація тверджень. Бориславський цикл оповідань і повістей — «то ціла епопея життя й боротьби», нового етапу життя робітництва, а разом з тим і всього суспільства. «Про життя робітників на той час уже з'являлися твори і в українській, і в світовій літературі (мається на увазі «Микола Джеря», «Бурлачка» Нечуя-Левицького, твори Ф. Решетникова, Г. Успенського, Ч. Діккенса, Ф. Шпільгагена. — П. К.). Отже, до повісті «Борислав сміється» література зображувала важку працю робітників на фабриках, рудниках, залізницях і виявляла їм співчуття. Та Франко зробив новий крок і в пізнанні обставин, і в зображенні типів, зокрема у відображенні пролетарського руху. Франко подивився на дійсність з революційних позицій» і не тільки правдиво змалював становище пригноблених, а й виявив чуття історичної перспективи.

З позицій аналітичних розглядаються й прозові твори Каменяра з життя селянства та інтелігенції. Завдяки цьому грузинський учений показує Франка і як продовжувача традицій, однак головну його увагу віддано І. Франкові-новатору як у галузі змісту, так і форми творів, ролі методу «новітнього реалізму». Користуючись ним, письменник оголив основи кріпосництва й капіталістичного рабства, глибокі соціальні суперечності і в бутті селян та інтелігенції, і в психології та моралі, ідеології, показав пауперизацію й нові випробування села, пошуки шляхів звільнення від соціального, національного й духовного гніту і неминучість класової диференціації в надрах нації, з одного боку, й наростання соціалістичного руху, зміцнення інтернаціоналістської солідарності трудящих різних націй — з другого.

Як новий крок у розвитку реалізму

розглядаються й «тюремні» та сатиричні оповідання — ті «блискучі сатиричні твори, котрі навіть своєю політичною функцією, а також художніми якостями були в літературі явищем цілковито новаторським». І. Франко, резюмує О. Баканідзе, розвинув досягнення й окреслив нові шляхи реалістичної прози. «За проблематикою, життєвою переконливістю, художністю картин і образів, за багатством жанрів, оригінальністю стилю, естетичною довершеністю проза І. Франка — одна з найвищих вершин літератури XIX—XX ст.».

Насичений інформацією і третій розділ — «І. Франко і театр». Уже зазначалося, що висвітленню теми українсько-грузинських театральних взаємин О. Баканідзе присвятив не одну монографію. Цього разу грузинський учений також постійно співвідносить творчість І. Франка з загальним станом, тенденціями розвитку української («театр корифеїв», діяльність М. Лисенка, С. Крушельницької), російської, зарубіжної театральної культури й драматургії, і це посилює і аналітичність, і критеріальність розгляду та оцінок творчості самого І. Франка. Висвітлюється шлях від перших спроб («Троє князів на одному троні», «Останній крейцар») до загальновизнаних шедеврів («Украдене щастя»), до того ж співвідносно і з долею театру в Галичині та Наддніпрянській Україні, і з долею народу — історичною, соціальною, культурною.

Природно, що розглядає дослідник не всю спадщину і не однаково повно та переконливо. Є місця в монографії «Іван Франко» слабші пружністю й оригінальністю думки. Часом помічаєш, що естетичний, жанровостильовий аналіз міг бути ширший і глибший.

Та відзначимо головне: всі розділи книжки сповнені поваги й любові до І. Франка — і як митця, вченого, мислителя, і як титанічної особистості, благородної людини, незрадливого патріота, інтернаціоналіста, громадянина-революціонера, що мав право сказати: «Я син народу, що вгору йде... Пролог, не епілог!» Дослідження О. А. Баканідзе висвітлює головне в життєдіяльності І. Франка. Та його вартість зростає від того, що постать Каменяра бачиться в процесі минулого і сучасного, як породження і живий фермент історії, а також від того, що книжку написано пристрасно, з позицій партійності, не тільки про Івана Франка, а і в дусі його літературно-критичних праць. А це яскравий приклад і патріотизму (праця в ім'я ознайомлення свого народу з найвидатнішими явищами світової культури), і справжнього, дійового інтернаціоналізму, суть якого взаємозбагачення.

студії. рецензії. полеміка

МИХАЙЛО СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ

ДУМИ ВСЕВИДЮЩІ

Забаштанський Володимир. Треба стояти. Поезії. К., Рад. письменник, 1986.

Думи, наче змерзлі пташечки,
Повсідалися на підвіконні,
Видно Бабин яр їм у шибки
І шматок нової Оболоні...
(«Стремено»)

Про феномен поезії Забаштанського останнім часом мовлено чимало — і у статтях, і у віршах-посвятах, і в різноманітних анкетах поетів та критиків з проблем сучасного літературного процесу. Здається, назріла потреба все те узагальнити, осмислити в руслі провідної (назвемо її кобзарською) національної поетичної традиції, присвятивши темі, можливо, цілий критичний нарис, монографію. Пишучи рецензію, виділимо один, найголовніший момент, до якого так чи інакше поверталися усі, хто всерйоз намагався природу і значення поезії Забаштанського поцінувати: момент, за висловом критика І. Дзюби, собірівності поета у вірші.

Характерно, що, вживши слово собірність, критик трактував це поняття в антитезі не тільки до так званого «рольового героя», риторичних ставань на котурни. Основою антитези мислились якраз випадки добросовісного входження справді обдарованих поетів у ту чи іншу суспільно актуальну, значиму роль, коли навіть за умови подолання талантом «природної спокуси здаватися якомога значнішою й «інтереснішою» особистістю» все одно залишається місце «для можливої неадекватної «гри», особливо ж за тривалої експлуатації звичної ролі, бодай і постійно варійованої, збагачуваної».

«Тим-то,— писав, переходячи до головного предмета розмови І. Дзюба,— свою принадність і цінність має поезія, створювана немовби поза роллю й місією. Коли автор не відчуває потреби здаватися інакшим, ніж він є. Коли не перевищується тотожність собі самому. Така душевна самодостатність можлива за рахунок чи то запасу життєвих вражень, чи способу їх витрачати й регенерувати, чи — і це найпевніше — у випадку особливої всевизначеності власного життя, граничного випробування долею. Тут поетична мова про себе ведеться не допустово, не в умовному чи наказовому способах, а у способі дійсному,— маючи на увазі, звісно, не граматичну категорію, а внутрішню структуру стосунку ліричного стану до дійсності» (Літ. Україна, 1982, 16 грудня).

Нова збірка В. Забаштанського засвідчує подальше утвердження тієї собірівності поета у слові, того дійсного способу ліричного самовираження. І виболена радість особистої потрібності людям («Голуб»), і трибунно значима інтимність звертання до Вітчизни («Завжди зі мною», «Балада сповіді»), і вічна «темрява тиха», що здається іще темнішою, тривожно-розверстою по втраті найдо-

рожчої людини — матері («Телефонний дзвінок»), і довірливо повіданий стан «труж-денного безсилля» («Труждене безсилля») — все істинне, все значиме благородною цілісністю неспокійного духовного єства. Цікаво, що й у числі кількох передрукованих з попередніх збірок віршів («Древо роду», «Печія», «Поєдинок», «Роздум», «Завдяки любові», «Дума Шевченка за столом між панами», «Стремено») переважають такі, де ліричне «я» явлено безпосередньо, й думається, що сам факт передруку зумовлений не так потребою вивершити цикли нової книжки тематично, як гострою, найсучаснішою для автора сучасністю висловленого у кожній з тих відомих уже широкому читачеві поезій, бажанням частіше говорити від першої особи.

Важання частіше говорити від першої особи ніколи, однак, не переходило у В. Забаштанського тієї межі, за якою починається «ячество». До читача йдуть лише глибоко виношені зізнання, довірливі роздуми. Лише суспільно значимі іпостасі поетового «я» здобувають права обнародування. І — диво дивне! — будучи автобіографічно вичерпно індивідуалізованим, те його «я» на рівні субстанції духовної постає, сказати б, максимально типізованим: втілена моральна пристрасть, всепоглинаюча жага правдоборства, незрідка підсвічена доброю дещицею гумору, легкої самоіронії. На рівні субстанції духовної опиняється воно десь вельми близько епохальному збірному тичининському «Я єсть народ...» А й справді:

Коли мені зорі світить перестали,
Від туги камінної сивіли скали,
Палили себе кам'яними слізьми,—
Хто виведе нашого сина з пітьми?
Та я не схилився і перед судьбою,
Пішов, але й інших повів за собою,
Куди не ішов — одступала імла,
Бо завжди зі мною Вітчизна була.
(«Завжди зі мною»)

Із самих глибин народу прийшло, піднялося, наперекір жорстокій судьбі дозріло (кажучи шевченківськими словами — просвітилось) «я» Володимира Забаштанського. Дозрівши, просвітившись, здобуло силу світлоносну. Без перебільшення: «Пішов, але й інших повів за собою». Воістину: «Душі не спалив самотою дотла, Бо завжди зі мною Вітчизна була».

Вітчизна для нього — поняття наріжне. І тільки у стосунку до цього поняття, в обстоюванні святості образу Вітчизни зважується він на гіперболізацію творчого ремесла, поетичного подвижництва.

Рядок із вогню блискавиці висотую,
Бо ще твоє небо, в крутім його злеті,
Вимірює здирця висоткою
Стільця
В завойованому кабінеті.
(«Балада сповіді»)

Взагалі те, що ми в інших випадках звично і навіть буденно йменуємо темою творчості, віршами про вірші, набирає у Забаштанського значення етичної першооснови. І гіперболізація тут не такий уже й частий його гість. Не бракує сумнівів («Ну, навіщо ці вірші пишу, Вічно з ними на люди спішу, Вічно думка по світу літає, Мало хто їх, ці вірші, читає. У людей просто часу немає»), скрушань («Лиш не можу добуть слів такої снаги, Щоб у скипень зігріть хлопців серед тайги»), подвійно несправедливих суворих самокпинів («Знов лежу в лікарні між трудящих, То я теж, виходить, трудівник»)... Аж поки врешті-решт полеміка з доморощеним естетом (вірш «Камінні слова») не покличе до філософського урівноваження творчої певності і творчих сумнівів.

Слова мої, ви будьте все ж камінні:
Каміння довго береже тепло.
. . . .
Робота вічності в безжальній зміні
Погасить і мої слова, либонь.
Та будьте й там, слова мої, камінні —
З каміння ж бо викрешують вогонь.
(«Камінні слова»)

Метафоричний епітет камінні слова, ущипливий, підкинутий реальним чи художньо «вирахуваним» опонентом, осмислюється, конкретизується-розгортається за всіма законами полемічної буквалізації метафори і... таки ж у повній злагоді з віковічною селянською кмітливістю, яка підказує навіть кинутий у тебе камінь класти в підмурівок будови.

І все ж у певному розумінні В. Забаштанський тут дає відступного своєму опонентові (чи не отому, якому адресувалися давніші сатиричні «Круглі вірші»?), коли гордо згоджується раз і назавжди визнати «камінну» природу своїх слів. Кращі сьогоднішні його творіння, не втрачаючи ідейної ваговитості, полонять витонченою (в межах стилю) словесною пластикою — такі зокрема «Неділя», «До Григора Тютюнника», «Краснопера птаха», «Останній вечір», «Береза», «Тугі вузлятка», «Балада покари». А при тому ж усе це речі різножанрові: звертання до пам'яті про побратима, лист-посвята побратимові, малюнок народного побуту, інтимна лірика, пейзаж, лаконічне віршоване оповідання, балада...

Перечитуєш їх, і самі собою приходять на пам'ять рядки із вірша «Стремено», винесені в епіграф цієї розмови. Хочеться говорити про всевидющість поетових дум. Всевидющість духовну, художницьку,— кобзарську! Всевидющість такої сили духовності, що — о диво поета! — здатна у пориві високого натхнення повернути на мить відібраний несправедливою долею природний дар, мовити: «бачу!»

А ти й досі на краєчку прірви!
Тільки глянув — і під серцем лід...
Очі затуляю — не йму віри,
це ж на грані смерті стільки літ...
(«Береза»)

«Береза» справді спершу нагадує пейзаж з натури: гордо білокора красуня над самісіньким урвищем, одинока; вище, подалік — «бук стоїть на відстані ганьби... острах видно кожного листка». Наступне розгортання ліричного сюжету й афористична кінцівка схиляють до думки, що перед нами пейзаж-алегорія, що яскравість поетового видіння наснажується одержимою не-

спростовністю виношеної, виболеної істини: «Ні, таки у боротьбі з бідою є страшна принада правоти».

До речі, своєрідними зримими алегоріями — алегоріями майже в дусі художників середньовіччя — видаються у збірці вірші «Гостя», «Іронія», «Плавець», «Дві старості» через притаманний їм графічний лаконізм зображення й універсальність психологічного стану. Зауважуємо це на доповнення вельми цікавого висновку І. Дзюби (згадувана стаття) про те, що у ряді віршів нашого поета густа життєва конкретика сама собою згущується до притчі; першопричиною називаємо постійну присутність у всіх його художніх замислах високого морального імперативу.

Особливе місце займають у новій книжці такі речі, як «Політика», «Балада покари», «Тугі вузлятка», цикл «Фотовітраж» — зразки об'єктивного поетичного письма. Вони засвідчують неабиякий авторський хист бачення тих епізодів сьогоднішнього народного буття, у яких, мов у краплі води, відбиваються процеси, значимі для завтрашнього життя народу, для розвитку самого поняття «народний характер». На першому плані буденна буденність — літній фронтовик неквапом, якось наче між іншим виграє словесний тур у претензійного «джинсового» розумника; гурт хапуг («загреб») на очах у матері до смерті забиває красеня-сина, демобілізованого моряка, що не згодився замовчати їхні темні діяння, і село проклинає землею виродків; сільський парубійко, самодіяльник, невдатний зальотник, одружується з нелюбою, поринає у господарчі клопоти, час від часу ловить себе на думці податись світ за очі, але жаліє кинути дітей,— отже, на першому плані щоразу просто бувальщина, але в інтонації, в авторському пафосі є відчуття контексту всенародності, недвозначне і беззсумнівне торжество народної моралі.

Поети багатьох народів — від американця Сендберга до українця Тичини — вдавалися у XX ст. до метафоричного образу — народ-океан. Відтак кращі з них в міру сил своїх намагалися втілити цю метафору творчо: дослідити океан народного життя вшир і вглиб; дослідивши — виразити, оспівати, описати... Схоже, що В. Забаштанський, не вдаючись до глобальної метафори, вперто шукає, одержимо «картографує» глибини. Схоже, одна із найглибших, описаних ним на сьогодні — «Тугі вузлятка»,— глибина тихої, непоказної, споконвічної совісливості. Совісливості, без якої і світ не світ, і народ не народ, а людина — недолюдина...

«Тугі вузлятка» у названім ряду вирізняються ще й незвичною для В. Забаштанського відсутністю будь-якого форсування голосу, педалювання почуттів. Така собі замальовка трудового настрою молодого господаря на будівництві власного обійстя з принагідним екскурсом у недавні події та думи.

...Просто так провести
взяв нелюбу з клубу.
Повз обійстя та й почвалом ген
аж у ліс...
Згодом тещину взявся валить халупу,
Як в будяччя, в гризоти по пахви уліз.
Хлопці дивляться матчі, аж зі столиці,
а у тебе, мовчущого, туга німа,
певне, тяжче немає, як душ в'язниці,
хоч немає там грат, але й волі нема.
Ні тебе, ні твоєї не чуть жалівки,
ну а був же музика-зальотник, шатен...
За думками тепер про вапно й шалівку
тобі навіть у сни не приходить Шопен.
Врешті, думав не раз, мо,
й собі у Тинду
чи на атомну десь — і трава не рости.
Тільки ж глянь,
до візка прив'язавши бинду,
Он вузлятка тугі возять мамці тріски.

Здається, перед нами до краю лаконізований сюжет великої поеми. Скупо, але повно намальований характер аж ніяк не з видатних, не з одухотворених. Невисокий у нього думки політ, ординарні його спокуси. Тим вагоміше домінує над спокусами мотив совісливості. Домінує послідовно. Домінує двічі, причому першого разу про це чудово мовлено між рядків: необачно провівши «нелюбу з клубу... згодом тещину взявся валить халупу».

«Фотовітраж» — добірка влучних, соціально загострених епіграм. Більшість із них відчутно апелюють до проблем літературного побуту, за окремими окресленими тут профілями з більшою чи меншою певністю угадуються реальні літфігури. Але не простецька натяковість водить пером автора, якого цікавлять передовсім типи соціальні і можливість ще раз довести суворий закон неминучого морального краху індивідів, які живуть не в злагоді з мораллю чесних трудівників і патріотів. Іншого разу йому достатньо буває виставити на люди химерність житія такого перекидька, щоб у підтексті неспростовно зазвучав мотив безперспективності, приреченості ошуканства.

Як він злетів на висоту таку,
Не поламавши крила у польоті?
Є думка, що на блатольоті,
На вельми вже могутнім блатаку.

Відзначивши актуальні неологізми-синоніми «блатоліт», «блатак», хочеться побажати, аби у майбутньому «Фотовітраж» так само актуально продовжувався. Їй-право, це із тих циклів, що їх варто розбудовувати упродовж всього творчого життя, відбиваючи у нових речах нові явища і проблеми, нові етапи власного поетичного розвитку. Втім, чи не до таких належить і вміщений у збірці цикл «Думи Шевченка», чотири нових поезії якого хоч і не піднялись над рівнем заголовної, раніше друкованої «Думи Шевченка за столом поміж панами», все ж подекуди засвідчують вельми рідкісний для сьогоднішньої віршованої Шевченкіани момент перевтілення. Як ось у цьому разку невласне-прямого мовлення:

Медів не бачать збирачі перги,
Хіба не знав раніш, не знав про це ти?
Тяжкі за слово сплачують борги,
А за борги завжди тяжкі проценти.
(«В казармі»)

Мотиви жертовного служіння Слову, громадській справі, мотиви трудженної совісли-

вості, морального стоїцизму, якими збірка «Треба стояти» пронизана наскрізно (іншого виразу тут, скільки не дбай про рецензентську оригінальність, не добереш), закономірно зливаються у вселюдський мотив: стояти за життя перед загрозою планетарної біди — «О, як твердо нам, без метушні, Треба за життя стояти, люди!» («Сон»).

Той мотив-заклик вивершує картину найстрашнішого сну:

Після атомного потрясіння
Тільки я лишився на землі.

Так у снах буває — лиш за мить
Із кінця в кінець пройшов планету.
Та ніде й комар не засурмить...

Далі апокаліптичну картину кінця світу, по якому зосталися, запеклися на камінні лише «кольорові тіні від людей, дерев і звірини», покриває невидимий у мертвім безгомінні голос: «Надивись на все й затям однині: Ти в усьому винен, тільки ти. Люд ставав твердішим від броні. Ти ж гадав — то справа тимчасова. Та й для перемоги у борні Лиш твого не вистачило слова».

Отакий мотив. Отакі сни сняться нині поетові, який ще кілька літ тому обнародував сумовиту свою втіху-надію: «Лягаю спати, може, світ побачу хоч у сні». І сам собою вимальовується в уяві образ поета-дозорця, котрий, змагаючись із «праматір'ю всіх бід Пітьмою» («Балада про біду»), пильно стереже біду вселюдську. Невтомно підтримує сторожовий вогонь духовності.

ЯРОСЛАВ МЕЛЬНИК

ОДНА ХВИЛИНА ЗОЛОТА

Леонід Талалай. Наодинці зі світом. К., Молодь, 1986.

«Що вибере пам'ять В останню хвилину Із того, що бачив, Прожив і відчув? Можливо, дитинство, Можливо, калину, Можливо, кохану В краплинах дощу... Забудуться болі, Забудуться втрати, Дрібниці, якими, Буває, живу. Якою востаннє Побачу я матір? Якою — дорогу? Якою — траву? Якою відчую Тоді Батьківщину, Про що наостанку Подумаю я? В останню хвилину, В останню хвилину Що вибере Пам'ять моя?..»

До нової книжки Леоніда Талалая «Наодинці зі світом» перейшло багато віршів з двох попередніх, і це закономірно — поет не змінив ні стилю, ні проблематики, він розширює уже оплановану площу. Тому про цю нову книжку доцільно говорити лише у зв'язку з попередніми — «Високе багаття» і «Глибокий сад».

Поезія Талалая претендує бути виразником найсокровеннішого в людині — її інтуїтивних буттєвих начал. Ритміка поета, його світло-трагедійна метафорика, акварельна підсвітка його творчості — усе свідчить про те, що йдеться про вторгнення у глибини підсвідомого: звідси тривожність його музи, зрозуміла «загадковість» його образів. Якийсь постійний неспокій — ось стан, що в ньому перебуває ліричний герой Талалая.

Горить у дворі калина,
Але підступає темінь,
І важчає хрестовина
Вікна на плечі твоєму,—

каже поет, звертаючись до матері. А в іншому творі про матір читаємо:

І розквітла земля піді мною пливе,
І весна, як тоді, наді мною шумить.
А під кроною яблуні світло живе,
Тільки світло живе замість мами стоїть.

І чорнішає тінь, розділяючи нас,
Обпікає долоні холодна трава,
І гостріш відчуваю, як протягом час
В моїх порах свистить,
з мене плоть видува.

Ці два уривки, видається, дають змогу зрозуміти «буттєвість» поезії Талалая, її урочисту тривожність. Так яскраво відчувати мить може тільки людина, гостре естетичне відчуття якої протинає буденність, оголює світ у його первородній яскравості. Маючи щасливу здатність дивитися навколо очима новонародженого, Леонід Талалай уміє й іншим передати своє світовідчуття, в якому людина може пізнати реальне, прижиттєве безсмертя. Така поезія дуже близька до музики, має ті самі, що і музика, інтуїтивні витоки. Інтелектуальне начало, здається, грає у Талалая мінімальну роль — може, тому йому не вдаються поеми, які вимагають розвинутого аналітичного мислення, а також вірші із заданою «наперед» ідеєю.

«Поезія — це передчуття думки» — сказав М. Пришвін...

Яка блаженна мить,
Що тільки мить триває,
Коли ще думка спить,
А вже душа співає! —

пише Талалай у вірші «Просинання». І сказати це міг тільки поет, який працює на інтуїтивному зрізі реальності: видається, що вся поезія його написана саме під впливом такої «миті» і тому відбиває задуму людської Душі перед Вічністю. Індійські Махатми кажуть: лови проміжки між Думками, там ти, там радісність світосприйняття. Тож немає нічого дивного, що поезія Талалая несе, попри всю тривожність, радість. Ця радість органічна, несилувана, у своїй основі акварельна: досить почитати

його вірші про матір, дитинство. А дитинство для Талалая — не спогад, а сьогоденна реальність. Воно живе у ньому, даючи можливість дивитися на світ чистими очима дитини. Цей часовий парадокс — не парадокс, а відчуття закономірності кожного цілісного явища, яке, коли воно цілісне, містить, відбиває у кожній своїй частині ціле.

Ось цикл «Золотий пісок». Якби я мав такі повноваження, я б видав його маленькою, гарно ілюстрованою книжечкою на зразок Павличкової «Таємниці твого обличчя». Цю пісню про матір в нашій літературі можна поставити поряд Олійникової «Сивої ластівки».

Світовідчуття Талалая підкріплене художністю, а художність, в свою чергу, досягає високого звучання завдяки світовідчуттю. Можливо, багато людей, зокрема поетів, мають таку гостроту відчування миті, як Талалай, але зафіксувати і тим самим виразити її може лише неповторне слово. Легкі й неповторні, високі і світлі талалаєвські метафори западають у душу і в пам'ять: це творчість у справжньому її розумінні. Це тільки на перший погляд виглядає безхитрісним: «...Пригадаю вокзал у Микитівці, Терикони, і маму свою, І дорогу, замішану глиною, І тебе. І початок весни... Мов тулюсь захололою спиною До нагрітої сонцем стіни»; «І знову сенс людського «бути» Стає прозорим, як сльоза: Повітря студного вдихнути І теплим видихнуть назад»; «І не змінити вже сльозі Глибоке русло на обличчі»; «Густі вдихаючи напої, Ти забуваєшся на мить — І поміж небом і тобою Ніщо буденне не стоїть. Немов покинули. навічно Тебе тривоги і думки, І горілиць лежиш, як річка, В якій і небо, і зірки»; «Хотілося випити Все до краплини, А більше розхлюпав і розплескав... І чаша — не винна, І доля — не винна, Це просто від щастя Тремтіла рука», «Мамо, не плачте часто, Приїду до вас весною, Постоїмо біля щастя, Як біля води швидкої»... Що ж стосується таких віршів, як «Глибокий сад», «Доторкнулося сонце закритих повік», «Брат мій соняшник», то це суцільне метафоричне писання, за допомогою якого поет створює прекрасний і глибокий світ.

У сучасній українській поезії так само тонко і гостро відчуває мить А. Кичинський. Близький до Талалая метафорикою, ритмомелодикою, естетичним очищенням ровесник його — В. Лазарук. Аналогічне прислухання до пульсу миті у П. Мовчана, але тут зовсім інша стильова школа з перевагою інтелектуального начала. Подібний легкий подих емоції помітно у Л. Костенко в пейзажній ліриці. А вже Д. Павличкові, Б. Олійнику така всеціла увага до миті менш характерна...

Нова збірка Л. Талалая, гарно оформлена, схожа на подарункове видання, і направду — маленьке свято для читацької душі. Збірка рівна, наскрізь перейнята сонцем, терпким запахом саду, сповнена істинних, несурогатних інтуїтивних відчуттів, а ще — пам'яті. Однак кілька мініатюр, здається, випадають із загального ряду: «Спасибі молодості нашій», «Відталий світ помолодів», «Благословен Павло Тичина»... «Спасибі їй За наше літо, За те, що душі — не втолити, За те, що потім проросте, За те, що старість берегтиме... А ще спасибі їй за те, Що нас Лишила молодими». Тут нічого «талалаєвського» нема, тут є лише вправне версифікаторство, позбавлене власне поетичного вмісту, що все вичерпується немічністю шаблонної думки. Подібна «напередзаданість», поверховість не дозволяє ставитися як до поезії і до інших згаданих мініатюр. «А я знесилений украй, Горять долоні від лопати. Та не кляну роботу всує, Бо відкрива мені вона, Що справжню музику дарує Лише напружена струна!» Поет наче видихається, не помічає, як його сильне саме своїм оптимістичним трагізмом філософське начало підміняється стереотипним «урапафосом», літературним штампом.

Але це — випадки. Абсолютна більшість уміщених у збірці «Наодинці зі світом» віршів несе на собі печать новизни, поетичної свіжості. Слова тут оживають, стаючи позначками внутрішнього руху героєвої душі.

Ти не самотній між чужими,
На чужині — не сирота,
Бо між хвилинами твоїми
Одна хвилина золота...
Літа минають за літами,
Та знову пам'ять поверта
Оту хвилину біля мами,
Яка навіки золота.
Коли закінчуються драми
І підступає темнота,
Ще є хвилина біля мами,
Одна хвилина золота.

Потреба зафіксувати так виразно відчуте бентежжя людського духу знову і знову кличе Леоніда Талалая до чистого листка паперу...

ЛАРИСА БРЮХОВЕЦЬКА

"ЗАЙВІ ЛЮДИ" РОМАНА БАЛАЯНА

Не забуваймо, що твір мистецтва може впливати не лише безпосередньо силою прикладу, а й складнішими і тоншими засобами.

Ч. Айтматов

В українському кіно останнього десятиліття Р. Балаян — один з небагатьох, хто пропонує свою концепцію особистості. Приймаємо запропоновану режисером особистість ми чи ні, то вже інша річ, але придивитися до неї треба. Визначення «зайва людина» — з усіма ознаками, в цьому терміні закладеними (відчуженість від соціального середовища, громадська пасивність та ін.), з генеалогією, що сягає літератури минулого століття, — вже зустрічалося в критиці з приводу Сергія Макарова — головного героя фільму «Польоти уві сні та наяву». А втім, така характеристика правомірна і щодо інших героїв, запропонованих режисером. «Зайвими» вони стали, втративши контакт із оточенням, чи то внаслідок обставин («Відлюдько»), чи через внутрішній розлад («Польоти уві сні та наяву»). І в той же час вони шукають виходу із самотності, зберігаючи при цьому свою людську гідність («Поцілунок»), протиставляючи її обивательському самовдоволенню, пробуючи дати відсіч натиску бездуховності («Бережи мене, мій талісмане»).

Творчість Р. Балаяна належить до психологічного кіно, у ній помітне прагнення всебічного та об'єктивного аналізу. Хоч відразу ж зауважу: для того, щоб явище, до якого звертається митець, сприймалося багатопланово, його фільмам іноді треба додати соціальної енергії. Тому поруч із глибоким дослідженням особистості маємо недостатнє пояснення соціальної обумовленості того чи іншого характеру, людського типу. Чи не тому, що помітно звужене середовище побутування героя?

Проте факт залишається фактом — фільми режисера багатьох зачіпають за живе, спонукають до роздумів. У них багато життєвого, характерних ознак нашого часу, а в неблагополучних і водночас неоднозначних героях хтось упізнає і себе. Ми бачимо максимальне наближення до людини, проникнення в її внутрішній світ і психологічний стан. Творчість Р. Балаяна грунтується на глибокому усвідомленні того, що кожна особистість самоцінна, що не можна стояти осторонь людського неблагополуччя чи внутрішніх незгод людини. Так, у його фільмах ми не знайдемо героїв, гідних наслідування, та водночас герої ці, якщо опинитися в їхньому «товаристві» (а ми хочемо це зробити), будуть нам не байдужі. І найперше тому, що самі твори перейняті авторською чутливістю до людей, тривогою. Вони борються за моральну чистоту, за душу людини. Новизна життєвого матеріалу і режисерського трактування загострює погляд глядача на самого себе. Режисер уміє створити на екрані правдиву атмосферу людського буття, змушує повірити їй. Це ще раз переконує нас у тому, що психологічна вірогідність, людські характери, в яких розкриваються суперечності, боротьба високого і низького, моменти подолання самого себе — все те завжди було і буде цікавим у мистецтві.

Тоді, коли Р. Балаян прийшов у режисуру, утверджувати таке розуміння власних завдань було ще непросто. В середині 70-х років фільми переважно освоювали тематично вузький простір. Часто на екрані впевнено просторікували схематичні герої, нічого чи майже нічого не залишаючи по собі в пам'яті глядачів, — відбувалася девальвація власне мистецтва. Іноді досить було «важливої теми», щоб фільм одразу здобув схвальну пресу. А тут самотній актор дореволюційного цирку, замкнутий у колі своїх нехитрих занять — дресирування гусака, кота, собаки; людина, забута всіма, якій до того ж треба було веселити публіку. Мотив співчуття до цієї людини зазвучав у фільмі Р. Балаяна ненав'язливо й водночас упевнено. Але не тільки це було важливе. Вже сам вибір матеріалу, його подача набирали полемічного звучання, хоча режисер, очевидно, і не прагнув з кимось полемізувати. До речі, його «Каштанка» протистояла і тим екранізаціям, в яких замість правди першоджерела на перший план виходили ефектні з погляду видовищності події (характерний приклад — «Мій ласкавий ніжний звір», також знятий за Чеховим, але, на мою думку, дуже від Чехова далекий).

Отож, починаючи з «Каштанки», молодий режисер зробив свій вибір. Як це йому вдалося? Не претендуючи на вичерпну відповідь, хочу звернути увагу на те, що між героями усіх п'яти фільмів Р. Балаяна — актором цирку з «Каштанки», Відлюдьком із однойменного фільму, Сергієм Макаровим із «Польотів», капітаном Рябовичем із «Поцілунку», журналістом Олексієм Дмитрієвим із «Бережи мене, мій талісмане» — чимало спільного, хоча їх розділяє час, різнить рід занять, соціальне та й літературне походження. У кожному з них є щось від самого автора — те «щось» і об'єднує. І чи не

найвиразніше — здатність страждати. Герой Р. Балаяна ізольований од світу й людей, він не може внаслідок тих чи інших причин себе реалізувати, мучиться цим і нерідко завдає болю своїм ближнім.

Вже тоді, аналізуючи моральний клімат, режисер відчув брак людяності, людського милосердя. Так, віддалена епоха, так, скромна телевізійна стрічка, так, звуженість, локальність зображуваного середовища. А втім, ота звуженість — ознака багатьох фільмів українських студій. Тут, звичайно, дається взнаки матеріальна оснащеність студії, але незаперечним є і те, що останнім часом чимало режисерів відмовилися від посягань на епічний розмах. Досить згадати фільми А. Войтецького, В. Криштофовича — дедалі частіше вдумливих режисерів цікавить людина сама по собі або ж неспішний діалог двох, який вони ведуть у житті. Режисери й звертаються до таких першоджерел, які б дали можливість показати цей діалог змістовним і одухотвореним, не виходячи за межі окремого селища, будинку чи квартири. Звичайно, не треба думати, що таким має бути увесь кінематограф — ідеться про психологічні фільми, де широким планом подано настрій, душевний стан людини, його тонкі, невловимі переходи.

Чехов, цей кінематографічний письменник, постійно приваблює до себе режисерів — як своїм підходом до людини, так і характером творчості, безмежною різноманітністю життя, виписаного у повістях та оповіданнях, незбагненно високим рівнем реалістичності, де немає загадок і де письменник пропонує думати разом із ним. І в кращих фільмах за його творами завжди вчувається чеховська гіркота, його тонке уміння показати «трагізм дрібниць життя» (М. Горький). Після появи фільму М. Михалкова «Незакінчена п'еса для механічного піаніно» в кінематографі увиразнилося чеховське вболівання за людину, яка потенційно «розрахована» на життя яскраве і значуще, але через слабкість, нездатність вирватися з-під влади обставин живе за інерцією. Мотив нереалізованих можливостей, згаяного часу, нездійснених задумів і усвідомлення героем у якийсь момент, що життя змарноване, — все це зазвучало актуально. Власне, самовдосконалення, боротьба із собою, інерцією самозаспокоєння, з небажанням нічого змінювати у своєму житті — все це було актуальним завжди. І причина біди багатьох таких героїв (як правило, людей добрих, з тонкою душевною організацією) у надмірній саморефлексії, нерішучості, неспроможності протистояти натискові активної бездушності й міщанства. І з цього погляду нерішучість, викликана моральними муками, симпатичніша за обивательське самовдоволення.

Шлях до конкретної людини, до її неповторного «я» сьогодні здійснюється не лише в царині мистецтва, — він став метою і в масштабах соціально-історичних. Та не забуваймо, що митцеві важливо вийти на простір значущих явищ саме через душу однієї людини.

Не будемо поспішати. «Каштанка» — це лише перший крок. Широкого розголосу вона не викликала, проте увагу привернула. И, очевидно, без «Каштанки» та «Відлюдька» не було б і «Польотів». Відбувалося проникнення в незвідане життя людської душі на основі класики. Хоча сам режисер визнав, що робота над матеріалом, віддаленим від дня сьогоднішнього, його — митця і громадянина — задовольняє не цілком. І тому свого «Відлюдька» він радив сприймати як твір про сьогоднішній день: одягніть героїв у сучасний одяг, уявіть, що живуть вони поруч з нами... Відлюдько і через свій характер, і ще більше через обставини ізольований від свого середовища. Він бореться із селянами, щоб захистити ліс, з яким відчуває себе як одне ціле. Проте зусилля його, за які селяни платять йому глухою ненавистю, марні: Відлюдько захищає ліс від таких же, як і сам, злидарів, а той ліс погубить інша сила — з кількох слів панича-власника дізнаємося, що він продає його під сокиру... Недбало, без будь-яких емоцій кине панич своїм супутницям про цей факт. Одним розчерком пера, як то кажуть, поставлено хрест на чарівному багатстві і красі, а заодно й на житті Відлюдька, долею якого ми вже глибоко перейнялися. Панич, цілившись у птаха, влучить у свого лісника й навіть не помітить цього. Така ось драма розгорнулася в лісовій глушині серед розкішного царства природи...

Скінчилося життя лісу і життя його охоронця — такого чутливого до природи і такого неспроможного на щонайменші контакти з людьми. І смерть героя закономірна: не можна служити двом несумісним цілям — прекрасній природі та її бездушному власникові. Але, всупереч цьому логічному висновку, Відлюдька жаль. Цей лісник — чи не найтрагічніша постать у творчості режисера. Тут менше розгорнуто внутрішню драму, більше — драму взаємин. Повна ізоляція, в яку потрапив Відлюдько, — це покарання без злочину. І становище його безпорадне. Що ж зробило його таким усамітненим? Режисер залишив це питання без відповіді. Але він ще раз підтвердив, що цікавлять його долі непрості, люди неоднозначні.

До таких неоднозначних, складних належить і Сергій Макаров. Поява його — це і поклик часу, і внутрішня потреба режисера. Обидві спонуки злилися, і з'явився важливий з погляду соціального мистецький твір. Хоча, повторюю, наблизитися до цього образу режисерові було непросто.

Якщо йти за традиційними визначеннями, «Польоти уві сні та наяву» — це соціально-психологічна драма, драма душі, процес назрівання конфлікту із самим собою. Фільм належить до тих творів початку 80-х, які засвідчили, що кінематограф не віддав себе цілковито на поталу сірості, що він може зробити зримим складне духовне життя людини, нашого, підкреслю, сучасника. Про фільм багато писали, сперечалися, і це добре, бо незаперечне в мистецтві часто залишається недійовим. Критики по-різному трактували образ Сергія Макарова. Витоки його невдатного життя вбачали у романтизмі юності, яка припадає на 60-і, коли утвердження особистості було принципово важливим. Макаров, справедливо вважаючи себе за неповторну особистість, насправді нічим цю неповторність не забезпечував, не хотів з надхмарних висот самозамилування опускатися на землю, він звик до життя без

Кадр із фільму «Польоти уві сні та наяву»

повсякденних наполегливих зусиль, без обов'язків. «Генієм безвідповідальності й віртуозом себелюбства» назвав його один із критиків. А спохопившись, герой аж напередодні свого сорокаріччя зрозумів, що претензії його нічим не підкріплені, що в житті він нічого не досяг.

Усе це так, але, крім задавненого інфантилізму, не менше, а може, й більш суттєвими є причини сьогоднішні. Макаров — породження нашого часу, явище, остаточно сформоване в останні десятиліття. Звісно, такий соціальний тип з'явився не раптово і не на порожньому місці. Причини багатьох аналогічних тривожних явищ намагаються збагнути письменники, художники. Ось, зокрема, погляд на проблему людської особистості Василя Бикова: «Ми багато і правильно говоримо: алкоголізм — проблема, екологія — проблема і т. д. Це все правильно. Але боремося з наслідком, не завжди задумуючись над першопричинами. А багато із сьогоднішніх проблем — це похідні від певного порушення балансу людської суті. Я не вчений, не дослідник, але одну з таких першопричин бачу в прогресуючому егоїзмі, який захоплює людину. Крім особистого блага, задоволення, таких людей нічого не цікавить» (Лит. газета, 1986, 1 січня).

Йдеться не лише про примітивне споживацтво тих людей, які засліплені блиском матеріальних благ. Та й герой «Польотів» — особистість розвинутіша. Але, крім матеріального, є споживацтво духовне. Не в тому розумінні, що механічно, без будь-якої віддачі «споживаються», скажімо, твори мистецтва, хоча й таке буває. Йдеться про користування душевними, моральними ресурсами інших людей, готових завжди допомогти, підтримати, поспівчувати. Герой «Польотів» звик одержувати задоволення (піклування, любов) без особливих затрат чи зусиль — не можна вважати зусиллям його розиграші або симуляцію знепритомлення, коли він захотів виманити на побачення свою подругу. Недбалість у стосунках робить ці стосунки нетривкими і ненадійними.

Та все було б простіше, якби цим і вичерпувався образ. Він же неоднозначний і неодновимірний. Незважаючи на свою егоїстичну суть, герой водночас і притягальний (так звана негативна привабливість). Відлюдька таким робило його непевне становище. У Макарова це йде від внутрішньої особливості, від характеру.

Герой «Польотів» пізнавальний. Більше того, сам режисер визнав, що образ Макарова у чомусь автобіографічний: етап перед створенням цього фільму був періодом тривалого простою — він довго не міг знайти «свого» матеріалу, точніше, його творчі задуми не збігалися з намірами студії, а час летів, минало власне сорокаріччя, і «прокляті питання», які невблаганно постали перед Макаровим, були не чужі й для самого автора.

Взаємозалежність очевидна: герой не може реалізувати себе, бо позбавлений почуття відповідальності, а безвідповідально марнує час, бо не може реалізувати себе. Період, коли подають надії, надто затягнувся, і сам він уже звик до цього стану. Неспроможність здійснити щось вартісне, що на шкалі людських цінностей мало б суспільне значення, можна сказати, стабілізувалася, і тільки в снах ще лишився відгомін якогось неясного відчуття (бажання) польоту.

Неважко помітити динамічність життя Сергія Макарова. Тільки ота рухливість, оте поспішання позірні, в них відчуваєш втому від інерції, від нездійсненості «польотів». В його житті відсутнє щось справжнє. «Скільки людей, які б могли уславити ділом або словом свою вітчизну, гинуть, дрімаючи душею у вихорі модної нікчемності, мелькають по землі, як тінь хмари» — ці слова О. Бестужева, написані півтора століття тому, можна віднести і до Сергія Макарова. Чи усвідомлює свою кризу наш кіногерой? Не хочеться поспішати з висновками й видавати бажане за дійсне, але його життя вже випало за рамки звичного, усталеного.

Кримов, герой роману Ю. Бондарєва «Гра», прагне зрозуміти, що робить інфантильним і беззахисним його сина. «Але будь-яке пояснення нічого не міняло в самому поколінні, підпорядкованому якійсь заразливій неминучості часу, ніким із сучасників повністю не усвідомленого». Роздумуючи

над тим, як у фільмах відгукується дійсність і як той чи інший фільм відгукнеться в дійсності, критик В. Кичин у «Правде» (1984, 23 вересня) писав: «Коли ми зустрічаємося з драмою людини, яка загубила себе, у таких стрічках, як «Співучасники» чи «Польоти уві сні та наяву», з монстроподібним створінням М. Ульянова у фільмі «Без свідків», ми відчуваємо за постатями героїв соціальне явище, якусь небезпечну хворобу, яку треба лікувати. Показуючи її ознаки, аналізуючи серйозно і пристрасно, фільми сприяють її лікуванню. Це дуже важливий шлях нашого мистецтва». Слушна думка!

А ось що сказав М. Ульянов на сторінках журналу «Искусство кино» (1984, № 9): «У фільмі «Польоти уві сні та наяву» О. Янковський прагне якраз до того, щоб підняти разом із конкретним індивідуальним характером цілий життєвий шар, певний соціальний тип, спосіб існування. І робить це розумно, точно».

Капітан Рябович із «Поцілунку» певною мірою антипод Сергія Макарова. Тепер перед О. Янковським було завдання створити образ людини «боязкої і нетовариської», із зовнішністю геть невиразною — «в окулярах і з бакенами, як у рисі». Тобто героя з комплексом неповноцінності. Рябович подумки прагне знайти шлях до людей, тільки шлях цей украй важкий — заважає внутрішня скутість.

Екранізуючи «Поцілунок», режисер увиразнив ідею історії, розказаної в чеховському творі, — право людини на внутрішнє життя, на людську гідність. Тут знову, як і свого часу в картині «Відлюдько», дії практично ніякої, герої майже не розмовляють. Вступає в силу мова внутрішнього життя героя. Яка ж це мова? Візьмемо музику — вона звучала в будинку відставного генерал-лейтенанта фон Раббека, де офіцери, запрошені на «чашку чаю», танцювали з дамами. Згодом вихор грайливих мелодій постійно переслідує героя, запавши у його свідомість як втілення тої атмосфери, того випадку, що сколихнув душу. Музика раз по раз вривається в тужливу одноманітність його буднів, у стан його постійного відчуження від навколишніх людей, які не розуміють його та й не хочуть розуміти. А в цей час колона артилеристів, серед яких і капітан Рябович, тягнеться розгрузлою дорогою, навкруги безрадісний краєвид.

Як і в двох попередніх фільмах, режисер відходить від літературної першооснови, цього разу — щоб посилити конфлікт між героєм та його оточенням, тобто колегами-офіцерами. Звичайно, з погляду здорового глузду, серйозного приводу для конфлікту не було. Під час танців, помилившись у темряві, Рябовича поцілувала котрась із дам. Це, по суті, не варте уваги непорозуміння робить справжній переворот у душі Рябовича. Його внутрішнє життя стає ще інтенсивнішим — він постійно думає про незнайомку, марить нею, на щось сподівається. І його стан не залишився непоміченим для колег, адже «дивацтва» Рябовича (наприклад, щоденник, який він веде) були й раніше приводом для прихованих кпинів. Тепер офіцери відверто кепкують — вони написали фіктивного листа від незнайомки. Проте відвертого приниження Рябович не стерпить — він викликає на дуель одного із «жартівників».

Нам знову ненав'язливо говорять, що людина, яка в своїх думках і вчинках не подібна до інших, має право на внутрішнє життя — тим більше якщо життя реальне позбавлене яскравих вражень і подій. Режисер зосередив увагу на нічим не примітній людині, тільки за непримітністю було напружене життя духу, здатність вступити в конфлікт з людьми бездуховними.

«Настрій людини — така складна річ, що будь-яка спроба спростити її стає зброєю руйнування», — так думає Р. Балаян. Який же він, настрій того героя? Людини загалом благополучної, у якої все, як то кажуть, при ній — улюблена робота, кохана жінка, допитливий розум, чутлива, вразлива душа. Бути в товаристві Олексія Дмитрієва, героя «Талісмана», цікаво — він ерудований, вміє спілкуватися. Але та хвилина, «когда подымет океан вокруг меня валы ревучи, когда грозою грянут тучи», настала. Вся ідилія його життя у Болдіні грубо порушена вторгненням пришельця, не знати звідки й ким посланого. Все усталене і звичне руйнується. Цей новітній Дантес посягнув на дороге — внутрішній спокій, рівновагу, на кохану жінку.

У людських стосунках багато непередбаченого. Але в цьому випадку нам показують, як щастя двох людей розбивають зумисне, з холоднокровного розрахунку. Власне, ім'я Дантеса давно стало називним як втілення холодної байдужості до вищих досягнень людського духу. Каталізатором, який виявляє духовність героїв фільму, є Пушкін, ставлення до Пушкіна як особистості. На цій основі починається зіткнення Олексія Дмитрієва із своїм антиподом. Сталося так, що героєві фільму довелося самому опинитися в ситуації Пушкіна — йдеться про честь його сім'ї, а ширше — про боротьбу з безцеремонним вторгненням бездуховності в його життя, з нав'язуванням чужої волі. Дмитрієв не вийшов переможцем з цього поєдинку. Але оте скрупульозно показане нервове приголомшення героя, біль незахищеної душі вводять нас, глядачів, у сферу майже невидиму — сферу людських страждань. Надчутливість до зраненої людини у фільмі просто вражає. Іноді навіть думаєш: чи не заганяє режисер себе у глухий кут, заглиблюючись у такі тонкі матерії, як складність людських стосунків, стан травмованої душі? Все це потрібне (з цього ми й починали), тільки знову ж таки постає питання: що далі?

Фільм непростий, складний такою мірою, що викликає розгубленість навіть у професійних критиків. Герой зазнав душевної катастрофи, у що це виллється, ми не знаємо, бо зло залишилося непокараним, а спроба героя зробити це не увінчалася успіхом. Однак фільм залишає надію хоча б тому, що свої цінності — моральні, духовні — герой відстоює. Чи варто казати, яким важливим є самопочуття героя фільму? Так уже діють закони сприймання, що ми тим самопочуттям переймаємося. А водночас замислюємося: що ж викликало драму людської душі, звідки він узявся, цей новоявлений Дантес?

І наостанок знову питання: яким буде завтра балаянівський герой? Чи знайде себе? Чекатимемо зустрічей з ним на екрані.

... з того боку участку стрункими колонами спускалися вершці...

МИКОЛА САППА

У БЛОКНОТ КНИГОЛЮБА

ШОЛОХОВСЬКЕ СЛОВО — ВПЕРШЕ УКРАЇНСЬКОЮ

Швеція, грудень 1965 року... Тут, на зустрічі М. Шолохова зі студентами факультету славістики Упсальського університету, між іншим зайшла мова про Україну. Відповідаючи на запитання про своє походження, письменник сказав присутнім, що його мати українка. «Ба навіть один український поет,— додав Михайло Олександрович,— на мою адресу написав: «Коли у тебе мати українка — ти України рідний син». Отож я і українець, і росіянин, навіть козак, лише не швед, на жаль».

У нас і в РРФСР на тему «Шолохов і Україна» написано статті й нариси, з цікавістю читаються спогади В. Минка про зустрічі з Михайлом Олександровичем (уперше були надруковані у «Вітчизні» 1965 року за назвою «Брат по крові»); ювілеї письменника — класика світової літератури завжди урочисто відзначаються у нашій республіці.

Творчість М. Шолохова давно знають і люблять українські читачі. Два роки тому, у березні 1985-го, в журналі «Донбас» Є. Волошко опублікував відповіді літераторів, учених, робітників на складену ним «Шолоховську анкету». Відповідаючи авторові анкети, академік Є. П. Кирилюк написав, зокрема, і про переклад творів М. Шолохова українською мовою: «Не забудьте (знайдіть!) матеріали про Сергія Пилипенка — керівника організації українських селянських письменників «Плуг» (це ще до створення СП СРСР і СП УРСР). Пилипенко був чи не найпершим перекладачем творів Шолохова і найвидатнішим його українським соратником у почесній справі художнього втілення теми колективізації». У примітках до анкети Є. Волошко зазначає, що справді Пилипенко в 1934 р. підготував перший переклад шолоховської «Піднятої цілини», та він не був надрукований через гостру критику цієї роботи республіканською «Літературною газетою».

Очевидно, слова «перший переклад» стосувалися лише до «Піднятої цілини», бо вперше українською мовою Шолохов був перекладений за сім років перед тим, у 1927 р. Шістдесят років тому в журналі «Молодий більшовик» з'явилося оповідання «Проти чорного прапора» не відомого тоді на Україні письменника, молодого більшовика М. О. Шолохова. Його оповідання (друга частина повісті «Путь-доріженька») було надруковане на 3—9 сторінках об'єднаного випуску № 15—16, який вийшов тиражем лише 1700 примірників. У т. 7 УРЕ (вид. 1982 р.) говориться, що «Молодий більшовик» в 1926—1933 роках видавався у Києві. Але це неточність: адреса на обкладинці журналу «Молодий більшовик» незаперечно свідчить, що його редакція 1927 року містилася в Харкові, на вул. Пушкінській, 24.

Повість Шолохова «Путь-доріженька» уперше була видрукувана в газеті «Молодой ленинец» (протягом п'ятнадцяти номерів). Цього ж року в «Госиздате» вийшла її друга частина за назвою «Против черного знамени» — мабуть, вона й стала основою першого українського перекладу. Про листування редакції «Молодого більшовика» з автором свідчень немає, цілком можливо, що Шолохов і гадки не мав про публікацію, яка готувалася на Україні. Бо й підпис автора у виданні «Госиздата» «М. Шолохов» у Харкові повністю написали досить довільно: «Марко Шолохов».

Мову оригіналу та ім'я перекладача оповідання М. Шолохова в журналі не зазначено — отож можливо, що оповідання переклав С. В. Пилипенко. В 1933 р. «Молодий більшовик», тоді вже орган ЦК ЛКСМУ та Київського обкому ЛКСМУ, несподівано перестав існувати. Несподівано, бо перші

номери цього року виходили зі спеціальною укладкою для передплати, яка давала право брати участь і в конкурсі поширювачів журналу. Цікаво, що в своєму останньому випуску (№№ 7—8) цей «журнал для колгоспної молоді» надрукував переклад Г. Косинки з «Піднятої цілини» під заголовком «Ударник — найголовніша фігура». Редакція правильно оцінила новий роман М. Шолохова як гостру, дійову зброю у боротьбі за колективізацію, за неухильне проведення лінії партії на селі і намагалася скористатися з нього у своїй роботі серед сільської молоді. «Ми рекомендуємо комсомольським осередкам організувати читання Шолохова серед колгоспників»,— так закінчувалася рецензія, підписана П. Колесником та якимось Т. Р., на російське видання «Піднятої цілини».

Але повернімося до оповідання «Проти чорного прапора», з якого шістдесят років тому почалося знайомство українського читача з творчістю М. Шолохова. Оповідання у «Молодому більшовику» було мистецьки ілюстроване, і коли для з'ясування імені перекладача оповідання потрібен додатковий розшук, то автор перших ілюстрацій до творів Шолохова на Україні відомий: це Михайло Михайлович Щеглов. Його ім'я зазначене у підзаголовку оповідання і під кожним із семи малюнків до тексту. Ця цікава, всебічно обдарована людина прожила захопливе, сповнене поїздок, зустрічей, творчих шукань життя. Ще навчаючись у Строгановському училищі, він знайомиться з художниками В. Суриковим, К. Коровіним, С. Івановим, трохи згодом приятелює з письменником В. Я. Шишковим,— вони разом працювали у газеті «Сибирская жизнь». Мандруючи в 1911 р. за кордоном, Щеглов відвідав на Капрі М. Горького. Після подорожі по Сибіру він надіслав йому власноручно виконані художні листівки. Відповідаючи Михайлу Михайловичу, Горький писав: «Вони мені подобаються: талановито виконані, і забавно, і зворушливо».

Широко знаною є і книжкова графіка Щеглова: він ілюстрував твори Л. Толстого (зокрема й видання вимогливого І. Д. Ситіна), А. Чехова, О. Пушкіна, С. Сергєєва-Ценського, Д. Маміна-Сибіряка та багатьох інших. Плідною була і багаторічна педагогічна діяльність доцента М. М. Щеглова — вдячну пам'ять про нього зберігають численні учні художника. Один з них — академік М. О. Соколов (член творчого колективу Кукринікси) — писав: «Розмаїта обдарованість М. М. Щеглова і його надзвичайне вміння провадити педагогічну роботу допомогли значній кількості молоді стати художниками-професіоналами. Особисто я зобов'язаний йому усім найкращим, що мені було дано в розумінні художньої освіти».

В останні роки життя Щеглов підготував до друку невелику книжку «Начерки по пам'яті» — вийшла друком у «Крымиздате» 1957 року, через два роки по смерті автора. У ній Михайло Михайлович розповів про людей, з якими зустрічався замолоду, про події, сучасником яких він був. На жаль, лише спогади Щеглова про юнацькі роки та кілька статей, написаних на основі цієї книжки, розповідають нам про життя цієї чудової людини, а про його роботу в нашій республіці — ще менше. Та й УРЕ лише стисло повідомляє про участь Михайла Михайловича в оформленні піонертабору «Артек» (1945 р.) та про викладання ним у середніх художніх закладах і в інститутах Харкова, Сімферополя, Томська, Рибінська... Тим часом у Криму і на Україні Щеглов жив і працював з 1923 р. (за винятком трьох воєнних років) до 1955 р.— майже половину свого життя.

Сподіваємося, що художники, літератори старшого покоління, учні Щеглова ще повідають про корисну і багатогранну діяльність цієї людини, яка інколи вражала сучасників своїми різнобічними здібностями.

Ясна річ, до певної міри була випадковість у тому, що тоді, 60 років тому, художник М. Щеглов взявся до ілюстрування вперше друкованого на Україні оповідання М. Шолохова. Однак, озираючись тепер на минулі звідтоді роки, не можна не помітити, що випадок слушно поєднав на одній сторінці імена двох майстрів, художників високої моральної напруги.

РОКСАНА ХАРЧУК

БОРОТЬБОЮ ГАРТОВАНЕ

Рік за роком події Великої Вітчизняної — Освенцім і Майданек, голод і розруха — даленіють у минулому, для молодих поколінь це вже історія. Здається, від тих грізних днів залишилися самі солдатські могили і нетлінна людська пам'ять. А ще нев'януча література воєнного часу. Вона допомагає усвідомити, що означала перемога над фашизмом в історії людства і що та перемога важить для нас сьогодні.

Врешті, антифашистська поезія та проза у світовій літературі не просто живе, а й розвивається. Щораз нові покоління письменників, а не тільки ті, що були безпосередніми учасниками тих буремних подій, звертаються у своїй творчості до воєнної теми. Пояснюється це тим, що жоден режим не нехтує ідеалами свободи, правди і незалежності так відверто і грубо, як фашизм. Радянський історик Д. М. Проектор у книжці «Фашизм — шлях агресії і загибелі» (М., 1985) стверджує, що фашизм є породженням контрреволюції XX століття, явищем не виняткове німецьким або італійським. У різних країнах він існує в різних формах, але саме гітлерівський ілюструє типові риси

фашизму як системи: антисоціалізм і антикомунізм, підміна соціальних і класових понять расовою доктриною, абсолютна диктатура на чолі з «вождем», наділеним якостями «надлюдини», воєнна агресія задля «життєвого простору» і гегемонія «богом обраної» нації.

Антифашистська література не тільки показує витоки і сутність фашизму як тотального зла, а й мобілізує внутрішні сили кожної окремої людини, всіх читачів на боротьбу і протидію, вона утверджує одвічну й довічну цінність людини та її життя. Тож зрозуміло, чому дедалі нові покоління в різних країнах світу з такою жадібністю читають літературу воєнного часу, зокрема й тогочасну поезію таких видатних майстрів, як П. Тичина, М. Рильський, В. Броневський, Ю. Тувім, а також менш відомих поетів — Л. Левицького і Т. Гайци, Ф. Швіндіна й Т. Боровського, М. Шпака й К. Бачинського...

Можливо, їхні твори не відзначаються мистецькою зрілістю й довершеністю, але й вони є поезією справжнього подвигу та боротьби — досить зіставити творчість двох останніх, аби допевнитися цього.

Порівняння творчих особистостей українського радянського та польського митців здається тим доречнішим, що, як писала Ванда Василевська, «поєднала українців і поляків одна доля — криваві зазіхання ворога; знову сплелися долі двох народів так, як сплітались вони багато разів в історії; один у нас ворог, одна наша справа, одне у нас прагнення — знищити ворога, повернути волю». Багато спільного і в творчості М. Шпака та К. Бачинського.

Ці молоді автори доводили не лише своїм словом, а й власним життям вищість свободи над рабством, людяності над жорстокістю, правди над кривдою. Вони стали героїчною легендою, вони тільки почали жити і відразу ввійшли у безсмертя. Перед ними схиляють голови нащадки, бо ці поети зробили чесний вибір і віддали свою молодість, мрії, сподівання священній боротьбі. Вони добре знали, що свобода ніде й ніколи не здобувалася без жертв:

Мужніше, мужніше
Ідіте на жертви,
Тоді нам, кохані,
Ніколи не вмерти!

Так писав М. Шпак у вірші «Липецьким дівчатам», присвяченому дівчатам з його рідного села Липки, яких забрали до німецької неволі. Епіграфом до цього твору поет поставив слова Сааді: «Хто не ризикне життям, той не переможе ворога». К. Бачинський також знав, що тільки ціною життя кращих своїх синів народ вистоїть і не щезне безслідно. Таким сином свого народу був і сам поет...

Микола Шпак і Кшиштоф Каміль Бачинський належать до того поетичного покоління, для якого поезія і боротьба були поняттями тотожними. Їх не назвеш ровесниками: М. Шпак народився 1909 року, а К. Бачинський був молодшим від українського лірика на 12 років, проте війна стала для обох визначальною у формуванні їхніх поетичних особистостей. М. Шпак розпочав свою літературну діяльність ще перед Великою Вітчизняною. У 30-і роки він видав перші поетичні збірки: «Наркому рапорт», «В дорозі», «Моя любов», «Багатство», «Сила земна». Український поет так і не встиг сказати свого останнього слова в літературі. Посмертно були видані такі його книжки: «Поезії» (1946), «Жита красуються» (1947), «Вибрані поезії» (1950, 51, 56) та «Казки» (1960).

К. Бачинський почав писати вірші в п'ятнадцятилітньому віці, але до 1939 року жоден твір його не був опублікований. Справді, це був поет, народжений війною. За сім місяців (з вересня 1941 до квітня 1942 р.) Бачинський написав 70 віршів. У 1940 році вийшла перша збірочка — «Завершене відлунням», а також «Два кохання» (ці два поетичні томики так і не знайшлися до наших днів), у 1942 році побачили світ «Вибрані поезії» К. Бачинського під псевдонімом Ян Бугай, у 1947 р. — збірка «Спів з пожежі», у 1961-му — «Вибрані поезії». Польська критика назвала Бачинського другим Словацьким, недарма ж у 1947 р. критик Єжи Загурський надрукував статтю, присвячену творчості К. Бачинського, під заголовком «Смерть Словацького». Інший відомий польський літературознавець Казімеж Вика вважає, що поезія Бачинського є повною і завершеною.

І для М. Шпака, і для К. Бачинського поняття батьківщина, свобода, честь, правда стають гостро конкретними. Так розпорядилося життя. Неймовірно важким тягарем лягла на їхні плечі відповідальність за свою землю, свій народ, за близьких та рідних. М. Шпак хоче, «щоб завше веселилось серце, дім, щоб вкраїнські села наші веселились вріднім полі!» Український поет не просто прагне цього всією своєю істотою, він готовий віддати своє життя за це — мужньо вмерти.

Коли вже вмирати,
Так мужньо вмирати.
(«Липецьким дівчатам»)

Одначе не вельми просто зробити чесний вибір, і він приходить до поета через болі й муки серця.

А луг цвіте красиво як,
Цвіте, переливається...
Тут доля кріпнула моя,
Отут вона й кінчається.
О ні! Не скоро бути так,
Іще мені підводиться.
Як луг, шумлять мої літа,—
Життя не переводиться.
(«На Ірпені»)

Усвідомлення необхідності боротьби, здобуття волі і незалежності ціною власного життя в М. Шпака не означає примирення з думкою про смерть, не означає самомилування і оспівування жертовності. Просто «так треба», бо інакше не можна жити, бо інакше існування втрачає свій сенс.

Мене нема,
Нема? Казати годі!
Я буревій у дні свободи.
Мене нема?
Цілунками, що будять,

Я кріпну, я росту,
підводжусь всюди.
(«Мене нема»)

У польській літературі К. Бачинський є символом героїзму покоління польських «колумбів», бо його поезія у найдосконалішій формі показала трагічну долю цілого покоління поляків, яких на порозі змужніння зустріла війна й окупація. Він був нижчий середнього зросту, мовби хлопчак, обличчя худе, очі сірі, трошки втомлені, тяжко хворів на астму. Не справляючи враження фізично сильної людини, Бачинський тим більше дивував сучасників, а сьогодні дивує і нас своєю духовною міццю, а також внутрішньою моральною чистотою, силою свого переконання і глибиною мислі. Його поезія — це не щоденник боротьби, не сухий реєстр фактів, подій, баталій чи каральних експедицій і знущань, що їх чинили фашисти. Це справжня поезія — пристрасна, емоційно наснажена. Вона дає відповідь на запитання: хто ти? Солдат, поет чи часу прах... У творах польського лірика утверджується ціла система позитивних вартостей, в основі його морального імперативу — незнищенна віра в людину. Сам він доходить висновку: якщо ціною вибору є смерть, то таку ціну треба й платити — загинути в ім'я справи честі і справедливості означає залишитися вірним собі. І безсмертним. Бачинський був поетом трагічного часу в історії свого народу. Серед мороку й ночі йому вдалося повно висловити в поезії себе і свій час. У вірші «Покоління» стверджується, що людина повинна дорости до свого часу, тобто зрозуміти, чого вимагає час, щоб залишитися людиною. Воєнний час вимагав самопожертви,— людина повинна була дорости до жертовної смерті так само, як до любові, ненависті і боротьби. Молоде покоління тільки починало жити, проте війна зробила юних передчасно дорослими. За кілька місяців грізного часу окупації людина проживала ціле життя, в її очах була смерть, а в грудях — незламність і нескореність. Кшиштоф Бачинський, як і Микола Шпак, у своїй творчості показав трагедію покоління, яке було народжене для життя і щастя, але свідомо йшло на загибель, бо «Так доростають до гробу, як ми випередили час».

Спочатку поезія К. Бачинського мала катастрофічний характер. Одначе його катастрофізм відрізнявся від катастрофізму модерністів. У віршах поета нема скарг та нарікань на трагічну долю, нема розпачу і крику. Критерієм в оцінці кожного явища чи події для Бачинського є досвід окупації, тобто смерть і життя. Саме тому так часто зустрічається у творах польського лірика образ «кола». Цей образ має символічне значення. Коло відділяє окрему особистість і її внутрішній світ від реальної дійсності, тобто протиставляє те, на що сподівається ліричний герой від життя, тому, що воно дає йому насправді. Життя звужується до малого часового проміжку — хвилини, в якій ліричний герой опиняється в критичній, екстремальній ситуації вибору. Бачинський, як і його ровесники, вибирає шлях боротьби з фашизмом, а його поезія з «катастрофічної» перетворюється на поезію патріотичну, на солдатську і повстанську: «Народе мій! До зброї! Схопися за меч історії! І вдар, і вдар! Треба нам зараз вмирати, щоб Польща могла знову жить». У творчій палітрі Бачинського з'являються і нові символи: молот і ковадло, що уособлюють перетворення людини і світу.

Перечитуючи поезію М. Шпака та К. Бачинського, бачиш, що творча манера цих авторів різна: відрізняється їхній стиль і поетика. Напевно, український лірик порівняно з польським трохи прямолінійніший, його творам бракує тієї філософської глибини, яка властива польському. Він відвертіший, простіший. Це може пояснюватися багатьма причинами. Походив М. Шпак із бідняцької родини, а Бачинський народився в сім'ї інтелігентів: його батько був відомим критиком, мати — дитячою письменницею. Крім цього, у роки війни К. Бачинський закінчував філологічний факультет підпільного Варшавського університету, та й умови підпілля — це таки не умови передової або партизанського загону, в якому перебував М. Шпак. Коріння поезії Бачинського слід шукати в творчості К. Норвіда (до речі, друге своє ім'я Бачинський дістав на честь цього відомого польського поета). М. Шпак продовжує в українській поезії традиції П. Тичини, В. Маяковського, В. Сосюри. Духовно найближчим йому є саме В. Сосюра з його винятковою людяністю, правдивістю і ясністю. Недаремно ж В. Сосюрі Шпак присвятив одну із своїх поезій воєнного циклу — «Сині очі».

Справді, поезія М. Шпака зрозуміла широкому колу читачів. У цьому важливу роль відіграє й те, що український поет часто використовує образну систему, ритміку та інтонації української народної пісні:

Прилетіла чаєчка —
Значить, вже весна.
Повна води ямочка,
Синь в воді ясна.
А як так, то маємо
Волю повернуть,
Коні осідлаємо —
І за нею в путь.
(«Чайка»)

У поезії К. Бачинського образна система вишуканіша: воєнна агресія асоціюється з потоком, визволення — з вогнем, полум'ям пожежі. Можна сказати, що творчість польського поета інтелектуальна, тоді як М. Шпак здебільшого керується порухами своєї душі і почуттями. Проте незмінним для обох поетів залишається найсуттєвіше: ненависть до фашизму, що ніс рабство їхній землі, їхнім народам, ненависть до будь-якої форми поневолення: соціальної, національної, фізичної чи моральної. Спільним було й поривання до свободи. М. Шпак писав:

Хто не любить з нас свободи!
Чи де є такі народи
На великій всій землі,
Щоб не йшли до неї в млі?
До свободи! До свободи!
Уставайте, смілі, горді,
Із мечами у руках
Ворогам усім на страх!
(«До зброї»)

У К. Бачинського ця ж думка трансформується в алегоричних образах поезії із символічною назвою «Казка»:

Люди в хлань небес жбурляли камінь,
Щоб збагнути під ногами глиб небес —
. . . .
Ну а тесля по добрім слові
поробив, нагостривши струги,
Людям — труни пахкі дубові,
Їхнім дітям — дубові палюги.

(«Казка»)

І український, і польський поет жили і творили в час, коли кожне слово могло виявитися останнім у їхньому житті, а перед лицем смерті говорять правду. Вони писали не для слави, не для заробку, а тому що не могли не писати. Твори Шпака та Бачинського переписувалися від руки, і люди жадібно читали їх, передаючи один одному сірі аркушики.

Для М. Шпака, як і для К. Бачинського, духовність не була категорією абстрактною, обидва поети бачили її витоки в національній історії свого народу. Їхня поезія має своє обличчя, її не сплутаєш з жодною іншою тому, що написана вона від імені конкретного народу і конкретного часу. Центральним образом воєнної лірики М. Шпака і К. Бачинського є образ вітчизни. Він присутній, іноді навіть незримо, у кожному їхньому творі. Цей образ багатоплановий. По-перше, це куточок землі, де народилися поети. М. Шпак малює відомі йому з дитинства краєвиди рідної Житомирщини, К. Бачинський славить свою, не раз потоплену в крові, але вічно незламну Варшаву. По-друге, в їхній поезії вітчизна мислиться як держава народу, від імені якого виступають поети. У ліричних творах М. Шпака образ матері символізує Радянську Україну.

Ой шумує тополя
Серед рідного поля.
. . . .
То шумить не тополя —
Материнськая доля!

(«Ой шумує тополя»)

К. Бачинський прагне дочекатися часу, коли його співвітчизники вибудують великі, ясні будинки, Польщу назвуть Польщею, а любов — любов'ю. Нарешті, вітчизна в поезії обох авторів — це земля чесних і мужніх людей, образ, витесаний з кривавих скель, могила і колиска духу.

О народе мій! Як помирає воїн в полі,
. . . .
В осінньому злотавім виднокolі
Собі бажає смерті, друзям тільки волі,

— писав М. Шпак у поезії «Народе мій! Як помирає воїн в полі», а К. Бачинський вигукнув: «Помсто! Вітчизно наша!». Так з грунту глибоко національного український радянський та польський поети досягають вершин людського духу.

Право жити і залишитися на землі людиною М. Шпак і К. Бачинський виборювали словом і багнетом. Український радянський лірик добровольцем пішов на фронт, був кореспондентом газети 37-ї армії Південно-Західного фронту. Він брав участь в обороні Києва, під час якої попав у полон, а згодом у концтабір. Мати вирвала сина з табору смертників, і він спершу очолив підпільну групу, далі — партизанський загін. Справжнє прізвище поета — Шпаківський. Шпак — це перший його псевдонім, а в період війни з'являється і другий — Пилип Комашка. Недаремно український лірик прибирає саме таке ім'я. Кожна окрема людина — комашка, наслідки її щоденної праці непомітні, проте від ретельності і чесності кожного залежить успіх спільної великої справи. У дні війни такою справою була боротьба з фашистською нечистю, і М. Шпак загинув як солдат, виконуючи свій обов'язок до кінця. Влітку 1942 року під час встановлення зв'язку з київським підпіллям поет потрапив до рук гестапо, 19 липня був замучений у страшній катівні. Він залишив по собі збірку воєнних віршів, пам'ять нащадків та бажання, яке так ніколи й не здійснилося:

Ти так хотіла сина,
Похожого на мене,
Щоб він, кохана Зіна,
Тобі казав би: нене...
. . . .
Ходив би він до школи,
Співав би пісню волі,
Що воїн, я, Микола,
Складав у лісі, в полі.

(«Бажання»)

Не менш трагічною була й доля К. Бачинського, який закінчив у Варшаві підпільну школу підхорунжих, був членом батальйонів «Зоська» і «Парасоля». Під час Варшавського повстання поет боровся в районі Театральної площі, де його й спостигла смерть. Дружина Бачинського, Барбара Драпчинська, померла від ран через кілька днів, так і не дізнавшись про смерть свого чоловіка. Їй К. Бачинський присвятив свої чудові любовні вірші:

...і дівчина — стала сльозою і падає
в круговерть.
Болісно падає, тихо — єдине,
що вдіяти в силі,—
І, ніби надгробним квіттям,
все тишею повне
вщерть.

(«Повітря підносить крила»)

Чи можна кількома реченнями сказати про долю цілого покоління? Гарсіа Лорка, Васил Коларов, Муса Джаліль... Як багато імен поетів різних народів, які засвідчили своїм полум'яним словом, що все людство стало на боротьбу з фашизмом і тому перемогло. Їхні слова сьогодні живі й потрібніші за сотні інших, бо людство стоїть перед вибором: бути чи не бути.

Поети, що полягли в боротьбі з фашизмом, вірили в перемогу людської совісті. Їхня поезія стала для нас тривожними дзвонами, що будять сумління. А це, либонь, найсвятіше завдання мистецтва.

ГРИГОРІЙ ЄЛИШЕВИЧ

БУВАЛЬЩИНИ

КУЛЬТПОХІД

**— Сьогодні йду з колегами в кіно,—
іван з порога повідомив жінці. —
Вже скоро починається воно,
Тому хутчій-но діставай червінця.
— Чекай, чекай, мені щось невтямки,—
Розгублено запитує дружина,—
Чи так в ціні підскочили квитки,
Чи двадцятисерійна та картина!
— Тобі ще і пояснювати слід!! —
Скипів іван. — Могла б і зрозуміти:
Коли вже ми зібрались в культпохід,
То треба десь кіно й обговорити...**

СУДИЛИ ХАТУ

*«І Гнат не винуват, і Килина не винна,
тільки хата винувата,
що впустила на ніч Гната».*
(Прислів'я)

**Поблимуючи в зал підсліпувато,
На лаві, що рипіла раз у раз,
Вмостилася сільська звичайна хата
і слухала, як прокурорський бас
Відстоював підвалини моралі,
Гріхом незаплямований поріг...
— Ну, й штучка! —
перешіптувались в залі. —
Ще під залізом... Хто б подумать міг!!
Не вміла двері на гачку тримати...
Під тягарем зневаги і хули
Хилилась хата. А Килина з Гнатом
На тім процесі свідками були.**

ЯКБИ ЩЕ ЗЕРНА...

**Зайшов до видавництва дядько
Із величезним клумаком.
І за встановленим порядком
Зустрівся з літпрацівником.
Подав йому зім'ятий зошит:
— Тут ось байки... десятків п'ять.
Той почитав.
— Даруйте, прошу,
Але — не зможем друкувать.
Хоча в байках — Вовки, Лисиці,
Ведмеді й інша звірина,
Усе це, знаєте, дрібниці,
Бо я не бачу тут зерна.
Потилицю приїжджий чуха.
— Зерна вам треба! От і на...
А я ж бо — телепень, макуха! —
Припер сюди півкабана...**

Суми

БОРИС СТАРЧЕВСЬКИЙ

ЯК Я МУДРУЮ

Не вмію грати. Вмію мудрувати.
Наталя Віргуш,
зі збірки «Промінь поля».

Кажу вам чесно — те, що є, кажу:
не вмію грати, вмію мудрувати.
Як це роблю я? Зараз покажу
(лиш мудрість дайте змобілізувати).
Так от: сиджу. Пишу. Дивлюсь в вікно.
Надворі дощ. Чи, може, злива, краще,
То ви хоч як мудруйте — все одно
дві зливи не побачите нізащо!
А я — будь ласка: ось вони! Ідуть
одна назустріч одній, зупинились.
Сказали щось — вітаються, мабуть,
похитуючись злегка, наче впились.
Сором'язливо айстри мнуть в руках,
а їх дощі періщать та й періщать...
Ну й хай. Мене ж бо вже уяви птах
поніс-помчав крізь зливи далі й вище.
Ось бачу: за селом тече ріка —
несе й несе прекаламутну воду...
Аж гульк: її неквапом, голяка
два промені убрід форсують з ходу.
Перебрели. Підсохли. Обнялись
(не бачать же, що я усе те бачу!) —
і ну гасать селом: лиш блись та блись!
Ще зливи ллють, а я від блискань плачу.
Зніяковіло очі відвела
і прямо в небо поглядом попала.
А там... О нене рідна, ну й дива!
Таких на небі зроду не бувало!
Між сірих хмар, чи, пак, між сірих крил
поет летить в своїй однокімнатній.
Навстріч — аж весь трясеться небосхил —
у двокімнатній — поетеса знатна.
Не встигла ще й збагнути, що та як —
стиковка! — в трикімнатній вже обоє!
І враз — столи, на них — вино, коньяк,
всілякі інші неземні напої.
Й закуска теж — як в давнії часи.
І все те п'ється, їсться без упину...
Аж ось веселі п'яні голоси
заводять хором пісню про калину.
Ану ж бо на землі знайдіть таке!
Нема? Отож.
П'ють поодинці.
Й — тихо.
А свято колективно-гомінке,
з хмельком, з піснями чи, крий боже,
з сміхом... —
то лихо!
Та ось... Даруйте... Щезло геть усе,
й на ледь помітній сизій хмарці часу
іронію на мене чорт несе —
та так, що, бачу, вже немає спасу.
Вона ехидно:
— Нумо постривай,
ти що ж таке ото намудрувала?
Поет? Ну добре. Поетеса? Хай.
А пародиста чом не показала?
Це щоб гостей півнеба назбирать
і — жодного між ними пародиста?![1]
За це, Наталю, слід як слід карать...
Й перо упало.
В мізках стало
чисто.

АВТОРИМОРЕФЕРАТ

Георгія Петрука-Попика
на збірку «Пригорща літа»

Побачив жінку я в глибокім сні...
Крізь діри дрантя блимали синці
На персах повних, стегнах і колінах...
...раптом бачу...
У граціях бринить, мов камертон,
Переді мною — первородно гола.
Я засоромивсь...
Ступив я крок до жінки...
Та дарма.
Мов зірка, зникла...
Зайшла до мене жінка до кімнати
І наді мною стала уві сні.
Світилися смарагди й діаманти...
Нагою стала жінка, мов горня...
Із голови звалилася перука...
І гумові повідпадали перса
Та й лопнули, мов мильні пузирі...
Гидка, худа, страшна — не доведи!
Прогнав я геть потвору...

Беру я свій початок від любові,
Мій шлях — за висотою висота.
Я стільки взяв їх, з боєм і без бою!
Тож за перо вхопився неспроста.
Доробок мій — щоденник поетичний,
В якому все фіксую, де б не був.
Отож (а я завжди самокритичний)
Сказати в нім нічого не забув.
«Над Іквою», «Над Ірвою», «Над Тисою»,
«На Замковій горі у Кременці»,
«В порту», «Над Бугом»,
«Під грабовим лісом»,
«В печері», «В катакомбах»[2] ***— назви ці,***
Що так звучать промовисто і гарно,—
Мізерна частка моїх перлів-назв.
Бо ж був я й над струмком,
й перед органом,
На площі, в парку, в лісі був не раз,
Стояв я біля ясеня ясного,

---

[1] До уваги поетів та читачів: пародисти — народ непитущий, тож у даному разі їх там і не могло бути. — Б. С.

[2] 28 з 67 вміщених у збірці віршів, а також дві з трьох добірок мають назви типу «На...», «У...», «Під...», «Над...», «Перед...»

Під дубом думу думав про дубів,
А якось перед кримською сосною
Від подиву закляк, аж остовпів.
Траплялося, спинявся й зупинявся
В музеях, перед тим, що бачив там,
Над книгою, бувало, опинявся,
Розмови мав із долею, з життям,
Із Всесвітом, з Евтерпою... Нарешті,
Щоденник мій до того розтовстів,
Що взявся за щонічник я — й, до речі,
Зробив немало цінних відкриттів.
Судіть самі: оце якоїсь ночі,
Якраз тоді, коли я смачно спав,
Створіння в подобизні у жіночій
Мені нечистий в чистий сон послав.
Таке страшне, що й описати годі:
У дранті, у багнюці — гидь і все!
Та по деталях деяких я з ходу
Вгадав, що достеменно жінка це:
З дірок місцями визирали перса,
Причім доволі повні... Ну а там,
Куди я саме поглядом уперся,
Коліна й стегна — точно як у дам!
Та й інші всякі форми проглядали,
Яких у брата нашого нема.
А крім того, аж до колін спадало
Волосся розкуйовдженого — тьма!
Не знаю навіть, як те вийшло потім,
Видать, інстинкт природний спрацював,—
Відчув до неї непоборний потяг:
Обняв, зігрів, обмив, ще й причесав... —
І сталось дивовижно дивне диво:
Немов гітара, в граціях бринить
Переді мною зовсім гола діва!
А я... не знаю, що ж його робить...
Це ж крок один — і...
персональна справа...
Але красуня тихо прорекла:
— Перед тобою, хлопче, гола Правда.
Ти що, боїшся Правди?.. —
І — втекла.
Мені аж відлягло.
Ну, сплю я далі,
А десь під серцем все-таки щемить,
Що гидко так повівсь при голій дамі,
Що упустив таку прекрасну мить.
І ось — не встиг ще навіть
і схропнути —
Переді мною, господи прости,
Стоїть в брильянти й золото запнута
Дівиця неземної красоти.
Ну, думаю, це Правда знов явилась,
Зодягшись, бач, щоб я так не тремтів.
Але ж... щоби отак розчепурилась,
Розмалювалась, наче сто чортів...
Тут щось не те...
І в мізках просвітліло.
— Брехня ти! — диким криком заволав.
І враз щось заревло, загуркотіло
І — роздягло ту кралю догола...
А потім вже із голої взялося
Поштучно все, що штучне, геть зривать,
Від самих п'яток і аж до волосся
Парфуми, фарби, пахощі змивать.
Мов вітром, з голови перуку знесло,
Протези з рота — тільки загули
Й, хай бог простить,
зірвало к бісу... перса:
Вони — це ж треба! — гумові були!..
А далі — тьху! Щоб тебе громом вбило! —
Сідниці з неї об підлогу — хлясь!
Всього чекав, але такого дива...
Щоб і сідниці причепить з пластмас...
А щоб тобі... І загорлав щосили:
— Ану ж бо згинь, паскудо! Ізійди!
Тебе сюди, брехнюго, не просили! —
Й потвора розповзлася, наче дим...
Прокинувсь я. В душі — порожня пустка:
Брехню прогнав... І Правда утекла...
А в горлі тромб застряв,
як крові згусток.
І дихання таке, мов із сопла...
З тих пір, скажу вам, не живу, а скнію
Між Правдою й Брехнею. Сплю та їм.
І — з ночі в ніч нових чекаю снів я:
Як тільки щось присниться — розповім.

ТУР КАРИКАТУР

Мал. Б. Тарана

АНАТОЛІЙ БОРТНЯК

ЕПІГРАМИ

ВІКТОРОВІ КОРЖУ —

на *«Жартівливу баладу вказівного пальця»* (книжка «Світ звичайних фантазій»)

В зуби тобі пальця не клади!
З гідністю і вправністю
бувальця
не ламаєш пальці від біди.
Обведеш її навколо пальця.

Зникла тема
в творній крутії?
Хтось би в розпач,
а тобі — нічого...
Ти, я певен, висмокчеш її,
ну хоча б із пальця вказівного.

НЕОНІЛІ СТЕФУРАК —

зауваження до збірки *«Голуби і леви»*

Звісно, це не гріх, що летите ви
(вгору завжди ліриків несло),
але в збірці «Голуби і леви»
що не вірш — то «крила»
чи «крило».

Нанести не хочу вам образи.
Та яку сторінку не візьми,
ледве чи не всі слова і фрази
лопотять, вимахують крильми.
Ними й ми окрилитися б раді.
А не схопиш, як їх не лови.
Бо вони такі у вас крилаті,—
вилітають навіть з голови!

БОРИСУ ДЕМКОВУ —

коментуючи його вірш *«Поети вмирають молодими»* (з книжки «Поезії»)

Я не перечу, друже, навіть,
Бо не спростую гіркоти:
Поети
в юності
вмирають,
Як справедливо
пишеш ти.
Згоряють юними поети,
Щоб жити
з вічністю улад.

Та от вичитую з газети:
Тобі минуло —
п'ятдесят!
Хоч тім'я ще твоє не лисе,
Хоч сам ти
в розквіті якраз...
Але в поезії, Борисе,
Чи не прострочив
часом
час?

КУРС МОЛОДОГО ЗЕНІТНИКА «ПОСТРІЛ»

СЕРГІЙ ЛЕБІДЬ

ЗАРУБІЖНА КЛАСИКА

(обов'язковий факультатив)

Завдання факультативу цілком практичне. Посібник гарантує пристойну середньоінтелігентну обізнаність з відомими класичними зразками, відповідний рівень ерудиції — необхідний для підтримання культурної розмови й участі в літературних дискусіях, вікторинах, для розгадування кросвордів тощо. Крім того, він допоможе кожному скласти достатнє уявлення про книжки, зібрані в його особистій бібліотеці, звільнить від потреби читати їх чи щось теоретичне про них, заощадить час для справ практичних. Сподіваємося, наш посібник прихильно зустрінуть насамперед молоді літератори, а також деякі інші представники широкої, цікавої до всього громадськості — і не лише літературної.

Гомер. «Іліада». У двадцяти чотирьох піснях епічної поеми автор послідовно, об'єктивно відтворює атмосферу останніх місяців облоги Трої (античний населений пункт).

...У таборі стародавніх греків (Грецію і зараз населяють переважно греки.. Вони носять екзотичні прізвища, люблять танцювати сиртаки. Однак якщо придивишся до них уважніше, то неодмінно помітиш, що ці греки вже не давні, а теперішні), отож у тому таборі тих греків, які обсіли вищезгадану Трою, об'являється якийсь дідуньо, за професією жрець. Він вимагає від головнокомандуючого повернути йому доньку-полонянку, яка мужньому воїнові, зрозуміло, й самому потрібна. Проте, трохи знаючи старенького, а також скандальну вдачу його високих заступників, ватаг греків вирішує з ними не зв'язуватись.

У свою чергу він відбирає іншу дівицю — в свого найближчого помічника та героя. Герой і помічник, ображений у найкращих почуттях до відібраної дівиці, заявляє: хай, мовляв, хтось інший тут подвиги вершить, а йому — якщо так — глибоко начхати на успіх усієї компанії...

Він довго гнівається.

Авторові тим часом вдається змалювати чимало вражаючих сцен античної дійсності: військові наради, бенкети безсмертних олімпійців, воєнні дії, які за традицією тих часів неодмінно переривались на чвари та всілякі непорозуміння (греки вміли довго й красиво сваритися), проводи й заклики до подвигу звитяжних воїнів, а потім — на урочисте поховання їх.

Епічне полотно завершується щасливою розв'язкою в античному дусі — герой пересердився і знову береться за здійснення небачених подвигів. Поема має велике літературне й історико-пізнавальне значення. Як певний зразок згадується сучасною критикою в оглядах творчості молодих.

Сапфо. Класична лірика (еолійський мелос). Сапфо — поет-жінка. Та вона й не намагається приховати цього. (Простіше сказати — поетеса. Але і так добре). Майстерно оволодівши сапфічною строфою, авторка пише саме про те, що найбільше хвилює в цей історичний період жінок Стародавньої Греції: про любов. Лірична героїня поезій або безпосередньо кохає, або безперервно думає про це.

Тіртей. Класична лірика (елегії). Поєднуючи гекзаметр із пентаметром, автор войовничих елегій дає кваліфіковані поради: в якому віці й у який спосіб найліпше бути забитим на полі бою, аби не осоромитись.

Піндар (епінікії), теж класична лірика. (Задля підвищення загального художнього рівня й усунення дрібних навкололітературних інтриг письменники класичної доби, очевидно, домовились вважати всі свої твори класичними). Піндар — майстер складного, але вдячного жанру похвальної лірики. (У зв'язку з майже безперервними воєнними діями цей жанр поезії в Елладі користувався не меншим попитом, аніж поховальні пісні. Грекам, як свідчить історія, час від часу обридало ходити фалангами й жбурляти одне в одного списи. Вони оголошували перекур. Саме такої хвилини й з'являвся межи воїнів полковий лірик із добіркою віршів. Він називав присутніх «нащадками Геракла» й підносив бойовий дух доти, доки вони знову не заходились битися).

Автор добре знає, за що й як похвалити співвітчизників — з їхньою загальновідомою любов'ю до фізкультури та спорту, захопленням красою свого та чужого гармонійно розвинутого тіла. За це греки також хвалили Піндара, називаючи його кращим класичним ліриком класичної доби.

Есхіл. «Орестейя». У драматичній трилогії використано мотиви вже тоді популярних бувальщин про повернення чоловіка з відрядження.

Головнокомандуючий ахеїв Агамемнон, сумлінно упоравшись у Трої зі службовим дорученням (місто було пограбовано й спалено), поспішає, нічого не підозрюючи, до свого родинного гнізда, до своєї жінки Клітемнестри. Полководець не здогадується, що його законна половина тим часом спізналась із родичем Егісфом. Втім, Агамемнон так і не довідується про це, оскільки його відразу ж вколошкують у ванні, не давши воєначальникові навіть помитися з дороги.

У цьому ж монументально-патетичному дусі розгортаються і дальші події трагічної трилогії.

Софокл. «Антігона». Герої цієї трагедії з античного життя ніяк не можуть дійти згоди: ховати чи не ховати такого собі Полініка. Конфлікт, що виникає начебто з дрібниці (у списку дійових осіб п'єси цей Полінік навіть не значиться), призводить до тяжких наслідків.

Трагедія, як не дивно, завершується трагічно.

Арістотель. «Поетика». Що краще — та-

лановита епічна поема, високохудожня лірика чи хороша трагедія?

На це питання, яке глибоко хвилювало тогочасну літературну громадськість, автор трактату дає чітку й неоднозначну відповідь.

Такі самі чіткі відповіді дає він і на інші питання літератури та мистецтва. (Тим, хто вирішив присвятити себе літературознавчій діяльності, все ж радимо по діагоналі переглянути текст трактату. Тут ви знайдете чимало потрібних цитат і оригінальних думок для своїх майбутніх досліджень).

Лонг. «Дафніс і Хлоя». Головні герої роману — молоді тваринники: пастух і пастушка. Вони кохають одне одного на тлі чудових буколічних пейзажів, ідеально змальованих автором, долають усі створювані ним перешкоди й труднощі на шляху до свого буколічного щастя.

Античний прозаїк сумлінно переповідає всі подробиці цього кохання, забувши, очевидно, про дітей до шістнадцяти.

Данте Аліг'єрі. «Божественна комедія». Ліричний герой (він же автор) безсмертної поеми опиняється в неприємній ситуації. Заблукавши в якійсь дрімучій місцевості, поет у розквіті творчої зрілості ледь не потрапив у пазурі диких звірів. І хоча ми й здогадуємось, що образи хижаків подано тут в чисто алегоричному розумінні, настроєна ця зграя досить агресивно й, очевидно, запросто може зжерти його. Цікавий вихід зі становища пропонує йому інший класик світової літератури — Вергілій, що нагодився якраз учасно. Він запрошує колегу по перу здійснити захоплюючу мандрівку в потойбічний світ — з відвіданням пекла, ріки Ахерон, гори чистилища, десяти сфер небесного раю та інших визначних місць.

Подорож ця була не лише цікава, а й корисна.

Мандруючи загробним світом, Данте зустрічає багато знайомих і не знайомих йому людей, що мучаться, очищаються чи раюють, має змогу погомоніти із ними.

Усе це допомагає авторові, як він вважає, і самому позбутися деяких поганих звичок. Те ж саме, прочитавши цю книгу, може думати про себе й читач.

Йоган-Вольфган Гете. «Фауст». Цю тему ми пропонуємо для самоопрацювання. Спробуйте відповісти на наші контрольні запитання.

1) Назва трагедії видатного німецького письменника вісімнадцятого сторіччя Й.-В. Гете (з п'яти літер. Перша буква — «ф»).

2) Видатний німецький письменник вісімнадцятого сторіччя, автор трагедії «Фауст» (чотири літери. Перша — «г»).

3) Герой трагедії «Фауст» видатного німецького письменника вісімнадцятого сторіччя Й.-В. Гете (з п'яти літер. Остання — «т»).

Укладачам посібника й самим зараз важко сказати, яким науковим методом керувались вони в доборі тих чи інших класиків та їхніх творів для свого факультативу. Втім, сподіваємось, що кожний, хто здолав вивчення нашого посібника, в майбутньому належно поцінує переваги саме нашого методу. А решту покійних класиків у разі гострої необхідності можна опрацювати й самостійно: читайте по діагоналі потрібний класичний текст доти, поки не зумієте відповісти на власні контрольні запитання, подібні до запропонованих щодо «Фауста».

Остаточно стати окрасою будь-якого культурного товариства допоможе бажаючим ось цей словник малозрозумілих античних слів, що ми їх пропонуємо для щоденного вжитку:

Аквілон — цим словом давні римляни чомусь називали холодний північний вітер. Добре, коли й ви його так називатимете. Дуже вишукано звучить, приміром, фраза, мовлена дружині чи співробітникові: «Зачини кватирку! Аквілон у поперек дме!..».

Аллоброги — представники якогось племені, що були чи то друзями, чи то ворогами давніх римлян (а можливо, й навпаки — давніх греків). Тому вживайте це слово обережно й невизначено. Наприклад: «Ці аллоброги з бухгалтерії...» і т. д.

Ахеї — див. данаї.

Брахіколон — досить колоритне слівце. Шкода, зараз не пригадується, що воно таке означає. Поміркуйте, де можна його застосувати. Назвіть так свого папугу, кота або ще когось.

Варій — надзвичайно дефіцитний римський поет (його твори до нас не дійшли). Найчастіше згадуйте це прізвище й переповідайте зміст трагедій Варія. Інтелігентна людина завжди говорить саме про ті книжки, яких ніхто не читав.

«Гідра лернейська» — в житті кожної культурної людини часом виникає потреба вжити не властиве їй різке слово. Така потреба може виникнути в магазині, в громадському транспорті й узагалі під час розмови з тими, хто ні античною, ні будь-якою іншою класикою не цікавиться. На відміну від вас. При цьому пам'ятайте, що вигук «У, горгона!» звучить інтелігентніше, ніж «У, гангрена!»

Данаї — див. ахеї.

Прозопопея — те саме, що й брахіколон, тільки жіночої статі.

Дніпропетровськ

ФРАЗИ

● Якби так люди сходилися характерами, як характеристиками.

● Скаржився, що в нього щастя неповне, коли йому недоливали.

ГАЛИНА ТУРКО,
с. Кретівці на Тернопільщині

◆ Що краще: горіти самому чи давати прикурити іншим?

АРКАДІЙ ВЛАСЮК,
с. Дядьковичі на Ровенщині

П. Сулименко. Автопортрет

ЗАКОХАНИЙ В МОРЕ

Як часом надзвичайно складається доля художника. Один наполегливо працює, поступово набуває майстерності, досягає серйозних результатів в зрілі роки, і тільки тоді до нього приходить слава. Зірка іншого спалахує одразу, про нього багато говорять, пишуть, сперечаються, та, захопившись іншим феноменом, іноді незаслужено забувають.

...Нещодавно на робочому столі колеги-мистецтвознавця я побачив старі фотокопії живописних творів. Хрестоматійні полотна, знайомі ще з часів навчання в інституті. «Безсмертний подвиг севастопольців», «Прапор Перемоги», «Російські матроси», «Севастополь наш», «Матроси Жовтня», «Балтійці», «В ім'я Батьківщини» — все це твори відомого українського живописця, заслуженого діяча мистецтв УРСР Петра Сулименка. У 50—60-і роки репродукції цих робіт не сходили зі сторінок центральних та республіканських видань, поштових та художніх листівок. Над чим працює художник в наш час? Де, у яких працях і статтях можна ознайомитись з його доробком? З цими запитаннями звертаюсь до дослідника творчості митця. Виявляється, що, крім кількох рядків в енциклопедичних та спеціальних виданнях, ніде. Дзвоню Сулименку, йду до художника, який люб'язно погодився зустрітися. Разом із ним піднімаємось до творчої майстерні, що міститься в тому ж будинку по вулиці академіка Філатова, де він і мешкає.

У невеликій за розміром майстерні чистота та «флотський» порядок: сяє підлога, рівними рядами на стелажах та просто біля стін розставлено роботи. На старовинному бюро книжки з питань мистецтва, історії армії та флоту, художня література. Митець запрошує сісти й сам сідає до крісла, що стоїть біля вікна. На протилежній від нього стіні привертає увагу автопортрет, який можна було б назвати «Роздуми». На полотні на тлі смарагдової драпіровки, яка відтінює етюд моряка у безкозирці, зображений художник, який сидить у глибокому кріслі. Відкрите, вольове обличчя митця з зачесаним назад сивим волоссям звернуте до глядача. Енергійні мазки зеленого, брунатного кольорів створюють особливий ефект світлої живописної поверхні. П. Сулименко і зараз такий же, як на автопортреті, тільки у руці замість пензля — палиця, без якої стало важко діставатися до майстерні, та й зморщок додалося, адже з того часу минуло багато літ. За цей час багато що пережив, зазнав, передумав, критичніше став оцінювати зроблене.

Романтичне захоплення дитинства — море, подорожі, захопливі пригоди — залишилось на все життя. Марив морем, коли навчався у школі ФЗН річкового транспорту у рідному Краснодарі, мріяв про нього й коли працював стерновим на судні. Проте була в нього ще одна пристрасть — малювання. Це захоплення переважило. Він вступив до Краснодарського художнього училища, середню спеціальну освіту здобув у Ростові. В 1939 році перед здібним юнаком відчинилися двері Київського художнього інституту. Тут у стінах відомого мистецького закладу він пройшов справжню реалістичну школу в таких досвідчених майстрів, як ***Кость Єлева, Олександр Фомін, Сергій Єржи-***

П. Сулименко.
Азовські рибалки

ківський, Олександр Сиротенко. Закінчив майстерню Олексія Шовкуненка. Художник завжди з великою повагою згадує своїх вчителів. Та й сам він належить до генерації українських художників, що зробили вагомий внесок у відродження тематичної картини в українському радянському образотворчому мистецтві.

За станом здоров'я Петро Степанович не брав безпосередньої участі в боях Великої Вітчизняної війни, але бачив, що таке війна, під час виїздів на 1-й Український фронт у складі групи викладачів і студентів українського відділу Об'єднаного художнього інституту Всеросійської Академії мистецтв, де він продовжував навчання — спершу в Самарканді, затим у Загорську під Москвою. Вже перша серйозна робота — дипломна картина «Безсмертний подвиг севастопольців» — здобула успіх і визначила той головний тематичний пласт, що розробляється художником і сьогодні. Героїко-драматичні образи полотен «Захисники Севастополя», «Російські матроси», «Незабутній день», «В тил до ворога», «Один», «Безсмертя», «Зніміть шапку, люди» вийшли з-під його пристрасного й темпераментного пензля в різні роки. Різняться вони й композиційно-пластичним та живописним рішенням, й образним ладом, проте всі вони об'єднані палкою любов'ю та гордістю за радянський військово-морський флот, його історію, революційні та бойові подвиги матросів, їхню звитягу та мужність.

В кінці 40-х — на початку 50-х років П. Сулименко пише ряд творів на історичну тематику: «Лиття гармат за часів Петра», «Вручення Т. Г. Шевченкові вольної», «Запорожці на Чорному морі», «Запорожці визволяють невільників». В кращих з них він виявив себе майстром композиції, знавцем історії, зостаючись при цьому художником свого часу. В його живописі, як у дзеркалі, відбилися ті пошуки, знахідки й помилки, що були притаманні українському образотворчому мистецтву в повоєнні та подальші десятиріччя. Якою наївною може здатися сучасному глядачеві робота «Розповідь моряка». А у когось, дивлячись на морські пейзажі «Дизельелектрохід «Росія», «Художник Калнинь на етюдах. Гурзуф», на написані соковитим «коровінським» мазком кримські натюрморти «Троянди», «Бузок», заскніє на серці саме від того невловимого, що витало у повітрі 50-х років.

Працюючи над тематичними полотнами, П. Сулименко водночас пише морські пейзажі. В той період на Україні активно працювала секція художників-мариністів, постійно проводились республіканські та всесоюзні виставки, на яких П. Сулименко завоював собі славу віртуозного живописця — пейзажі Севастополя «Південна бухта», «Повернення кораблів з походу», пейзаж-картина «Пам'ятник Севастопольської слави».

1958 року велику зацікавленість у глядача та резонанс у пресі набула виставка-звіт тримісячної подорожі на теплоході «Микола Островський» навколо Європи та Азії (9 морів, 3 океани), від Риги до Владивостока. Це був час надзвичайного розмаху національно-визвольної боротьби країн Азії та Африки, краху світової системи колоніалізму. Тому можна зрозуміти величезний інтерес радянських людей до народів, які ми ще тільки відкривали для себе. Ось чому на етюдах П. Сулименка — а привіз він їх більше як сто — в основному люди-трудівники. «Докери в порту Рангуна», «Наша

допомога В'єтнаму», «Старший барки», «Індуси», «Сахара. Ранок». Частина з них стала основою майбутніх картин. Ці й подальші твори, виконані у 60-і — 80-і роки під час та після подорожей до Туреччини, Греції, Алжіру, Марокко, дають не лише втіху естетичної насолоди від декоративного, ефектного співвідношення фарб, покладених пензлем майстра, а й передають почуття пролетарського інтернаціоналізму, любові до людей, якими дихають ці барвисті роботи.

В той час художник досягає значних мистецьких успіхів. Його живопис стає невимушеним: в русі пензля, в тому, як він поводиться з фарбами, відчувається свобода, артистизм виконання. Чудові пейзажі «Ранок. Тиша», «Земля», «Перший сніг», цикл «Пори року», краєвиди Хотина, Кам'янця-Подільського, картина «Незабутній день. 9 травня 1944 року» свідчать про зростання майстерності художника. Хоча, як і у кожного, були й невдачі. Це добротно, майстерно виконані картини. Проте сьогодні ми бачимо в них данину моді 60-х років — суворому стилю, замонументалізованості, плакатності художньої мови.

Мабуть, саме 70-і роки стали для П. Сулименка найбільш плідними. В цей час з'являються «Один», «Тиша», «Весна», «Спека», пейзажі Седнева, Київщини, північно-східного Криму (Казантіпу). Пейзажні твори, присвячені Казантіпу, створюють окремий цикл пленерного живопису, виконаного темперними фарбами. На полотнах однакового формату художник відтворює цілий світ у межах казково-романтичного куточка землі, вирішуючи при цьому найскладніші живописні завдання. Проблеми одвічного та скороминучого, протиставлення людини буйству стихії, життя і смерті знаходять відгук у картинах «Біля моря», «Схід місяця», «Каміння», «Рибальське селище», «Вечір». Такі звичні назви, але який непростий, філософський зміст у самих творах. Проблеми війни та миру вирішуються художником в однойменному диптиху, витонченому пейзажі-картині «Штиль», де за високим обрієм з «пташиного польоту» ми бачимо, як завмерло усе в єдиній гармонії миру: і військові кораблі, і чайки, і рибальські баркаси.

Створені на початку 80-х років замальовки історичних місць Києва («Пам'ятник Магдебурзького права», «Михайлівський собор Видубицького монастиря», «Троїцька надбрамна церква»), Севастополя («Графська пристань», «Пам'ятник Нахімову») можна розглядати як окремі твори. Але хочеться вважати їх підготовчим матеріалом до серйозних полотен.

Зараз художник завершує роботу над двома творами, присвяченими історії російського флоту: «Чесменський бій» та «Битва при Гангуті». Він протягом усього свого життя постійно бере участь у республіканських, всесоюзних, міжнародних виставках образотворчого мистецтва. Але, на жаль, ми ще не мали нагоди ознайомитися з його доробком у повному обсязі та ретроспекції. Усі можливості для цього є. Тож будемо сподіватися.

ВІКТОР ОРЛОВ,
мистецтвознавець

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»). № 5, 1987 (на украинском языке).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины.
Издается с 1933 года.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 23.02.87. Підписано до друку 08.04.87. БФ 21045. $70 \times 108/_{16}$. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 23,45 умовн. фарбовідб. 22,07 обл. вид. арк. Тираж 18183 прим. Зам. 0980.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.
Тел. 216-25-92.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

П. Сулименко. Африка. Рибалки

П. Сулименко. Чесменський бій

Вітчизна

П. Сулименко. Чорноморець

Вітчизна, 1987, № 5, 1—208.